

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

699. SĒJUMS

Bibliotēkzinātne

Bibliotēka un sabiedrība

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 699

Library Science

Library and Society

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA
VOLUME 697

Library Science

Library and Society

LATVIJAS UNIVERSITĀTE

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

697. SĒJUMS

Bibliotēkzinātne

Bibliotēka un sabiedrība

LATVIJAS UNIVERSITĀTE

UDK 02(082)
Bi 126

Galvenā redaktore prof. *Dr. paed.* **Baiba Sporāne**, Sociālo zinātņu fakultātes
Informācijas un bibliotēku studiju nodaļa

Redkolēģija

Asoc. prof. *Dr philol.* **Viesturs Zanders**, Latvijas Universitāte
Doc. *Dr. philol.* **Daina Pakalna**, Latvijas Universitāte
Lekt. *Dr. philol.* **Līga Krūmiņa**, Latvijas Universitāte
Prof. **Baiba Saule**, Vermontas universitāte
Prof. **Domas Kaunas**, Viļņas universitāte
Prof. **Elena Macavičute**, Viļņas universitāte

Latviešu teksta literārā redaktore **Anītra Pārupe**
Angļu teksta literārais redaktors **Imants Ainārs Mežaraups**
Korektore **Ināra Balode**
Maketu veidojis **Jānis Misiņš**

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja.
Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

© Latvijas Universitāte, 2006

ISBN 9984-783-46-4
ISSN 1407-2157

Saturs Contents

BIBLIOTĒKZINĀTNE	7
-------------------------------	---

Daiga Bērziņa

Vieglā valoda un pakalpojumu sniegšana cilvēkiem ar īpašām vajadzībām pašvaldību publiskajās bibliotēkās <i>Easy-to-Read and Serving People with Special Needs at Public Libraries</i>	9
---	---

Anete Blīgzne

Autortiesības – viena no mūsdienu aktuālākajām problēmām mūzikas bibliotēku darbībā Latvijā <i>Copyright – One of the Most Significant Present-Day Problems for Music Libraries in Latvia</i>	24
--	----

Sanita Galveniece

Bibliotēkas nozīme un iespējas pakalpojumu sniegšanā iedzīvotājiem ar īpašām vajadzībām <i>Library Potentials and Possibilities in Serving People with Special Needs</i>	33
---	----

Vineta Gerkena

Informācijas lietotāju apkalpošanas kvalitātes novērtēšana <i>Evaluation of Users Servicing Quality</i>	47
--	----

Veneranda Godmane

Krājuma veidošanas normatīvo dokumentu raksturojums <i>Description of Normative Documentation for Collection Development</i>	69
---	----

Aija Jankava

Skolu bibliotēku ārpusbudžeta finanšu līdzekļi <i>Fund Raising Ideas for School Libraries</i>	88
--	----

Elīta Lazda

Energoinformācijas vadīšana bibliotēkas telpās <i>The Conduct of Energy Information in the Premises of the Library</i>	101
---	-----

Ināra Manceviča

Valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkas Latvijā <i>The Libraries of State Administration Institutions in Latvia</i>	116
---	-----

Daina Pakalna

Bibliotēka – radoša un attīstību veicinoša vide pirmsskolas vecuma bērniem <i>Libraries as a Creative and Active Environment for Children</i>	126
--	-----

Gunta Plūksne

Skolēnu lasīšanas kultūra <i>The Reading Culture of Students</i>	143
---	-----

Irina Rudaja

Skolu bibliotēku statistiskās uzskaites aspekti <i>Aspects of School Libraries' Statistics</i>	157
---	-----

Milvi Skribe

Latvijas un Igaunijas bibliotekārie sakari (līdz 1940. gadam)
Latvian and Estonian Librarian Affairs (Until 1940)170

Baiba Sporāne

Bibliotēkas fenomena filozofiskā izpratne
The Library Phenomenon – Philosophical Understanding183

Ruta Šenberga

Mutvārdu vēsture kā novadpētniecības informācijas avots
un tautas bibliotēku krājuma sastāvdaļa
*Oral History as a Source of Information for Local Studies
and as a Component of Public Library Collections.*200

INFORMĀCIJAS ZINĀTNE213

Jānis Kreichbergs

Promocijas un augstskolu studentu pētniecisko darbu autortiesību
aizsardzība datu bāzēs un plaģiāta novēršana
*Dissertation and Theses in Full-text Electronic Databases:
Copyright Protection and Plagiarism Prevention Issues.*215

Baiba Mūze

Informācijas kvalitatīva organizēšana bibliotēku elektroniskajos katalogos
Qualitative Organizing of Information in Library Electronic Catalogs230

Līta Vēvere

Informācijpratības teorētiskās nostādnes: skolas bibliotēku aspekts
*Application of the Concept of Information Literacy
in the Work of School Libraries*248

GRĀMATZINĀTNE261

Līga Krūmiņa

Latviešu grāmatu kalendāri Latvijas kultūras vēsturē
Latvian Book Calendars in the Latvian History of Culture263

Marians Rižijs

Latviešu vidējās un jaunākās paaudzes autori, kas publicējuši dzejas grāmatas
1991.–2003. gadā
*Poets, Born after 1950, whose Books have been Published
in the Years 1991–2003*301

Bibliotēkzinātne

Vieglā valoda un pakalpojumu sniegšana cilvēkiem ar īpašām vajadzībām pašvaldību publiskajās bibliotēkās

Easy-to-Read and Serving People with Special Needs at Public Libraries

Daiga Bērziņa

Rīgas Centrālās bibliotēkas Bibliotēku dienests
Graudu iela 59, Rīga LV-1058
e-pasts: daiga.berzina@rcb.lv

Raksts atspoguļo vieglās valodas teorētiskos un praktiskos aspektus dažādu sabiedrības locekļu lasītprasmes nodrošināšanai. Tajā analizēta ne tikai ārvalstu (Zviedrijas, Dānijas, Beļģijas, Somijas un Lielbritānijas) publisko bibliotēku pieredze un loma bibliotekāro pakalpojumu sniegšanā cilvēkiem ar īpašām vajadzībām, bet arī Latvijas pašvaldību publisko bibliotēku paveiktais, apkalpojot lasītājus, kam ir lasīšanas grūtības. Raksta pamatā ir socioloģisks pētījums, kas veikts 2005. gada pavasarī, ar anketas palīdzību aptaujājot 62 Latvijas publisko bibliotēku bibliotekārus.

Atslēgvārdi: vieglā valoda, cilvēki ar īpašām vajadzībām, publiskās bibliotēkas, lasītāju grupas, cilvēki ar lasīšanas grūtībām, pieeja informācijai.

Demokrātiskā valstī ikvienam cilvēkam jānodrošina iespēja piekļūt informācijai, kultūrai un literatūrai. Ja cilvēks prot lasīt, viņš var paplašināt savu redzesloku, kā arī pats noteikt savas dzīves virzību, tāpēc lasītprasme tiek atzīta par vienu no cilvēka pamattiesībām.

Lai cīnītos pret analfabētismu un palīdzētu cilvēkiem ar īpašām vajadzībām, pasaulē jau vairāk nekā 40 gadu tiek lietota vieglā valoda.

Vieglā valoda ir īpašs informācijas pasniegšanas veids, kas atvieglo informācijas (arī priekšā lasītas, atskaņotas informācijas) sapratni cilvēkiem, kuriem ir grūtības ar valodas uztveri. Teksts šādā valodā ir viegli lasāms un viegli saprotams ne tikai tāpēc, ka tajā ir aizstāti grūtie vārdi (t. i., veikta lingvistiskā vienkāršošana), bet tāpēc, ka pasniegšanas veids ir specifisks, tāds, kam viegli sekot. Lai arī metodes nosaukumam ir izvēlēts vārds "valoda", būtībā valoda ir tikai viena no vairākām savstarpēji cieši saistītām un vienlīdz nozīmīgām šā paņēmiena sastāvdaļām. Tā, piemēram, pasaulē tiek izdotas taktīlas grāmatas, kas paredz arī roku līdzdarbību lasīšanā, lai teksts būtu vieglāk uztverams, jo līdz ar redzes un dzirdes maņu darbojas arī tauste. Dažreiz grāmatām pievienoti arī dažādi materiāli, piemēram, grāmatu par ziediem papildina pudelīte ar ziedu aromātu (1).

Ārvalstu publisko bibliotēku pakalpojumi cilvēkiem ar lasīšanas grūtībām

Viss bibliotēkas personāls ir atbildīgs, lai atbilstošā veidā piesaistītu un apkalpotu cilvēkus, kuri nav tik prasmīgi lasītāji. Bibliotēku speciālisti atzīst, ka tendence lielāku uzmanību pievērst labi izglītotiem lasītājiem, nevis tiem apmeklētājiem, ar kuriem ir grūti saprasties un kuru apkalpošana sagādā raizes, ir mūsdienām neatbilstoša un labojama.

Ārvalstu publiskajās bibliotēkās lasītājiem piedāvā ne tikai grāmatas un citus dokumentus vieglajā valodā, bet arī īpašus šajā valodā sagatavotus un ar fotoattēliem papildinātus informatīvus izdevumus, kuri iepazīstina ar bibliotēkas krājumu, tās pakalpojumiem, struktūru, darba laiku, lasītāju izturēšanās noteikumiem un reģistrācijas kārtību bibliotēkā. Tiek veidoti arī ieteicamās literatūras saraksti vecākiem, kuriem ir bērni ar īpašām vajadzībām.

Tā kā daļa cilvēku ar īpašām vajadzībām bibliotēku neapmeklē vai dara to reti, par bibliotēkas pakalpojumiem tiek informēti starpnieki – ģimenes locekļi, mācību iestāžu pedagogi, sociālie dienesti un šos cilvēkus pārstāvošas organizācijas. Informēšanai bibliotēkas veido dažādus bukletus, kā arī informatīvas lapiņas, kas tiek izplatītas arī ārpus bibliotēkas.

Ir svarīgi panākt, lai publiskās bibliotēkas piedalītos arī valstiska līmeņa informatīvajās akcijās, apliecinot gatavību pārmaiņām un parādot sevi kā institūciju, kas var aktīvi līdzdarboties sabiedrības dzīvē un padziļināt tās izpratni par jautājumiem, kas skar cilvēkus ar īpašām vajadzībām, viņu tiesības un devumu, kā arī uzlabot bibliotēkas sniegto pakalpojumu kvalitāti un daudzveidību.

Zviedrijā literatūra, kas paredzēta cilvēkiem ar īpašām vajadzībām, publiskajās bibliotēkās atrodas vienuviet ar pārējiem lasītājiem domāto literatūru. Atsevišķas nodaļas netiek veidotas. Īpašā literatūra ir marķēta ar ābolu kā speciālu norādi. “Ābolu” literatūru var izmantot ikviens: cilvēki ar fiziskiem un intelektuāliem traucējumiem, gados veci cilvēki, imigranti, kas vēlas apgūt valodu, u. c.

Pirmās “ābolu” bibliotēkas parādījās 20. gadsimta 90. gadu sākumā. Tagad šīs bibliotēkas tiek veidotas visā valstī. “Ābolu” bibliotēkas koncepcija paredz pusgadu ilgus darbinieku kursus pakalpojumu sniegšanā lasītājiem ar īpašām vajadzībām un datorprogrammu lietošanas apguvē. Bibliotekāri tiek sagatavoti lietotāju apmācīšanai izmantot datorus, kā arī dažādas palīgierīces (speciālu displeju pieslēgumus, vairākrāsu simbolu vai taustiņu tastatūras un audiosintezatorus, monitorus attēla palielināšanai u. c.) (9).

Lai iekārtotu bibliotēku cilvēkiem ar īpašām vajadzībām, tiek piesaistītas organizācijas, kuras pārstāv šos cilvēkus. Tādējādi iespējams labāk izvērtēt esošo telpu stāvokli un veikt pārmaiņas, kuras nepieciešamas bibliotēkas telpu atbilstībai izvīzītajām prasībām. Tā, piemēram, jānomaina mīkstais grīdas segums un jāiznes telpaugi, kas varētu radīt alerģiju; ne retāk kā reizi nedēļā jāuzmazgā grīdas un jāatputekļo plaukti; uz grīdas jāizveido baltas, reljefas svītras, lai vājredzīgie vieglāk varētu atrast ceļu pie plauktniem, utt. Lai nodrošinātu vājredzīgu un neredzīgu lietotāju pārvietošanās un orientēšanās iespējas, Zviedrijā ir noteikts, ka esošo telpu funkcionālo plānojumu bibliotēkās nedrīkst mainīt. Turklāt, tāpat kā citās Zviedrijas publiskajās bibliotēkās, arī bibliotēkās cilvēkiem ar īpašām vajadzībām ir jāievēro prasība pilnībā atjaunināt bibliotēkas krājumu ne retāk kā reizi 1–5 gados (7).

Atzīstamu pieredzi uzkrājuši arī Norvēģijas publisko bibliotēku bibliotekāri, kas apkalpo lasītājus ar īpašām vajadzībām. Bibliotēkas sadarbojas ar sociālajiem dienestiem, realizējot dažādas aktivitātes, kā arī nodrošinot grupu mājas ar nelieliem dokumentu krājumiem (grāmatām, mūzikas ierakstiem, spēlēm, attēliem u. c.). Tādējādi cilvēkus ar īpašām vajadzībām var apkalpot pastāvīgais personāls. It īpaši tas nepieciešams cilvēkiem ar intelektuālās attīstības traucējumiem vai autismu, jo viņiem spriedzi rada pat vismazākās izmaiņas ikdienas norisēs.

Darba gaitā bibliotekāri ir izstrādājuši vairākus nosacījumus, kas jāievēro, lai nodrošinātu pieeju, kā arī bibliotēkāros pakalpojumus cilvēkiem ar attīstības traucējumiem: jānodrošina viegla iekļūšana un pārvietošanās bibliotēkā (īpaši cilvēkiem ratiņkrēslos); plauktniem jābūt ar platiem plauktiem, viegli pieejamiem, ne īpaši augstiem; smagas grāmatas ieteicams novietot plauktos tuvāk grīdai; grāmatu stendos piedāvātās literatūras tematikas apzīmējumam jābūt nepārprotamam ("Mājas", "Ēdienu gatavošana", "Zirgi" u. tml.), literatūrai īpaši rūpīgi izraudzītai un brīvi pieejamai; dokumentiem, kas domāti cilvēkiem ar intelektuālās attīstības traucējumiem, alfabētiskais kārtojums nav nepieciešams, jo tas šīs grupas lasītājiem grāmatu izvēlē ir mazsvarīgs (izvēli nosaka grāmatas ārējais vāks, tā krāsas, grāmatas lielums, ilustrācijas u. c.); lai saglabātu kārtību plauktos, kas var būt svarīga citiem lasītājiem un bibliotekāriem, vēlams veikt dokumentu vāka marķēšanu (piktogrammas, dažādu krāsu apli); netālu no grāmatu plauktiem jāatrodas ērtiem krēsliem, galdiem ar nolaižamu un paceļamu virsmu cilvēkiem ratiņkrēslos (3).

Jau 20. gadsimta beigās pasaulē pieauga interese par disleksiju. Cilvēkiem ar disleksiju lasīšanas un/vai rakstīšanas spējas neatbilst viņa vecumam vai intelektuālajam līmenim. Šis lasīšanas traucējums ir saistīts ar atsevišķu galvas smadzeņu centru nepilnīgu funkcionēšanu un bojājumiem, kuru dēļ cilvēks vienmēr nepareizi uztver burtus, zilbes, vārdus. Tāpēc disleksija principiāli atšķiras no tām dabiskajām, likumsakarīgajām kļūdām, kas rodas lasīšanas iemaņu apguves procesā (8).

Pasaules bibliotēku praksē liela uzmanība tiek pievērsta cilvēkiem ar disleksiju un viņu ieinteresēšanai apmeklēt bibliotēku. Lai informētu sabiedrību un nodrošinātu bibliotēkāros pakalpojumus šiem cilvēkiem, tiek rīkotas informatīvas kampaņas, apmācīts personāls, komplektēti atbilstoši bibliotēku krājumi, organizēti lasīšanas veicināšanas pasākumi.

Lai iedrošinātu cilvēkus ar disleksiju apmeklēt bibliotēku, tiek rīkotas lekcijas šo personu tuviniekiem, kā arī informacionālas kampaņas, pieaicinot pastāstīt par sevi sabiedrībā pazīstamus cilvēkus, kuriem ir disleksija.

Svarīgs ir arī bibliotēkas iekārtojums. Cilvēkiem, kam ir disleksija, papildus var būt arī orientācijas traucējumi, tāpēc nepieciešamas skaidri saredzamas un pietiekami lielas norādes. Uzrakstiem vajadzētu būt vieglajā valodā. Arī dažādu krāsu kodi varētu aizstāt tematiskās norādes. Turklāt telpā būtu lietderīgi vairākās vietās izvietot kartes vai telpu plānus ar norādi, kur tieši lasītājs atrodas.

Cilvēkiem ar disleksiju lielas problēmas rada katalogi. Lai viņi varētu izmantot tradicionālo kartīšu katalogu, ir nepieciešama bibliotēkāju palīdzība. Vajadzīgi būtu datori, kuri nodrošina attiecīgu burtu lielumu un fona krāsu maiņu un kuros ir instalētas pareizrakstības pārbaudes programmas (6).

20. gadsimta 90. gadu sākumā dāņu publiskās bibliotēkas sāka nodrošināt īpašu pakalpojumu, kas tika nosaukts par lasīšanas servisu. Līdz ar to iedzīvotāji ar rakstīta teksta uztveres grūtībām var atnest uz bibliotēku savas personiskās un oficiālās vēstules, instrukcijas vai citus iespiestus materiālus, un bibliotekārs tos lēni un skaidri viņam izlasīs priekšā, veicot teksta ierakstu audiokasetē (4).

Cilvēkiem, kuriem ir lielas problēmas ar lasīšanu, arī rakstīšana sagādā grūtības. Jaunās tehnoloģijas var kļūt par šo cilvēku palīgiem. Piemēram, bibliotēkās tiek piedāvātas pareizrakstības datorprogrammas. Tās izmantojot, pat cilvēki ar ļoti smagu disleksiju spēj uzrakstīt vēstuli. Lai spētu izlasīt, piemēram, grāmatas tekstu, var lietot skeneru (5).

Ārvalstu bibliotēku speciālisti atzīst, ka daudziem cilvēkiem ar disleksiju lielu palīdzību varētu sniegt pašiem savs bibliotekārs, kas noteiktā nedēļas dienā ne tikai sniegtu vajadzīgo informāciju, bet arī atbildētu uz dažādiem jautājumiem. Protams, šādam “disleksijas bibliotekāram” jābūt apguvušam zināšanas par lasīšanas grūtībām. Viņam jāveido arī cieši kontakti ar skolām, dažādām vietējām institūcijām un vietējo disleksijas asociāciju (2). Diemžēl ideja par “disleksijas bibliotekāru” ir realizēta tikai nedaudzās bibliotēkās.

Latvijas pašvaldību publisko bibliotēku iespējas un piedāvājums cilvēkiem ar lasīšanas grūtībām

Šobrīd Latvijā vieglajā valodā izdotu grāmatu piedāvājums bibliotēkās ir neliels. Lai konstatētu Latvijas bibliotēku darbinieku paveikto, noskaidrotu problēmas, veicinātu jaunu bibliotekārā darba formu ieviešanu saskarsmē ar cilvēkiem, kuriem ir lasīšanas grūtības, kā arī pārliecinātos par bibliotekāru zināšanām vieglās valodas jomā un noskaidrotu attiecīgo dokumentu piedāvājumu lasītājiem, 2005. gada martā tika veikts socioloģisks pētījums, kas ilga trīs nedēļas. Bibliotēkām tika izsniegta vai elektroniski izsūtīta 231 anketa, ievērojot respondentu ģeogrāfisko izplatību, aptverot lasītāju skaita un iespēju ziņā dažādas pašvaldību publiskās bibliotēkas, kā arī izsūtot anketas tām bibliotēkām, kurām 2005. gada sākumā bija interneta pieslēgums.

Aptauja notika neklātienē, anonīmi un rakstveidā, respondentiem aizpildot iepriekš sagatavotu anketu. Anketas uzrunā tika lūgts no katras bibliotēkas aizpildīt tikai vienu anketu. Uz jautājumiem par vieglo valodu un par darbu ar cilvēkiem, kuriem ir lasīšanas traucējumi, atbildēja Rīgas Centrālās bibliotēkas un tās filiāļu darbinieki, Latvijas pilsētu un rajonu galveno bibliotēku darbinieki, kā arī pilsētu un pagastu pašvaldību publisko bibliotēku bibliotekāri. Veicot anketu apstrādi, par derīgām tika atzītas 62 anketas: 31 tika saņemta no Rīgas Centrālās bibliotēkas un tās filiālēm, bet 31 no citiem Latvijas reģioniem.

Pētījuma ietvaros respondentiem bija jāatbild uz jautājumu par bibliotēkas 2003. un 2004. gada pieredzi darbā ar cilvēkiem, kuriem ir lasīšanas grūtības. Respondenti bija nosaukuši vairākas formas darbā ar katru no anketā minētajām mērķgrupām.

Deviņi respondenti (15%) – divi bibliotēku vadītāji, pieci pieaugušo bibliotēkas abonementa darbinieki un divi bērnu bibliotēku speciālisti – norādīja, ka viņiem darbā nav pieredzes ne ar vienu mērķgrupu. Viens respondents (2%) – bibliotēkas vadītājs – nebija atbildējis uz jautājumu par pieredzi, bet minējis, ka bibliotēku apmeklē “skolēni, kuriem ir problēmas tekoši lasīt”, un „tiek piedāvāti

komiksi, žurnāli, arī attēlu enciklopēdijas, kurās viņi galvenokārt aplūko attēlus un spēj sakoncentrēties izlasīt īsu attēla anotāciju”.

Deviņi respondenti (15%) norādīja, ka bibliotēkā pēdējos divos gados ir gūta pieredze darbā ar vienu no minētajām mērķgrupām: ar pirmsskolas vecuma bērniem – trijās bibliotēkās, ar bērniem no mazākumtautību sākumskolas klasēm – divās bibliotēkās, ar cilvēkiem, kas vecāki par 60 gadiem, – divās bibliotēkās, ar cilvēkiem, kuriem ir intelektuālās attīstības traucējumi, – vienā bibliotēkā un ar cilvēkiem, kuriem ir redzes traucējumi, – vienā bibliotēkā.

Trīspadsmit respondenti (21%) minēja, ka sniedz pakalpojumus cilvēkiem no divām nosauktajām mērķgrupām: pirmsskolas vecuma bērniem un cilvēkiem, kas vecāki par 60 gadiem, – trijās bibliotēkās, cilvēkiem ar redzes traucējumiem un cilvēkiem, kas vecāki par 60 gadiem, – trijās bibliotēkās, cilvēkiem ar intelektuālās attīstības traucējumiem un cilvēkiem, kas vecāki par 60 gadiem, – trijās bibliotēkās, pirmsskolas vecuma bērniem un cilvēkiem ar redzes traucējumiem – divās bibliotēkās, cilvēkiem ar dzirdes traucējumiem un cilvēkiem, kas vecāki par 60 gadiem, – vienā bibliotēkā.

Desmit respondentu (16%) apgalvoja, ka viņu pārstāvētajās bibliotēkās ir pieredze darbā ar trim anketas jautājumā minētajām mērķgrupām (viens respondents norādīja, ka bibliotēkā veikts šo mērķgrupu cilvēku apzināšanas un vajadzību noskaidrošanas darbs): ar pirmsskolas vecuma bērniem, bērniem no mazākumtautību skolām sākumskolas vecumā un cilvēkiem, kas vecāki par 60 gadiem, – piecās bibliotēkās, ar cilvēkiem, kuriem ir redzes un dzirdes traucējumi, un cilvēkiem, kas vecāki par 60 gadiem – vienā bibliotēkā, ar cilvēkiem, kuriem ir intelektuālās attīstības traucējumi un disleksija, un ar cilvēkiem, kas vecāki par 60 gadiem, – vienā bibliotēkā, ar pirmsskolas vecuma bērniem, bērniem no mazākumtautību skolām sākumskolas vecumā, cilvēkiem, kuriem ir intelektuālās attīstības traucējumi, – vienā bibliotēkā, ar pirmsskolas vecuma bērniem, cilvēkiem, kuriem ir intelektuālās attīstības traucējumi, un cilvēkiem, kas vecāki par 60 gadiem, – vienā bibliotēkā, ar pirmsskolas vecuma bērniem, cilvēkiem, kuriem ir redzes traucējumi, un cilvēkiem, kas vecāki par 60 gadiem, – vienā bibliotēkā.

Divdesmit respondentu (31%) atbildēja, ka sadarbojas ar vairāk nekā trim no nosauktajām mērķgrupām, turklāt vairums no viņiem katrai mērķgrupai piedāvā dažādas darba formas un bibliotekāros pakalpojumus. Taču kopējā situācija varētu būt arī citāda, ja trīs respondenti, kuri strādā abonementa daļā un lasītavā, būtu atbildējuši par visas bibliotēkas situāciju (viņi nebija aizpildījuši ailes par bibliotēkas darbu ar pirmsskolas vecuma bērniem un mazākumtautību skolu skolēniem). Arī trīs respondenti, kuri strādā bērnu literatūras nodaļā, nebija atbildējuši uz jautājumu par pieredzi darbā ar cilvēkiem, kas vecāki par 60 gadiem. Apkopotie rezultāti redzami 1. tabulā.

No citām darba formām, kas paredzētas gados veciem cilvēkiem, respondenti minējuši bibliotekāro apkalpošanu – pansionātā reizi mēnesī (nosaukta 1 reizi), tematiskos pasākumus, jauno grāmatu apskati, dažādus izklaides sarīkojumus (1).

Divdesmit sešās bibliotēkās (42% no respondentu kopskaita) 2003. un 2004. gadā tiek strādāts ar bērniem no mazākumtautību skolām sākumskolas vecumā. Kopumā 51 reizi minēts kāds no pakalpojumiem šiem bērniem.

1. tabula

Bibliotēku sniegtie pakalpojumi cilvēkiem ar lasīšanasgrūtbām 2003. un 2004. gadā (skaits)
 Libraries Services to the People with Reading Disabilities in 2003 and 2004 (number)

Veiktā darbība	Mērķgrupa							
	Bērni pirms- skolas vecumā	Bērni no mazākumtau- tību skolām sākumskolas vecumā	Cilvēki ar intelektuālās attīstības traucējumiem	Cilvēki ar redzes traucēju- miem	Cilvēki ar dzirdes traucēju- miem	Cilvēki, kas ar grūtībām saprot rakstfītu tekstu (disleksija)	Cilvēki, kas veceki par 60 gadiem	
Apmācība datoru lietošanā	4	4	2	1	1	0	2	
Skaļā priekšlasīšana	19	8	3	1	1	1	1	
Literatūras piegāde mājās (arī ar starpnieku palīdzību)	5	2	4	4	1	1	24	
Dažādu informācijas nesēju komplektēšana (grāmatas ar palielinātu druku, klausāmās grāmatas u. tml.)	18	12	4	4	0	2	4	
Pārrunas par grāmatām	21	18	14	3	3	0	19	
Citas darba formas	6	7	7	4	6	0	2	
Sādu cilvēku apzināšana un vīņu vajadzību noskaidrošana	7	6	3	7	5	0	8	
Nav pieredzes	22	32	36	43	47	55	20	
Nav atbildēts	4	4	1	2	2	3	5	
Atbilžu kopskaits	106	93	74	69	66	62	85	

Vairākās bibliotēkās bez anketā minētajām darba formām tiek realizēti pasākumi lasīšanas apguvei un veicināšanai (2), tematiskie pasākumi sadarbībā ar mikrorajona skolām (1), tikšanās ar autoriem un izstādes (1), zīmējumu konkursi (1).

bibliotēkas (40% no respondentu kopskaita) sadarbojas arī ar cilvēkiem, kuriem ir intelektuālās attīstības traucējumi un kuriem tuvākajā nākotnē būtu jāpiedāvā grāmatas vieglajā valodā. Pozitīvi jāvērtē tas, ka ir veikta šo cilvēku apzināšana un viņiem sniegti dažādi pakalpojumi, arī sadarbībā ar speciālajām mācību iestādēm, veco ļaužu mītnēm, dienas centriem, institūcijām, kas pārstāv cilvēkus ar īpašām vajadzībām u. c. Kopumā 34 reizes minēts kāds no šiem pakalpojumiem, taču vispopulārākā darba forma ir pārrunas par grāmatām (14 reizes). Respondenti no septiņām bibliotēkām nosaukuši arī šādas darba formas: pasākumus (bibliotēkārās stundas, izstādes, tematiskus sarīkojumus) bibliotēkas sadarbības partneriem – speciālo skolu skolēniem un dienas centru iemītniekiem (3), grāmatu apskatīšanu (1), apkalpošanu bibliotēkā (1). Izstrādāts un atbalstu Valsts aģentūrā saņēmis projekts „Kultūras informācijas sistēmas”, un līdz ar to iegūts speciāli aprīkots dators (1). Bibliotēkās ir iespējams izmantot arī video un audio informācijas nesējus (1).

Septiņpadsmit bibliotēkām (27%) ir pieredze darbā ar cilvēkiem, kuriem ir redzes traucējumi, bet trīspadsmit bibliotēkām (21%) – ar cilvēkiem, kuriem ir dzirdes traucējumi. Bez anketā minētajām darba formām respondenti minējuši vēl šādus pakalpojumus:

cilvēkiem, kuriem ir redzes traucējumi, no Latvijas Neredzīgo bibliotēkas tiek pasūtītas klausāmās grāmatas (1); bibliotēkas organizē pasākumus sadarbībā ar Vājredzīgo skolu (1); apkalpošanu nodrošina bibliobuss (1); mūzikas ierakstus izsniedz uz mājām (1);

cilvēkiem, kuriem ir dzirdes traucējumi, tiek apkalpoti individuāli, komunicējot ar tiem rakstiski vai runājot lēni, skaļi, īsām frāzēm, veidojot acu kontaktu (4); Valsts Nodarbinātības dienesta programmas ietvaros bibliotēkā darbam uz noteiktu laiku pieņem vienu šīs grupas cilvēku (1); bibliotēka uz mājām izsniedz videokasetes (1).

Ļoti pozitīvi ir tas, ka četru bibliotēku respondenti (divi bibliotēkas vadītāji, viens bērnu bibliotēkas un viens bērnu literatūras nodaļas speciālists), t. i., 6%, varējuši apliecināt savu pieredzi, kas gūta, apkalpojot cilvēkus ar disleksiju. Lasītājiem ar disleksiju tiek piedāvāta skaļā priekšlasīšana, literatūras piegāde mājās. Divi respondenti ir atzinuši, ka veic palielinātas iespaidlūkas grāmatu un klausāmo grāmatu komplektēšanu šai mērķgrupai.

Daudzveidīgākās darba formas un pakalpojumi tiek sniegti pirmsskolas vecuma bērniem. Kopumā 73 reizes minēts kāds no šiem pakalpojumiem. Starp tiem vienā bibliotēkā ir nosaukta šīs lasītāju grupas apzināšana, skaļā priekšlasīšana, literatūras piegāde mājās, dažādu informācijas nesēju komplektēšana, pārrunas par grāmatām un videofilmu skatīšanās. Četrās bibliotēkās tika minētas četras darba formas, piecās – trīs, desmit bibliotēkās – divas. Vairāki respondenti anketās norādījuši arī citas darba formas. Veicot kontentanalīzi, tika apkopotas respondentu atbildes (iekavās norādīts, cik reižu nosaukta kāda no darba formām): bibliotēkārās stundas un tematiski vai izklaides pasākumi sadarbībā ar pirmsskolas mācību iestādēm (4); brīvā laika pavadīšana un piedalīšanās bibliotēkas rīkotajos pasākumos (2).

Tā kā pētījuma autorei bija svarīgi ne tikai konstatēt esošo situāciju un noskaidrot bibliotēku pieredzi darbā ar noteiktām mērķgrupām, bet arī vairāk uzzināt par problēmām, ar kurām ikdienas darbā saskaras bibliotekāri, respondenti tika aicināti komentēt uzdoto jautājumu. Kopumā komentārus sniedza 35 respondenti.

No deviņiem respondentiem, kuru bibliotēkās nav pieredzes darbā ne ar vienu no mērķgrupām, triju bibliotekāru komentāros norādīts, ka

- 1) bibliotēkas lietotāju vidū nav cilvēku no aptaujā iekļautajām mērķgrupām (bibliotēkas vadītājs),
- 2) atzīts, ka lietotāji ir, bet nekādi pasākumi netiek veikti (bibliotēkas vadītājs),
- 3) izteikts arī šāds viedoklis: “Mēs cilvēkiem izzīņas par veselības stāvokli neprasām; ja viņiem vajag grāmatas ar lielāku druku, viņi paši tās atrod un izvēlas” (bērnu bibliotēkas speciālists).

Respondenti, kuru bibliotēkas sadarbojas ar vienu vai divām mērķgrupām, ir norādījuši, ka bibliotēkā nav pieprasījuma pēc šādiem pakalpojumiem, jo bibliotēku nav apmeklējuši cilvēki ar redzes, dzirdes vai intelektuālās attīstības traucējumiem (5), lasītāju grupas nav apzinātas (3), nav informācijas nesēju, ko piedāvāt šo mērķgrupu cilvēkiem (2), uzmanība tiek pievērsta bērniem, kuri sāk apgūt prasmi lasīt, bet kuriem nav īpašu problēmu (3), vienīgie lietotāji, kuri izteikuši vēlmi pēc īpašiem pakalpojumiem, ir gados veci cilvēki, kas pieprasa grāmatas ar palielinātu šriftu (2), lielas noslodzes dēļ nav iespējams strādāt ar cilvēkiem, kuriem ir lasīšanas grūtības (1), grupas netiek veidotas, lasītājus ar redzes, dzirdes vai intelektuālās attīstības problēmām apkalpo individuāli (1), mikrorajonā nav mazākumtautību skolu (1).

Aktīvi savu viedokli komentāros izteikuši respondenti, kuru bibliotēkās ir uzkrāta pieredze, apkalpojot triju un vairāku grupu lasītājus. Viņi konkretizē, ar kuriem sadarbības partneriem (speciālajām skolām, dienas centriem, rehabilitācijas centriem) tiek strādāts (4), un norāda, ka bibliotēka realizē projektu par dažādu lasītāju datorapmācību (1).

Vairāki respondenti pievērsuši uzmanību problēmām, kāpēc nepilnīgi tiek apkalpoti kādas grupas lasītāji. Iemesli tam ir dažādi: nepietiekams atbilstošu informācijas nesēju klāsts (trūkst grāmatu ne tikai vieglajā valodā, bet arī grāmatu ar palielinātu iespaiddrucku maziem bērniem un gados veciem cilvēkiem, klausāmo grāmatu, kā arī bērnu grāmatu, kurās publicēts tikai viens daiļdarbs vai kurās teksts nav uzdrukāts virsū ilustrācijām) (5); bibliotekāriem nav nepieciešamo ziņāšanu un pieredzes, kā arī atbilstošu personisko īpašību (3); bibliotekāram grūti atpazīt disleksisku cilvēku (2); šim darbam netiek veltīta speciāla uzmanība (1); cilvēku sociālā nedrošība kavē apmeklēt bibliotēku (1).

Tikai viens respondents (bibliotēkas vadītājs) ir izteicies, ka anketas jautājumā noteiktās laika robežšķirtnes dēļ nevar iekļaut tādus pakalpojumus kā grāmatu piegādi un skaļo priekšlasīšanu neiroloģiskā pansionāta iemītniekiem, kas tikusi realizēta, taču nav turpināta nepietiekamo cilvēkresursu dēļ.

2. tabula

**Respondentu viedoklis par bibliotēkas pieejamību un pakalpojumu sniegšanu
cilvēkiem ar lasīšanas traucējumiem
Providing the People with Reading Disabilities with the Access to Information**

Nosacījumi	Nodrošinājuma līmenis				
	Pilnīgs nodrošinājums atbilstoši lasītāju vajadzībām	Daļējs nodrošinājums	Nodrošinājuma nav, taču tiek veikti sagatavošanas darbi	Nodrošinājuma nav, un tas nav paredzēts arī tuvākā gada laikā	Nav atbildēts
Piktogrammu un/vai lielu burtu norādes vienkāršā valodā	2	15	1	35	9
Bibliotēkā ir speciāls bibliotekārs pakalpojumu sniegšanai cilvēkiem ar lasīšanas grūtībām	1	8	0	44	9
Zemos plauketņos izvietota atbilstošā krājuma daļa	11	7	2	36	6
Izdevumi ar lieliem burtiem	3	27	2	26	4
Datortehnika cilvēkiem ar īpašām vajadzībām	1	2	4	48	7

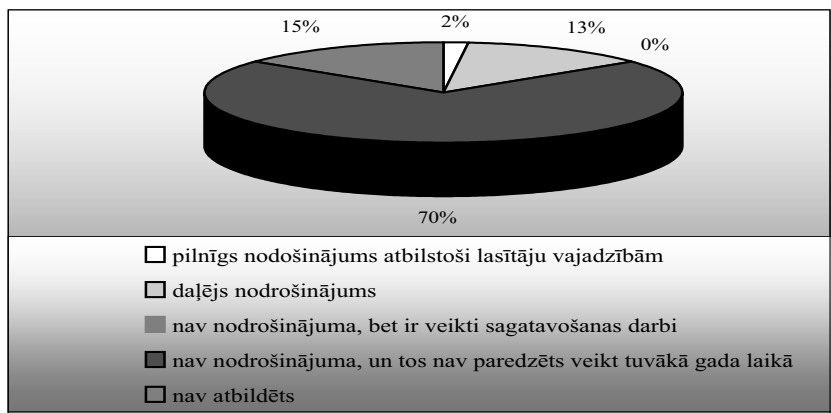
Pētījumā ir arī noskaidrots, kas ticis veikts un tiek plānots, lai nodrošinātu bibliotēkas pieejamību un bibliotekāros pakalpojumus cilvēkiem ar lasīšanas grūtībām. Bibliotekāri atbildēja uz šādu jautājumu: “Kādi pasākumi ir veikti Jūsu bibliotēkā, lai nodrošinātu ērtu bibliotēkas pakalpojumu sniegšanu cilvēkiem ar lasīšanas grūtībām?” Respondentiem bija iespējams izvērtēt piecus variantus, kuri tika izraudzīti, balstoties uz ārvalstu publisko bibliotēku darba praksi. Nepieciešamības gadījumā respondenti varēja pievienot savu komentāru. To četru respondentu atbildes, kuri nebija izvērtējuši nevienu no šiem variantiem, taču komentāros norādījuši, ka “nekādi pasākumi nav veikti”, pētījuma autore ietvērusi ailē “. Nodrošinātjuma nav, un tas nav paredzēts arī tuvākā gada laikā”. Rezultāti par bibliotēku nodrošinājuma līmeni uzskatāmi redzami 2. tabulā un 1., 2., 3., 4. un 5. diagrammā.

Vienpadsmit respondenti (18%) no aptaujas dalībnieku kopskaita norādījuši, ka neviens no izvērtēšanai sniegtajiem nosacījumiem bibliotēkā nav nodrošināts un tos arī nav paredzēts nodrošināt tuvākajā laikā. Četri bibliotekāri šajā sakarā

izteikuši šādus komentārus: “Informācija par šādu cilvēku vajadzībām bibliotēku sasniedza tikai pagājušā gada otrajā pusē”, “Bibliotekāriem palielinājusies darba slodze un pienākumi, tāpēc uzsākt šādu darbu bez atsevišķiem projektiem uzskatu par neiespējamu”, “Bibliotēkā nav nodrošināta pat fiziska pieeja bibliotēkai! Šis jautājums būtu jārisina bibliotēkās kopumā!”.

Diemžēl jākonstatē, ka daudzi respondenti šai jautājumā nav snieguši atbildes. Kopumā divpadsmit respondenti (19%) nebija izvērtējuši visus anketā minētos variantus (1 variantu izvērtējuši trīs respondenti, 2 variantus – pieci, 3 variantus – divi un 4 variantus – divi respondenti). To varētu izskaidrot gan ar respondentu nevēlēšanos atklāt, cik problemātiskas ir un vēl kādu laiku arī būs pašvaldību publisko bibliotēku iespējas nodrošināt pieejamību un augstvērtīgu apkalpošanu cilvēkiem ar lasīšanas grūtībām, gan arī ar nostāju, kuru respondenti pauduši savos komentāros – “tā kā šādu lasītāju ir ļoti maz, nekādi pasākumi netiek veikti”.

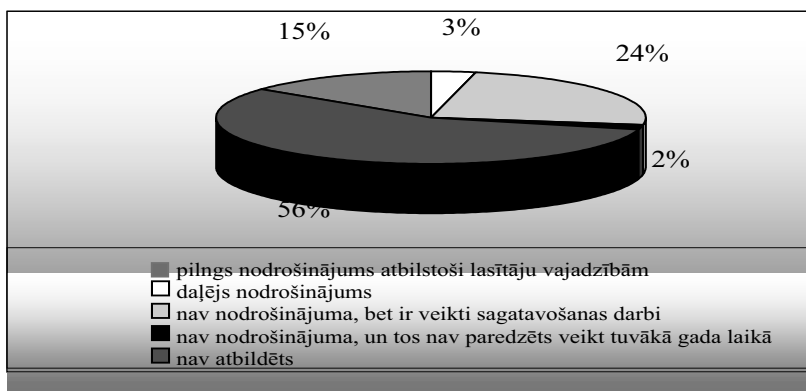
Trīsdesmit pieci respondenti (56%) atzinuši, ka bibliotēkas nav nodrošinātas ar lielu burtu vai piktogrammu norādēm (sk. 1. diagrammu). Tas nozīmē, ka bibliotēkās grūti orientēties ne tikai cilvēkiem, kuriem ir lasīšanas grūtības, bet jebkuram lasītājam, kas nesen uzsācis apmeklēt bibliotēku vai dara to reti. Viens respondents (bibliotēkas vadītājs) izteicies, ka bibliotēka ar norādēm ir nodrošināta daļēji: “Norādes ar lieliem burtiem būtu, bet tās nav sagatavotas atbilstoši vieglās valodas prasībām, jo nav jau zināšanu.”

1. diagramma. **Bibliotēku nodrošinājums ar piktogrammu un/vai lielu burtu norādēm vienkāršā valodā (% no respondentu atbilžu kopskaita)**

Providing the Libraries with the Pictograms or the Large Print Text on the Information Signs (Percentage)

Respondenti pesimistiski raugās uz iespēju tuvākajā nākotnē panākt, lai lietotājiem būtu bibliotekārs, kas specializējies bibliotekāro pakalpojumu sniegšanā cilvēkiem ar lasīšanas grūtībām (sk. 2. diagrammu).

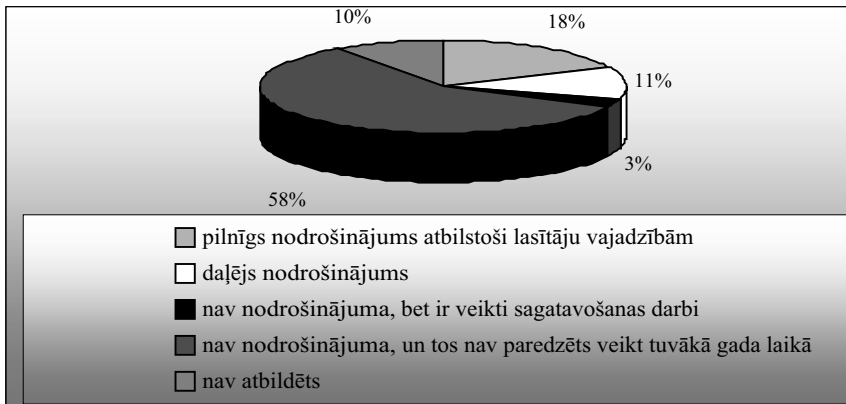

2. diagramma. Bibliotēku personāla nodrošinājums ar bibliotekāru, kas apkalpo cilvēkus ar lasīšanas grūtībām (% no respondentu atbilžu kopskaita)

Providing the Libraries with a Special Librarian for People with Reading Disabilities (Percentage)

Aptaujā piedalījās trīspadsmit bibliotēkas ar vienu darbinieku (21% no respondentu kopskaita), un tas, dabiski, ietekmē stāvokli attiecīgā nodrošinājuma ziņā. Taču arī kolēģi no lielākām bibliotēkām nav izteikušies cerīgāk. Iespējams, vēl kādu laiku bibliotēkas apkalpos cilvēkus ar īpašām vajadzībām pēc tāda modeļa, kā to savā komentārā aprakstījis kāds respondents, kura bibliotēkā nestrādā īpaši apmācīti darbinieki: “Mūsu bibliotēkā nav atsevišķi izdalīts kvalificēts bibliotekārs, kas apkalpo cilvēkus ar lasīšanas grūtībām. Nepieciešamības gadījumā to veic bibliotekārs, kas konkrētajā gadījumā komunicē ar šo cilvēku.” Īpaši augstu vērtējami tā respondenta pūliņi, kurš komentārā izteicis šādu viedokli: “Bibliotēkā ir viens darbinieks un dara visu. Bibliotēka realizē 2 projektus cilvēkiem ar īpašām vajadzībām un ir pretimnākoša, turot uzmanības lokā šos cilvēkus. Ir arī pieeja bibliotēkai cilvēkiem ar fiziska rakstura invaliditāti. Ja šajā jomā grib panākt nopietnus uzlabojumus, tad jābūt programmai valsts līmenī, kas paredz noteiktas aktivitātes un finansējumu.”

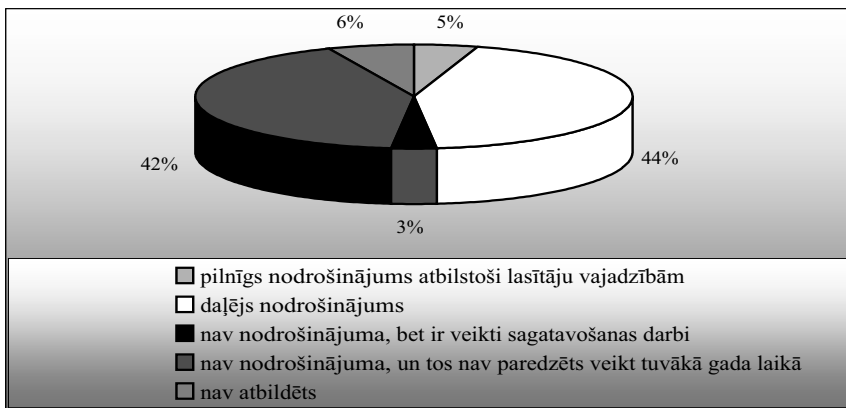
Vienpadsmit respondenti (18%) norāda, ka krājuma daļa, kas paredzēta cilvēkiem ar lasīšanas grūtībām, ir izvietota atbilstoša augstuma plauktnos. Taču vēl joprojām liels skaits bibliotēku dažādu iemeslu dēļ pārkāpj prasību, kuru nosaka Latvijas Republikas Ministru kabineta noteikumi “Bibliotēku materiālā un tehniskā pamata normatīvi”, un nenodrošina šādu izvietojumu. Daļa bibliotēku ir iekļāvušās šī darba procesā, un „tajās notiek krājumu dubletu norakstīšana un līdz ar to tiek pārkārtoti plaukti”. Divi respondenti atzīmē, ka zemos plauktnos ir izvietota tikai bērniem domātā literatūra (sk. 3. diagrammu).

3. diagramma. Atbilstošo krājuma daļu izvietojums zemos plauktiņos (% no respondentu atbilžu kopskaita)

Providing the Libraries with the Special Shelves for Nonstandart Books (Percentage)

Viscerīgāk respondenti izteikušies par iespēju iepirkt izdevumus ar lieliem burtiem. Trīsdesmit bibliotēkās (49% no respondentu kopskaita) ir veikts šāds darbs (sk. 4. diagrammu). Diemžēl nereti šie izdevumi ir vienīgais bibliotēkas piedāvājums lasītājiem ar īpašām vajadzībām un arī vienīgais variants, ko respondents izvērtējis no visu variantu kopskaita.

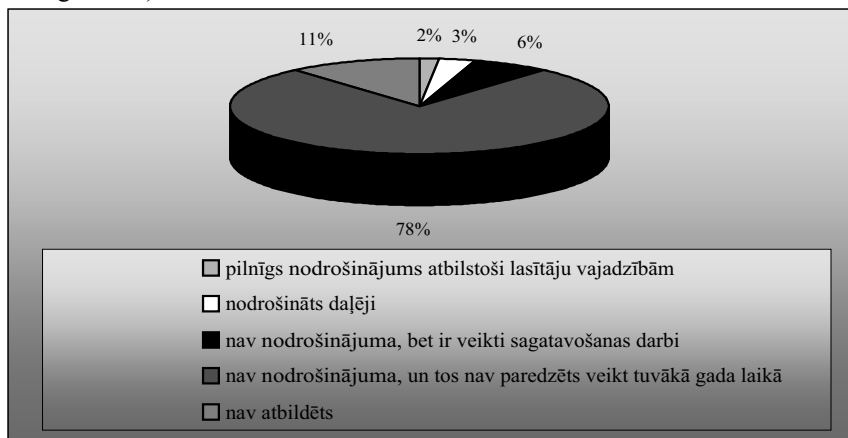
4. diagramma. Bibliotēku nodrošinājums ar izdevumiem, kas iespiesti ar lieliem burtiem (% no respondentu atbilžu kopskaita)

Providing the Libraries with the Large Print Materials (Percentage)

Joprojām ir daudz bibliotēku, kurās nodrošinājums ar attiecīgajiem izdevumiem ir neapmierinošs. Turklāt problēmu bibliotekāri ne vienmēr saskata tikai bibliotēkas finanšu iespējās, bet arī piedāvājumā. Komentāros ir izteikts viedoklis, ka izdevumi ar lieliem burtiem bibliotēkā ir tikai bērniem (divu respondentu

atbildēs). Ir arī atbildēts ar pretjautājumu: “Kura Latvijas izdevniecība piedāvā grāmatas ar lieliem burtiem?” Respondenti turklāt norāda, ka “daiļliteratūras grāmatas, kuras tiktu iespiestas gan ar lielajiem burtiem, gan mazajiem burtiem esmu redzējusi tikai Anglijā, tāpat plauktus ar šīm grāmatām”.

Lai gan ir uzsākta VVBIS (Valsts Vienotās bibliotēku informācijas sistēmas) projekta realizācija Latvijā un pašvaldību publiskās bibliotēkas tiek nodrošinātas ar datortehniku un aprīkojumu, tikai vienai bibliotēkai, t. i., 2% no visām bibliotēkām, jau izdevies arī iegūt šo tehniku pakalpojumu sniegšanai cilvēkiem ar īpašām vajadzībām. Četras bibliotēkas, t. i., 6%, to plāno izdarīt tuvākajā laikā (sk. 5. diagrammu).

5. diagramma. **Bibliotēku nodrošinājums ar datortehniku, kas paredzēta cilvēkiem ar īpašām vajadzībām (% no respondentu atbilžu kopskaita)**

Providing the Libraries with the Computing Facilities to the People with Special Needs (Percentage)

Vairākums – 48 respondenti, t. i., 78%, norāda, ka viņu bibliotēkas ar datortehniku, kas paredzēta cilvēkiem ar īpašām vajadzībām, nav nodrošinātas un arī netiks nodrošinātas tuvākajā laikā. Arī komentāros respondenti par izmaiņām nākotnē cerīgus viedokļus neizsaka: “Ja VVBIS ietvaros būs paredzēts dators cilvēkiem ar īpašām vajadzībām, tad vietu tam atradīsim, bet, ja cilvēkam ir kustību traucējumi, tad mūsu 2. stāvs viņam būs nepārvarams šķērslis”; “Domāju, ka līdzekļu trūkuma dēļ vēl pāris gadu cilvēki ar īpašām vajadzībām, t. i., lasīšanas grūtībām, netiks nodrošināti ar datortehniku, arī bibliotekāriem ir pārāk daudz citu darbu, lai pievērstu uzmanību (pastiprinātu) šai lietotāju grupai”.

Šobrīd valstī ir izdots neliels skaits grāmatu vieglajā valodā, un līdz ar to tikai daļai bibliotekāru Latvijas pašvaldību publiskajās bibliotēkās ir pilnīga izpratne par šās informācijas uztveres sagatavošanas metodi. Visbiežāk tiek nosauktas tikai trīs grāmatas, kas atrodas bibliotēku krājumos, – “Ieva”, “Aleksis” un “Ieva un Aleksis”. Tie ir izdevumi, kurus bijis iespējams iegādāties grāmatu bāzēs vai grāmatu veikalos.

Lai gan speciālo izdevumu trūkst, pašvaldību publiskajās bibliotēkās tiek veikti dažādi pasākumi, kas palīdz sniegt pakalpojumus cilvēkiem ar lasīšanas

traucējumiem. Visdaudzveidīgāk tiek strādāts ar lasītājiem, kuri ir vecāki par 60 gadiem, bērniem pirmsskolas vecumā un bērniem no mazākumtautību skolām sākumskolas vecumā. Pēdējos gados bibliotēkas piedāvā pakalpojumus arī cilvēkiem ar intelektuālās attīstības, redzes un dzirdes traucējumiem, kā arī cilvēkiem, kas slimo ar disleksiju.

Aptaujā tika konstatēti iemesli, kāpēc bibliotekāri nesniedz cilvēkiem ar lasīšanas traucējumiem atsevišķu pakalpojumu kompleksu. Šādi cilvēki neapmeklē bibliotēku vai arī to apmeklē ļoti maz. Nereti šo lasītāju grupas nav apzinātas. Nepietiekams ir arī attiecīgu dokumentu piedāvājums, turklāt bibliotekāriem lielās slodzes dēļ nav iespējams veikt papildu pienākumus. Tādējādi var secināt, ka daļai bibliotekāru ir maza interese šādu cilvēku apkalpošanā un viņiem arī trūkst zināšanu un iemaņu, kā apkalpot cilvēkus ar īpašām vajadzībām. Šie apstākļi droši vien lielā mērā ir noteikuši, kāpēc respondenti nav gatavi piedalīties bibliotekāro pakalpojumu sniegšanā cilvēkiem ar īpašām vajadzībām un viņu sociālās integrācijas veicināšanā.

Lai cilvēki ar lasīšanas grūtībām varētu apmeklēt bibliotēku vai ērti izmantot tās pakalpojumus, bez personāla apmācīšanas jāveic arī citi pasākumi. Pētījumā ietvertajā aptaujā ir konstatēts, ka bibliotēku materiāli tehniskā bāze neatbilst ne lasītāju vajadzībām, ne valstī noteiktajām prasībām: bibliotēkas pat daļēji netiek nodrošinātas un tuvākajā laikā arī netiks nodrošinātas ar piktogrammu vai lielu burtu norādēm vienkāršā valodā, ar zemiem plauktniem dokumentu izvietošanai, ar datortehniku, kas paredzēta cilvēkiem ar īpašām vajadzībām, un tajās nebūs īpašu bibliotekāru, kas var apkalpot cilvēkus ar lasīšanas grūtībām. Cerīgāku situāciju paver bibliotēku iespēja iegādāties dokumentus lielā iespaidā, taču tas saistīts ar to īpašu piedāvājumu atsevišķām mērķgrupām, pirmām kārtām bērniem.

Pētījuma autore secina, ka bibliotekāru nepietiekamā informētība, kā arī viņu nevēlēšanās atzīt nepadarīto ir galvenie iemesli, kāpēc tik maz respondentu piedalījušies aptaujā un atklāti pauduši savas domas par reālo situāciju Latvijas pašvaldību publiskajās bibliotēkās.

Izmantotie informācijas avoti

1. **Anča, G.** *Vieglā valoda* [nepublicētais materiāls] : [semināra materiāli]. Pierakstījusi Daiga Mihailova. [Rīga : b.i., 2003]. [3] lp.
2. **Nielsen, G., Irvall, B.** *Guidelines for Library Services to Persons with Dyslexia*. Hague : IFLA Headquarters, 2001. 37 p. IFLA Professional Reports; 70. ISBN 90-70916-82-7. ISSN 0168-1931.
3. **Kirkaas, E.** A Library for Everybody. *Scandinavian Public Library Quarterly*, Vol. 32, Nr. 2, 1999, p. 14–17. ISSN 0036-5602.
4. **Nielsen, G.** Dyslexia, an Invisible Handicap – a Challenge for the Libraries. *Scandinavian Public Library Quarterly*, Vol. 31, Nr. 3, 1998, p. 7–9. ISSN 0036-5602.
5. **Nielsen, G.** *Library Service and Materials for Weak Readers* [tiešsaiste] : [referāts 63. IFLA konferencē Kopenhāgenā (Dānija, 1997. g. 31. aug. – 5. sept.)]. [B.v. : b.i., 1997]. [skatīts 2004. g. 24. martā]. Pieejams: <http://www.ifla.org/IV/ifla63/63nieg.htm>
6. **Rutledge, H.** Dyslexia: Challenges and Opportunities for Public Libraries. *Journal of Librarianship and Information Science*, Vol. 34, Nr. 3, 2002, p. 135–144. ISSN 0961-0006.

7. **Westerlund, K.** A Red and Delicious Apple Library. *Scandinavian Public Library Quarterly*, Vol. 31, Nr. 3, 1998, p. 25–27. ISSN 0036-5602.
8. **Парамонова, Л.** *Логопедия для всех*. 2-е изд. Москва ; Санкт-Петербург ; Нижний Новгород ; Воронеж ; Ростов-на-Дону ; Екатеринбург ; Самара ; Новосибирск ; Киев ; Харьков ; Минск : Питер, 2004. 349 с. : ил. ISBN 5-94723-801-2.
9. **Семилет, Н.** “Шведский социализм” начинается с библиотек [tiešsaiste] : (О международном сотрудничестве ЦБС для детей г. Николаева) : [referāts X starptautiskajā konferencē “Krima–2003” (Ukraina, 2003. g. 7.–15. jūn.)]. [B.v. : b.i., 2003]. [skatīts 2004. g. 24. martā]. Pieejams: <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea2003/trud/tom2/222/Doc76.HTML>

Summary

The paper “Easy-to-Read and Serving People with Special Needs at Public Libraries” reflects theoretical and practical aspects of easy-to-read in providing different layers of society with reading skills. It analyses not only Swedish, Danish, Belgian, Finnish and British experience but also the achievements of public libraries in Latvia when dealing with people who have reading disabilities.

This paper is based on sociological research carried out in 2005 surveying librarians from 62 libraries in Latvia. The research showed that public libraries are only partly ready to provide people with special needs with their services due to shortage of financial and technical resources as well as lack of necessary knowledge.

Key words: *easy-to-read, people with special needs, public libraries, groups of readers, people with reading disabilities, access to information.*

Autortiesības – viena no mūsdienu aktuālākajām problēmām mūzikas bibliotēku darbībā Latvijā

Copyright – One of the Most Significant Present-Day Problems for Music Libraries in Latvia

Anete Blīgzne

Rīgas Centrālās bibliotēkas Mūzikas filiālbibliotēka “Tilts”
Ģertrūdes ielā 36, Rīgā, LV-1011
e-pasts: tilts@biblioteka.rcc.lv;
Anete.Blizne@inbox.lv

Realizējot ieceres par sabiedrības muzikālo izglītošanu un kultūras attīstību, mūzikas bibliotēkas mūsdienu tirgus apstākļos arvien biežāk jāsakaras ar nepieciešamību pievērst lielu uzmanību kvalitatīvu pakalpojumu nodrošināšanai un papildināšanai. Mūzikas bibliotēkās autoru jaunrade, kas fiksēta dažādos informācijas nesējos, vistiešāk tiek izmantota, komplektējot krājumu, izsniedzot iespieddarbus mājas abonementā, kopējot dažāda veida dokumentus un organizējot mūzikas pasākumus. Joprojām viena no būtiskākajām problēmām mūzikas bibliotēku darbiniekiem ir saistīta ar to, ka trūkst informācijas par autortiesību jautājumiem tieši mūzikas bibliotēku darbā.

Lai mūzikas bibliotēkas kā informācijas, izglītības, kultūras un sabiedriskās sakarsmes centri sekmētu sabiedrības muzikālo izglītošanu un kultūras attīstību, mūzikas bibliotēku darbiniekiem būtu nepieciešams apzināt autortiesību aspektus mūzikas bibliotēku darbā.

Atslēgvārdi: autortiesības, mūzikas bibliotēkas, mūzikas dokumentu patapinājums, mūzikas dokumentu reproducēšana, publiskais izpildījums, mūzikas klausīšanās kultūra.

Mūzikas bibliotēkas ar autoru jaunradi, kas fiksēta dažādos informācijas nesējos, vistiešāk sakaras, komplektējot krājumu, izsniedzot iespieddarbus mājas abonementā, kopējot dažāda veida dokumentus un organizējot mūzikas pasākumus. Tomēr joprojām viena no būtiskākajām problēmām mūzikas bibliotēku darbiniekiem ir saistīta ar to, ka trūkst informācijas par autortiesību jautājumiem tieši mūzikas bibliotēku darbā. Juristi un bibliotekāri nav arī pietiekami diskutējuši, skaidri definējuši un dokumentāli apstiprinājuši, kādi noteikumi, sniedzot pakalpojumus, mūzikas bibliotēkām būtu jāievēro, lai netiktu pārkāpts Latvijas Autortiesību likums (2). Līdz šim autortiesību jautājumus mūzikas bibliotēku darbinieki ir mēģinājuši izprast patstāvīgi un iegūtās atziņas nodevuši cits citam mutiskā veidā, tā arī nebūdami pārliecināti, vai atsevišķas nianses par mūzikas bibliotēku darbību un sniegtajiem pakalpojumiem tiek izprastas pareizi.

Tādējādi nepieciešams izstrādāt noteikumus, kuros būtu skaidri un detalizēti uzskaitīts, ko atbilstoši Latvijas Autortiesību likumam mūzikas bibliotēku darbinieki drīkst un ko nedrīkst darīt attiecībā uz krājuma komplektēšanu, dokumentu patapināšanu, reproducēšanu un pasākumu organizēšanu.

2005. gada 8. februārī Latvijas Bibliotēku padomes sēdē (3) viens no darba kārtības jautājumiem bija saistīts ar publisko izpildījumu bibliotēkās, kā arī ar Latvijas Bibliotēku padomes un AKKA/LAA sadarbības iespējām. Diskusijā piedalījās Latvijas Kultūras ministrijas Autortiesību un blakustiesību nodaļas vadītājs G. Jēkabsons, AKKA/LAA izpilddirektore I. Paklone, AKKA/LAA Publiskā izpildījuma nodaļas vadītāja I. Dombrovska un AKKA/LAA Literāro un drāmas tiesību nodaļas vadītāja S. Millere. Sēdes laikā tika nolemts izveidot darba grupu sadarbībai ar AKKA/LAA, lai noteiktu publisko izpildījumu bibliotēkās un tā atlīdzības lielumu. Tas bija viens no pirmajiem mēģinājumiem atrast kopēju valodu un risināt problēmas, kuras būtiski ietekmē bibliotēku, it īpaši mūzikas bibliotēku turpmāko darbību un to sniegto pakalpojumu daudzveidības palielināšanos un kvalitāti.

AKKA/LAA ir autoru mantisko tiesību kolektīvā pārvaldījuma organizācija – bezpeļņas sabiedrība, ko dibinājuši paši autori un kas uz rakstveida vienošanās jeb līguma pamata darbojas autoru interesēs to pilnvaru ietvaros, kuras saņemtas no autoriem. Autortiesību aģentūra ir izveidota, lai autoriem atvieglotu viņu mantisko tiesību administrēšanu attiecībā uz visiem autora darbu izmantošanas veidiem un visiem izmantotājiem. AKKA/LAA saskaņā ar autoru pilnvarojumu vienojas ar autoru darbu izmantotājiem par autoratlīdzības lielumu, tās samaksas termiņiem un kārtību, kā arī par noteikumiem, uz kādiem izdod licences (1).

Mūzikas dokumentu patapinājuma nozīme lietotāju informacionālo vajadzību nodrošināšanā

Autora darbs ir autora radošās darbības rezultāts mūzikā neatkarīgi no tā izpausmes veida, formas un vērtības (2). Viens no mūzikas bibliotēku piedāvātajiem pakalpojumiem ir dokumentu izsniegšana jeb publiskā patapināšana uz vietas bibliotēkā vai mājas abonementā.

Analizējot mūzikas bibliotēku sniegtos pakalpojumus no juridiskā viedokļa, ir konstatējams, ka saskaņā ar Latvijas Autortiesību likuma 1. pantu autoru darbu publiskā patapinājums ir “darba oriģināla, izpildījuma fiksācijas, fonogrammas vai filmas vai to kopiju izmantotāja darbība, ar kuras palīdzību autortiesību vai blakustiesību objekts ar sabiedrībai pieejamu iestāžu starpniecību uz ierobežotu laiku tiek padarīts pieejams neierobežotam personu lokam bez mērķa gūt tiešu vai netiešu ekonomisku vai komerciālu labumu” (2).

Savukārt Autortiesību likuma 19.1. pantā jautājumā par darba publisko patapinājumu teikts, ka “autortiesības nav uzskatāmas par pārkāptām, ja bez autora piekrišanas, bet samaksājot viņam taisnīgu atlīdzību, publicēts darbs tiek izmantots publiskam patapinājumam. Atlīdzības lieluma aprēķināšanas kārtību attiecībā uz valsts un pašvaldību bibliotēkām par publisko patapinājumu, atlīdzības izmaksāšanas kārtību un proporcionālo sadali starp autoriem, izpildītājiem, fonogrammu producentiem un filmu producentiem nosaka Ministru kabinets” (2).

Latvijas Bibliotēku padomes sēdē Latvijas Kultūras ministrijas Autortiesību un blakustiesību nodaļas vadītājs G. Jēkabsons ir uzvērījis: “... saskaņā ar 2004. gada 27. aprīlī Ministru kabineta izdoto noteikumu Nr. 444 “Noteikumi par publisko patapinājumu” 4.1. punktu valsts un pašvaldības iestādēm līdz kārtējā gada 1. februārim Kultūras ministrijā ir jāiesniedz informācija par to pārziņā esošo

publisko bibliotēku skaitu un tām gadā piešķirto iekšējā finansējumu krājuma papildināšanai. Kultūras ministrija apkopos iesniegto informāciju un iesniegs pieprasījumu valsts budžetā” (3). Tas nozīmē, ka mūzikas bibliotēkām mājas abonementā atļauts izsniegt jeb patapināt jebkuru informācijas nesēju, kas pieejams bibliotēkā (arī mūzikas CD, DVD, audiokasetes un videokasetes).

Mūzikas dokumentu reproducēšanas iespējas mūzikas bibliotēku darbā

Otrs nozīmīgs mūzikas bibliotēku sniegtais pakalpojums ir saistīts ar dokumentu reproducēšanu jeb kopiju izgatavošanu lietotāju vajadzībām.

Saskaņā ar Latvijas Autortiesību likuma 1. pantu reproducēšana ir “autortiesību vai blakustiesību objekta vienas kopijas vai vairāku kopiju izgatavošana ar jebkuriem līdzekļiem jebkādā formā un mērogā, pilnībā vai daļēji, arī autortiesību vai blakustiesību objekta vai tā daļas īslaicīga vai pastāvīga uzglabāšana elektroniskā veidā...” (2). Mūzikas bibliotēku darbā tas vairāk attiecas uz skaņu plašu, mūzikas CD, DVD, audiokasešu un videokasešu kopēšanu.

Šā likuma 1. pantā ir arī noteikts, ka reprogrāfiskā reproducēšana ir “darba faksimileksemplāra izgatavošana ar jebkura līdzekļa palīdzību fotokopēšanas ceļā, izņemot iespiešanu. Par reprogrāfisku reproducēšanu uzskatāma arī skenēšana vai faksimileksemplāru izgatavošana fotokopēšanas ceļā palielinātā vai samazinātā mērogā” (2). Mūzikas bibliotēku darbā tas ir saistīts ar grāmatu un nošizdevumu kopēšanu.

Reproducēšanas procesu attiecinot uz bibliotēku darbību, Latvijas Autortiesību likuma 23. pants un 2004. gada 22. aprīlī apstiprinātie likuma grozījumi pieļauj: “...ievērojot šā likuma 18. panta otrās daļas noteikumus, ikvienai bibliotēkai vai arhīvam atļauts nekomerciālos nolūkos reproducēt vienu darba kopiju, ja šāda kopija izgatavota, lai nosargātu īpaši vērtīgu darbu vai aizstātu attiecīgās vai citas bibliotēkas vai arhīva patstāvīgajā kolekcijā glabājamu kopiju, kas nozaudēta, sabojāta vai kļuvusi nelietoājama, turklāt nav iespējams šādu kopiju iegūt citā pieņemamā veidā un reproducēšana tiek atkārtota atsevišķos un savstarpēji nesaistītos gadījumos. Šā panta noteikumi neattiecas uz datorprogrammām” (2).

Arī Autortiesību likuma 19. panta 4. apakšpunktā ir noteikts, ka autortiesības nav pārkāptas, ja bez autora piekrišanas un bez atlīdzības darbs tiek reproducēts bibliotēku un arhīvu vajadzībām (2).

Tomēr dokumentu reprogrāfisko reproducēšanu būtiski ietekmē Latvijas Autortiesību likuma 35. panta 1. apakšpunkts un 2004. gada 22. aprīlī izdarītie likuma grozījumi: “Bez autora piekrišanas, bet maksājot taisnīgu atlīdzību autoram un izdevējam, ir atļauts publicētus darbus, izņemot notis, reprogrāfiski reproducēt personiskām un dienesta vajadzībām bez tieša vai netieša komerciāla nolūka” (2).

Tā paša panta 2. apakšpunktā norādīts, ka atlīdzību par reprogrāfisko reproducēšanu maksā šādai reproducēšanai izmantojamo iekārtu izgatavotāji un personas, kuras tos ievie Latvijā. Savukārt 6. apakšpunkts nosaka: “Apjomu, kādā atļauts reprogrāfiski reproducēt darbus, par reprogrāfisko reproducēšanu maksājamās atlīdzības lielumu, tās iekasēšanas, atmaksāšanas un izmaksāšanas kārtību nosaka Ministru kabinets” (2).

Mūsdienās nošizdevumu kopēšana galvenokārt ir saistīta ar to izmantošanu

- individuāliem jeb personiskiem izglītības, pašizglītības, pētniecības vai profesionālās darbības mērķiem,
- kolektīviem mērķiem skaņdarbu apguvei kādā mūzikas kolektīvā, nodrošinot mūzikas kolektīvu ar nepieciešamo repertuāru.

Otrs faktors, kas nosaka nošizdevumu kopēšanas mērķus, ir saistīts ar

- nošizdevumu kopiju izmantošanu izglītojošai darbībai vai personiskai izaugsmei bez mērķa gūt peļņu,
- nošizdevumu kopiju izmantošanu pasākumos, lai gūtu peļņu.

Tādējādi, pamatojoties uz Latvijas Autortiesību likumu, var konstatēt, ka mūzikas bibliotēkām atļauts bibliotēkas vajadzībām vienā eksemplārā pārkopēt grāmatas, nošizdevumus, CD, DVD, audiokasetes un videokasetes, lai nosargātu īpaši vērtīgu darbu vai aizstātu bibliotēkā kopiju, kas nozaudēta vai fiziski nolietota. Savukārt bibliotēkas lietotājiem personiskām vajadzībām bibliotēkā vienā eksemplārā atļauts kopēt grāmatas. Ārpus bibliotēkas katrs lietotājs savām personiskajām vajadzībām vienā eksemplārā drīkst pārkopēt arī mūzikas CD, DVD, audiokasetes un videokasetes, kaut gan Latvijas Autortiesību likumā nav norādīts, ka minētos dokumentu veidus būtu aizliegts pārkopēt arī bibliotēkā uz vietas. Taču, lai sekmētu nošu izdevējdarbību Latvijā un pasaulē, bibliotēkas lietotājiem nošizdevumus kopēt ir aizliegts.

Publiskā izpildījuma nozīme sabiedrības muzikālajā audzināšanā

Viens no mūzikas bibliotēku uzdevumiem ir mūzikas literatūras popularizēšana. Tā nav iespējama bez mūzikas publiskas izpildīšanas. Koncerti un lekcijas veicina piesaisti bibliotēkai, papildina tās lietotāju muzikālo izglītību, attīsta radošu domu un sekmē interesi iepazīties ar kultūras mantojumu un mūzikas aktualitātēm visas dzīves garumā. Bibliotēkas, veidojot tematiskās lekcijas par dažādiem mūzikas jautājumiem un organizējot koncertus, popularizē arī autorus, izdevējus un viņu devumu sabiedrībai.

Saskaņā ar Latvijas Autortiesību likuma 1. pantu publiskais izpildījums ir “darba vai cita ar šo likumu aizsargāta objekta priekšnesums, atskaņojums vai kā citādi tieši vai ar jebkuras tehniskas ierīces palīdzību vai procesa starpniecību veikts izmantojums ārpus ierastā ģimenes loka” (2). Mūzikas bibliotēku darbībā tas saistīts ar autoru darbu citēšanu un skaņdarbu izpildīšanu tā saucamajā “dzīvajā” priekšnesumā, kā arī ar audiovizuālo dokumentu izmantošanu bibliotēkas rīkotajos pasākumos – dažāda veida tematiskajās lekcijās un koncertos.

Latvijas Autortiesību likuma 26. pantā par darba brīvu izmantošanu publiskā izpildījumā noteikts, ka “bez autora piekrišanas un bez autoratlīdzības samaksas atļauts izpildīt muzikālu darbu: valstisku vai reliģisku ceremoniju laikā šādu ceremoniju raksturam atbilstošā apjomā; izglītības iestādēs nepastarpinātā mācību procesā, piedaloties pedagogiem un izglītojamiem, ja auditorijā ir tikai pedagogi un izglītojamie, kā arī personas, kas tieši saistītas ar izglītības programmas īstenošanu” (2). Tādējādi, lai bibliotēkā organizētu mūzikas skolas audzēkņu koncertu vai tematisku lekciju skolēniem, arī nepieciešams izņemt licenci muzikālo darbu publiskajam izpildījumam no AKKA/LAA. Tā ir atļauja publiskajā izpildījumā lietot visu pasaules autoru visus darbus gan izpildītājmākslinieku priekšnesumā,

gan mehāniskajā ierakstā. Tā kā autortiesības ir spēkā visu autora dzīves laiku un 70 gadus pēc autora nāves, tad darbus, kuriem izbeidzies autortiesību termiņš, var brīvi izmantot un autoratlīdzība par šo darbu izmantošanu nav jāmaksā.

Sīkāk analizējot autoru darbu izmantošanas noteikumus bibliotēkās un citās institūcijās, Latvijas Autortiesību likuma 40. pants un 2004. gada 22. aprīlī veiktie likuma grozījumi nosaka:

“(1) Lai iegūtu darba izmantošanas tiesības, darba izmantotājam attiecībā uz katru darba izmantošanas veidu un katru darba izmantošanas reizi jāsaņem autortiesību subjekta atļauja. Ir aizliegts izmantot darbus, ja nav saņemta autortiesību subjekta atļauja, izņemot likumā noteiktos gadījumus.

(2) Autortiesību subjekta atļauja tiek izsniegta gan licences, gan licences līguma veidā.

(3) Darba izmantotājam pirms darba izmantošanas jānoslēdz licences līgums vai jāsaņem darba izmantošanas licence.

(4) Dokumentam, kas apliecina darba izmantošanas tiesības, jāatrodas pie koncerta, izrādes, atrakcijas vai pasākuma rīkotāja vismaz 10 dienas pirms attiecīgā pasākuma” (2).

Tādējādi AKKA/LAA izsniegtās licences ļauj izmantot autoru darbus un nosaka darba izmantošanas veidu saskaņā ar vienošanos par izmantošanas noteikumiem, atlīdzības lielumu, izmaksāšanas kārtību un termiņu. Licenci par autora darba publisko izpildījumu nepieciešams izņemt katrā darba izmantošanas reizē pirms darba lietošanas. Autoru darbu izmantotājam AKKA/LAA jāiesniedz programma, kurā norādīti visi autoru darbi, kas tiks izmantoti, un to skanēšanas jeb izmantošanas ilgums.

Ja bibliotēkā tiek rīkoti bezmaksas pasākumi vai uzstājas mūziķis, kurš izpilda savus darbus un kuram bibliotēka maksā arī honorāru par izpildījumu, bibliotēkai ir jāizņem licence. Arī portālā www.autornet.lv, kur skaidroti autortiesību jautājumi, norādīts, ka “šim mūziķim samaksā tikai kā darbu izpildītājam, taču ne kā autoram. Ja kā autoru viņu pārstāv mantisko tiesību kolektīvā pārvaldījuma organizācija, kuras pienākums ir izsniegt licenci par autora darba publisko izpildījumu, tad īpašniekam jāsaņem licence mantisko tiesību kolektīvā pārvaldījuma organizācijā, kura iekasēs arī autoratlīdzību” (1).

Izvērtējot AKKA/LAA pārstāvju viedokli un komentārus, Publiskā izpildījuma nodaļas vadītāja I. Dombrovska uzver, ka ar 1995. gadu AKKA/LAA ir uzsākusi publiskā izpildījuma licencēšanu, apzinot lielākās darbu lietotāju grupas un atrodot konkrētu uzņēmējdarbības veicēju. Nav iespējams uzsākt licencēšanu vienlaikus visās darbu lietotāju grupās. Vispirms nodaļa pievērsusies tiem autoru darbu izmantotājiem, kuru biznesā mūzika ieņem galveno vietu (mūzikas klubiem, diskotēkām), pēc tam apjomīgajai ēdināšanas uzņēmumu grupai (restorāniem, bāriem, kafejnīcām) un tirdzniecības uzņēmumiem. Šobrīd AKKA/LAA uzmanības lokā ir kultūras iestādes (muzeji, kultūras nami, bibliotēkas), ar kurām jau ir izveidojusies veiksmīga sadarbība (9).

Savukārt AKKA/LAA Literāro un drāmas tiesību nodaļas vadītāja S. Millere Latvijas Bibliotēku padomes sēdē aizskāra jautājumu par bibliotēku rīkoto pasākumu daudzveidību saistībā ar publisko izpildījumu. AKKA/LAA pārstāve uzvēra, ka būtu skaidri jānodala:

- literārie pasākumi, kas nav sarīkojumi, piemēram, izstādes;
- pasākumi, kuros netiek publiski izpildīti autoru darbi, piemēram, tikšanās ar autoru un saruna par autora daiļradi.

Ja notiek autoru darbu publiskais izpildījums, izpildīto darbu autoru tiesības joprojām ir aizsargātas.

Autoru darbu publiskais izpildījums tiek izmantots arī, piemēram, koncertos, kurus rīkojušas dažādas bibliotēkas. Acīmredzot jēdziens “literārie pasākumi” ir par šauru bibliotēku rīkoto pasākumu apzīmēšanai, tāpēc varētu lietot plašāku jēdzienu – “sarīkojums”(3).

Latvijas Kultūras ministrijas Autortiesību un blakustiesību nodaļas vadītājs G. Jēkabsons atzīst, ka svarīgi ir vienoties par to, kas tiek saprasts ar terminu “publiskais izpildījums bibliotēkā”, kā arī izstrādāt atlīdzības kritērijus (3).

Līdzīgās domās ir arī AKKA/LAA izpilddirektore I. Paklone, uzsverot, ka “saskaņā ar Latvijas Autortiesību likumu arī bibliotēkām ir jāmaksā autoratlīdzība par publisko izpildījumu. Šobrīd vienīgi ir diskutējams jautājums par atlīdzības lielumu” (3).

Lai raksturotu, kas nosaka autoratlīdzības lielumu un kas to veido, nepieciešams citēt portālā www.autornet.lv sniegtās atbildes uz šo jautājumu. Portālā norādīts, ka likums nenosaka ne obligāti piemērojamus autoratlīdzības tarifus, ne arī maksimālo summu, kuru autors var prasīt kā autoratlīdzību. Tāpēc katrā valstī autortiesību organizācijas autori paši veido un apstiprina savas organizācijas tarifus. Tomēr Eiropā problēmas risinājums tiek virzīts uz to, lai vienas valsts autoratlīdzības tarifi atbilstu citu valstu tarifiem un būtu harmonizēti visiem darbu veidiem visos izmantojuma veidos. Visiem autortiesību organizācijas autoriem autoratlīdzību nepieciešams iekasēt, piemērojot vienus un tos pašus tarifus visiem autoriem – neviens autors neatrodas privileģētākā situācijā kā pārējie un ne par viena autora darbu izmantošanu nav jāmaksā lielāka autoratlīdzība kā par pārējo autoru darbu izmantošanu. Tas ir autoru mantisko tiesību kolektīvā pārvaldījuma princips (1).

Mūzikas bibliotēkām, tāpat kā citām bibliotēkām, ir tiesības kļūt par īpašu autoru darbu izmantotāju kategoriju un aicināt noteikt atvieglojumus autoru darbu publiskam izpildījumam bibliotēkās: “Autoru mantisko tiesību kolektīvā pārvaldījuma organizācija ir saņēmusi no saviem autoriem ekskluzīvas jeb izņēmuma tiesības administrēt viņu darbus, tātad organizācija ir tiesīga slēgt arī šādus “īpašus” līgumus, kuros daudz sīkāk var tikt norādīti abu pušu pienākumi un tiesības, kā arī var būt paredzēti vairāki izmantojuma veidi. Tomēr jāņem vērā, ka uz īpašiem noteikumiem var pretendēt tikai mazo tiesību muzikālo darbu viena darbu izmantojuma veida vienādas kategorijas izmantotāji, jo noteikumi darbu izmantojumam ir fiksēti organizācijas tarifi, kuros var būt precizēti, piemēram, atvieglojumi kādiem izmantotājiem, piemēram, atlaides par maksājumu veikšanu noteiktā laika periodā līdz noteiktam datumam, pilnas programmas iesniegšana u. c., taču tad šie atvieglojumi attieksies uz visiem šīs grupas izmantotājiem” (1).

Tomēr vienmēr aktuāls būs arī jautājums par publiskā izpildījuma māksliniecisko kvalitāti un mērķauditoriju. Nevar salīdzināt kvalitāti bibliotēkas organizētajos pasākumos, kuros skaņdarbus spēlē, piemēram, 2. klases skolēns un kuros tos atskaņo profesionāls mūziķis, kam bibliotēkas maksā arī honorāru par izpildījumu.

Tāpat kvalitātes ziņā nevar salīdzināt pasākumu, kas ir paredzēts, piemēram, 3. klases skolēniem izglītojošiem mērķiem, un lekciju par kāda komponista vai izpildītājmākslinieka daiļradi vai par vēstures un teorijas jautājumiem pieaugušo auditorijai, kaut arī šī lekcija tiek organizēta izglītojošiem mērķiem.

Pamatojoties uz bibliotēku funkcijām, strukturālo pakļautību un sniegto pakalpojumu specifiku, Latvijas mūzikas bibliotēkas ir iedalāmas divās lielās grupās.

1. Mūzikas bibliotēkas, kas ir kādas institūcijas pakļautībā esoša struktūrvienība (augstskolu, mūzikas skolu bibliotēkas, mūzikas institūciju speciālās bibliotēkas), mūzikas pasākumus (koncertus un lekcijas par mūzikas jautājumiem) patstāvīgi neorganizē. To veic citas institūciju struktūrvienības vai atsevišķas personas, kuru pakļautībā ir mūzikas bibliotēkas. Tāpēc jautājumi par publisko izpildījumu neattiecas uz šo institūciju bibliotekārajiem darbiniekiem.
2. Mūzikas bibliotēkas, kas patstāvīgi organizē pasākumus, kuros notiek skaņdarbu publiska atskaņošana, par autortiesību ievērošanu jautājumos, kas attiecināmi uz publisko izpildījumu, ir atbildīga bibliotēka un bibliotekārie darbinieki (LNB Mūzikas nodaļa, Rīgas CB Mūzikas filiālbibliotēka "Tilts").

Līdz ar to Rīgas CB Mūzikas filiālbibliotēka "Tilts", būdama publiskā bibliotēka, kuras būtisks uzdevums ir organizēt izglītojošus pasākumus dažādām mērķauditorijām, kas saistīti ar autoratlīdzību par skaņdarbu publisko izpildījumu no visām Latvijas mūzikas bibliotēkām, ar autortiesību jautājumiem saskaras visbiežāk.

Mūzikas klausīšanās kultūras attīstība

Ar autoru darbu publisko izpildījumu ir saistīts arī cits mūzikas bibliotēku piedāvātais pakalpojums – iespēja mūzikas ierakstus noklausīties un noskatīties turpat bibliotēkā. Taču šis pakalpojums ir pieejams tikai tajās nedaudzajās mūzikas bibliotēkās, kuras komplektē skaņuplates, mūzikas CD, DVD, audioierakstus un videoierakstus un kurās ir pieejama nepieciešamā aparatūra, lai minētos dokumentus noklausītos un noskatītos.

Portālā www.autornet.lv norādīts, ka "par velti un neizņemot licenci, mēs varam klausīties un skatīties TV savās mājās jeb, kā likumā teikts, "ierastajā ģimenes lokā". Ja radio un TV ir skatāma vietā, kura pieejama publikas apmeklējumiem, tad radio un TV atskaņoto un parādīto autoru darbu izmantojums ir darbu izmantojums publiskajā izpildījumā, kam nepieciešama atļauja, un par darbu šādu izmantojumu jāmaksā arī autoratlīdzība" (1). Atbildot uz līdzīgu jautājumu, uzsvērts, ka, "pērkot kaseti vai kompaktdisku, mēs katrs samaksājam par to, ka šī kasete vai kompaktdisks nonāk mūsu īpašumā kā lieta, turklāt ierakstītos darbus par šo pirkuma samaksu mēs varam lietot personiskajām vajadzībām: klausīties citiem nesadzirdami ar austiņām uz ielas vai skaļi savās mājās jeb "ierastajā ģimenes lokā". Taču, tiklīdz šīs kasetes vai kompaktdiski tiek atskaņoti publiskā vietā ārpus "ierastā ģimenes loka", tas jau ir publisks izpildījums, par kuru jāsamaksā. ...iestādei mūzikas skaņējums jeb publiskais izpildījums nes kādu labumu: vai nu piesaista apmeklētājus omulīgākai gaisotnei, vai arī veicina darba ražīgumu utt. No šī labuma gūšanas sava daļa jāsaņem arī autoriem, kuru darbu izmantošana šo labumu rada" (1).

Analizējot Latvijas Autortiesību likumu un attiecinot portālā *autornet.lv* sniegtos skaidrojumus uz mūzikas bibliotēku darbību, var konstatēt, ka

- 1) mūzikas ierakstus bibliotēkā atļauts klausīties tikai ar austiņām. Mūzikas ierakstu atskaņošana un radio klausīšanās skaļi tiek uzskatīta par mūzikas publisku izpildījumu, kam nepieciešama AKKA/LAA izsniegtā licence;
- 2) mūzikas DVD, videokasešu un TV pārraižu skatīšanās lietotājam atļauta tikai individuāli atsevišķā telpā. Kolektīva DVD, video un TV pārraižu skatīšanās vai to izmantošana par fona materiālu bibliotēkas darbā uzskatāma par publisku izpildījumu, kam nepieciešama AKKA/LAA izsniegtā licence.

Līdz ar to var secināt, ka vienīgais iespējamais situācijas risinājums, kas palīdzētu sekmēt mūzikas bibliotēku darbību, ir diskusija, kurā piedalītos autori, viņu mantisko tiesību kolektīvās pārvaldības institūciju pārstāvji, juristi, ekonomisti, bibliotēkzinātnes teorētiķi, bibliotēku vadītāji un lietotāji. Šajā diskusijā nepieciešams

- 1) definēt, kas tiek saprasts ar terminu “publiskais izpildījums” tieši mūzikas bibliotēkās,
- 2) vienoties par atlīdzības kritērijiem un lielumu autoriem, ņemot vērā, ka mūzikas bibliotēkas
 - rīko tematiskās lekcijas par dažādiem mūzikas jautājumiem:
 - “dzīvajos” pasākumos publiski izpilda autoru darbus,
 - atskaņo autoru darbus, izmantojot mūzikas CD, DVD, audioierakstus vai videoierakstus,
 - organizē koncertus, “dzīvajā” izpildījumā publiski atskaņojot autoru darbus,
- 3) noteikt atlīdzības kritērijus un lielumu autoriem, ņemot vērā, ka
 - Latvijā darbojas dažāda veida mūzikas bibliotēkas, kuras atšķiras pēc funkcijām, sniegto pakalpojumu specifikas un mērķauditorijas,
 - Latvijā ir tikai dažas mūzikas bibliotēkas, kas regulāri organizē pasākumus, publiski atskaņojot autoru darbus,
- 4) noteikt atlaides licencēm, kas paredzētas autoru darbu publiskai izpildīšanai
 - bibliotēkās, kuras atšķirībā no citām patstāvīgi un regulāri organizē dažāda veida mūzikas pasākumus;
 - publiskās bibliotēkās, kuru struktūrā ietilpst vairākas bibliotēkas – filiāles, arī publiskā specializētā mūzikas bibliotēka,
- 5) noteikt atlaides licencēm, kas paredzētas autoru darbu publiskai izpildīšanai pasākumos atkarībā no autoru darbu publiskā izpildījuma mākslinieciskās kvalitātes, ja darbus izpilda
 - dažāda vecuma bērni un jaunieši ar dažādu profesionālo sagatavotību,
 - profesionāli mūziķi,pasākuma mērķauditorijas –
 - dažāda vecuma bērniem, jauniešiem un pieaugušajiem, kuriem mūzika nav viņu izglītības vai profesionālās darbības joma,
 - dažāda vecuma bērniem, jauniešiem un pieaugušajiem – topošajiem vai esošajiem profesionāliem mūziķiem, kuriem mūzika ir viņu izglītības vai profesionālās darbības joma.

Izmantotie informācijas avoti

1. **Autornet. Latvijas autori un viņu darbi** [tiešsaiste]. [b.v. : b.i., b.g.]. [skatīts 2005. g. 1. martā]. Pieejams: <http://www.km.gov.lv/UI/main.asp?id=17723>.
2. **Autortiesību likums** [tiešsaiste]. [b.v. : b.i., b.g.]. [skatīts 2005. g. 1. martā]. Pieejams: <http://www.autornet.lv/tiesibas/likumi/autort.php>.
3. **Latvijas Bibliotēku padomes sēdes protokols Nr. 16** [tiešsaiste]. Rīga : [b.i.], 2005. [skatīts 2005. g. 1. martā]. Pieejams: <http://www.km.gov.lv/UI/main.asp?id=17723>.

Summary

More and more frequently music libraries come in touch with modern marketing principles. The necessity occurs to pay much more attention to the development of qualitative services, at the same time effecting the idea of musical education of the public and promoting culture development. Music libraries deal with the new creations of composers fixed in various media in library acquisitions, loans, copying various types of documents and arranging musical events. Still one of the most essential problems is the lack of information concerning authors' rights and copyright in music libraries' work.

Music librarians should be acquainted with the copyright aspects concerning music libraries – the centres of information, education, culture and social communication.

Key words: *copyright, authors' rights, music libraries, loans of music documents, reproduction of music documents, public performance, music listening culture.*

Bibliotēkas nozīme un iespējas pakalpojumu sniegšanā iedzīvotājiem ar īpašām vajadzībām

Library Potentials and Possibilities in Serving People with Special Needs

Sanita Galveniece

Latvijas Nacionālā bibliotēka
Nacionālās bibliogrāfijas institūts
Rīga, Anglikāņu iela 5, LV-1816
e-pasts: Cipresitel@inbox.lv

Rakstā ir pētītas bibliotekārās apkalpošanas iespējas un tendences Latvijā un pasaulē attiecībā uz iedzīvotājiem ar invaliditāti, vērota un analizēta bibliotēkas nozīme īpašo lietotāju grupu dzīvē, kā arī aplūkota ārzemju bibliotēku pieredze un darba metodes, kas tiek izmantotas, apkalpojot sociāli mazaizsargātās iedzīvotāju grupas.

Mūsdienu modernajā pasaulē vērojama virzība uz demokrātisku un pilsonisku sabiedrību. Arī cilvēkam ar invaliditāti ir tiesības aktīvi piedalīties sabiedrības dzīvē, būt saskarsmē ar apkārtējo vidi un citiem indivīdiem. Liela nozīme šo tiesību īstenošanā ir bibliotēkai, kas ir ne tikai informācijas, izglītības sasniegumu un kultūrvēsturisko vērtību glabātāja, bet arī cilvēcisko attiecību veidotāja.

Atslēgvārdi: bibliotekārā apkalpošana, informācijas pakalpojumi, invaliditāte, lietotāji ar īpašām vajadzībām.

Brīvā laika pavadīšana katram cilvēkam ir saistīta ar brīvu izvēli, ko darīt savos vaļaspriekos – izklaidēties, nodarboties ar sportu vai doties uz bibliotēku. Diemžēl cilvēkam ar invaliditāti šī izvēle ir ierobežota. Ja, piemēram, cilvēks ar kustību, redzes, dzirdes vai garīga rakstura traucējumiem vēlas apmeklēt bibliotēku, rodas jautājums, cik atvērta, pretimnākoša un pieejama tā viņam ir. Ikdienā nepiedomājam pie jēdziena “pieejamība” saturiskās izpratnes. Fiziski veselam indivīdam pieejamība nozīmē, ka tas, ko viņš vēlas, ir sasniedzams bez šķēršļiem – vai tā būtu apkārtējā vide, sociālie pakalpojumi vai nepieciešamā informācija. Ir būtiski noskaidrot, kā vides pieejamības principi tiek realizēti bibliotēkā, kā informācijas iestāde nojauc barjeras starp invalīdu un informācijas resursiem. Bibliotēkai jārada apstākļi demokrātiskas sabiedrības attīstības veicināšanai – jāpalīdz lietotājam ar īpašām vajadzībām apjaust, ka viņš ir vienlīdzīgs, saprasts, spējīgs līdzdarboties.

Mūsdienu modernajā pasaulē vērojama virzība uz demokrātisku un pilsonisku sabiedrību. Tās būtisks priekšnosacījums ir aktīva iedzīvotāju līdzdalība, jo tikai tad demokrātiskas un uz cilvēktiesībām balstītas sabiedrības attīstības process var

būt produktīvs un rezultatīvs. Arī cilvēkam ar invaliditāti ir tiesības uz aktīvu līdzdalību sabiedrībā un līdzvērtīgu saskarsmi ar apkārtējo vidi un citiem indivīdiem. Šo tiesību īstenošanā liela nozīme ir bibliotēkai, jo tā ir ne tikai kultūrvēsturisko vērtību glabātāja, bet arī cilvēcisko attiecību veidošanas, informācijas un izglītības centrs. Mūsdienu informācijas sabiedrībā bibliotēkai tiek izvirzītas jaunas, augstākas prasības, tāpēc aktualizējies arī jautājums par to, kā uzlabot, izkopt un īstenot jaunu stratēģiju bibliotekāro pakalpojumu sniegšanai arī cilvēkiem ar dažādām invaliditātes iezīmēm. Šo cilvēku apkalpošanas serviss nekad vēl nav bijis tik nozīmīgs kā tagad, kad pasaulē notiek tik daudzas politiskas, ekonomiskas un sociālas pārmaiņas. Sabiedrība ir dažāda un komplicēta, un zināšanas par plašo pasauli ir aizvien nozīmīgākas arī sociāli mazaizsargātajiem iedzīvotājiem. Tādējādi ir aktuāli veidot jaunus bibliotēkas funkcionēšanas modeļus, arī invalīdu bibliotekārās apkalpošanas modeli tradicionālajā un elektroniskajā vidē. Radot šiem cilvēkiem neatkarīgu pieeju zināšanām, informācijai un pasaules kultūras bagātībām, viņi arī tiks iesaistīti mūžizglītības un ikdienas informācijas procesos.

Bibliotekāro pakalpojumu sniegšana lietotājiem ar īpašām vajadzībām ir problēma, kurai tiek pievērsta liela uzmanība visā pasaulē. LR likumā “Par invalīdu medicīnisko un sociālo aizsardzību” ir noteikts, ka invalīds ir persona, kurai sakarā ar slimību, traumu vai iedzimtu defektu izraisītiem orgānu sistēmu funkciju traucējumiem ir nepieciešama papildu medicīniskā un sociālā palīdzība un kurai ir noteikta invaliditāte. Likums to definē šādi: “Invaliditāte ir ilgstošs vai nepārējošs ar vecuma pārmaiņām nesaistīts fizisko vai psihisko spēju ierobežojums, kas apgrūtina personas integrāciju sabiedrībā vai pilnīgi atņem, vai daļēji ierobežo spēju strādāt un sevi apkopt.” Invalīdi ir īpaša lasītāju grupa – personas ar konkrētām individuālām interesēm un vajadzībām, kurām nepieciešama speciāla apkalpošana un sevišķa uzmanība. Sociālās un ekonomiskās pārmaiņas sabiedrībā ir rosinājušas būtiski mainīt arī bibliotekāro apkalpošanu. It īpaši tas attiecas uz invalīdu informacionālās apkalpošanas sfēru. Kā uzlabot bibliotēku darba metodes un menedžmentu saskarē ar invalīdiem? Turpinot labākās iesāktās tradīcijas, nepieciešams izmantot arī jaunus apkalpošanas modeļus. Dzīvesvietai un fiziskiem traucējumiem nevajadzētu būt par šķērslī bibliotēkas pakalpojumu izmantošanai. Ja lietotājs ar kustību traucējumiem nav spējīgs uz bibliotēku atnākt pats, tad bibliotēkas darbiniekiem jānodrošina pieeju. Gadījumos, kad invalīds ir ieradies bibliotēkā saņemt sev nepieciešamo informāciju vai arī gūt pozitīvus iespaidus un baudīt radošu atmosfēru intelektuālā sabiedrībā, bibliotēkai ir jābūt spējīgai piedāvāt atbilstošus pakalpojumus un dokumentu veidus. Ar kādām metodēm īstenot šo invalīdu sabiedrībai tik nepieciešamo ideālo bibliotēkas funkcionēšanas modeli, kā kļūt par starpnieku starp zināšanām un lietotāju ar kustību, redzes un dzirdes traucējumiem? Tātad bibliotēkai jāmeklē dažādas iespējas, kā novadīt tajā uzkrātās zināšanas pie informācijas patērētāja – invalīda.

Pēc raksta autores domām, bibliotēkai jākļūst par iestādi, kas spēj reaģēt uz ekonomiskajām un sociālajām pārmaiņām un ātri pārkārtojas, lai varētu aizvien plašāk apmierināt dažādu lietotāju grupu informacionālās vajadzības. Viens no galvenajiem bibliotēkas uzdevumiem ir veidot adekvātu attieksmi pret iedzīvotājiem ar īpašām vajadzībām, radīt vidi, kurā arī invalīds var pavadīt brīvo laiku un iegūt viņu interesējošo literatūru, apmierināt savas garīgās intereses. Bibliotēkai vispirms būtu jāpanāk pozitīvas pārmaiņas invalīdu dzīvē. Jārada pozitīva attieksme, jāizmanto tādas darba formas un metodes, lai arī cilvēks ar īpašām vajadzībām

justos pilnvērtīgs sabiedrības loceklis. Nav jādemonstrē žēlsirdība, bet gan jāparāda izpratne, ka invalīds ir tāds pats kā visi citi cilvēki, kas apmeklē bibliotēku, tikai viņam jānodrošina attiecīgi apstākļi. Pakalpojumu sniegšanā invalīdiem atspoguļojas bibliotēkas kā sociālās integrācijas veicinātājas būtība. Invalīdu bibliotekārajai apkalpošanai jāklūst par īpašu darbības jomu, plašu un ērtu bibliotekāro pakalpojumu sistēmu, kompleksu pasākumu kopu. Līdz ar to bibliotēka varēs radīt jebkuram indivīdam pieejamu vidi, attīstīs invalīdu sociālās iemaņas un pieredzi, kā arī klūs par viņu izglītības nodrošināšanas sastāvdaļu.

Bibliotēka ir arī invalīdiem pieejams kultūras un informācijas centrs, kas rada iespēju izmantot intelektuālo potenciālu un piepildīt vēlmi radoši darboties, realizēt savas idejas un palielināt pieredzi, kā arī veicināt individuālo izaugsmi un izjust vienlīdzību ar citiem sabiedrības locekļiem. Bibliotēka ir vide, kas spēj vairot invalīdos ticību saviem spēkiem, kā arī veidot pozitīvu attieksmi un izpratni pret cilvēkiem ar īpašām vajadzībām un viņu problēmām. Invalīdu apkalpošanas finansiālā atbalsta, bibliotekāru kvalifikācijas un zināšanu līmeņa. Arī automatizēto informācijas sistēmu un moderno tehnoloģiju ieviešana bibliotēkās krasi var uzlabot invalīdu bibliotekāro apkalpošanu.

Invalīdu bibliotekārās apkalpošanas vēsture

Jau 17. gadsimtā pedagogs J. A. Komenskis izvirzīja jautājumu, vai iespējams sniegt kvalitatīvas zināšanas un izglītību cilvēkiem ar īpašām vajadzībām, proti, ar fiziska un garīga rakstura traucējumiem, un arī uzsvēra, cik ļoti tas būtu nepieciešams. Speciālists A. E. Šapošņikovs atzina, ka ikviens indivīds ir tiesīgs uz izglītību un nebūtu humāni to kādam liegt (28).

19. gadsimta 80. gados publiskajās bibliotēkās parādījās pirmās specializētās nodaļas lasītājiem ar īpašām prasībām. 1882. gadā Londonā tika nodibināta Nacionālā bibliotēka neredzīgajiem, 1886. gadā Parīzē izveidoja līdzīgu bibliotēku. 1894. gadā Leipcigā atklāja pirmo publisko bibliotēku neredzīgajiem. Braila raksta izdevumu nodaļas un arī specializētās bibliotēkas veidojās arī ASV, Šveicē un citās valstīs. Līdz ar to nostiprinājās koncepcija radīt bibliotēkā vidi, kas pieejama ikvienam cilvēkam.

Jauna vājredzīgo un neredzīgo bibliotekārās apkalpošanas forma parādījās Amerikas Savienotajās Valstīs – grāmatas lasītāji saņēma pa pastu. 1904. gadā arī izdeva likumu, kas aizliedza iekasēt naudu par šādu pakalpojumu. Kā uzsver amerikāņu bibliotēku speciāliste L. Hopkinsa (*L. Hopkins*), neredzīgo lietotāju bibliotekārajā apkalpošanā ļoti liela nozīme ir tieši kopīgai, koleģiālai bibliotēkas darbinieku un sabiedrības rīcībai (5).

20. gadsimta 30. gadu sākumā tika uzsākts darbs pie Braila raksta veidu unificēšanas. 30. gadu vidū Rietumeiropā grāmatas Braila rakstā jau bija pieejamas vairākās nozīmīgās bibliotēkās vājredzīgajiem un neredzīgajiem lietotājiem, piemēram, Londonas Nacionālajā bibliotēkā neredzīgajiem (185 000 speciālo izdevumu) un tās filiālēs Mančestrā un citur, Leipcigas Centrālajā bibliotēkā neredzīgajiem (26 000 izdevumu). Grāmatas Braila rakstā parādījās arī Šveicē, Austrijā, Itālijā.

Nākamais posms, kas iezīmēja pozitīvas pārmaiņas invalīdu dzīvē, bija 20. gadsimta 30. gadu beigas un 40. gadu sākums, kad tika radītas pirmās “runājošās

grāmatas”. Amerikas Savienotajās Valstīs šī darba atpazīstamākais pārstāvis ir Roberts Irvins (*Robert Irvin*). Protams, šajā laikā vēl nav radusies daudzpusīga un dziļa izpratne par invalīdu vēlmēm un reālajām iespējām, taču konstatējama lielāka orientācija uz lasītājiem ar invaliditāti un to bibliotekāro apkalpošanu. Turklāt, kā to norādījuši vairāki ievērojami bibliotekāri, piemēram, G. Dijanska (*Г. Диянская*), tika atzīts, ka neredzīgie un vājredzīgie bibliotēkas lietotāji arī ir tiesīgi saņemt pakalpojumus gan publiskajās, gan zinātniskajās, gan augstskolu, gan bērnu bibliotēkās (22).

Jauns posms invalīdu informacionālajā apkalpošanā sākās līdz ar jauno tehnoloģiju attīstību. Radās jaunas, ļoti kvalitatīvas “runājošās grāmatas” uz magnētiskajām lentēm, un tika izstrādāti eksperimentāli “lasāmmašīnu paraugi”. 20. gadsimta 60. gados visā pasaulē vājredzīgajiem lasītājiem populāras kļuva arī grāmatas ar tekstu lielajā šriftā. Lasītājiem, kuri fizisku traucējumu dēļ nespēj noturēt rokās grāmatu, talkā nāca projicēšanas aparāti un mikrofilmas.

20. gadsimta 60. gadu beigās populāras kļuva bibliotēku speciālistes M. Luisas (*M. Luiss*) publikācijas par invalīdu apkalpošanas jautājumiem. Lai gan tajās aplūkotās problēmas skar invalīdu apkalpošanas aspektus kopumā, tomēr iespējams nošķirt specifiskas metodes darbā ar atsevišķām grupām – lasītājiem, kuriem ir redzes, dzirdes, kustību vai garīgās attīstības traucējumi.

20. gadsimta 70. gados tika diferencēts darbs arī lietotājiem, kam raksturīgi garīgās attīstības un uztveres traucējumi. Atbilstoši katrai garīgās atpalcības formai – mēreni vidējai intelektuālajai atpalcībai un mērenai garīgajai atpalcībai, smagai un pilnīgai garīgajai atpalcībai – speciālisti izstrādāja dažādas bibliotekārās apkalpošanas metodes:

- 1) bibliotekāro pakalpojumu sniegšanai **cilvēkiem ar mēreni vidēju intelektuālo atpalcību** ir paredzētas stāstu pēcpusdienas, leļļu teātri, filmu/diafilmu demonstrēšana, prāta spēles, kasetēs ierakstītas “runājošās grāmatas”, plakātu un diapozitīvu skatīšanās grupās vai individuāli, skaņuplašu klausīšanās, avīžu un citu periodisko izdevumu lasīšana, izstādes, tematiskie sarīkojumi, individuālas konsultācijas par bibliotēkas lietošanu un iespējām, materiālu izsniegšana uz mājām, grupveida diskusijas un pārrunas par lasīto, sadarbība un kooperēšanās ar institūcijām vai juridiskām personām, kas uzrauga šos cilvēkus;
- 2) bibliotekāro pakalpojumu sniegšanai **cilvēkiem ar mērenu garīgo atpalcību** bez iepriekš minētajām darba formām izmantojami arī bagātīgāk ilustrēti materiāli;
- 3) bibliotekāro pakalpojumu sniegšanai **cilvēkiem ar smagu garīgo atpalcību** izmantojami diapozitīvi, spēles, taktiskie materiāli, ierakstu klausīšanās uz vietas bibliotēkā, attēli, fotogrāfijas, stāstu pēcpusdienas, skaļa priekšā lasīšana, individuālās pārrunas;
- 4) bibliotekāro pakalpojumu sniegšanai **cilvēkiem ar pilnīgu garīgo atpalcību** ir paredzēta īslaicīga priekšā lasīšana, grāmatu ilustrācijas, dažādi taustāmi uzskates materiāli, kas izraisa pozitīvas emocijas, viegla, harmoniska mūzika;
- 5) emocionāli nenoturīgiem lietotājiem **bibliotekāro pakalpojumu sniegšanai** ir izmantojami mūzikas diski un kasetes, diapozitīvi, filmas, spēles, sarunas, rokdarbi, avīzes, periodika, izstādes, plakāti (28).

20. gadsimta 70. gadi ir laiks, kad pati bibliotēka ir saskatījusi iespējas, kā sekmēt invalīdu integrāciju sabiedrībā. Lai veicinātu invalīdu vienlīdzību cilvēku vidū, bibliotēka ir sniegusi specifiskus sociālos un informācijas pakalpojumus, tātad radījusi jaunu vidi, kurā invalīdi var sevi pilnveidot un attīstīties pozitīvā virzienā (25).

Bibliotekāro pakalpojumu sniegšana cilvēkiem ar kustību traucējumiem

Pasaulē ir vairāk nekā 750 miljoni cilvēku ar kustību traucējumiem, un katrs no tiem ir tiesīgs arī uz savu informacionālo nodrošinājumu. Bibliotēku pieredze šīs problēmas risināšanā ir ļoti dažāda. Viena no plaši pazīstamām bibliotēkām, kas daudz strādā ar invalīdu bibliotekārās apkalpošanas jautājumiem, atrodas Krievijā. Tā ir Murmanskas apgabala Universālā zinātniskā bibliotēka. Invalīdu apkalpošanas plānošana un koordinācija kļuvusi par šās bibliotēkas darbības neatņemamu sastāvdaļu kopš 1994. gada, kad bibliotēka sāka apkalpot personas, kurām ir kustību traucējumi un kuras nevar ierasties bibliotēkā patstāvīgi. Lai uzsāktu un nodrošinātu invalīdu aktīvu un adekvātu bibliotekāro apkalpošanu, Murmanskas bibliotēkas darbinieki vispirms veica vairākus pētījumus par informacionālo nodrošinājumu personām ar kustību traucējumiem. Analizējot situāciju bibliotēkās, tika secināts: lai panāktu, ka informacionālie resursi sasniedz arī lietotāju – invalīdu, ir nepieciešama visu tipu bibliotēku saskaņota darbība.

Jebkurai bibliotēkai, kas nolēmusi strādāt ar personām, kurām ir kustību traucējumi, jāatceras pieejamas vides veidošanas kritēriji un jāstrādā pie ergonomijas, proti, jāievēro ergonomiskie rādītāji, tehnisko palīgīdzekļu standarti, jādoma, piemēram, par ratiņkrēslā sēdoša cilvēka manevrēšanas laukuma lielumu, sēdoša cilvēka redzes līmeni, roku kustību amplitūdu, ratiņkrēsla izmēriem un invalīda iespēju brīvi justies un pārvietoties. Arī projektējot bibliotēkas ārtelpas un iekštelpas, būtu jāatceras cilvēki ratiņkrēslos, jāņem vērā to manevrēšanas iespējas lasītāvās un starp grāmatplauktiem, jāplāno uzbrauktuves, vide, kur bibliotēkas apmeklētājs ratiņkrēslā bez grūtībām varētu apgriezties, neaizskarot plauktus, galdus, grāmatu izsniegšanas letes. Ratiņkrēslā sēdošajiem jāparedz noteikts galdu augstums un grāmatplaukti jāiekārto tā, lai būtu aizsniedzami.

Bibliotēkai ir jāattaisno jebkuru lietotāju, it īpaši invalīdu cerības un jāievēro viņu vajadzības. Bibliotēka nav un nedrīkst būt tikai vieta, kas nodrošina grāmatu izsniegšanu. Bibliotēkai jāīsteno dažādas kultūras un izglītojošas programmas un jāorganizē pasākumi arī lietotājiem ar attīstības traucējumiem, jānodrošina šo personu rekreācijas un socializēšanās iespējas, jo nereti bibliotēka ir vienīgā vieta, kur invalīdi var veidot sabiedriskos kontaktus un izklaidēties. To ir atzinušas arī Polijas bibliotēkas (15), piemēram, Voivodšipas publiskā bibliotēka ilgu laiku bija veikusi tikai tradicionālo lietotāju grupu bibliotekāro apkalpošanu, nedomājot par cilvēkiem, kuriem ir problēmas brīvi piekļūt informācijas resursiem bibliotēkā. Situāciju vēl vairāk pasliktina tas, ka pat slimnīcu, pansionātu, sanatoriju un veselības centru bibliotēkas nav meklējušas iespēju uzlabot informācijas pakalpojumus. Turklāt bieži vien darbus grāmatu krātuvē koordinē, pārrauga un veic ne jau profesionāls bibliotekārs, bet gan kāds nepilnu slodzi strādājošs medicīnas iestādes darbinieks ar minimālām zināšanām un sagatavotību bibliotēkzinātnes teorijā un praksē.

Būtisks un atbalstāms ir krievu bibliotēku speciālistes G. Dijanskas (*Г. Дианская*) viedoklis, ka mūsdienās bibliotēkai jānodrošina iespēja arī cilvēkiem ar kustību traucējumiem piekļūt gan pašas bibliotēkas, gan no tās attālinātiem informācijas resursiem. Arī invalīds ir tiesīgs piekļūt bibliotēkas krājumiem un izmantot tās informācijas pakalpojumus (23). Atšķiras tikai apstākļi un līdzekļi, ar kuriem aizvadīt informāciju līdz konkrētam cilvēkam ar īpašām vajadzībām. It kā netieši bibliotēkai jāveic arī sociālās rehabilitācijas funkcija, jāpalīdz invalīdam iekļauties normālā dzīvē viņa iespēju robežās (15) un integrēties sabiedrībā.

Par finansējuma trūkumu bibliotēkas uztraucas daudzviet pasaulē, arī Latvijā. 2000. gadā Latvijas Bibliotekāru biedrības konferencē, spriežot par bibliotēku attīstību valstī, profesionāli norādīja, ka Latvijā publisko bibliotēku aprīkojums neatbilst atsevišķu sociālo grupu (kustību, redzes, dzirdes invalīdu un gados vecu cilvēku) elementārām vajadzībām (4). Nav liftu un uzbrauktuvju, trūkst palīgieiņču un speciālā aprīkojuma. Piemēram, Lauberes bibliotēka (Ogres rajonā) jau 1998. gadā bija izstrādājusi projektu bibliotēkas rekonstrukcijai, lai tā būtu pieejama arī lietotājiem, kuriem ir kustību traucējumi un kuri pārvietojas ratiņkrēslā. Tomēr vēl līdz šim darbi uz priekšu raiti nav virzījušies.

Bibliotēku finansiālais stāvoklis un neatbilstošais aprīkojums apgrūtina un kavē invalīdu bibliotekāro apkalpošanu, un līdz ar to savā ziņā tiek traucēts arī šīs sociāli mazaizsargātās iedzīvotāju grupas izglītības process un integrēšanās sabiedrībā. Šī valstiski nozīmīgā jautājuma risināšana būtu jāusāk nekavējoties, īstenojot speciālas rīcības programmas tieši invalīdu iekļaušanai sabiedrībā. Tādējādi tiktu nodrošināta bibliotekāro pakalpojumu pieejamība arī lietotājiem ar īpašām vajadzībām.

Bibliotekārs ir nozīmīgs starpnieks ķēdē “invalīds–bibliotēka–sabiedrība”, un viņam jāapzinās sava misija un loma invalīda dzīvē, jāsaprot, ka grāmata ir līdzeklis, ar kuras palīdzību invalīds var izbaudīt to dzīves daļu, kas ikdienā ierobežoto spēju dēļ tam nav pieejama.

Bibliotekārie pakalpojumi lietotājiem ar redzes traucējumiem

Laika ritējumā attieksme pret personām ar invaliditāti ir mainījusies. No vienkāršas aprūpes tā kļuvusi par izglītības sistēmu, kas piemērota gan pieaugušajiem, gan bērniem ar īpašām vajadzībām. Līdz ar to iedzīvotāji, kuriem ir attīstības traucējumi, var kļūt aktīvāki un justies spējīgāki, vairāk iesaistīties sabiedrības procesos. Arī bibliotēkai ir iespējams mazināt sabiedrības nevērību un vienaldzību pret iedzīvotājiem ar invaliditāti un attīstīt viņu personību.

Viens no līdzekļiem, kā kompensēt redzes zudumu vai tās traucējumus, ir Braila raksts. Tā latvisko alfabētu 1922. gadā izstrādāja skolotāji P. Eihe un A. Rutkis. Braila raksta lietošanas vadlīnijas tika apstiprinātas 1998. gada 19. augustā IFLA 64. konferences laikā (6).

1999. gadā Krievijā Stavropoles Neredzīgo bibliotēkas Lasītāju apkalpošanas nodaļas vadītāja I. Baņko (*И. Банько*) piedalījās darba vizītē ASV Kolumbijas apgabala bibliotēkā. Šīs vizītes mērķis bija izzināt, kā tiek organizēti pakalpojumi lietotājiem ar redzes traucējumiem (19). Pirmkārt, I. Baņko noskaidroja, ka par Kolumbijas apgabala bibliotēkas pastāvīgiem abonentiem ir kļuvuši 2000 cilvēki ar redzes traucējumiem, neskaitot vēl personas, kurām speciālā literatūra tiek

piegādāta to dzīvesvietā (mājās, pansionātos, slimnīcās, rehabilitācijas iestādēs). Vizītes laikā tika apmeklēts arī ASV Armijas hospitālis, kurā uzturas 250 cilvēki (vecumā no 25 līdz 92 gadiem) ar dažādas smaguma pakāpes redzes traucējumiem.

Vērtīgas atziņas iegūstamas, iepazīstoties ar krievu ārsta – okulista A. Skrebicka (*A. Кребицкий*) ieguldījumu bibliotēkzinātnē attiecībā uz redzes invalīdu apkalpošanas uzlabošanu. A. Skrebickis uzskatāms par krievu tiflopedagoģijas aizsācēju un pamatlicēju. Viņš īpaši pievērsies redzes invalīdu informācijai apkalpošanai un šiem cilvēkiem nepieciešamā raksta uzlabošanai. 1881. gadā A. Skrebickis izstrādāja savu reljefa šrifta variantu, tā atvieglojot cilvēkiem ar redzes traucējumiem savā īpašā veidā “lasīt” grāmatas. 1903. gadā klajā nāca A. Skrebicka grāmata “Neredzīgo izglītošana un apmācība Austrumos”, kurā ir analizētas reljefa teksta izdevumu problēmas un norādīts uz bibliotēkas nozīmi šo dokumentu saglabāšanā, izplatīšanā un nodošanā redzes invalīdiem. Autors izsaka arī domu par starptautiskas un vietējas sadarbības nepieciešamību.

Lielu pieredzi redzes invalīdu bibliotekārājā apkalpošanā ir uzkrājusi ASV Kongresa bibliotēkai pakļautā Nacionālā bibliotēka neredzīgajiem. Jau 1897. gadā ASV Kongresa bibliotēkā tika atvērta lasītava redzes invalīdiem. Fondā glabājās daži desmiti vienību (gan manuskripti, gan materiāli reljefveida rakstā) (21). Darbinieki neredzīgajiem lasīja priekšā, mācīja lietot atbilstošus informācijas nesējus, organizēja ekskursijas un tikšanās ar sabiedrībā pazīstamām personām. 1931. gadā ASV valdība piešķīra papildu finansējumu neredzīgo cilvēku bibliotēku tālākai attīstībai, speciālo lasīšanas līdzekļu un aprīkojuma iegādei un izgatavošanai, kā arī jaunu “runājošo grāmatu” radīšanai. Tika veikti uzlabojumi likumdošanā, un līdz ar to radās iespēja paplašināt un pilnveidot bibliotekāro pakalpojumu sniegšanu gan pieaugušajiem, gan bērniem ar redzes traucējumiem. Mūsdienās minētā ASV Nacionālā bibliotēka neredzīgajiem ir centrs 143 filiālēm, tā uztur un koordinē to sakarus, veic komplektēšanu, fonda vienību izvērtēšanu un atlasī, izraugās jaunākās un labākās tehnoloģijas darbam ar redzes invalīdiem, kā arī nodarbojas ar jaunu lietotāju apzināšanu un piesaistīšanu bibliotēkai. Bibliotēkas mērķis ir nodrošināt neredzīgajām un vājredzīgajām personām tikpat pilnvērtīgu informācijas pakalpojumu sistēmu kā pārējiem bibliotēkas lietotājiem.

Analizējot Samaras (Krievija) Neredzīgo bibliotēkas darbu, var secināt, ka bibliotekāro pakalpojumu sniegšanu lasītājiem ar redzes traucējumiem būtiski uzlabo šīs lasītāju kategorijas interešu izpēte (gan anketēšana, gan intervēšana, gan arī vienkāršas pārrunas) (20).

Mūsdienās ļoti aktuāls ir jautājums par redzes invalīdu bibliotekāro apkalpošanu ar digitalizētās elektroniskās informācijas palīdzību, digitalizētiem dokumentiem un materiāliem. Tā, piemēram, ASV Kongresa bibliotēkas Nacionālajā bibliotēkā neredzīgajiem Dž. Diksone (*J. M. Dixone*) un M. Mūdijs (*M. Moodie*), kas ir plaši pazīstami speciālisti, bieži publicē jaunas idejas un ierosmes (3).

Dānijā cilvēkus ar redzes traucējumiem apkalpo galvenokārt Nacionālā bibliotēka neredzīgajiem (8). Darbību tā sākusi 1924. gadā, nodrošinot redzes invalīdus ar Braila raksta izdevumiem. Tagad šī bibliotēka savas funkcijas ir būtiski paplašinājusi – tajā tiek sagatavots liels skaits audiomateriālu un “runājošo grāmatu”. Bibliotēka apkalpo vairāk nekā 11 000 cilvēku ar redzes traucējumiem no visas valsts. “Runājošās grāmatas” tā izsūta lietotājiem arī pa pastu, neprasot

samaksu. Visaptverošu pieredzi redzes invalīdu bibliotēkārājā apkalpošanā uzkrājusi arī Somijas Redzes invalīdu bibliotēka (14) un Gēteborgas (Zviedrija) pilsētas bibliotēka (1).

Latvijā redzes invalīdu sociālās aprūpes un rehabilitācijas aizsākumi datējami ar 1872. gadu, kad sākās neredzīgo audzēkņu apmācība speciālā bērnu internātskolā Rīgā. Tā bija pirmā skola neredzīgajiem bērniem Baltijā (pirmā tās skolotāja bija Ida fon Valentinoviča). 1878. gadā skola tika pārdēvēta par Rīgas Neredzīgo institūtu. 1884. gadā šo institūtu pārcēla uz Strazdumuižu (tagad Juglā, Pāles ielā 12). Darba valoda ar neredzīgajiem audzēkņiem tolaik bija vienīgi vācu valoda (pēc Latvijas Republikas proklamēšanas 1918. gadā institūta dzīvē latviešu valodas nozīme palielinājās). Grāmatu pārrakstīšana ar roku Braila rakstības sistēmā, kuras pamatā ir seši reljefpunkti, Latvijā tika uzsākta 1889. gadā, bet 1922. gadā skolotāji A. Rutkis un P. Eihe izstrādāja Braila raksta latviešu alfabētu. Tādējādi 20. gadsimta 20.–30. gados lēni, bet noteikti uzlabojās redzes invalīdu dzīves līmenis Latvijā un arī iespējas apzināt informāciju. Šajā laikā inteligēntie bezdarbnieki un paši neredzīgie pārrakstīja Braila rakstā daudzas grāmatas. 1953. gadā Latvijā tika izveidota Braila raksta tipogrāfija. Jaunas iespējas grāmatu lasīšanai neredzīgajiem iedzīvotājiem pavēra skaņu ierakstu studija, kas tika atklāta 1961. gadā. Līdz ar to bibliotēka kļuva par invalīdu vajadzībām piemērotas infrastruktūras sastāvdaļu. Lai gan valstī redzes invalīdu dzīve ir atvieglota, tomēr viņu izolētība no pārējās sabiedrības pilnībā nav likvidēta.

Redzes invalīdu stāvokli sabiedrībā samazināja darbavieta trūkums. Mūsdienās informācijas sabiedrībā bibliotēkas spēkos ir arī meklēt jaunas redzes invalīdu nodarbinātības iespējas. Piemēram, bibliotēkas telpās iespējams organizēt elementārus apmācības kursus, lai cilvēki ar redzes traucējumiem varētu radoši izpausties un atrast piemērotu darbavietu. Latvijas Neredzīgo bibliotēka ir izstrādājusi rehabilitācijas programmas, kuru ietvaros lasītāji ar redzes traucējumiem ir apguvuši orientēšanās, pārvietošanās un pašaprūpes iemaņas, prasmi lasīt Braila rakstu. Ir organizēti arī psiholoģiskās adaptācijas treniņi, mājturības, tiftotehnisko palīg līdzekļu pārvaldes, zaļu atpazīšanas un lietošanas kursi. Turklāt turpinās individuālo rehabilitācijas programmu izstrāde un ieviešana praksē, piemēram, konkrētu arodiemaņu attīstīšana atbilstoši katra cilvēka spējām un vajadzībām. Sadarbībā ar Latvijas Fizikālās medicīnas asociāciju bibliotēkā notiek arī profesionālās apmācības kursi. Daudzi neredzīgie lasītāji te apguvuši, piemēram, masiera vai pinēja amata prasmes.

Pašreiz Latvijā ir aizsākta redzes invalīdiem piemērotu datoru ieviešana, lai uzlabotu viņu iespējas patstāvīgi iegūt informāciju. Bibliotēkai jārada apstākļi, kuros neredzīgie lietotāji varētu pilnvērtīgi strādāt ar informācijas tehnoloģijām, jāievieš datorizēta informācijas apstrāde un uzglabāšana, jāpanāk kvalitatīva redzes invalīdu apgāde ar vajadzīgajiem palīg līdzekļiem darbā un sadzīvē, kā arī jāmeklē jaunu, saistošu nodarbību jomas.

Bibliotekāro pakalpojumu sniegšana bērniem un jauniešiem ar īpašām vajadzībām

Bibliotēkai jāpanāk pozitīvas pārmaiņas arī to bērnu un jauniešu dzīvē, kuriem ir īpašas vajadzības, jāveic viņu izglītošanas darbs un jāsekmē viņu iekļaušanās savu vienaudžu vidū un sabiedrībā. Turklāt tas izdarāms ar īpašām interaktīvām metodēm, pastāvīgu līdzdalību šo bērnu un jauniešu nodarbībās bibliotēkā un

lasīšanas materiālu izvēlē, vienlaikus mācot jaunajiem lietotājiem būt neatkarīgiem savā rīcībā, pārliecinātiem par savām spējām un nevairsties no saskarsmes ar vienaudžiem. Šī saskarsme ir īpaši nozīmīga, lai bērni ar attīstības traucējumiem iekļautos rehabilitācijas procesā, jo rada iespēju visefektīvāk izpausties jaunā lasītāja intelektuālajam potenciālam un radošajai darbībai. Saprotosa un iejūtīga vienaudža klātbūtne bibliotēkā ir nenovērtējams ieguvums bērnam ar invaliditāti. Bibliotēkām tā jācenšas nodrošināt radoši, izmantojot dažādas metodes. Ar takta izjūtu un profesionālu pieeju ir jāpanāk, lai bērns ar īpašām vajadzībām garīgi attīstītos un viņa informacionālās intereses palielinātos.

Interesanti ir bijis pavērot Harnosandas publiskās bibliotēkas (Zviedrija) darbu ar bērniem, kam nepieciešama īpaša uzmanība un speciāla literatūra (17). Šī bibliotēka sniedz pakalpojumus galvenokārt bērniem, taču tā apkalpo arī fiziski veselus bērnus, ievērojot principu – neatdalīt, bet censties vienot šīs divas bērnu grupas un integrēt tās vienā veselumā.

Arī Latvijā bibliotēkām ir nepieciešams aktīvāk pilnveidot bibliotēkās pakalpojumus bērniem ar īpašām vajadzībām. Jārada apstākļi, kuros šie bērni tiem pielāgotā vidē un piemērotā veidā varētu apgūt zināšanas, izzināt pasauli, apmierināt lasīšanas intereses. Kopš 1994. gada Krievijā Saratovas pilsētas bibliotēkā veiksmīgi darbojas specializētā nodaļa darbam ar bērniem invalīdiem. Tās lietotāju skaits pārsniedz 300 (no tiem vairāk nekā 100 bērniem ir redzes traucējumi). Bibliotēkā ierodas arī viņu aizbildņi, pedagogi un vecāki (18).

Altaja novada Specializētajā bibliotēkā neredzīgajiem un vājredzīgajiem (Krievija) bibliotekāri palīdz bērniem veikt arī skolas uzdevumus. Katrs lasītājs tiek apkalpots ar īpašu mīļumu un gādību. Viena no darbības formām ir kopīgas ekskursijas. Bibliotēkā ir ieviests arī ģimenes abonements (26). Atbilstoši 1993. gadā pieņemtajai nacionālajai programmai “Bērni Krievijā” ir īstenotas vairākas apakšprogrammas – “Bērni invalīdi” un “Ģimene – dvēseles patvērumš” (šajā apkšprogrammā izvirzīts mērķis – palīdzēt bērniem ar invaliditāti adaptēties sabiedrībā). Bibliotēkā attīstījusies tradīcija piegādāt neredzīgajiem bērniem “runājošās grāmatas” viņu dzīvesvietā, turklāt nepieciešamības gadījumā šim sūtījumam tiek pievienotas arī audioieraksta atskaņošanas iekārtas (audiomagnetofoni vai minipleijeri). Pakalpojums tiek sniegts bez maksas. Bibliotekāri kopā ar bērniem invalīdiem organizē arī mācību ekskursijas un izbraucienus, dažādas tikšanās un spēles ar vienaudžiem. Šo pasākumu kopumam ir dots nosaukums “Brīnumainā bērniības pasaule”. Turklāt bibliotekāri ir īpaši apmācīti, lai sniegtu sadzīviskus padomus arī bērnu vecākiem. Bibliotēkā ir iespējams iegūt arī nepieciešamo specifisko informāciju par to, kur griezties steidzamos un ārkārtas gadījumos.

Zviedrijā atsevišķas bibliotēkas, piemēram, Upsalas bibliotēka, īpaši pievēršas bērniem ar valodas attīstības problēmām (2).

Ja bibliotēka vēlas darboties specifiskā virzienā, ļoti svarīga un nepieciešama ir pieredzes apmaiņa. Tā gūstama, bibliotekāriem satiekoties starptautiskās vai vietējās sanāksmēs un konferencēs. 20. gadsimta 90. gadu beigās Krievijas Nacionālajā bērnu bibliotēkā notika valsts mēroga konference par bibliotekāro pakalpojumu sniegšanu bērniem ar invaliditāti (27). Tajā bibliotekāri apmainījās pieredzē, analizēja un izvērtēja savu darbu. Pēc konferences dalībnieku

ierosinājuma sadarbībā ar Kultūras un mākslas universitāti tika atklāts studiju kurss bibliotekāriem “Audzināšanas darbs ar bērniem invalīdiem”.

Lai izveidotos labas bērna-invalīda un citu viņa vienaudžu attiecības, pirmām kārtām ieteicams bibliotēkā organizēt visiem kopīgus pasākumus, piemēram, radošos konkursus, izrādes, literāri muzikālus uzvedumus, diapozitīvu skatīšanos, pārrunas par lasīto vai tikšanās ar grāmatu autoriem. Nākamais solis ir kopīgu uzdevumu veikšana, piemēram, leļļu izgatavošana, spēles. Bērniem var būt arī kopīgas intereses muzikālos pasākumos bibliotēkā. Profesionāls bibliotekārs ar īpašu takta izjūtu, psiholoģijas un pedagoģijas zināšanām prātīs saskatīt, kuri bērni būtu jāsatuvina īpaši to garīgās saderības dēļ.

Vērtīgu pieredzi autore guvusi, iepazīstoties ar 1998. un 1999. gadā veikto pētījumu Rietumanglijas Universitātes bibliotēkā. Tas bija vērsts uz informacionālo pakalpojumu sniegšanu studentiem ar invaliditāti un speciālās mācību literatūras nodrošināšanu (2). Pētījuma galvenais mērķis bija vairogt šo studentu iespējas mācīties patstāvīgi no viņiem piemērotiem materiāliem. Līdz ar to Rietumanglijas Universitātē sākās darbs pie elektroniskās bibliotēkas izveides. Šajā bibliotēkā virtuālā vidē ir apkopoti dažādi informācijas resursi, piemēram, žurnālu raksti, referāti, lekciju materiāli, izvilumi no grāmatām. Tādējādi, piemēram, students ar kustību traucējumiem var mācīties no tiem ar interneta palīdzību attālinātā veidā. Bibliotēkā ir ieviestas arī digitālās kameras un videotelefoni.

Taču problēmu šai jomā vēl ir daudz. Kā apgalvo angļu bibliotēku speciālisti Dž. Vatsone (*J. Watson*) un R. Ebdons (*R. Ebdon*), bibliotēkām ir liela nozīme izglītības sistēmā, tāpēc tām jācenšas panākt, lai zināšanas būtu pieejamas jebkurai, it īpaši bērniem un jauniešiem (16).

Informācijas tehnoloģijas bibliotekāro pakalpojumu sniegšanā lietotājiem ar invaliditāti

Mūsdienās lasītāju apkalpošanas komplekss un struktūra ir redzami mainījušies – bibliotēka kļuvusi par informācijas centru, daudzveidīgākas kļuvušas tās funkcijas, dažādojušies informācijas resursi. Tā kā radušās jaunas lasītāju intereses un pieprasījumi, jāpildinveido bibliogrāfisko uzzīņu aparāts, ieviešot jaunās informācijas tehnoloģijas, CD-ROM un datu bāzes. Uzmanību visvairāk vajadzētu pievērst invalīdu apkalpošanas kvalitātes uzlabošanai, izmantojot moderno tehnoloģiju pavērtās iespējas. Lasītājiem ar invaliditāti šīs iespējas ir būtisks priekšnosacījums gan informācijas izgūšanai vispār, gan vienlīdzības un neatkarības izjūtas radīšanai ikdienā.

Parādījies jauns jēdziens – “brīva pieeja informācijai”. Krievijā Stavropoles apgabala neredzīgo bibliotēkā šo principu nu jau kā tradīciju cenšas iedzīvināt tās direktore A. Zagrabeljaja (*A. Заграбельная*) (24). Tiek meklēti jauni, dinamiski risinājumi neredzīgo lietotāju informacionālo interešu apmierināšanai. Kopš 20. gadsimta 90. gadu sākuma Stavropoles apgabala neredzīgo bibliotēkas darbinieki izmanto datorus un iekārtas Braila raksta izdevumu sagatavošanai, *Pentium* datoru ar Braila raksta displeju, skaņas kartes *Covox* un Braila raksta printeri “*Эвепем-5.41*”. Bibliotēkām ar speciālām iekārtām sagatavo literatūras sarakstus arī reljefveida formātā (tie ir materiāli par sociālajiem pakalpojumiem – gan juridiska informācija, gan raksti no žurnāliem un avīzēm, arī bērnu grāmatu literatūras

saraksti). Aktīvi tiek komplektēts CD-RM fonds un diski ar enciklopēdiskiem materiāliem, kā arī apzinātas atbilstoša satura datu bāzes. Bibliotēkā pieejams elektroniskais žurnāls “Auramedija” un speciāla sistēma lietotājiem ar invaliditāti angļu valodas apguvei “Repetitors” (CD-ROM, audioieraksti un rokasgrāmata). Vājredzīgie izmanto elektronisko tekstu palielinātā formā, neredzīgie – sintezētās runas datoru. Aktīvi tiek lietots Braila raksta printeris un disketēs sagatavotais teksts. 1997. gadā bibliotēka piedalījās konkursā “Bibliotēka uz 21. gadsimta sliekšņa” un ieguva institūta “Atvērta sabiedrība” grantu minitipogrāfijas projekta realizācijai un speciāla aprīkojuma un informācijas materiālu iegādei. Bibliotēka saņēma jaunus datorus, lāzerprinterus, krāsu printerus, speciālus skenerus, laminatorus.

Par lietotājiem ar redzes traucējumiem un to bibliotekāro apkalpošanu tika spriests arī 1992. gada 27.–29. aprīlī Dublinā (Īrijā), kur konferencē tikās Kanādas Nacionālā neredzīgo institūta pārstāvji, Islandes Nacionālās neredzīgo valdes speciālisti, ... Nacionālā Karaliskā neredzīgo institūta pārstāvji un ASV Kongresa bibliotēkas speciālisti (7). Profesors Dž. Koksons (*J. Cookson*) seminārā uzsvēra audiotehnoloģiju pavērtās iespējas darbā ar redzes invalīdiem un izraisīja interesantu diskusiju par digitālo “runājošo grāmatu” nozīmi bibliotēkā, mudinot risināt jautājumu arī par zināmu starptautisko standartu ieviešanu. Konferencē dalībnieki dalījās pieredzē, izvirzīja jaunas idejas, aplūkoja esošās problēmas pakalpojumu sniegšanā lietotājiem ar invaliditāti un secināja, ka galvenais ir joprojām sadarboties un apmainīties ar informācijas resursiem (7). Šādu resursu, pēc bibliotekārā darba speciālistes Dž. Klauberes (*J. Klauber*) vārdiem, arī lietotājiem ar invaliditāti ir daudz (9). Sacīto pierāda pieaugošais *Web-Braila* izdevumu apjoms (11). *Web* piedāvātās iespējas ir plašas arī lietotājiem ar invaliditāti – to savukārt uzsvēra *World Wide Web Consortium* direktors T. Berners-Lī (*Tim Berners-Lee*), kas pasaulē pazīstams ar savu ieguldījumu *Web* programmu un projektu attīstībā (viens no pēdējiem šādiem T. Bernera-Lī projektiem saistīts tieši ar invalīdu iespēju paplašināšanu) (10).

Jau ilgu laiku lasītājiem ar redzes traucējumiem pieejamie informācijas avoti ir, piemēram, darbi Braila rakstā, “runājošās grāmatas”, palielinātās iespieddrukas izdevumi. Tagad radies jauns jēdziens – “elektroniskā grāmata”. Unikāls savā ziņā ir arī jaunais izgudrojums *DAISY*. Tas tapis Zviedrijas Braila raksta izdevumu un “runājošo grāmatu” bibliotēkā (13). Izveidojies arī *DAISY* Konsorcijs, kura locekles – bibliotēkas no visas pasaules – aktīvi strādā pie digitālo “runājošo grāmatu” standartizācijas un to izmantošanas iespēju paplašināšanas. Digitālās “runājošās grāmatas” ļauj lietotājam ar redzes invaliditāti ne tikai savā īpašā veidā “lasīt” informācijas avotu (kā tas ir ar parastiem audioierakstiem), bet arī “navigēt” uz attiecīgo vēlamo lappusi vai nodaļu, “atstāt” tur grāmatzīmi, “izdarīt piezīmes un atzīmes” (to nodrošina izveidotais “runājošais satura rādītājs”).

Vācijā redzes invalīdu informācijas vajadzību apmierināšanai tiek realizēts projekts “Runājošā darbnīca”, kas paver iespēju lasīt un klausīties informāciju internetā, skenēt tekstus, apzināt rakstus ar datoriekārtu palīdzību, izmantot runas sintezatorus (12).

Progress informācijas tehnoloģiju izmantošanā un līdz ar to bibliotekāro pakalpojumu sniegšanā personām ar invaliditāti ir atkarīgs ne tikai no bibliotēkas, bet arī no šīs tehnikas ražotājiem un informācijas pakalpojumu sistēmas kopumā.

Tomēr bibliotēkai pieder izšķirošās lēmējtiesības un galavārds jautājumā par moderno tehnoloģiju ieviešanu savu pakalpojumu tīklā. Ir skaidrs, ka līdz ar moderno informācijas aprīkojumu ieviešanu bibliotēka uzņemas papildu konsultatīvās funkcijas un jaunus pienākumus sagatavot lasītāju darbam ar šo tehniku.

Pēdējā laikā arvien vairāk tiek runāts par nepieciešamību integrēt invalīdus – cilvēkus ar speciālām vajadzībām sabiedrībā. Ir pagājis laiks, kad tika uzskatīts, ka šādu cilvēku mūsu sabiedrībā nav, jo tos mākslīgi nošķīra no pārējās sabiedrības. Tagad, lai arī ne visā pilnībā, situācija tomēr ir uzlabojusies. Rodas aktīvas invalīdu organizācijas, parādās izglītības iespējas cilvēkiem ar īpašām vajadzībām. Taču daudzas problēmas vēl nav atrisinātas, piemēram, darbu invalīdiem atrast ir grūti, bieži vien iestādēs cilvēki ratiņkrēslos nevar iekļūt. Tādējādi invalīdi ieslīgst depresijā un neredz jēgu savai dzīvei. Kāda nozīme šajā situācijā ir jaunajām informācijas tehnoloģijām bibliotēkā? Pārspīlēti būtu teikt, ka šīs tehnoloģijas atrisina visas problēmas bibliotēkas lasītājiem ar invaliditāti, taču palīdzēt ļoti daudziem invalīdiem tās var pavisam noteikti. Cilvēkiem ar invaliditāti datori un internets paver šādas iespējas:

- komunikācijas un saskarsmes iespējas,
- pietiekama apjoma informācijas izguves iespējas,
- izglītības iegūšanas iespējas,
- darba iespējas informācijas tehnoloģiju jomā,
- brīvā laika pavadīšanas un talantu izpausmes iespējas,
- iespējas piedalīties dažādos projektos.

Mūsu valstī bibliotekāro pakalpojumu sniegšana cilvēkiem ar īpašām vajadzībām nav īpaši izvēršusies. Vēl jāveic daudz uzlabojumu, jāapzina pasaules pieredze un jāievieš praksē jaunas, efektīvas darba metodes. Bibliotēkās Latvijā būtu nepieciešams intensīvāk, aktīvāk izmantot modernās informācijas tehnoloģijas invalīdu apkalpošanā.

Lai arī vēl maz, tomēr par invalīdu problēmām Latvijā tiek domāts. Arī pašiem invalīdiem jākļūst aktīvākiem un vairāk jāiesaistās sabiedriskajā dzīvē, droši jāizsaka savas vēlmes, jāpamato tās, jāizmanto jau piedāvātās iespējas. Ir nepieciešams mainīt sabiedrības reizēm maldīgo uzskatu par invalīdiem kā par cilvēkiem, kam nepieciešams tikai dot un kas paši neko nevar sniegt. Bibliotēka invalīdam paver iespēju pierādīt sabiedrībai – es varu!

Izmantotie informācijas avoti

1. **Brown, Birgitta.** A Library for All...Finally! *Scandinavian Public Library Quarterly*, Vol. 31, Nr. 3, 1998, p. 14–16. ISSN 0036-5602.
2. **Chelin, Jacqueline.** Facilitating Access to One and All: Report of a Project Carried Out at UWE. Bristol to facilitate access to learning resources for students and staff with disabilities. *Library Review*, Vol. 48, Nr. 5/6, 1999, p. 283–289. ISSN 0024-2535.
3. **Cylke, Frank Kurt.** The National Library Service for the Blind and Physically Handicapped. Library of Congress. *Alexandria*, Vol. 12, Nr. 2, 2000, p. 81–95. ISSN 0955-7490.
4. **Dieziņa, Sandra.** Daudziem bibliotēkas nav pieejamas. *Neatkarīgā Rīta Avīze*, Nr. 35, 2000, 26. febr., 6. lp. ISSN 1407-3463.
5. **Hopkins, Linda.** Partners in Care: Share the Vision. *Public Library Journal*, Vol. 12, Nr. 3, 1997, p. 57–60. ISSN 0268-893X.

6. IFLA Section of Libraries for the Blind: Guidelines for Library Service to Braille Users. *IFLA Journal*, Vol. 24, Nr. 5/6, 1998, p. 344–346. ISSN 0304-0352.
7. International Activity Related to Blind Library Service. *Library of Congress Information Bulletin*, Vol. 51, Nr. 13, 1992, p. 288. ISSN 0041-7904.
8. **Jall, Ole**. The Talking Book in Denmark. *Scandinavian Public Library Quarterly*, Vol. 27, Nr. 2, 1994, p. 23–26. ISSN 0036-5602.
9. **Klauber, Julie**. Living Well with a Disability: how Libraries Can Help. *American Libraries*, Vol. 29, Nr. 10, 1998, p. 52–54. ISSN 0002-9769.
10. **Miller-Gatenby, Katherine**. Removing barriers. *National Library News*, Vol. 31, Nr. 6, 1999, p. 18–19. ISSN 0027-9633.
11. News from NLS : Catalog Upgraded for Web-Braille Readers. *Library of Congress Information Bulletin*, Vol. 59, Nr. 8/9, 2000, p. 209. ISSN 0041-7904.
12. **Nielsen, Lotte Duwe**. The Talking Workshop – an IT Project for the Blind and Reading Handicapped at Århus Municipal Libraries. *Scandinavian Public Library Quarterly*, Vol. 32, Nr. 3, 1999, p. 16–18. ISSN 0036-5602.
13. **Önnestam, Mona**. Daisy, the Digital Talking Book. *Scandinavian Public Library Quarterly*, Vol. 32, Nr. 2, 1999, p. 20–21. ISSN 0036-5602.
14. **Ryöma, Marketta**. Library Services for the Visually Impaired in Finland. *Scandinavian Public Library Quarterly*, Vol. 31, Nr. 3, 1998, p. 17–18. ISSN 0036-5602.
15. **Zybert, Elżbieta Barbara**. Public Library Services for Special Categories of Users. *Polish Libraries Today*, Vol. 4, 1997, p. 59–63. ISSN 0867-6976.
16. **Watkins, Judy**. SEDODEL: Helping to Ensure Quality of Information Provision to Visually Impaired People. *In: Libraries Without Walls III : the Delivery of Library Services to Distant Users*. Edited by Peter Brophy, Shelagh Fisher, Zoë Clarke. London : Library Association Publishing, 2000. p. 221–224. ISBN 1-85604-377-0.
17. **Westerlund, Karin**. A Red and Delicious Apple Library. *Scandinavian Public Library Quarterly*, Vol. 31, Nr. 3, 1998, p. 25–27. ISSN 0036-5602.
18. **Астафьева, Л.** Излучающая добро. *Библиотека*, № 8, 2000, с. 25–26. ISSN 0869-4915.
19. **Банько, И. В.** Библиотечное обслуживание лиц с физическими ограничениями в США. *Информационный бюллетень РБА*, № 16, 2000, с. 301–305.
20. **Голодяева, В. А.** Путь к познанию и самосовершенствованию. *Библиография*, № 5, 1999, с. 41–45. ISSN 0869-6020.
21. **Диянская, Г. П.** Оперативно, доступно и комфортно. *Библиотека*, № 1, 1996, с. 68–70. ISSN 0869-4915.
22. **Диянская, Г. П.** Равные права и равные возможности. *Библиотека*, № 2, 1997, с. 17–20. ISSN 0869-4915.
23. **Диянская, Г. П.** Реализация прав людей с ограниченными возможностями пользования. *В кн.: Государственная политика в области библиотечного дела и реализация законов Российской Федерации “О библиотечном деле” и “Об обязательном экземпляре документов”* : Всероссийская научно-практическая конференция. Санкт-Петербург, 1997, с. 47–50. ISBN 5-7196-0983-0.
24. **Кондакова, Е. С.** Путь к равенству: Интернет в библиотеке для слепых. *Библиография*, № 1, 2000, с. 71–76. ISSN 0869-6020.
25. **Нижегородова, Н. З.** Спешите делать добро. *Библиотека*, № 10, 1997, с. 104–105. ISSN 0869-4915.
26. **Павлова, Г.** Скорая книжная помощь. *Библиотека*, № 7, 2003, с. 24–26. ISSN 0869-4915.
27. **Самохина, Е.** Зона повышенного внимания. *Библиотека*, № 8, 2001, с. 60–62. ISSN 0869-4915.

28. Шапошников, А. Е. Основные этапы библиотечного обслуживания инвалидов в США и европейских странах. **В кн.:** Библиотечное обслуживание инвалидов: история, современность, тенденции. Москва, 1992, с. 149–172. ISBN 5-87514-001-1.

Summary

The research paper describes the barriers and the possibilities of access to information in the community of people with different physical and mental disabilities. The author of this paper tries to describe the status of people with disabilities in open society and library – their rights and social reality. The author discusses their situation in the library, their specific information needs and the possibilities of providing them with special reading materials, alternative formats, with tools, which can be used with computers and with the Internet. The author concludes that unconventional forms of books together with new technology and the Internet in libraries could offer an opportunity to improve reading skills, create interest in and can give the access to the open society. Unfortunately, many libraries don't have this kind of equipment. Sometimes libraries are not prepared for library service for people with disabilities. Despite these shortcomings, many positive changes have been made in attitudes towards the disabled, who need our help on their difficult journey to the world of information.

Key words: library services, information services, readers, disabilities.

Informācijas lietotāju apkalpošanas kvalitātes novērtēšana

Evaluation of Users Servicing Quality

Vineta Gerkena

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultāte
Bibliotēkzinātnes un informācijas zinātnes nodaļa
Rīga, Lomonosova iela 1, LV-1018
e-pasts: vineta.gerken@lu.lv

Rakstā no kvalitātes viedokļa analizēta informācijas lietotāju apkalpošana un uz šīs analīzes bāzes piedāvāti apkalpošanas kvalitātes novērtēšanas kritēriji.

Šai nolūkā sniegts gan informācijas lietotāju apkalpošanas un kvalitātes vispārīgs raksturojums, gan arī kvalitātes vadības principu raksturojums un to izmantošana informācijas lietotāju apkalpošanas kvalitātes novērtēšanai ārvalstu zinātniskajās bibliotēkās (Maskavas Valsts radiotehnikas, elektronikas un automātikas institūta bibliotēkā un Teksasas universitātes bibliotēkā), un publiskajās bibliotēkās (Anglijā un Velsā).

Atslēgvārdi: lietotāju apkalpošana, kvalitāte, kvalitātes vadība, kvalitātes novērtēšana, kvalitātes kritēriji, kvalitātes monitorings.

Lai apkalpošanu raksturotu no kvalitātes viedokļa, vispirms jānoskaidro jēdzienā „informācijas lietotāju apkalpošana” ietvertais saturs. To palīdz atklāt informācijas lietotāju apkalpošanas vispārīgs raksturojums saistībā ar bibliotēkas lomas maiņu sabiedrībā un uzņēmējdarbības pārvaldības teorijas atziņu izmantošanā bibliotēku darbā.

Informācijas lietotāju apkalpošanas vispārīgs raksturojums

Pašreizējos apstākļos, bibliotēku vietai sabiedrībā mainoties, tās kļūst lietotājiorientētas un par galveno funkciju kļūst apkalpošana (11). Tā nosaka un maina pārējo bibliotēkas struktūrvienību darbu, veido bibliotēkas tēlu sabiedrībā un līdz ar to pārskata bibliotēkas vietu sabiedrībā un maina bibliotēkas sociālās iedarbības sfēru.

Apkalpošanas funkcijas prioritāte salīdzinājumā ar pārējām bibliotēkas funkcijām maina uzskatus par apkalpošanu. Tajos parādās

- viengabalaināks priekšstats par kvalitāti;
- daudz lielāks akcents uz lietotāju;
- apkalpošanas statusa maiņa – ir mainījusies izpratne par informacionālo apkalpošanu kā visu bibliotēkas piedāvāto pakalpojumu kopumu, sākot no dokumentu izsniegšanas un beidzot ar bibliotēkas personāla attieksmi pret klientiem.

Informācijas lietotāju apkalpošana veido sabiedrībā priekšstatu par bibliotēku, tās nozīmi sabiedrībā un iespējām apmierināt ikviena lietotāja vajadzības. Tāpēc aktualizējas jautājums, vai lietotāji ir apmierināti ar bibliotēkas piedāvātajām iespējām un pakalpojumiem. Citiem vārdiem sakot, nozīmīga kļūst bibliotēkas darba, arī lietotāju apkalpošanas kvalitātes novērtēšana. Augsta apkalpošanas kvalitāte veido pozitīvu bibliotēkas tēlu un piesaista jaunus lietotājus.

Jautājums par informācijas lietotāju apkalpošanas kvalitātes novērtēšanu bibliotēkās aplūkojams ciešā saistībā ar uzņēmējdarbības pārvaldības teoriju.

No uzņēmējdarbības pārvaldības teorijas viedokļa klientu apkalpošana ir pakalpojums vai pakalpojumu komplekss, ko klients saņem tad, kad izrādījis interesi par konkrēta uzņēmuma precī vai pakalpojumu (5).

No bibliotēkzinātnes viedokļa ar informācijas lietotāju apkalpošanu saprot bibliotekāro un informacionālo apkalpošanu (2).

Viens no jēdziena „bibliotekārā apkalpošana” skaidrojumiem ir „tiešais bibliotēkas darbs dokumentu izplatīšanā lasītāju un iedzīvotāju vidū” (1, 10. lpp.). Tā ir bibliotēkas darba joma, kurā notiek ciešs kontakts ar lietotāju vai lietotāju grupu, lai apmierinātu to pieprasījumus pēc dokumentiem un informācijas. Iedzīvotāji var izmantot dažādus bibliotekāros pakalpojumus:

- dokumentu izsniegšanu abonementiem lasītavā;
- dokumentu pasūtīšanu SBA kārtā;
- literatūras piegādi mājās (tiem, kuri paši nevar apmeklēt bibliotēku, – cilvēkiem ar redzes, dzirdes, kustību traucējumiem, slimiem, veciem ļaudīm);
- autobibliotēku apmeklējumus pa noteiktiem maršrutiem.

Viens no jēdziena “informacionālā apkalpošana” skaidrojumiem ir “bibliotēkas darbība informācijas izplatīšanā par dokumentiem, arī par faktiem un to esamību, izmantojot noteiktu darba veidu un formu kopumu” (1, 9. lpp.). Informacionālās apkalpošanas sfērā lietotājiem tiek piedāvāti dažādi informācijas pakalpojumi:

- pakalpojumi bibliogrāfiskajā un faktogrāfiskajā informācijā;
- pakalpojumi zinātniskā darba veikšanai, ražošanas uzdevumu realizēšanai, izglītības, mācību sekmēšanai, sevis izglītošanai, izklaidei, vaļaspriekam u. c.;
- personālie (individuālie), grupālie un vispārīgie pakalpojumi;
- mutiskie un rakstiskie, elektroniskie un tradicionālie saraksti, rādītāji, pārskati, referāti, u. tml.;
- maksas un bezmaksas pakalpojumi.

Bez bibliotekārās un informacionālās apkalpošanas bibliotēkas saviem lietotājiem piedāvā arī pakalpojumus, kas ietver darbības, kuras nav ne bibliotekāras, ne informacionālas. Šie pakalpojumi ir kserokopiju un fotokopiju izgatavošana, dokumentu iesiešana, telpu un skatlogu izīrēšana, bufetes, kafejnīcas bibliotēkas apmeklētājiem u. c.

Tātad būtībā bibliotēkas lietotāju apkalpošana ir pakalpojumu sniegšana atbilstoši informācijas lietotāju vajadzībām.

No uzņēmējdarbības pārvaldības teorijas viedokļa bibliotēkas lietotājiem piedāvā dažādus produktus. Jēdziens “produkts” attiecināms uz komerciālo sfēru, ar to saprotot “produkciju, ko ražo komerciāls uzņēmums un piedāvā pārdošanai”.

Šo terminu var attiecināt arī uz nekomerciālu iestādi, kāda ir bibliotēka, jo komerciālajā un nekomerciālajā sektorā pastāv vairākas līdzīgas iezīmes, piemēram:

- abos sektoros vērojama mijiedarbība starp ražotāju un lietotāju;
- produktu rada ražotājs, un bibliotēkai tas ir pakalpojumu klāsts;
- vēlamā mijiedarbība balstās uz preču apmaiņu. Komerciālajā sektorā apmaiņā ietilpst pārdošanai paredzētās preces vai pakalpojumi; nekomerciālajā sektorā notiek tādu preču vai pakalpojumu apmaiņa, kuri ir radīti par nodokļu maksātāju līdzekļiem (14, 173.–174. lpp.).

No tirgzinību teorijas viedokļa bibliotekārie produkti var būt organizēti triju līmeņu struktūrā, kas veido tā saukto „produktu kokteili” (*Product mix*). Tajā ietilpst nomenklatūra, sortiments un produkta nosaukums, piemēram:

Sortiments Nr. 1: *Krājums*

Preces veids: grāmatas, periodiskie izdevumi, videomateriāli, audiomateriāli u. c.

Sortiments Nr. 2: *Pakalpojumi*

Preces veids: grāmatu izsniegšana, SBA, apkalpošana mājās, uzziņu darbs u. c.

Sortiments Nr. 3: *Programmas*

Preces veids: lasīšanas programmas, kinoprogrammas, palīdzība ienākumu deklarācijas noformēšanā, tēlotājas mākslas izstāžu organizēšana u. c.

Lai apkalpošanu raksturotu no kvalitātes viedokļa, ne mazāk svarīgi ir izprast jēdziena „kvalitāte” būtību un sniegt ieskatu kvalitātes principu vēsturiskajā attīstībā.

Kvalitātes vispārīgs raksturojums

Kvalitāte ir svarīga gan uzņēmējdarbībā, gan arī nekomerciālās nozarēs kā bibliotēka, jo ir pieaugusi konkurence un ne vienmēr produkti / pakalpojumi ir konkurētspējīgi. Tāpēc lielāks uzsvars tiek likts uz apkalpošanu, kas ir svarīga sfēra, lai iegūtu pārsvaru pār konkurentiem.

Arī klienti pievērš uzmanību apkalpošanas kultūrai, jo preču un pakalpojumu iegāde kļūst vairāk apzināta. Cilvēki zina, ko viņiem vajag un kāpēc. Tā kā vienu un to pašu preci var saņemt vairākās vietās, klienta izvēli ietekmē apkalpošanas kvalitāte.

Pamatmērķis apkalpošanas kvalitātes uzlabošanai ir tiekšanās iegūt un saglabāt klientu, apmierināt viņa vajadzības, apkalpojot tā, lai viņam nerastos vēlme iet pie konkurenta.

Klients labprāt pastāsta par kvalitatīvu, profesionālu apkalpošanu draugiem, paziņām, kolēģiem. Vislabākā reklāma ir apmierināts klients, bet neapmierināts klients darbojas kā antireklāma.

Klienta neapmierinātību ar apkalpošanu var radīt vairāki apstākļi:

- apkalpojošā darbinieka negatīva attieksme pret klientu;
- negaidīti izdevumi;
- darbinieka neinformētība par to, kas notiek uzņēmumā vai ar klienta konkrēto pieprasījumu;

- solījumu nepildīšana;
- nevīžība un nevērība pret klientu.

Tā kā arī bibliotēkas piedāvā visdažādākos pakalpojumus, aktualizējas jautājums par bibliotēku darbu (arī par bibliotekārās apkalpošanas) efektivitāti jeb kvalitāti un tās mērīšanu. Lai paaugstinātu apkalpošanas kvalitāti un efektīvi vadītu savu darbu, bibliotēkām ir nepieciešami noteikti līdzekļi. Efektīvu vadīšanu it īpaši ietekmē pārmaiņas bibliotēku organizatoriskajā struktūrā:

- bibliotēkas izmanto informācijas tehnoloģijas;
- arvien vairāk dokumentu tiek piedāvāti mašīnlasāmā formā;
- samazinoties līdzekļiem bibliotēkas krājuma papildināšanai un pieaugot to informācijas resursu apjomam, kuri ir pieejami globālajā tīmeklī, mainās bibliotēkara loma. No bibliotēkas krājuma glabātāja bibliotekārs kļūst par starpnieku informācijas pieejamības nodrošināšanā;
- pieaug bibliotēkas publicitātes nozīme. Bibliotēkām ir nepieciešami līdzekļi, lai iepazīstinātu sabiedrību ar savas darbības rezultātiem.

Tādējādi bibliotēkām, tāpat kā citām iestādēm, kas piedāvā pakalpojumus, jāprot pierādīt, ka tām iedalītie līdzekļi tiek izmantoti, lai visefektīvākā veidā sasniegtu izvirzītos mērķus un nodrošinātu augstas kvalitātes pakalpojumus.

Kvalitāte ir objekta vai vienības raksturlielumu kopums, kas nosaka tā spēju atbilst noteiktajām un paredzamajām vajadzībām (3).

Attiecībā uz kvalitātes jēdziena skaidrojumu nav vienotas izpratnes. Šā jēdziena definīcijas var iedalīt piecās kategorijās. Galvenie kvalitātes jēdziena aspekti tajās ir šādi (7, 4.–5. lpp.):

- 1) *izcils produkts* – kvalitāte ir dabiska izcilība. Produktam vai pakalpojumam piemīt ne ar ko nesalīdzināmas īpašības;
- 2) *produkta paraugs* – „kvalitāte izpaužas labas kvalitātes produktu vai pakalpojumu objektu daudzumā”;
- 3) *procesa vai piedāvājuma paraugs* – kvalitāti raksturo „standartatbilstība prasībām”;
- 4) *lietotāja paraugs* – kvalitāti nosaka atbilstība lietotāju vajadzībām vai derīgums mērķim;
- 5) *vērtības paraugs* – kvalitāte ir saistīta ar „pašizmaksu ražotājam un cenu lietotājam” vai ar „lietotāju vajadzību ievērošanu kvalitātes, cenas un noderīguma noteikumos”.

Pats kvalitātes jēdziens nav mūsdienu izgudrojums. Jau pirms daudziem gadu simtiem cilvēks apzinājās, ka būtiska nozīme ir viņa izgatavotās lietas izskatam, formas atbilstībai noteiktām pircēja prasībām, tātad – kvalitātei. Tikko cilvēks iemācījās izgatavot vairāk lietu, nekā tam bija nepieciešams ikdienā, viņš sāka savu preci pārdot vai iemainīt pret citām sev vajadzīgām lietām. Cilvēkam arī ātri vajadzēja saprast, cik svarīgi ir panākt, lai piedāvātā prece piesaistītu potenciālā pircēja uzmanību, šķīstu tam pievilcīga un – pats galvenais – lai pircējs būtu gatavs par kāroto lietu maksāt.

Kvalitātes principu izcelsmes seno vēsturi apliecina interesanti fakti (4). Tūkstošiem gadu pirms mūsu ēras Senajā Ēģiptē tika radīta tā saucamā “Miruso grāmata”, kas uzskatāma par pirmo kvalitātes sistēmas atspoguļotāju pasaulē. Šajā grāmatā bija iekļautas detalizētas instrukcijas jeb, mūsdienu terminoloģijā

runājot, procedūras, kuras bija rūpīgi jāizpilda, lai cilvēks sagatavotu savu dvēseli un ķermeni pēcnāves dzīvei. Arheoloģiskie izrakumi un atklājumi Tutanhamona kapenēs liecina, ka šīs instrukcijas tika pedantiski pildītas un daudzo atrasto mūmiju salīdzinoši labais stāvoklis pierāda šīs sistēmas efektivitāti.

Ap mūsu ēras 11. gadsimtu tika ieviestas sudraba un zelta izstrādājumu proves ar mērķi noteikt minimālo dārgmetālu procentu sakausējumos.

Viduslaikos izstrādājuma kvalitāte kļuva par katra sevi cenoša amatnieka goda un cieņas jautājumu. Meistara reputāciju un turību nodrošināja viņa izgatavotās lietas kvalitāte, viņa slavu gadiem uzturēja izkopti amata paņēmieni un noslēpumi. Lai saglabātu augstu un pastāvīgu preču kvalitāti, amatnieki apvienojās tā sauktajās gildēs.

Industriālā revolūcija iznīcināja daudzus sīkos amatniekus, kuri nespēja sacensties ar lielo manufaktūru un rūpnīcu saražoto preču apjomiem un ražošanas tempiem. Lai nodrošinātu savas produkcijas kvalitāti, šo lielo ražotņu īpašniekiem bija jāizstrādā un jāievieš jaunas vadības un darba organizācijas metodes. Šai darbā aktīvi līdzdarbojās gan strādnieki, gan uzraugi, gan izejvielu piegādātāji. Strauji attīstījās tā saucamā konveijera ražošanas sistēma, kuras pamatā bija darba procesa sadalīšana atsevišķās mācītu, profesionālu strādnieku veiktās operācijās. Sākumā tas zināmā mērā pat iznīcināja ierasto individuālā ražotāja atbildību par kvalitāti, jo masu produkcijas straumē bieži parādījās nepietiekamas kvalitātes izstrādājumi. Tikai rūpīga gatavo preču pārbaude un kontrole varēja nodrošināt to, ka līdz pircējam nonāk kvalitatīvs izstrādājums.

Pirmā pasaules kara laikā bija liels pieprasījums pēc bruņojuma un munīcijas. Daudzi izmantoja šo izdevību viegli nopelnīt, un nekvalitatīvu ieroču piegādes sekas skaudri izjuta karavīri ierakumos. Kvalitāte kļuva par ļoti aktuālu jautājumu, lai gan jāatzīst, ka līdz pat 1931. gadam, kad nāca klajā izdevums “Rūpnieciski ražotas produkcijas kvalitātes ekonomiskā kontrole”, nekas netika izdarīts. Tieši šis izdevums kļuva par pamatu kvalitātes kontrolei ražošanā.

Otrais pasaules karš savukārt radīja lielu pieprasījumu pēc dažādām precēm. Amerikas Savienotajās Valstīs tika izveidota īpaša kvalitātes nodrošināšanas sistēma un ieviesti militārie standarti – “Kvalitātes sistēmas specifiskācijas” un “Inspekcijas sistēmas prasības”. Amerikāņu tā laika centieni kvalitātes jomā atstāja ļoti būtisku un tālejošu ietekmi. Tā, piemēram, NATO pieņēma militāros standartus, tādējādi veicinot to ieviešanu arī Rietumeiropā. Tika sagatavoti tūkstošiem kvalitātes speciālistu. Tieši šie cilvēki kļuva par Amerikas Kvalitātes kontroles asociācijas dibinātājiem un ļoti aktīvi piedalījās kvalitātes nodrošināšanas principu ieviešanā un popularizēšanā.

20. gadsimta 40. gados sākās straujš uzplaukums kvalitātes jomā. Īpašs ieguldījums “kvalitātes domāšanas” revolūcijas sagatavošanā bija Japānai. Pēc Otrā pasaules kara Japānas valsts politika tika virzīta uz ekonomisko mērķu sasniegšanu. Sākumā uz Rietumu tirgiem plūstošās japāņu saražotās preces bija bēdīgi slavenas ar savu zemo kvalitāti. Lai izdzīvotu, bija jāuzlabo preču kvalitāte. Japānas ekonomikas atbalsta plāna ietvaros amerikāņu speciālisti piedalījās vispārīgo Japānas kvalitātes sistēmas principu izstrādē. Viņu teorijas radīja pamatu pašu japāņu darbībai šajā jomā. Tieši japāņi izveidoja kvalitātes principus, kuri pašlaik ir “kvalitātes domāšanas” pamatā:

- uzņēmuma vadībai jāuzņemas atbildība par kvalitātes vadības sistēmas ieviešanu un tās prasību bezkompromisa ievērošanu;
- personālam visos uzņēmuma līmeņos jāapgūst kvalitātes vadības sistēmas pamatprincipi;
- kvalitātes uzlabošana uzskatāma par nepārtrauktu procesu;
- jānodrošina personāla dalība kvalitātes uzlabošanas procesā.

Japāņi bija pirmie, kas spēja pārorientēt komerciālās intereses no konkurētspējīgiem ražošanas apjomiem un cenas uz konkurētspējīgu kvalitāti. Japāņu prečupanākumu ietekmē arī citu rietumvalstu ražotāji izstrādāja un ieviesa kvalitātes vadības metodes.

20. gadsimta 60.–70. gados arī Lielbritānijā bija vērojams ražošanas un rūpniecības kritums zemās preču kvalitātes dēļ. Viens no pirmajiem mēģinājumiem pārvarēt šo situāciju bija tādas kvalitātes nodrošināšanas sistēmas izveide, kura palīdzētu uzņēmumiem atrisināt to kvalitātes problēmas. Diemžēl pirmajos standartos tika apkopoti vienīgi vispārīgi darbības principi, un tos bija grūti izmantot praksē. Beidzot 1979. gadā tika izveidots pirmais veiksmīgais kvalitātes nodrošināšanas modelis – BS 5750. Šo standartu jau varēja izmantot reālās situācijās reālos uzņēmumos. Lai gan standarts bija izstrādāts ražošanas uzņēmumu vajadzībām, to varēja lietot arī pakalpojumu sfērā. Šī standarta nozīme britu industrijas atveseļošanā ir nenovērtējama.

Pamatojoties uz BS 5750, 1987. gadā tika pieņemts pirmais starptautisko ISO 9000 sērijas standarts. Tas deva nozīmīgu ieguldījumu “kvalitātes domāšanas” attīstībā visā pasaulē. Panākumu pamatā bija tas, ka standartā piedāvāto modeli samērā viegli varēja pielāgot jebkuras ražošanas vai apkalpošanas nozares vajadzībām un ieviest jebkuras valsts specifiskās kultūras un vides apstākļos. Šis standarts nosaka vairākus vienkāršus pamatprincipus un prasības un iedrošina uzņēmumus tos pildīt tādā veidā, kas vislabāk atbilst uzņēmumu biznesam, darbības filozofijai un kultūrai.

ISO 9000 piedāvā kvalitātes nodrošināšanas pamatmodeli. Šis standarts aptver tikai nelielu kvalitātes nodrošināšanas procesa daļu, taču tas ir neaizstājams, lai tālāk veidotu kvalitātes nodrošināšanas pamatu un ieviestu sarežģītākas kvalitātes vadības sistēmas.

Pašlaik “kvalitātes domāšana” ir vērsta uz jaunu kvalitātes koncepcijas izpratni. Vēl pavisam nesen centieni panākt kvalitāti tika koncentrēti vienīgi uz produkta kvalitātes nodrošināšanu. Taču tagad ražotāji ir sapratuši, ka ar preces kvalitāti vien nepietiek. Jebkura uzņēmuma darbinieka attieksme pret klientu ir tikpat svarīga. Klientu apkalpošana ir garš un sarežģīts process. Jebkurš šī procesa posms, jebkura tā sastāvdaļa ir ļoti svarīga. Nereti jākonstatē, ka pati prece un tās kvalitāte pilnībā apmierina klientu, bet tieši serviss un attieksme sabojā visu “pasākumu” kopumā. Tā, piemēram, autoservisa uzņēmumā var lieliski salabot automašīnu, taču, ja pret klientu attieksme ir nevērīga un nepieklājīga vai ja tiek izrakstīts nepareizs rēķins, klients būs neapmierināts un nākamajā reizē ar savu pasūtījumu jau dosies pie šā uzņēmuma konkurenta.

Tātad jāsecina, ka izpratne par kvalitāti ir attīstījies pakāpeniski – sākotnēji kā produkcijas kontrole un ekspertīze, vēlāk daudz plašākā mērā – kā piedāvāto pakalpojumu un visas organizatoriskās struktūras analīze. Šajā nozīmē ar **kvalitāti** jāsaprot produkcijas vai pakalpojuma atbilstība izvirzītajam mērķim. Produkcijas

vai pakalpojuma nozīmi nosaka lietotājs, tādējādi kvalitāti novērtē katras konkrētās organizācijas, arī bibliotēkas lietotājs.

Pasūtītāja pieprasījumu apmierināšanas prioritāte izpaužas gan bibliotēkārājā, gan pārējās cilvēku darbības sfērās, kas saistītas ar apkalpošanu. Svarīgākais ir censties, lai pakalpojumi būtu kvalificēti, precīzi, izpildīti laikus un sniegti pieklājīgi. Tādējādi tiek uzsvērtā doma par kvalitātes vadību. Prasmīga **kvalitātes vadība** dod iespēju pastāvīgi uzlabot apkalpošanas kvalitāti un paaugstināt lietotāju apmierinātību, veicināt piedāvātās informācijas noderīgumu un prasmīgu bibliotēkas resursu izmantošanu (9).

Kā jau iepriekš noskaidrots, kvalitāte nav dabas dota parādība, bet gan pareizi plānotas darbības rezultāts. Tieši tāpēc katram uzņēmumam kvalitātei ir nepieciešama vadības sistēma un principi.

Kvalitātes vadības principu raksturojums

Kvalitātes vadība ir process, kurā ietverti trīs posmi:

- 1) kvalitātes plānošana;
- 2) kvalitātes kontrole;
- 3) kvalitātes paaugstināšana.

Tāpat mums ir jāzina:

- 1) ko mēs gribam izdarīt;
- 2) ko mēs jau darām;
- 3) kā mēs varam uzlabot to, ko jau darām.

Bibliotēkām apkalpošanas kvalitātes vadība nozīmē procesu, kurā ir šādi posmi:

- 1) bibliotēkas misijas un galveno lietotāju grupu noteikšana;
- 2) lietotāju esošo un potenciālo vajadzību noskaidrošana;
- 3) ilglaicīgu mērķu un īslaicīgu uzdevumu noteikšana;
- 4) lietotāju vajadzībām atbilstošu pakalpojumu radīšana;
- 5) šo pakalpojumu piedāvāšana maksimāli augstā līmenī;
- 6) darba efektivitātes mērīšana un salīdzināšana ar izvirzītajiem mērķiem;
- 7) apstākļu radīšana darba efektivitātes pastāvīgai paaugstināšanai;
- 8) uzmanības pilnas atmosfēras radīšana lietotāju vajadzību un pieprasījumu izpildes gaitā un augstas apkalpošanas kvalitātes nodrošināšana (12).

Šajā procesā īpaši svarīgi ir divi posmi: mērķu noteikšana un to izpildes kontrole.

Ilglaicīgu mērķu un īslaicīgu uzdevumu noteikšana

Ilglaicīgie mērķi tiek noteikti, ņemot vērā formulēto bibliotēkas misiju. Ir svarīgi vairāki priekšnosacījumi, kuri pirms mērķu un misijas noteikšanas bibliotēkai būtu jāievēro, lai nodrošinātu efektīvu darbību: krājuma *komplektēšana*, informācijas *pieejamība*, *iekšējā apkalpošana*, *lietotāju apmācība* par bibliotēkas pakalpojumiem un bibliotēkas materiālu *glabāšana un uzkrāšana*. IFLAs Universitāšu un citu zinātnisko bibliotēku sekcijas darba grupas izstrādātajās Starptautiskajās vadlīnijās darba efektivitātes mērīšanai universitāšu un citās zinātniskajās bibliotēkās ir raksturotas prasības šo bibliotēkas efektīvas darbības nodrošināšanas priekšnosacījumu izpildei (12).

Komplektēšana. Bibliotēkai ir svarīgi savus lietotājus nodrošināt ar visiem informācijas avotu veidiem – sākot ar tradicionālajiem iespiestajiem materiāliem grāmatās un beidzot ar audiovizuālajiem materiāliem un materiāliem mašīnlasāmajā formātā (nepieciešams atbilstošs programmnodrošinājums). Jāņem vērā galvenokārt primārās lietotāju grupas (pamatgrupas) vajadzības un bibliotēkas specifiku.

Pieejamība. Savu potenciālo lietotāju jāinformē, izmantojot katalogus par bibliotēkaskrājumiem. Jāraugās, lai šie katalogi būtu pilnīgi – tie regulāri jāpapildina. Katalogiem jābūt vienkāršiem to lietošanā un pieejamiem vairākiem bibliotēkas lietotājiem vienlaikus. Svarīgi ir saglabāt noteiktu krājuma daļu brīvpieejas veidā, protams, neapdraudot šī fonda saglabāšanu. Bibliotēkas lietotājiem vajadzētu nodrošināt pēc iespējas lielāku piekļuvi krājumiem. Bibliotēkai ir jārikojas pietiekami operatīvi gadījumos, kad pieprasītais informācijas resurss jāpiegādā no slēgtās, lietotājiem nepieejamās krājuma daļas. Ne mazāk svarīgs nosacījums, kas attiecas uz pieejamību, ir bezmaksas bibliotēkas pamatpakalpojumi! Ja vajadzīgie materiāli neatrodas attiecīgajā bibliotēkā (vai tās filiālē), ir nepieciešama ātra materiālu ieguve no citām bibliotēkām un informācijas centriem.

Iekšējā apkalpošana. Jāizveido atbilstoši noteikumi, kas reglamentē telpas iekārtojumu un tehnisko aprīkojumu. Nepieciešams bibliotēku apgādāt ar speciālu aparāturu, lai varētu optimāli izmantot arī to krājuma daļu, kas ir pieejama netradicionālā formā. Piemēram, ja bibliotēkas krājumā ir pieejami dokumenti uz mikrofilmām, tad jābūt aparatūrai, lai tās varētu lasīt.

Lietotāju apmācība. Bibliotēkai ir jāizvēlas veids, kā informēt tās lietotājus un sabiedrību kopumā par piedāvātajiem pakalpojumiem. Bibliotekāriem jāatrod kopīga valoda ar bibliotēkas lietotāju, jāsadarbojas ar to, īpaši gadījumos, kad ir nepieciešama palīdzība vajadzīgās informācijas meklēšanā konkrētajā vai citā bibliotēkā, izmantojot starpbibliotēku sadarbību. Šeit jāpiemin, ka bibliotēkas uzdevums ir nodrošināt iespēju meklēt dažāda veida materiālus – gan iespiestā, gan arī elektroniskā veidā.

Glabāšana un uzkrāšana. Šis priekšnosacījums attiecas uz iegūto dokumentu glabāšanu līdz tam laikam, kamēr šie dokumenti ir svarīgi pašai bibliotēkai vai noder bibliotēkas darba organizācijas novērtēšanai un izpētei. Bibliotēkai ir jāveic dažādi pasākumi sava krājuma saglabāšanā – bojātā krājuma daļas atjaunošana, bojātās vai zaudētās krājuma daļas aizstāšana ar līdzvērtīgiem materiāliem u. tml. Īpaša uzmanība bibliotēkai jāpievērš rokrakstiem un retajiem izdevumiem, kuriem ir liela vēsturiskā un kultūras vērtība.

Krājuma glabāšanā un uzkrāšanā ir svarīgi resursus izmantot ekonomiski efektīvi, rast jaunus vadīšanas veidus un adaptēt jaunās tehnoloģijas apkalpošanas procesos, piedāvāt iespēju personālam apgūt jaunas zināšanas un iepazīstināt to ar jaunākajiem materiāliem, kuri attiecas uz bibliotēkā darba vadīšanu, organizēšanu un lietotāju apkalpošanu.

Atbilstoši izvirzītajiem ilglaicīgajiem mērķiem bibliotēkai jā sastāda plāns, kurā būtu noteikti arī **īslaicīgie uzdevumi** katrā no minētajiem virzieniem. Piemēram, ja universitātes bibliotēka izvirzījusi mērķi informēt lietotājus, izmantojot katalogus, kuri nodrošina pilnīga papildinājuma iespējas un operativitāti, tad īslaicīgie uzdevumi ir:

- samazināt noteiktā laika posmā neizpildīto pieprasījumu skaitu;
- iekļaut ģenerālajā katalogā citos katalogos atspoguļoto dokumentu aprakstus.

Darba efektivitātes mērīšana un salīdzināšana ar izvirzītajiem mērķiem

Šāds procedūras posms nozīmē, ka kvalitātes plānošana jākontrolē. Tāpēc ir nepieciešams mērīšanas instruments, lai noteiktu, kā bibliotēka virzās uz noteikto mērķi. Darba efektivitātes mērīšana veicina pozitīvu virzību uz mērķa sasniegšanu.

Darba efektivitātes mērīšana ir statistisko un citu datu vākšana, kas raksturo bibliotēkas darbu, un šo datu analīze ar mērķi novērtēt darba efektivitāti, citiem vārdiem sakot, salīdzināt, ko bibliotēka dara (darba efektivitāte), ar to, ko bibliotēkai vajadzētu darīt (misija) un ko tā vēlas sasniegt (mērķi).

Darba efektivitāte ir bibliotēkas sasniegumu līmenis atbilstoši izvirzītajiem mērķiem, ņemot vērā lietotāju vajadzības.

Darba efektivitātes indikators ir skaitlisks rādītājs, kuru izmanto, lai novērtētu bibliotēkas darba efektivitāti izvirzīto uzdevumu izpildē.

Kad ir noteikts, kā kvalitāti novērtēt un ar kādiem paņēmieniem vadīt tās paaugstināšanu, svarīgi ir noskaidrot, kādi ir raksturīgie kritēriji jeb pazīmes, pēc kurām kvalitātes rādītāji tiek izvēlēti.

Kvalitātes rādītāju izvēles kritēriji

Veicot darbības efektivitātes novērtēšanu bibliotēkārās apkalpošanas procesos, jāizmanto jau iepriekš noteikti un atlasīti vērtēšanas indikatori. Lai tos izraudzītos par kritērijiem darbības novērtēšanai, tiem jāatbilst noteiktām prasībām – jābūt ar noteiktām īpašībām. Efektivitātes mērītājiem jābūt informatīviem, uzticamiem, drošiem un ērtiem, tādiem, ar kuru palīdzību var salīdzināt pašreizējo darbību ar izvirzītajiem bibliotēkas mērķiem.

Svarīga šo kritēriju īpašība ir *efektivitāte*. Kritērijiem ir jāpalīdz rast atbildi uz sākotnēji izvirzītajiem jautājumiem.

Kritērijiem (mērītājiem, rādītājiem) jābūt *precīziem un ticamiem*. Ir jānovērs divdomības iespējamība. Praksē precizitāti un ticamību ir grūti iegūt, jo šie darbības efektivitātes novērtēšanas rādītāji palīdz analizēt tikai savstarpējās saiknes vai attiecības un šādā veidā iegūtos rezultātus ir grūti izmērīt lielā apjomā.

Kritērijiem ir jābūt *vienādiem* attiecībā uz visiem vērtējamajiem objektiem – vienas un tās pašas lietas jānovērtē pēc viena un tā paša kritērija. Lai to varētu realizēt reālā darbībā, novērtēšanas procesam jābūt detalizēti aprakstītam un pašai darbībai, kas tiks vērtēta, – stingri noteiktai (12). Darbības efektivitātes objektīva vērtējuma iegūšanai ir jāsalīdzina gan vienas bibliotēkas darbības efektivitāte dažādos laikposmos, gan arī līdzīgu bibliotēku darbības rezultāti.

Kritēriju *lietderīgums* ir svarīga iezīme īpaši lēmuma pieņemšanas reizēs. Šī iezīme norāda uz darbības augstu vai zemu efektivitāti. Ir gadījumi, kad darbības efektivitāte ir zema, jo to traucē vai nu lietotāju neprasme izmantot jaunās tehnoloģijas, vai arī, piemēram, noteikta resursu daļa vai veids netiek piedāvāts lietotājiem (netiek apmierināts pieprasījums). Rādītāja lietderīgums palīdz atklāt arī lietotāju vajadzības un atrast vispiemērotāko veidu darbības efektivitātes

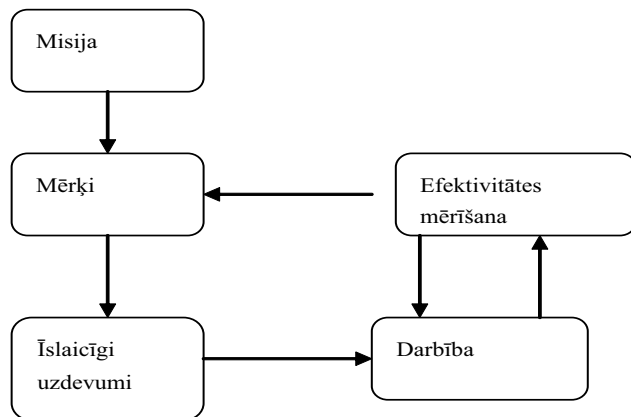
palielināšanai. Šim rādītājam jāatspoguļo ne tikai pašreiz notiekošā darbība, bet jāpalīdz interpretēt arī tās kvalitātes līmeni, kā arī jānodrošina atrast pareizo darbības uzlabošanas veidu.

Arī *ērtums* ir kritērija būtiska īpašība. Kritērijam jābūt saprotamam un ērti lietojamam. Tomēr, ja bibliotēkai patiešām ir svarīgi iegūt pilnīgus datus par savu darbību, tad tā arī izvēlēsies izmantot mazāk ērtus kritērijus un paredzēs ilgāku laiku rezultātu iegūšanai, jo bieži tieši šādā veidā ir iespējams iegūt daudz drošākus un ticamākus rezultātus.

Tātad bibliotēkārā darba kvalitātes novērtēšanas kritēriju svarīgākās īpašības ir efektivitāte, precizitāte un ticamība, vienlīdzība, lietderīgums, ērtums.

Vērtēšanas efektivitātes indikatori ir paredzēti vai nu visas bibliotēkā veiktās darbības, vai arī noteiktu pakalpojumu veidu, piemēram, lietotāju apkalpošanas vērtēšanai.

Rezumējot iepriekš teikto par bibliotēkas darba efektivitātes mērīšanu, jāsecina, ka plānošana, darba efektivitātes mērīšana un pilnveidošana ir nepārtraukts process. Uzskatāmi tas attēlots 1. shēmā.

1. shēma. **Bibliotēkas darba efektivitātes mērīšana**
Measuring an Efficiency of Library Work

Tātad, tā kā kvalitāte nozīmē pakalpojumu atbilstību izvirzītajiem mērķiem, tad katra bibliotēka izvirza savus konkrētus mērķus un uzdevumus. No tā izriet, ka pirms bibliotēka paziņo par savu kvalitātes standartu, tai ir jāformulē misija un mērķi. Tā tiek noteikta joma, kurā bibliotēka piedāvā pakalpojumus. Piemēram, augstskolas vai citas zinātniskās bibliotēkas misija kopumā varētu būt formulēta šādi: nodrošināt informācijas pieejamību tās lietotājiem. Ņemot vērā formulēto misiju, tiek noteikti ilglaicīgi mērķi, piemēram krājuma komplektēšana, lietotāju informēšana par krājumā esošajiem dokumentiem, adekvātu apstākļu radīšana lietotājiem darbam ar dokumentiem un informāciju u. c. Atbilstoši izvirzītajiem mērķiem, bibliotēka izstrādā plānu, kurā norādīti īslaicīgie uzdevumi katrā plānotajā darba virzienā. Bibliotēkas misijai, mērķiem un uzdevumiem jāatbilst lietotāju interesēm.

Lai noteiktu, kā bibliotēka pilda izvirzītos mērķus, ir jāmēra darba efektivitāte, citiem vārdiem sakot, jāsalīdzina tas, ko bibliotēka dara, ar to, ko bibliotēkai vajadzētu darīt, lai sasniegtu šos mērķus. Darba efektivitātes rezultātu salīdzināšana ar mērķiem un uzdevumiem ne tikai dod iespēju vērtēt bibliotēkas struktūru no darba efektivitātes paaugstināšanas viedokļa, bet arī rosina mērķu un uzdevumu formulējumu mainīt. Pēc darba efektivitātes novērtēšanas rezultātiem var spriest, vai nav izvirzīti pārāk augsti, nesasniedzami vai pārāk zemi (viegli izpildāmi) mērķi. Kritērijs “lietotāju apmierinātība” palīdz noskaidrot, vai nav mainījušās lietotāju prasības un vai nav nepieciešams mērķu formulējumu pārskatīt.

Kvalitātes vadības principu izmantošana informācijas lietotāju apkalpošanas kvalitātes novērtēšanai ārvalstu zinātniskajās un publiskajās bibliotēkās

Jautājums par bibliotēkas darba efektivitātes (arī informācijas lietotāju apkalpošanas kvalitātes) mērīšanu ir aktualizējies ārvalstu bibliotēku darbā un bibliotēkārājā sabiedrībā. Ir arī pirmie mēģinājumi rast risinājumu šajā jautājumā. Ārvalstu bibliotēku darba pieredze informācijas lietotāju apkalpošanas kvalitātes novērtēšanā ir aplūkota, raksturojot:

- 1) IFLAs universitāšu un citu zinātnisko bibliotēku sekcijas izstrādātās starptautiskās vadlīnijas darba efektivitātes mērīšanai universitāšu un citās zinātniskajās bibliotēkās;
- 2) Maskavas Valsts radiotehnikas, elektronikas un automātikas institūtā (Tehniskajā universitātē) izstrādātās bibliotēkārās apkalpošanas kvalitātes monitoringu;
- 3) uzziņu un informācijas darba kvalitātes novērtējumu publiskajās bibliotēkās Anglijā un Velsā;
- 4) Teksasas universitātes un ASV Zinātnisko bibliotēku asociācijas izstrādāto projektu apkalpošanas kvalitātes novērtēšanai zinātniskajās bibliotēkās.

1. IFLAs Universitāšu un citu zinātnisko bibliotēku sekcija ir izstrādājusi **Starptautiskās vadlīnijas darba efektivitātes mērīšanai universitāšu un citās zinātniskajās bibliotēkās** (12). Vadlīnijās bibliotēku darba efektivitātes mērīšanai tiek ieteikti kritēriji no lietotāju pozīcijām, t. i., bibliotēkas darbības efektivitāti vērtē no pakalpojumu izmantošanas viedokļa.

Izstrādātajās vadlīnijās ietvertie **kritēriji, pēc kuriem var mērīt bibliotēkas darba efektivitāti**, norādīti 1. tabulā. Katru kritēriju raksturo atbilstoši indikatori darba efektivitātes mērīšanai.

1. kritērijs. Vispārīgo bibliotēkas un tās piedāvāto iespēju izmantošanu raksturo lietotāju aptvērumus un bibliotēkas darba laika atbilstība lietotāju interesēm.

Lietotāju aptvērumus

Indikatora vērtību nosaka proporcija starp reālajiem bibliotēkas lietotājiem un kopējo potenciālo lietotāju skaitu. Par bibliotēkas potenciālajiem lietotājiem tiek uzskatītas personas, kuras pieder pie pamatlietotāju grupas, t. i., pie tiem, kuriem pirmām kārtām ir tiesības izmantot bibliotēku (piemēram, universitātes studenti un pasniedzēji).

Bibliotēkas reālie lietotāji ir personas, kas, ietilpstot pamatlietotāju grupā, izmantojušas bibliotēkas pakalpojumus noteiktā laika periodā (piemēram, semestra, akadēmiskā vai kalendārā gada laikā).

Indikators nosaka, cik lielā mērā bibliotekārie pakalpojumi ir bijuši pieprasīti bibliotēkas pamatlietotāju vidū. Tādējādi tiek iegūta informācija, kas rosina pilnveidot konkrētu pakalpojumu.

1. tabula

Bibliotēkas darba efektivitātes mērīšanas kritēriji
Criteria for Measuring an Efficiency of Library Work

N. p. k.	Bibliotēkas darba efektivitātes mērīšanas kritēriji	Bibliotēkas darba efektivitātes mērīšanas indikatori
1.	Vispārīgā bibliotēkas un tās piedāvāto iespēju izmantošana	Lietotāju aptvērumš Bibliotēkas darba laika atbilstība lietotāju interesēm
2.	Krājuma kvalitāte	Ekspertvērtējums Krājuma vispārīga izmantošana Krājuma izmantošana pēc tematiem Neizmantotie dokumenti
3.	Kataloga kvalitāte	Meklēšana pēc nosaukuma Meklēšana pēc priekšmetu rubrikas
4.	Dokumentu pieejamība bibliotēkas krājumā	Komplektēšanas operatīvitate Grāmatu apstrādes efektivitate Pieejamība Dokumenta piegādes laiks SBA operatīvitate
5.	Uzziņu dienests	Korektas atbildes iegūšana
6.	Attālā izmantošana	Attālā lietotāju apkalpošana
7.	Lietotāju apmierinātība	Lietotāju apmierinātība Lietotāju apmierinātība ar attālajiem pakalpojumiem

Bibliotēkas darba laika atbilstība lietotāju interesēm

Pēc šā indikatora var salīdzināt bibliotēkas reālo darba laiku ar darba laiku, kādu vēlētos lietotāji. Bibliotēkas darba laiks nosaka darba stundu skaitu un to sadalījumu pa nedēļas dienām. Ar darba stundām saprot laiku (no pirmdienas līdz svētdienai), kad bibliotēka ir atvērta lietotājiem.

Reāli vienmēr pastāv atšķirība starp lietotājiem ērtu darba laiku un bibliotēkas iespējām ievērot lietotāju vēlmes. Darba laiku ierobežo bibliotēkas finansiālās iespējas un darbinieku skaits. Šo vēlmju un iespēju analīze var palīdzēt pieņemt lēmumu, vai bibliotēkai ir jāpagarina darba laiks un kad tieši tas darāms.

2. kritērijs. Krājuma kvalitāti raksturo ekspertvērtējums, krājuma izmantošana, krājuma izmantošana pēc tematiem un neizmantotie dokumenti.

Ekspertvērtējums

Tas tiek iegūts, bibliotēkas krājuma sastāvu analizējot pēc ekspertu sastādīta bibliogrāfiskā saraksta.

Šis kvalitātes indikators palīdz izvērtēt bibliotēkas krājuma komplektēšanas politiku, bet neatspoguļo bibliotēkas lietotāju viedokli par krājuma komplektēšanas politiku.

Krājuma izmantošana

Lietojot šo indikatoru, iespējams novērtēt pieprasīto dokumentu izmantošanu noteiktā laika posmā kopumā un atsevišķi abonementā, lasītavā. Indikators atklāj krājuma lietderību un tā kvalitāti. Krājuma kvalitāti var novērtēt, pamatojoties uz bibliotēkas pamatlietotāju grupas viedokļiem.

Krājuma izmantošana pēc tematiem

Analizējot izsniegumu pēc noteikta temata vai priekšmeta, var salīdzināt, cik lielu krājuma daļu lietotāji izmanto lietderīgi.

Pēc šī indikatora var spriest, cik lielu bibliotēkas krājuma daļu lietotāji uzskata par patiesi vērtīgu. Izvērtējot lietotāju pieprasījumu pēc noteikta temata dokumentiem konkrētā laika posmā, var noteikt bibliotēkas krājuma daļu komplektēšanas atbilstību iedalītajiem finanšu resursiem.

Neizmantotie dokumenti

Indikators raksturo dokumentu daudzumu, kuri noteiktā laika periodā nav tikuši pieprasīti bibliotēkas abonementā vai izsniegšanai uz mājām.

Ar šī indikatora palīdzību var noteikt, cik liela krājuma daļa, kas paredzēta izsniegšanai abonementā, nav bijusi pieprasīta. Tiek mērīta arī grāmatu izsniegšana noteiktā laika periodā.

Indikators lieti noder gadījumos, kad bibliotēkai ir jālemj par neizmantotās krājuma daļas norakstīšanu vai arī par pareizu finanšu resursu sadali krājuma komplektēšanai.

3. kritērijs. Kataloga kvalitāti raksturo dokumenta meklēšana pēc nosaukuma vai dokumenta meklēšana pēc priekšmetu rubrikas.

Meklēšana pēc nosaukuma. Meklēšana pēc priekšmetu rubrikas

Pēc šiem indikatoriem var noteikt attiecību starp lietotāju formulētajiem nosaukumiem un priekšmetiem un tiem nosaukumiem un priekšmetiem, kurus bibliotēkas piedāvā informācijas meklēšanai.

Noskaidrojot, kāda ir procentuālā attiecība starp atrasto un neatrasto informāciju, var spriest par kataloga pilnīgumu, precizitāti, tā vizuālā noformējuma draudzīgumu.

4. kritērijs. Dokumentu pieejamību bibliotēkas krājumā raksturo komplektēšanas operatīvitate, grāmatu apstrādes efektivitate, pieejamība, dokumenta piegādes laiks un SBA operatīvitate.

Komplektēšanas operatīvitate

Indikators rāda, cik ilgs laiks nepieciešams no brīža, kad jaunākā literatūra tiek publicēta un parādās tirdzniecībā, līdz brīdim, kad tā nonāk bibliotēkās tālākai apstrādei.

Grāmatu apstrādes efektivitate

Indikators rāda, cik ilgs laiks ir nepieciešams, lai bibliotēkā saņemto jaunāko literatūru apstrādātu, līdz tā ir gatava izsniegšanai bibliotēkas lietotājiem. Tādējādi iespējams noteikt, vai bibliotēkas darba procesā pastāv šķēršļi, kas traucē operatīvu literatūras apstrādi.

Pieejamība

Indikators raksturo attiecību starp informācijas pieprasījumu un bibliotēkas materiālu piedāvājumu. To nosaka kā proporciju starp materiāliem, kurus lietotājs var izmantot uz vietas bibliotēkā (ieskaitot kopēšanu), un materiāliem, kurus var ņemt uz mājām.

Dokumentus, kurus izsniedz no slēgtajiem fondiem, arī vērtē kā pieejamus tūlīt, pat ja to izsniegšanas procedūra aizņem noteiktu laiku.

Pieejamības analīze ir paredzēta, lai noteiktu lietotāju apmierinātību ar nepieciešamajiem dokumentiem.

Indikators palīdz analizēt, vai

- dokumenti krājumā izraudzīti atbilstoši lietotāju vajadzībām,
- ir pietiekams eksemplāru skaits pieprasītajiem izdevumiem,
- ir izveidots precīzs un pareizs krājuma izvietojums,
- visi ienākušie dokumenti ir atspoguļoti katalogā,
- katalogi ir vienkārši no lietotāju viedokļa.

Pieejamība ir svarīgs darba efektivitātes indikators ikvienai bibliotēkai, jo lietotāju viedoklis par bibliotēku lielā mērā ir atkarīgs no lietotājam nepieciešamā dokumenta pieejamības.

Dokumenta piegādes laiks

Dokumenta piegādes laiks tiek mērīts, sākot ar brīdi, kad lietotājs formulē pieprasījumu (mutiski vai rakstiski), līdz brīdim, kad pieprasītais dokuments tiek pilnībā noformēts izsniegšanai lietotājam vai arī nogādāts lietotājam pieejamā vietā (telpā).

Ar šī indikatora palīdzību tiek mērīta apkalpošanas darba efektivitāte bibliotēkā, nevis ārpus tās.

Ja tiek veikti regulāri pētījumi, lai noskaidrotu, cik ilgā laikā pēc pieprasījuma izteikšanas lietotājs iegūst vēlamo resursu, un noteikti iemesli, kāpēc šo resursu piegāde tiek kavēta, ir iespējams uzlabot apkalpošanas ātrumu un izsniegt informācijas avotu īsākā laika posmā.

Ātrāk apkalpojot vienu lietotāju, apkalpošanas kvalitāte tiek paaugstināta kopumā, jo ietaupītais laiks bibliotēkai ļauj apmierināt vairāk lietotāju.

SBA operativitāte

Šis indikators rāda, cik ilgs laiks ir nepieciešams, lai lietotājs iegūtu vēlamo dokumentu, ja ir izmantojis starpbibliotēku abonementa pakalpojumu.

Nodrošināšanu ar dokumentiem pa SBA un tās efektivitāti var novērtēt pēc dažādiem rādītājiem, piemēram, pēc operativitātes, aptvēruma plašuma un izmaksām. Tomēr par galveno tiek uzskatīts veiksmīgi izpildīta pieprasījuma koeficients. To aprēķina pēc proporcijas (%) starp pieprasītajiem dokumentiem no vietējā, nacionālā un starptautiskā SBA, kuri saņemti noteiktā laika periodā, piemēram, 7, 14, 21 vai vairāk nekā 21 dienā.

5. kritērijs. Uzziņu dienestu raksturo korektas atbildes iegūšanas rādītājs.

Korektas atbildes iegūšana

Pēc šā indikatora var noteikt, cik atbilžu no visām bibliotekāru sniegtajām atbildēm ir bijušas pareizas, t. i., proporciju starp uzziņu dienesta sniegtajām pareizajām un nepareizajām atbildēm uz jautājumiem.

Bibliotekāra pareizi sniegta atbilde lielā mērā ir atkarīga no viņa kompetences – zināšanām par to, kāda literatūra atrodas bibliotēkas krājumā, kāda jaunākā literatūra varētu būt noderīga konkrētam bibliotēkas lietotājam. Bibliotekāriem ir jāspēj „lasīt starp rindām” gadījumos, kad lietotājs ierodas bibliotēkā pēc konkrēta izdevuma, bet ir aizmirsis tā identificēšanai nepieciešamo informāciju, piemēram, izdevuma autoru vai nosaukumu.

Izmantojot šo indikatoru apkalpošanas kvalitātes novērtēšanā, lielā mērā tiek ievērots bibliotēkas lietotāju viedoklis par apkalpošanu.

6. kritērijs. Attālo izmantošanu raksturo attālo lietotāju apkalpošana.

Attālo lietotāju apkalpošana

Indikators raksturo attiecību starp to attālo lietotāju skaitu, kuri ietilpst pamatgrupā gada laikā, un bibliotēkas attālo lietotāju skaitu kopumā.

Par attālajiem lietotājiem uzskata lietotājus, kuri izmanto bibliotēkas pakalpojumus, lietojot datortīklus (piemēram, OPAC, CD-ROM datu bāzes, elektroniskās publikācijas, uzziņu informāciju u. c.) no pieejas punktiem, kas atrodas ārpus bibliotēkas.

Pēc indikatora nosaka bibliotēkas pakalpojumu daļu, kuri ir attāli pieejami lietotāju pamatgrupai.

7. kritērijs. Lietotāju apmierinātību raksturo lietotāju apmierinātība ar bibliotēku kopumā un lietotāju apmierinātība ar attālajiem pakalpojumiem.

Lietotāju apmierinātība

Lietotāju apmierinātību var vērtēt divos līmeņos:

- 1) kopējā lietotāju apmierinātība, kas raksturo apkalpošanu bibliotēkā kopumā;
- 2) lietotāju apmierinātība ar atsevišķiem pakalpojumiem vai to sastāvdaļām, piemēram, ar bibliotēkas darba laiku un bibliotēkara paskaidrojumiem.

Lietotāju apmierinātība ir subjektīvs indikators, kas mēra bibliotekāro pakalpojumu kvalitāti kopumā vai pa daļām.

Lietotāji ir tie, kuri saskaras ar bibliotēkas galaproduktu, t. i., pakalpojumiem. Tāpēc ir svarīgi noskaidrot lietotāju sapratni un attieksmi pret bibliotēkas sniegtajiem pakalpojumiem. Indikators palīdz noteikt, cik liels daudzums lietotāju tiešām ir apmierināti ar saņemtajiem pakalpojumiem.

Lietotāju apmierinātība ar attālajiem pakalpojumiem

Pēc šā indikatora var noteikt, cik liela daļa no kopējiem bibliotēkas lietotājiem ir attālie bibliotēkas lietotāji un cik liela daļa no visiem lietotājiem attālo lietotāju apkalpošanu ir izmantojuši pēdējā gada laikā.

Pēc šā indikatora iespējams uzzināt arī to bibliotekāro pakalpojumu reitingu, kuri tiek piedāvāti elektroniskā formā (piemēram, OPAC, CD-ROM datu bāzes, elektroniskās publikācijas, uzziņu informācija u. c.) no pieejas punktiem ārpus bibliotēkas.

Mūsdienās attālā lietotāju apkalpošana kļūst aizvien nozīmīgāka. Attīstās jauna, dinamiska paaudze, kas veido to bibliotēkas lietotāju grupu, kuri, ļoti iespējams, nekad fiziski nav apmeklējusi bibliotēku, bet ir tiesīgi pretendēt uz tādiem pašiem bibliotēkas pakalpojumiem kā lietotāji, kas apmeklē bibliotēku klātienē.

Pēc šā indikatora var novērtēt arī attālo lietotāju apmierinātību ar piedāvātajiem pakalpojumiem.

Iepriekš minētie darba efektivitātes mērīšanas kritēriji ir izstrādāti universitāšu un citu zinātnisko bibliotēku darba kvalitātes mērīšanai, tomēr daudzus no tiem, piemēram, kritērijus attiecībā uz vispārīgo bibliotēkas un tās piedāvāto iespēju izmantošanu, krājuma kvalitāti, lietotāju apmierinātību, lielā mērā var izmantot arī bibliotēku darba kvalitātes mērīšanai publiskajās bibliotēkās.

Universitāšu un citas zinātniskās bibliotēkas darbības vērtēšanu veic galvenokārt pēc statistiskajiem rādītājiem. Taču tā atšķiras no darba efektivitātes mērīšanas. Bibliotēkārā statistika

- 1) balstās uz izmērāmiem rādītājiem – uzskaita grāmatu izsniegumu, lasītāju un apmeklētāju skaitu, krājuma apjomu, darba laiku, bet nesniedz informāciju par bibliotēkas potenciālajiem lietotājiem, neizmantoto krājuma daļu u. c.,
- 2) tiek vākta tajās bibliotēkas darbības jomās, kurās viegli iegūt ziņas par resursiem (personāls, krājums) un apkalpošanu (grāmatu izsniegums, atbildes uz pieprasījumiem).

Turpretim bibliotēkas darba efektivitātes mērīšana

- 1) sniedz informāciju, kas ir samērā sarežģīti iegūstama, piemēram, par to, vai uzziņu dienestā ir pietiekams darbinieku skaits, vai lietotāji uz pieprasījumiem saņem korektas atbildes, vai bibliotēkas krājums atbilst lietotāju vajadzībām,
- 2) rada iespēju salīdzināt ziņas un pārveidot tās, ņemot vērā, piemēram, grāmatu izsniegumu uz studentu grupu, noteiktas tematikas grāmatu izsniegumu salīdzinājumā ar komplektēto grāmatu krājumu
- 3) pievieno subjektīvos rādītājus (lietotāju viedokli) izmērāmajiem rādītājiem,
- 4) sasaista mērījumu rezultātus ar bibliotēkas mērķiem.

2. Maskavas Valsts radiotehnikas, elektronikas un automātikas institūtā (Tehniskajā universitātē) atbilstoši “Krievijas izglītības modernizācijas koncepcijai līdz 2010. gadam” ir izstrādāts **bibliotēkārās apkalpošanas kvalitātes monitorings** – monitoringa sistēma “universitātes darbības galveno virzienu nodrošinājumam ar bibliotēkārājiem un informācijas resursiem” (13).

Kvalitātes mērīšana ir saistīta ar augstskolas modernizāciju, un tās mērķis ir paaugstināt mācību un audzināšanas procesa un zinātniskās pētniecības informacionālā nodrošinājuma kvalitāti.

Bibliotēkārās apkalpošanas kvalitātes monitorings ir bibliotēkas darba kvalitātes rādītāju sistēma, kas aplūkojama kā augstskolas kvalitātes vadības sistēmas neatņemama sastāvdaļa. Sistēma ietver

- vispārīgos rādītājus,
- bibliotēkas krājuma komplektēšanas, iespieddarbu apstrādes, glabāšanas procesa rādītājus,
- lietotāju informacionālās apkalpošanas rādītājus,
- augstskolas nodrošinājumu ar informācijas resursiem un tā monitoringa jautājumus.

Raksta turpinājumā sīkāk raksturoti tie rādītāji, pēc kuriem vistiešāk var spriest par informācijas lietotāju apkalpošanas kvalitāti, t. i., vispārīgie rādītāji un lietotāju informacionālā apkalpošana.

Par *vispārīgajiem rādītājiem* tiek uzskatīti šādi parametri:

- procentuālās attiecības noteikšana starp lietotāju grupām,
- procentuālās attiecība starp bibliotēkas lietotājiem un augstskolas darbiniekiem un studentiem,
- grāmatu izsnieguma koeficients,
- atteikumu skaits pēc pieprasītās literatūras,
- brīvpieejas fonda esamības un izmantošanas koeficients attiecībā pret bibliotēkas kopējo krājumu,
- bibliotēkas apmeklējuma rādītāji,
- operativitāte lasītāju apkalpošanā pa SBA.

Lietotāju informacionālo apkalpošanu vērtē pēc

- pieprasītās uzziņas izpildes operativitātes,
- lietotāja apmierinātība ar pieprasītajā uzziņā saņemto informāciju,
- organizēto tematisko un jaunieguvumu izstāžu skaita,
- tematiskajās un jaunieguvumu izstādēs eksponēto dokumentu skaita,
- organizēto tematisko un informatīvo stendu skaita,
- sastādīto palīgrādītāju un literatūras sarakstu skaita,
- palīgrādītājos un literatūras sarakstos atspoguļoto nosaukumu skaita,
- diferencētās informacionālās apkalpošanas (abonentu skaita, izsūtīto informācijas prospektu skaita),
- noorganizēto informācijas dienu skaita.

Maskavas Valsts radiotehnikas, elektronikas un automātikas institūta piedāvātajā bibliotēkārās apkalpošanas kvalitātes monitoringā apkalpošanas kvalitāte tiek mērīta, izmantojot galvenokārt statistiskos rādītājus. Daži lietotāju informacionālās apkalpošanas parametri, piemēram, pieprasītās uzziņas izpildes operativitāte un lietotāja apmierinātība ar pieprasītajā uzziņā saņemto informāciju liecina, ka apkalpošanas kvalitāte tiek mērīta arī no darba efektivitātes viedokļa.

Šajā monitoringā ietvertā bibliotēkas darba kvalitātes rādītāju sistēma ir paredzēta augstskolas bibliotēkas darba kvalitātes mērīšanai, tomēr daudzus no šiem rādītājiem var izmantot arī bibliotēku darba kvalitātes mērīšanai publiskajās bibliotēkās.

Arī publisko bibliotēku darbā jautājums par kvalitatīvu informācijas lietotāju apkalpošanu un tās novērtēšanu ir ne mazāk svarīgs kā zinātniskajās bibliotēkās. Ir arī meklēti risinājumi, kā novērtēt uzziņu un informācijas darba kvalitāti publiskajās bibliotēkās.

Uzziņu un informācijas pakalpojumu normatīvdokumentos ir noteikts, ka to mērķis ir piedāvāt augstas kvalitātes pakalpojumus. Taču ir grūti definēt, kas ir kvalitāte, un vēl grūtāk – tās mēru.

Lietotāji novērtē kvalitāti pēc šādiem parametriem:

- **materiālas** (taustāmas) **lietas** – ēkas, to izskats un izvietojums, aprīkojums;
- **pakalpojuma ticamība, drošums** – tā uzticamība, precizitāte;
- **pakalpojuma devēja atsauce** – gatavība palīdzēt lietotājiem un sniegt tūlītēju (ātru) palīdzību;

- **iejūtība pret lietotāju** – spēja iejusties lietotāja situācijā, individuāla uzmanība pret lietotāju;
- **pārliecība par pakalpojuma izdalītību** – spēja saglabāt konfidencialitāti, ievērot lietotāja vajadzības (8).

Ir nepieciešams līdzsvars starp reālo pakalpojuma kvalitāti un kvalitāti, kas garantē (nodrošina), ka pakalpojums ir labs un rentabls. Šajā gadījumā lielā mērā tiek vērtēta tieši bibliotēkas personāla spēja sniegt lietotāja vēlmēm atbilstošus pakalpojumus. Šāda pieeja izmantota izstrādātajās Publisko bibliotēku uzziņu un informācijas pakalpojumu vadlīnijās.

3. Publisko bibliotēku uzziņu un informācijas pakalpojumu novērtēšanas vadlīnijās (Anglijā un Velsā, 1999) ir ieteikti četri kritēriji un indikatori (8). Pēc tiem var noteikt, kādā pakāpē personāls ir gatavs izpildīt (apmierināt) sākotnējo pieprasījumu pēc laba informācijas pakalpojuma, proti, sniegt precīzu atbildi uz jautājumu.

Publisko bibliotēku uzziņu un informācijas pakalpojumu izpildes kvalitātes novērtēšanai izmantojami šādi kritēriji: pakalpojumi un aprikojums, pakalpojumu izmantošana, pieprasījumi un krājums. Katram vērtēšanas kritērijam ir pievienoti indikatori, pēc kuriem vērtēšanu var veikt (sk. 2. tabulu).

Uzziņu un informācijas pakalpojumu novērtēšanai var izmantot daudzus indikatorus. Vairums šo indikatoru ir kvantitatīvi: krājuma lielums, sēdvietu skaits, apmeklētāju skaits vai pieprasījumu skaits. Kvalitatīvie indikatori, kas ir iegūti lietotāju grupu aptaujās, intervijās, neuzbāzīgā testēšanā, ir daudz efektīvāki, nosakot lietotāju vajadzības, cerības, pieredzi un viedokli.

Atlasītajiem indikatoriem ir jābūt izmērāmiem, tieši saistītiem ar pakalpojuma mērķiem un atbilstošām lietotāju vajadzībām. Mērīšanas kritēriji jāizvēlas tā, lai tie ietvertu pakalpojuma efektivitāti produktivitātes ziņā un efektivitāti iedarbīguma ziņā un tos varētu izmantot pakalpojumu plānošanai un attīstībai nākotnē.

Līdz šim bibliotēku salīdzināšanai ir izmantota mehāniska (formāla) pieeja, kas balstīta uz šādiem rādītājiem:

- summārās izmaksas;
- personāla lielums (bibliotekāru un palīgstrādnieku skaits);
- pasūtīto žurnālu nosaukumu skaits;
- grāmatu skaits, kas saņemts bibliotēkā gada laikā;
- kopējais grāmatu skaits bibliotēkas fondā u. c.

Saistība starp lieliem izdevumiem un augstu kvalitāti ir vispārāzīta, bet nekad nav pierādīta. Tāpēc pēc statistiskajiem rādītājiem diez vai var objektīvi spriest par bibliotēkas darba kvalitāti.

Atšķirīga pieeja informācijas lietotāju apkalpošanas kvalitātes novērtēšanai ir izmantota Teksasas universitātē (ASV).

4. Teksasas universitāte un ASV Zinātnisko bibliotēku asociācija akcijas „Jaunā pieeja” ietvaros 2000. gadā ir izstrādājušas projektu par **apkalpošanas kvalitātes novērtēšanu** zinātniskajās bibliotēkās (10). Darbs veikts, **izmantojot modernizētu efektivitātes novērtēšanas metodiku *SERVQUAL***. Tā radīta komercorganizāciju vajadzībām un veidota, balstoties uz lietotāju viedokļu uzskaiti (analīzi) – tieši uz atšķirību (plaisu) starp to, ko lietotājs gaida, un to, kas viņam tiek piedāvāts.

Projektā galvenā uzmanība pievērsta bibliotēkas lietotāju izjūtām, kuras rodas pēc viņu pieprasījumu apmierināšanas. Bibliotēku novērtēšanas pamatā ir likta

atbilstība starp izdevumiem un darbības efektivitāti. Jēdziens „efektivitāte” ir balstīts uz zinātnisku pieeju lietotāju uzskatu analīzē. Analīzes zinātniskais instruments radīts, izmantojot „plaisu teoriju” apkalpošanas kvalitātē (t. i., atšķirība starp vēlamu un reālo). Šī teorija izstrādāta komercsektoram ekonomikā jau 1980.gadā.

2. tabula

Uzziņu un informācijas pakalpojumu izpildes kvalitātes vērtēšanas kritēriji
Criteria for Estimation a Quality of Implementation Reference and Information Services

N. p. k.	Vērtēšanas kritēriji	Vērtēšanas indikatori
1.	Pakalpojumi un aprīkojums	- bibliotēkas darba laiks, - sēdvietu skaits, - lietotāju skaits attiecībā pret paredzētajām sēdvietām (sēdvietu aizņemība), - informācijas darbinieku skaits, - proporcija starp profesionāliem un neprofesionāliem darbiniekiem, - attiecība starp bibliotēkas darba laiku un laiku, kad tiek sniegta palīdzība lietotājiem, - aprīkojuma dažādība un daudzums, - proporcija starp aprīkojuma izmantošanas laiku un laiku, kas lietotājam jāpavada, līdz aprīkojuma izmantošanai
2.	Pakalpojumu izmantošana	- apmeklētāju skaits, - telefona zvanu, faksu, e-pasta vēstuļu skaits, - attālinātā bibliotēkas izmantošana (cik reīzu tiek izmantotas datu bāzes un CD-ROM, kāds lietošanas ilgums), - resursu izmantošana bibliotēkā
3.	Pieprasījumi	- saņemto pieprasījumu skaits, - sākotnējais gaidīšanas laiks pirms pieprasījuma nodošanas, - atbildes pa telefonu no kopējā zvanišanas reīzu skaita, - vēstules, e-pasta vēstules, kas saņemtas x dienās, - dokumentu saņemšana no vietējās krātuvēs x minūtēs, - dokumentu saņemšana no ārējām krātuvēm x stundās, - lietotāja apmierinātība (ātrums, precizitāte, kompetence, atbilstība(kam?), darbinieku izpalīdzība), - apmierinātās vajadzības (precizitāte, kompetence, atbilstība)
4.	Krājums	- krājumam pievienotie un no krājuma izņemtie dokumenti (pēc skaita vai izdevumu veidiem), - norakstītie iespieddarbi, gada izdevumi, - saņemto periodisko izdevumu nosaukumu skaits, - attiecība starp brīvo un slēgto pieeju krājumam, - kārtojuma precizitāte (iespieddarbu kārtojums pareizajā secībā un kārtībā)

SERVQUAL metodes pamatā ir pieci rādītāji (6, 6.–7. lpp.):

- drošums;
- pārlicība;
- elastība;
- līdzpārdzīvojums (spēja iejusties sadarbības partnera lomā);
- atsauceība.

Adaptējot šo metodi bibliotēku darbā, Teksasas universitātei izdevās nošķirt šādus apkalpošanas kvalitātes novērtēšanas parametrus:

- **taustāmība** – tas, ka bibliotēkas personāls, tehniskais dienests, aprīkojums, sakaru un saskarsmes līdzekļi lietotājiem ir redzami un jūtami;
- **drošums** – bibliotēkas spēja akurāti un precīzi pildīt visus piedāvātos pakalpojumus;
- **bibliotekārās apkalpošanas iedarbība** (efekts) – atsaucība, precizitāte, uzticība u. c.;
- **bibliotēkas krājuma un informācijas resursu pieejamība** – lietotājam jūtamas personāla atsaučības un apkalpošanas rezultāts;
- **ērta vide nodarbībām un tās radīšana** – sadarbības, palīdzības un sapratnes atmosfēra (gatavība uz klausīt lietotāju un saprast viņa pieprasījumu).

Projektā ir ieteikts veikt arī četras kardinālas izmaiņas bibliotekārās apkalpošanas efektivitātes novērtēšanā:

- 1) pāriet no formālā vērtējuma uz vērtējumu, kurā izmantoti kvalitātes parametri, pamatojoties uz lietotāju interesēm un pozīcijām;
- 2) pilnveidot SERVQUAL metodiku un adaptēt zinātnisko bibliotēku praksē;
- 3) pētīt, kādā veidā iegūtie rezultāti būtu izplatāmi plašam informācijas lietotāju lokam;
- 4) demonstrēt lietotāju uztveres efektivitāti.

Lietotājoorientētā bibliotēkā galvenā uzmanība ir pievērsta informācijas lietotāju apkalpošanai, ņemot vērā viņu vajadzības un intereses. Tāpēc aktualizējas jautājums, vai lietotāji ir apmierināti ar bibliotēkas piedāvātajām iespējām un pakalpojumiem, citiem vārdiem sakot, vai ir nepieciešama lietotāju apkalpošanas kvalitātes novērtēšana.

Informācijas lietotāju apkalpošanas kvalitāte un tās novērtēšana ir vienlīdz nozīmīga gan zinātnisko, gan publisko bibliotēku darbā. Līdz šim apkalpošanas kvalitātes novērtēšanai bibliotēkās nav bijuši izstrādāti vienoti vērtēšanas kritēriji. Pašreiz iezīmējas tikai ceļi, kā to varētu darīt. Iepazīstoties ar dažādu valstu bibliotēku pieredzi, jāsecina, ka ir vērojamas divas atšķirīgas pieejas informācijas lietotāju apkalpošanas kvalitātes novērtēšanā:

- 1) pieeja pēc kvantitatīvajiem rādītājiem;
- 2) pieeja pēc kvalitātes vadības principiem.

Pēc kvantitatīvajiem rādītājiem ne vienmēr var objektīvi spriest par bibliotēkas darba kvalitāti. Tāpēc lietderīgāk bibliotēkas darbu vērtēt pēc kvalitātes vadības principiem, t. i., salīdzināt esošo situāciju ar izvirzītajiem mērķiem. Kvalitātes vadība dod iespēju vērtēt bibliotēkas darbības efektivitāti. Analizējot ārvalstu bibliotēku pieredzi informācijas lietotāju apkalpošanas kvalitātes novērtēšanā, jāsecina, ka bibliotēkas darbības (arī informācijas lietotāju apkalpošanas) efektivitāte tiek raksturota no vairākiem aspektiem:

- 1) no pakalpojumu izmantošanas viedokļa;
- 2) pēc bibliotēkas personāla spējām nodrošināt lietotāju vēlmēm atbilstošus pakalpojumus;
- 3) pēc bibliotēkas lietotāju izjūtām, kuras rodas pēc viņu pieprasījumu apmierināšanas.

Ja bibliotēkas darbība tiek vērtēta pēc kvalitātes vadības principiem, var spriest, vai lietotāji ir apmierināti ar bibliotēkas piedāvātajiem pakalpojumiem. Tādējādi iespējams pastāvīgi uzlabot apkalpošanas kvalitāti un paaugstināt lietotāju apmierinātību ar bibliotēkas piedāvātajiem pakalpojumiem. Tieši lietotāju vērtējums par bibliotēkas darbu ir noteicošais kritērijs apkalpošanas kvalitātes novērtēšanā.

Veicot informācijas lietotāju apkalpošanas kvalitātes novērtēšanu bibliotēkārās apkalpošanas sfērā, paveras potenciālas iespējas mainīt sabiedrībā valdošo, bieži vien negatīvo attieksmi par bibliotēku, tās iespējām nodrošināt lietotāju vajadzībām atbilstošus pakalpojumus un veidot pozitīvu bibliotēkas tēlu.

Izmantotie informācijas avoti

1. **Eglīte, Z.** Bibliotēku pakalpojumi: pamatjēdzieni un to saturs. *No: Latvijas Universitātes 58. konferences Bibliotēkzinātnes un informācijas zinātnes sekcijas sēde 2000. g. 2. febr.*: tēzes. Rīga, 2000, 8.–12. lpp.
2. **Gerkena, V.** Mūsdienu bibliotēkārās apkalpošanas pamattendences. *No: Platforma: Latvijas Universitātes filoloģijas, mākslas (teātra un mūzikas) zinātnes un bibliotēkzinātnes doktorantu rakstu krājums*. Sast. Jolanta Upeniece. Rīga: Zinātne, 2003, 152.–159. lpp. ISBN 9984-698-55-6.
3. *Kvalitāte* [tiešsaiste]. [skatīts 2005. g. 17. febr.]. Pieejams: <http://www.financnet.lv>
4. *Kvalitātes standartu vēsture* [tiešsaiste]. [skatīts 2005. g. 17. febr.]. Pieejams: http://www.lka.lv/iso_his.html
5. **Ozola, L.** *Profesionāla klientu apkalpošana*. [B. v.]: SIA „Latvijas Uzņēmējdarbības un menedžmenta akadēmija”⁹⁹, 2004. 357 lpp.: il. ISBN 9984-708-373.
6. **Dothin, J. A.** Total Quality Management in Services. *International Journal of Quality & Reliability Management*, 1994, Vol. 11, Nr. 3, p. 27–42.
7. **Ghobadian, A.** Service Quality: Concepts and Models. *International Journal of Quality & Reliability Management*, 1994, Vol. 11, Nr. 9, p. 43–66.
8. Quality of Service and Performance Measurement. *In: Guidelines for Reference and Information Services in Public Libraries*. London: Library Assoc. Publ., 1999, p. 45–48.
9. **Кудряшова, Г. Ю.** Библиотеки и читатель. *Современные тенденции обслуживания* [tiešsaiste]. [skatīts 2004. g. 17. febr.]. Pieejams: <http://www-koi.ustu.ru/library/public.htm/>
10. **Кук, К., Хит, Ф., Томпсон, Б.** Новые подходы к оценке эффективности работы библиотек: доклад на 66-й Генер. конф. ИФЛА (Иерусалим, Израиль, 13–18 авг. 2000 г.). *Научные и технические библиотеки*, 2001, № 1, с. 115–121.
11. **Осипова, И. П.** Библиотечное обслуживание: тенденции и проблемы (1990-е годы). *Библиотековедение*, 1997, № 2, с. 18–31; 1997, № 3, с. 29–40.
12. **Полл, Р., Бокхорст, П.** *Измерение качества работы. Международное руководство по измерению эффективности работы университетских и других научных библиотек*. Пер. с англ. Н. В. Соколовой. Москва: Логос, 2002. 52 с. ISBN 5-94010-046-5.
13. **Ропотан, В. И., Кудрявцева, И. Г., Завьялов, А. В.** *Мониторинг качества библиотечного обслуживания как элемент системы менеджмента качества вуза* [tiešsaiste]. [skatīts 2004. g. 10. dec.]. Pieejams: <http://www.mirea.ru/libpro/104.htm>
14. **Уэйнганд, Д. Э.** Акцент на читателе. *В кн.: Уэйнганд, Д. Э. Управление современной публичной библиотекой: Стратегия развития*. Москва: Рудомино, 1997, с. 49–65.

Summary

The purpose of the article is to analyze users servicing from the viewpoint of quality and to prepare the criteria for estimation of users services quality.

For this purpose the general characteristics of users servicing, the general characteristics of quality, the characteristics of principles of quality control and using these principles for estimation of users servicing quality in scientific and public libraries are given in this article.

The experience abroad in the field of estimation of users servicing quality is characterized with some examples – international guidelines for measuring effectiveness of work in university and other scientific libraries, users servicing quality monitoring which is developed in the Moscow State Radiotechnic, Electronic and Automatic Institute, guidelines for reference and information services in public libraries, the project of University of Texas and the Association of USA scientific libraries for estimation of users servicing quality in scientific libraries.

Key words: *scientific libraries, users servicing, users servicing quality, principles of quality control, measuring effectiveness of work.*

Krājuma veidošanas normatīvo dokumentu raksturojums

Description of Normative Documentation for Collection Development

Veneranda Godmane

SIA „Biznesa augstskola Turība” bibliotēka
Graudu iela 68, Rīga, LV-1058
e-pasts: veneranda@turiba.lv

Pieaugot informācijas apjomiem un izvēršoties globalizācijai, bibliotēkām ir nepieciešams pilnveidot krājumus, lai pildītu jaunus uzdevumus – nodrošinātu aktuālu informāciju mūž-izglītības procesos, mazinātu digitālo plaisu, atbalstītu informācijas sabiedrības un uz ziņāšanām balstītas ekonomikas veidošanos. Desmit Latvijas normatīvajos dokumentos ir noteikti krājumu veidošanas principi: neatkarība, savas bibliotēkas lietotāju interešu ievērošana, citu bibliotēku kolekciju izmantošana, krājuma pieejamība. Sniegti norakstīšanas kritēriji un akcentēti krājuma pilnveidošanas uzdevumi un atpalcības iespējamās sekas. Teorētiski bibliotēkas var pildīt noteiktos uzdevumus, taču praktiski tikai daļēji – neatbilstošā finansējuma dēļ.

Atsēgvārdi: krājums, komplektēšana, norakstīšanas kritēriji, krājuma politika, obligātais eksemplārs, dokumentu tipi.

Katras bibliotēkas pakalpojumu pamatā ir esošais krājums, no kura kvalitātes un satura ir atkarīgs, vai bibliotēka spēj pildīt kultūras, izglītības un sociālās funkcijas. Bibliotēka veido krājumu un organizē tā izmantošanu. Pieaugot informācijas nesēju dažādībai un daudzveidībai, kā arī globalizācijas procesu ietekmē palielinoties interneta nozīmei, bibliotēkām ir jāpārdomā krājuma veidošanas politika, lai piesaistītu lietotājus un sniegtu tiem pēc iespējas labākus un vispusīgākus pakalpojumus. Arvien biežāk bibliotekāriem rodas jautājumi par to, kādam jābūt bibliotēkas krājumam un kas šā krājuma veidošanu nosaka. Atbilde ir ļoti vienkārša – viss pateikts normatīvajos dokumentos, un tie rūpīgi jāizstudē.

Bibliotēku likumā (3) ir noteikts, ka Latvijas Nacionālā bibliotēka (LNB) ir atbildīga par krājumu komplektēšanas stratēģijas izstrādāšanu un bibliotēku kooperāciju un ka bibliotēkām jāveido savs krājuma komplektēšanas profils. Taču šis likums nenosaka, par kādām konkrētām nozarēm valsts nozīmes bibliotēkas būtu atbildīgas. Koordinācija no valsts puses netiek nodrošināta. Var teikt, ka paši būtiskākie jautājumi par krājuma tālāku veidošanu nav risināti valsts līmenī, atstājot to sabiedrisko organizāciju (bibliotēku komplektēšanas komisiju, Latvijas Bibliotēku padomes, Latvijas Akadēmisko bibliotēku asociācijas) pārziņā.

Kopš Bibliotēku likuma pieņemšanas ir pagājuši septiņi gadi, bet LNB joprojām nav uzsākusi bibliotēku krājumu komplektēšanas koordināciju, arī bibliotēku

akreditācija sākta tikai nesen. Bibliotēku krājuma veidošanas jautājumiem Latvijā par maz tiek pievērsta uzmanība, un katastrofāli nepietiek arī līdzekļi. 2001. gadā pieņemtie Ministru kabineta noteikumi par bibliotēku darbības nodrošinājumu, kuros paredzēti konkrēti finansiālie limiti, ir stājušies spēkā tikai ar 2006. gada 1. janvāri.

Bibliotēkām nepieciešams izvērtēt savu krājumu, atbrīvojoties no balasta un izmantot kooperāciju tradicionālo un jo īpaši elektronisko resursu iegādē un izmantošanā pēc ārzemju bibliotēku parauga. Pirmais solis uz to ir sava krājuma satura apzināšana, lai varētu pierādīt nepieciešamā finansējuma pamatotību. Bibliotēku nodrošinājums ar finansēm ir galvenais jautājums, taču tā risinājums atstāts katras bibliotēkas pašas ziņā. Pasaule globalizējas, un arī Latvijas bibliotēkas skar šis process. Neviena bibliotēka pasaulē nespēj nodrošināt visu tās lietotājiem nepieciešamo, bet krājuma attīstības stratēģija valsts mērogā nav izstrādāta. Vienīgi atsevišķās bibliotēkās ir veiktas zināmas iestrādes.

Lai bibliotēkas varētu veidot savu krājumu atbilstoši izvēlētajam statusam, tai nepieciešams izpētīt savu lietotāju vajadzības un intereses, kā arī analizēt sava krājuma saturu un dzīvī īstenot krājuma veidošanas koordināciju un izmantošanas kooperāciju. Taču tas nozīmē, ka bibliotēkām ir jāizstrādā krājumu attīstības politika (12) – ilglaičīgas, plānveidīgas krājuma veidošanas un attīstības dokuments.

Bibliotēku likums nosaka pašus vispārīgākos nosacījumus bibliotēkas krājumu sagādei, papildināšanai un tālākai pilnveidošanai. Lai gan bibliotēkas jau ir pastāvējušas pirms šī likuma pieņemšanas un tāpēc nevarētu teikt, ka bez likuma tās nezinātu, kas būtu jādara, šis likums palīdz sakārtot bibliotēku uzdevumus un pienākumus un noteikt atbildību. Likums tiek papildināts ar speciāliem Ministru kabineta noteikumiem atbilstoši atsevišķiem likuma pantiem, lai bibliotēkas varētu reāli šo likumu īstenot.

Bibliotēku krājums plaši ir analizēts nacionālajā programmā „Kultūra” (7). Tās apakšnodalā „Bibliotēkas” parādīta arī reālā situācija Latvijā. Lai gan skaitļi atspoguļo situāciju 1998. gadā, tomēr jāatzīst, ka nekas būtiski nav mainījies. Ir tieši tās pašas problēmas, kas jau konstatētas, – krājuma lielā atpalcība no dzīves īstenības ne tikai salīdzinājumā ar krājumiem Eiropas attīstītajās valstīs, bet arī Lietuvā un Igaunijā. Lai gan programma brīdina par reāliem atpalcības draudiem, ja nemainīsies bibliotēku krājuma saturs, un norāda, ko vajadzētu darīt, lai atpalcību novērstu, tomēr stāvoklis joprojām nav mainījies.

Dzīvojam valstī ar demokrātisku iekārtu jau 15 gadus, tomēr bibliotēku krājuma saturs atspoguļo padomju laikus, jo pārsvarā krājumu veido padomju gados iegādāta literatūra, kuras liela daļa tajā laikā tikusi uzspiesta un tagad maz izmantojama. Jāatzīst, ka daudzās bibliotēkās vēl joprojām valda padomju gars arī tādā ziņā, ka tās gaida norādījumus. Kādreizējais kontroles mehānisms, kas bija izstrādāts, lai uzraudzītu, kā bibliotēkas veic savus uzdevumus – iepērk vajadzīgo „pareizo” literatūru, to klasificē un apstrādā, veido katalogus un rūpējas par krājumu fizisko stāvokli, arī kārtojumu, liek sevi manīt arī mūsdienās. Šāda valsts uzraudzība, ko realizēja LNB pār rajonu centrālajām bibliotēkām un tās savukārt pār pilsētu un pagastu bibliotēku darbu, gan vairs netiek veikta. Bibliotēkas reāli ir neatkarīgas un var rīkoties pēc saviem ieskatiem. Ir likvidēts Bibliotēku kolektors, kur centralizēti varēja iegādāties visu izdevniecību izdevumus pēc to katalogiem.

Šāda starpnieka laiks, šķiet, ir pagājis, taču aizvien vairāk atklājas, ka bibliotēkas faktiski ir pamestas vienas un krājuma veidošana lielā mērā ir atkarīga no bibliotēkara komplektētāja personības un izglītības.

Programmā „Bibliotēkas” ir akcentēta krājuma atslogošana no balasta, no tādās literatūras, kas netiek izmantota. Un atkal bibliotekāri gaida norādījumus. Tas spilgti izpaudās Vidzemes bibliotekāru konferencē “Padomju laika grāmata – makulatūra vai vērtība nākotnes perspektīvā” 2005. gada 1. jūnijā. Bibliotēkām pašām jāatbild par sekām, arī tad, ja nenorakstītie izdevumi maldina lietotājus ar novecojušu saturu, un pašām jānosaka kritēriji attiecīgu materiālu norakstīšanai. Šajos procesos vairāk būtu iesaistāmi arī bibliotēkas lietotāji.

Lai, veidojot informācijas sabiedrību un attīstot uz zināšanām balstītu ekonomiku, varētu nodrošināt bibliotēkas lietotājiem konkurētspējīgu informāciju, nepieciešams izvērtēt krājuma saturu. Lasītājos jārada priekšstats, kādu nozaru literatūru un cik vecu informāciju bibliotēka tiem piedāvā. Jāapzinās arī tas, ka bibliotēka nevar veicināt mūžizglītību un paaugstināt iedzīvotāju dzīves kvalitāti ar nepietiekamu informatīvo bāzi.

IFLA rekomendē 10 gadu laikā atjaunot bibliotēkas krājumu atbilstoši šādai procentuālajai struktūrai:

- ik gadu iegādāties jaunus izdevumus 5% apjomā no kopējā bibliotēkas krājuma,
- pēdējo 2 gadu laikā iegādātie izdevumi veido 10% no krājuma,
- pēdējo 5 gadu iegādātie izdevumi sasniedz 30–40% no krājuma.

Lēnām un neatlaidīgi bibliotēkām jāpalielina krājumu daudzveidība, jāievieš jauni pakalpojumi un jāpilnveido to pieejamība. Latvijā, tieši tāpat kā citviet Eiropas Savienībā, bibliotēkas ir tās institūcijas, kuras nodrošina iedzīvotāju konkurences spēju attīstību un izglītības papildināšanu, veicina demokrātijas nostiprināšanos un kultūras uzplaukumu.

Latvijā 20. gadsimta 90. gados iezīmējās pavērsiens bibliotēku zinātnes attīstības vēsturē. To veicināja Latvijas neatkarības atgūšana. 1989. gadā darbību atjaunoja Latvijas Bibliotekāru biedrība, 1994. gadā tika izveidota Latvijas Akadēmisko bibliotēku asociācija (LATABA), 1996. gadā nodibinājās Skolu bibliotēku asociācija utt. 1998. gadā spēkā stājās Bibliotēku likums, un 2001. gadā tika pieņemti arī Ministru kabineta noteikumi šī likuma darbības nodrošināšanai.

Bibliotēkas krājuma organizēšanas un veidošanas jautājumi ir skarti 10 normatīvajos dokumentos: 2 likumos – Bibliotēku likumā un Poligrāfisko un citu izdevumu bezmaksas obligāto eksemplāru piegādes likumā, 5 Ministru kabineta noteikumos – „Nacionālā bibliotēku krājuma noteikumi”, „Nacionālā kopkataloga veidošanas un izmantošanas kārtība”, „Bibliotēku darbībai nepieciešamā finansējuma normatīvi”, „Vietējas nozīmes bibliotēku tīkla darbības noteikumi” un „Bibliotēku akreditācijas noteikumi”, kā arī Nacionālās programmas “Kultūra” ietvaros izstrādātajā apakšprogrammā “Bibliotēkas”, koncepcijā par valsts vienoto bibliotēku informācijas sistēmu un koncepcijas projektā par komplektēšanas politikas izveidi Latvijā.

Bibliotēku likumā (3) akcentēta Latvijas Nacionālās bibliotēkas (LNB) nozīme un atbildība gan par sava krājuma, gan arī citu Latvijas bibliotēku krājumu datu bāzu un informācijas sistēmu pieejamības nodrošināšanu ikvienam lietotājam

valstī un ārpus tās, izmantojot starpbibliotēku abonementa (SBA) pakalpojumus. Nacionālajai bibliotēkai ir jānodrošina datu bāzu un informācijas sistēmu izveide attiecīgajā nozarē un to pieejamība visām bibliotēkām, jāsniedz tām metodiska palīdzība atbilstoši to darbības virzienam krājumu komplektēšanā, jākoordinē bibliotēku darbība, kā arī jāveic zinātniskās pētniecības darbs.

Bibliotēku likumā noteikts, ka LNB veido nacionālās literatūras krājumu, nodrošina tā izmantošanu un saglabāšanu nākamajām paaudzēm, ar atlasītiem komplektē un glabā ārvalstu iespieddarbus un dokumentus, kas ir nozīmīgi Latvijas valstiskuma, zinātnes, tautsaimniecības, izglītības un kultūras attīstībai, nodrošinot arī to izmantošanu. LNB veic Latvijas centrālās depoziānbibliotēkas funkcijas, kā arī organizē un veido Latvijas bibliotēku kopkatalogu sistēmu, lai lietotājiem būtu pieejamas ziņas par visiem valstī esošajiem informācijas resursiem.

Bibliotēkas likums definē bibliotēkas jēdzienu, raksturo dokumentu tipus, nosaka galvenos krājuma veidošanas uzdevumus un bibliotēkas pienākumus ne vien ikdienas apstākļos, bet arī bibliotēkas likvidācijas gadījumos, izvirza nosacījumus bibliotēku reģistrācijai un akreditācijai.

Bibliotēku likumā ir ietverti šādi dokumentu tipi:

- **iespieddarbs** – patstāvīgs, izdevniecībā vai citā izdevējorganizācijā redakcionāli apstrādāts, poligrāfiskās iespiešanas vai novilkšanas veidā iegūts un tiražēts attēlizdevums, brošūra, izdevums neredzīgajiem, kartogrāfisks izdevums, laikraksts, normatīvtehnisks izdevums, nošizdevums u. tml.;
- **elektronisks izdevums** – skaņu ieraksta, videoieraksta vai datorieraksta veidā attēlota informācija, kas tiražēta kasetēs, disketēs, kompaktdiskos un ar atbilstošu iekārtu un programmatūru palīdzību pieejama lietotājiem;
- **nepublicēts materiāls** – nekonvencionālā jeb tā sauktā pelēkā literatūra (analītisks apskats, pārskats par tehnisku vai zinātnisku pētījumu, deponēts zinātnisks darbs, konferences vai kongresa programma, materiāli u. tml.);
- **datubāze** – speciāli organizēta datu kopa, kas ietver ziņas par dokumentiem, to saturu, pazīmēm un savstarpējām attiecībām un ir pieejama bibliotēkas lietotājam.

Lai krājumu varētu organizēt, ir jāizveido gan **informācijas sistēma** – iekārtu, procedūru un personāla kopums informācijas vākšanai, apstrādei, uzglabāšanai un izmantošanai, gan **informācijas tehnoloģija** – datu apstrādē un komunikācijā izmantojamo informācijas vākšanas, apstrādes, uzglabāšanas un pārveidošanas metožu kopums.

Bibliotēku likumā norādīts, ka **mazizmantotus** iespieddarbus un citus dokumentus pieņem glabāšanā **depozitbibliotēka**, bet bibliotēkā neesošie dokumenti jāpasūta no citām bibliotēkām, izmantojot **SBA** – bibliotēku sadarbības formu, kuras ietvaros ikviena bibliotēka uz laiku var saņemt no citas bibliotēkas vai izsniegt citai bibliotēkai iespieddarbus vai citus dokumentus, vai arī dokumentu kopijas bibliotēkas lietotāju pieprasījumu apmierināšanai, kā arī ieviešot **starptautisko starpbibliotēku abonementu (SSBA)** – starptautisku bibliotēku sadarbības formu, kuras ietvaros ikviena bibliotēka uz laiku var saņemt no citas bibliotēkas vai

izsniegt citai bibliotēkai iespieddarbus vai citus dokumentus, vai dokumentu kopijas bibliotēkas lietotāju pieprasījumu apmierināšanai.

Bibliotēka ir „reģistrēta kultūras, izglītības un informācijas iestāde, kura veic pasaules kultūras mantojuma – iespieddarbu, elektronisko izdevumu, rokrakstu un citu dokumentu uzkrāšanu, sistematizēšanu, katalogizēšanu, bibliografēšanu un saglabāšanu, kā arī nodrošina tajā esošās informācijas publisku pieejamību un tās izmantošanu” (3, 3. pants). Bibliotēku krājumos esošie dokumenti neatkarīgi no to autoru politiskās, ideoloģiskās, reliģiskās vai cita veida orientācijas vai informācijas, kas tajos ietverta, ir pieejami ikvienai personai bibliotēku noteiktajā kārtībā. **Bibliotēkas attiecībā uz krājuma veidošanu ir neatkarīgas.** Tās nedrīkst ierobežot politiski, ideoloģiski vai reliģiski motīvi. Ierobežojumus bibliotēku krājumu veidošanā var noteikt tikai ar likumu (3, 5. pants).

Likums paredz, ka pašvaldības bibliotēkas likvidācijas gadījumā reģiona – rajona vai republikas pilsētas galvenā bibliotēka organizē bibliotēkas krājuma nodošanu citām ieinteresētajām bibliotēkām, saskaņojot to ar attiecīgo pašvaldību (3, 6. pants).

Lai apzinātu bibliotēku skaitu, krājumu, darbību un arī problēmas, ir nepieciešams bibliotēku reģistrs. Likumā ir izvirzīta prasība bibliotēkām reģistrēties un noteikts, kādi dokumenti iesniedzami, obligāti norādīt krājuma apjomu. Mēneša laikā pēc dokumentu iesniegšanas Kultūras ministrijā bibliotēka tiek reģistrēta un saņem reģistrācijas apliecību. Bibliotēka darbību var uzsākt ar tās reģistrācijas dienu (3, 8. pants). Te rodas pretruna. Likums izdots 1998. gadā, bet reģistrācija reāli uzsākta tikai 2004. gadā. Līdz ar to daudzas bibliotēkas joprojām, tāpat kā līdz 2004. gadam, darbojas bez reģistrācijas. Turklāt sankcijas pret tām šī noteikuma neievērošanas dēļ nav piemērojamas.

Lai pārbaudītu bibliotēku stāvokļa, pakalpojumu un krājumu atbilstību bibliotēkas uzdevumiem, gada laikā pēc reģistrācijas bibliotēkām ir nepieciešama akreditācija (3, 9. pants). Likumā ir ietverti sīki izstrādāti noteikumi, pēc kuriem bibliotēka tiek akreditēta. Iespieddarbu un cita veida dokumentu krājuma izveidei, krājuma uzskaitē un bibliotēkas informācijas sistēmai jābūt labi organizētām. Bibliotēkas krājuma saglabāšanai un sistematizēšanai un pakalpojumu sniegšanai jābūt atbilstošam finansējumam. Bibliotēkā jānodrošina krājuma pieejamība lietotājiem. Jābūt arī bibliotēkas nolikumā (statūtos) noteiktajā kārtībā izstrādātiem bibliotēkas lietošanas noteikumiem.

Akreditācija jāveic reizi 5 gados. Ja bibliotēka netiek akreditēta, tā jālikvidē bibliotēkas nolikumā (statūtos) noteiktajā kārtībā. Tomēr valsts vai pašvaldības bibliotēkai ir iespēja atkārtoti mēģināt akreditēties pēc gada, taču, ja arī tad neveicas, bibliotēka tiek izslēgta no bibliotēku reģistra (3, 9. pants). Bibliotēku akreditācija ir nepieciešama, lai izvērtētu katras bibliotēkas stāvokli un atbilstību statusam, ko bibliotēka pati ir izvēlējusies atbilstoši saviem uzdevumiem un finansiālajām iespējām. Rakstot pieteikumu bibliotēkas akreditācijai, bibliotēka norāda, uz ko tā pretendē – uz valsts nozīmes bibliotēkas, reģiona galvenās bibliotēkas vai vietējas nozīmes bibliotēkas statusu (3, 10. pants).

Valsts nozīmes bibliotēkas krājums ir universāls vai specializēts atsevišķā zinātnes nozarē vai vairākās zinātnes nozarēs un ir būtiska nacionālā bibliotēku krājuma sastāvdaļa (3, 11. pants). Bibliotēka nodrošina sava krājuma, datu bāzu

un informācijas sistēmu, kā arī citu bibliotēku krājumu pieejamību ikvienam lietotājam valstī un ārpus tās, izmantojot SBA pakalpojumus, kā arī datu bāzu un informācijas sistēmu izveidi attiecīgajā nozarē un to pieejamību ikvienai bibliotēkai. Valsts nozīmes bibliotēka **sniedz metodisku palīdzību ikvienai bibliotēkai** atbilstoši savas darbības virzienam un nodrošina bibliotēku **komplektēšanas koordināciju**, kā arī veic zinātniskās pētniecības darbu. Ja bibliotēka attiecībā uz krājuma veidošanu atbilst visām šīm prasībām, tad tā var pretendēt uz valsts nozīmes bibliotēkas statusu, savukārt akreditācijas komisija izvērtē bibliotēkas iesniegtos dokumentus un reālo bibliotēkas situāciju un sniedz atzinumu.

Savukārt pretendēt uz **reģiona galvenās bibliotēkas statusu** pati bibliotēka nevar, jo likumā ir noteikts, ka rajona padome vai republikas pilsētas dome, ņemot vērā Latvijas Bibliotēku padomes ieteikumus un vienošanos ar attiecīgās administratīvās teritorijas bibliotēku dibinātājiem, vienu no bibliotēkām izvirza reģiona galvenās bibliotēkas statusam, nosakot tās uzdevumus un nodrošinot tās darbībai nepieciešamos finanšu līdzekļus (3, 12. pants). Taču tā ir neloģiska prasība, jo attiecībā uz valsts nozīmes bibliotēkas statusa pretendēšanu šādu ierobežojumu nav.

Reģiona galvenajai bibliotēkai jābūt patstāvīgai juridiskai personai ar universālu krājumu, kas tiek veidots atbilstoši attiecīgās administratīvās teritorijas atbilstības interesēm un nodrošina sava krājuma, datu bāzu un informācijas sistēmu, kā arī citu bibliotēku krājumu pieejamību ikvienam lietotājam, izmantojot SBA pakalpojumus (3, 12. pants). Šai bibliotēkai ir jāveido attiecīgās administratīvās teritorijas bibliotēku krājuma kopkatalogs un jānodrošina tā pieejamība ikvienai reģiona bibliotēkai. Reģiona galvenās bibliotēkas uzdevumos ietilpst arī attiecīgās administratīvās teritorijas bibliotēku **krājumu komplektēšanas koordinācija**. Šai bibliotēkai jāveic **depozītbibliotēkas funkcijas**, jāsniedz konsultatīva un metodiska palīdzība visām attiecīgās administratīvās teritorijas bibliotēkām un jāpopularizē to darbs. Turklāt sadarbībā ar bērnu bibliotēkām tai jāpilda bērnu galvenās bibliotēkas funkcijas attiecīgajā administratīvajā teritorijā. Tāpat reģiona galvenajai bibliotēkai jānodrošina bibliotēku lietotāji ar valsts un attiecīgās administratīvās teritorijas pašvaldību institūciju sagatavoto un publicēto informāciju.

Bibliotēku likums nenosaka valsts nozīmes un reģiona galveno bibliotēku skaitu valstī, bet tikai izvirza prasības, kādām tām jābūt. Sakarā ar neskaidro reģionālo reformu nav saprotams, vai šīs prasības attiecas uz rajona, novada vai cita līmeņa bibliotēkām. Latvijā reģionālā reforma nav realizēta, un šobrīd nav zināms, vai būs 5 lieli reģioni vai lielāks skaits šo reģionu.

Visas bibliotēkas, kuras nepretendē uz valsts nozīmes vai reģiona galvenās bibliotēkas statusu, var iegūt tikai **vietējas nozīmes bibliotēkas statusu** (3, 13. pants). Šādai bibliotēkai prasības ir zemākas: tai jānodrošina pakalpojumi lietotājiem to dzīvesvietas, darba, mācību, atpūtas vietu tuvumā, kā arī jāuzkrāj un jāsistemātizē universāla vai specifiska rakstura iespieddarbi un cita veida dokumenti, kas apmierina attiecīgās bibliotēkas lietotāju vajadzības. Bibliotēkai ir jāapmierina bibliotēkas lietotāju pieprasījumi pēc iespieddarbiem un cita veida dokumentiem un informācijas ar citu bibliotēku palīdzību (jāinformē par pieprasīto dokumentu pieejamību citās bibliotēkās vai jāpasūta pieprasītais dokuments no citas bibliotēkas, izmantojot SBA). Tātad, ja nav iespējams nodrošināt lietotāja pieprasījumu no savas bibliotēkas krājuma, tas jāpasūta no citas bibliotēkas.

Bibliotēku likumā bibliotēkām ir noteikti šādi pienākumi (1, 15. pants): nodrošināt bibliotēkai nepieciešamo dokumentu komplektēšanu un veikt krājuma

organizēšanu (sistematizēšanu, katalogizēšanu, bibliografēšanu) un papildināšanu. Bibliotēku uzdevums ir arī nodrošināt brīvu pieejamību nacionālajam bibliotēku krājumam un informācijas sistēmām, sniegt Nacionālajam kopkatalogam nepieciešamās ziņas par bibliotēkas krājumu un iesaistīties SBA un SSBA sistēmā. Bibliotēku uzdevums ir arī rūpēties par krājumā esošā reto grāmatu, rokrakstu, seniespiedumu un cita veida materiālu konservāciju un saglabāšanu, kā arī restaurāciju.

Papildus bibliotēku likums akcentē **valsts un pašvaldību bibliotēku īpašos pienākumus** (3, 15. pants) – darīt pieejamu valsts un pašvaldību institūciju sagatavoto un publicēto informāciju, nodrošināt publisku pieejamību bibliotēkas pārskatam par finanšu līdzekļu izlietojumu iepriekšējā budžeta gadā un bez maksas uz laiku no saviem krājumiem izsniegt dokumentus un to kopas pēc citu bibliotēku pieprasījuma. Bibliotēkām, kas sniedz pakalpojumus bērniem un jauniešiem, jāpievērš īpaša uzmanība bibliotēku krājumu kvalitātes uzlabošanai un jaunu informācijas tehnoloģiju ieviešanai, lai veicinātu bērnu un jauniešu tieksmi lasīt un izkopt viņu iemaņas informācijas tehnoloģiju un līdzekļu apguvē.

Bibliotēkām ir tiesības (3, 16. pants) saņemt un izmantot juridisko un fizisko personu ziedojumus un dāvinājumus, arī ziedojumus un dāvinājumus, kuri izlietojami saskaņā ar ziedotāja vai dāvinātāja norādījumiem. Bibliotēkas līdzekļus, kas iegūti, sniedzot maksas pakalpojumus un veicot saimniecisko darbību, var izmantot krājumu papildināšanai. Bibliotēkām ir arī atļauts slēgt civiltiesiskus darījumus, lai saglabātu un papildinātu savus krājumus, kā arī reproducēt izdevumu kopijas, ievērojot Autortiesību likumu. Bibliotēkām, kas ir minētas Poligrāfisko un citu izdevumu bezmaksas obligāto eksemplāru piegādes likumā, ir tiesības saņemt no izdevējiem bezmaksas obligātos eksemplārus noteiktā skaitā.

Lai bibliotēkas varētu pildīt savus uzdevumus, Bibliotēku likumā (3, 17. pants) ir noteikts, ka valsts un pašvaldības finansē to īpašumā esošās bibliotēkas krājumu organizēšanai, papildināšanai, restaurācijai, konservācijai un cita veida saglabāšanai, kā arī to fiziskajai aizsardzībai (apsardzes algošanai, ugunsdrošības iekārtu iegādei u. c.) atbilstoši Ministru kabineta noteikumiem par nacionālo bibliotēku un citu bibliotēku krājumu publiskas pieejamības nodrošināšanu.

Bibliotēku likumā (3, 19. pants) akcentēts, ka **Nacionālais bibliotēku krājums ir visu akreditēto bibliotēku krājumu kopums**, kas organizēts, ievērojot noteiktus principus, un ietverts vienotā iespieddarbu un citu dokumentu Nacionālajā kopkatalogā. Nacionālais bibliotēku krājums ir valsts bagātība un atrodas valsts aizsardzībā. Nacionālajā bibliotēku krājumā esošo seniespiedumu, reto grāmatu, rokrakstu un citu kultūras pieminekļu restaurāciju un konservāciju veic LNB, bet to saglabāšanu (digitalizāciju, kopēšanu, mikrofilmēšanu u. c.) – LNB un citas valsts nozīmes bibliotēkas. Nacionālais bibliotēku krājums tiek papildināts, bibliotēkām saņemot izdevumu obligātos eksemplārus likumā noteiktajā kārtībā, kā arī ziedojumus un dāvinājumus un veicot civiltiesiskus darījumus. **Reti izmantotos** nacionālā bibliotēku krājuma iespieddarbus un citus **dokumentus nodod glabāšanā depozītbibliotēkām.**

Bibliotēku likums aizliedz izvietot nacionālo bibliotēku krājumu ēkās un telpās, kuras neatbilst Ministru kabineta noteikumiem par bibliotēku darbībai nepieciešamo materiālo un tehnisko pamatu un nacionālo bibliotēku krājumu. Ministru kabineta noteikumos ir norādīta arī nacionālā bibliotēku krājuma veidošanas,

papildināšanas, uzturēšanas, uzskaites, saglabāšanas, kā arī krājumā esošo seniespiedumu, reto grāmatu, rokrakstu un citu kultūras pieminekļu restaurācijas un konservācijas kārtība.

Katrai bibliotēkai ir nepieciešami bibliotēkas lietošanas noteikumi, kuros definēts, ka bibliotēkas lietotājs „ir ikviena juridiska vai fiziska persona, kas izmanto bibliotēkas pakalpojumus” (3, 21. un 22. pants). Likums nosaka arī bibliotēkas lietotāju tiesības **bez ierobežojumiem** izmantot bibliotēkas krājumu un informācijas sistēmu (3, 23. pants). Lietotājam ir tiesības iegūt pilnīgu informāciju par bibliotēkas krājumu un informācijas sistēmu, saņemt lasīšanai iespieddarbus un citus dokumentus vai to kopijas no bibliotēkas krājuma vai no citu, arī ārvalstu bibliotēku krājumiem, ja attiecīgajā bibliotēkā pasūtīto dokumentu nav, kā arī izmantot citus bibliotēkas piedāvātos pakalpojumus. Bibliotēkas lietotājam ir tiesības iepazīties ar bibliotēkas lietošanas noteikumiem un piedalīties bibliotēkas darba organizatorisko jautājumu risināšanā un bibliotekāru profesionālo organizāciju darbā. Ja valsts un pašvaldību bibliotēku lietotāji ir invalīdi ar kustību, redzes un cita veida traucējumiem, viņiem ir tiesības saņemt bibliotēkas pakalpojumus savā dzīvesvietā.

Bibliotēkas lietotāju pienākums ir ievērot bibliotēkas izmantošanas noteikumus un atlīdzināt bibliotēkai radušos zaudējumus vai samaksāt kavējuma naudu bibliotēkas lietošanas noteikumos norādītajā apmērā un kārtībā, ja iespieddarbs vai cits lietošanā nodotais dokuments ir sabojāts vai noteiktā laikā vai vispār nav atdots bibliotēkai (3, 24. pants).

Likumā ir noteikts, ka Kultūras ministrija izstrādā valsts politiku bibliotēku jomā atbilstoši bibliotēku attīstības nacionālajām koncepcijām un valsts programmām, kā arī organizē to īstenošanu (3, 26. pants). Savukārt Latvijas Bibliotēku padome vada bibliotēku attīstības un sadarbības nacionālās koncepcijas projekta izstrādi, akreditāciju, kā arī Nacionālā kopkataloga un nacionālā bibliotēku krājuma veidošanu un saglabāšanu (3, 28. pants).

Bibliotēku likums uzliek par pienākumu valstij un pašvaldībām (3, 29. pants) nodrošināt bibliotēku kā pasaules kultūras mantojuma un informācijas uzkrāšanas centru aizsardzību un saglabāšanu un veicināt to attīstību. Ikvienai pašvaldībai jā rūpējas, lai tās administratīvajā teritorijā iedzīvotājiem būtu pieejami bibliotēkārīe pakalpojumi atbilstoši Ministru kabineta noteikumiem par vietējās nozīmes bibliotēku tīklu un tā darbību pašvaldību teritorijās.

Saskaņā ar Bibliotēku likuma 9. panta trešo daļu 1999. gadā tika izdoti Ministru kabineta Bibliotēku akreditācijas noteikumi. Tajos norādīts, ka, rakstot pieteikumu akreditācijai, bibliotēkām jāiesniedz **pašraksturojums** (1), kurā ietverti krājuma izmantošanas rādītāji, ziņas par SBA un elektroniskajiem dokumentiem. Valsts nozīmes bibliotēkai jā raksturo tās krājums un pakalpojumu pieejamība ikvienam lietotājam valsts teritorijā un arī ārpus tās, bet reģiona galvenajai bibliotēkai – pieejamība ikvienam lietotājam reģionā un arī valstī. Vietējās nozīmes bibliotēkai jā raksturo tās krājums un pakalpojumu pieejamība lietotājiem attiecīgās pašvaldības teritorijā vai institūcijā, kā arī sadarbība ar citām bibliotēkām un informācijas krātuvēm lietotāju pieprasījumu apmierināšanā. Tāpat jāsniedz ziņas par finansēm krājuma uzturēšanai un papildināšanai, kā arī par likumā konkrētā bibliotēkas statusa kritēriju atbilstību.

Saskaņā ar Bibliotēku likuma 17. panta sesto daļu 2001. gadā Ministru kabinets pieņēma **Bibliotēku darbībai nepieciešamā finansējuma normatīvus** (2). Tie nosaka minimālos standartus grāmatu un periodisko izdevumu iegādei bibliotēkās (3): pašvaldību bibliotēkās ne mazāk kā Ls 0,30 uz vienu iedzīvotāju, bet pamatizglītības, vispārīgās vidējās izglītības un profesionālās izglītības iestāžu bibliotēkās (atbilstoši īstenojamai izglītības programmai) – ne mazāk kā Ls 7 uz vienu izglītojamo un pedagogu, savukārt augstākās izglītības iestāžu bibliotēkās – ne mazāk kā Ls 8 uz vienu izglītojamo un pedagogu. Tātad šo bibliotēku krājuma iegādei finansējums ir balstīts uz iedzīvotāju vai izglītojamo skaitu neatkarīgi no tā, vai tie izmanto vai neizmanto bibliotēku. Taču pārējās bibliotēkās tiek ņemti vērā reģistrētie lietotāji – ne mazāk kā Ls 5 uz vienu reģistrētu bibliotēkas lietotāju neatkarīgi no iedzīvotāju skaita, kas bibliotēkai jāapkalpo. Līdz ar to var teikt, ka nav vienādi nosacījumi bibliotēku krājuma nodrošinājumam, nemaz jau nerunājot par to, ka finansējums ir neliels un neatbilst bibliotēku uzdevumiem. Datorizētajās bibliotēkās normatīvi reglamentē elektronisko izdevumu iegādei papildu finanšu līdzekļus ne mazāk kā 30% apmērā no kopējiem izdevumiem, kas paredzēti bibliotēkas krājuma papildināšanai, bet interneta tīkla pieslēgumiem un izmantošanai – finanšu līdzekļus ne mazāk kā 5% apmērā no bibliotēkas pamatbudžeta. Diemžēl būtisks trūkums ir tas, ka noteikumi ir stājušies spēkā tikai ar 2006. gada 1. janvāri un līdz tam krājumu atjaunošana nav veicināta.

2001. gada augustā Ministru kabinets saskaņā ar Bibliotēku likuma 19. panta deviņo daļu pieņēma **Nacionālā bibliotēku krājuma noteikumus** (5), norādot, ka bibliotēkas krājumu veido un papildina atbilstoši akreditētās bibliotēkas statusam, bibliotēkas nolikumā (statūtos) paredzētajām funkcijām un uzdevumiem, kā arī bibliotēkas krājuma komplektēšanas profilam. Ir definēti komplektēšanas veidi: **sākotnējā komplektēšana** – bibliotēkas krājuma pamatdaļas veidošana, dibinot bibliotēku; **kārtējā komplektēšana** – sistemātiska un plānveidīga bibliotēkas krājuma papildināšana ar jauniznākušajiem iespieddarbiem un citiem dokumentiem; **papildu komplektēšana** – plānveidīga bibliotēkas krājuma papildināšana ar trūkstošiem vai nepietiekamā eksemplāru skaitā esošiem iespieddarbiem un citiem dokumentiem; **norakstīšana** – bibliotēkas krājuma pastāvīga atbrīvošana no iespieddarbiem un citiem dokumentiem, kas bibliotēkai nav vajadzīgi. Noteikumi paredz, ka maz izmantotus dokumentus glabā depoziārbibliotēkas. Centrālās depoziārbibliotēkas funkcijas saskaņā ar likumu “Par Latvijas Nacionālo bibliotēku” veic LNB, bet reģionālas nozīmes depoziārbibliotēkas funkcijas – reģiona galvenā bibliotēka. Tā kā Latvijā nav izveidotas depoziārbibliotēkas, kas pieņemtu maz izmantotus izdevumus, šis likuma nosacījums faktiski netiek īstenots. Noteikumos nav norādīts, kuri materiāli uzskatāmi par maz izmantotiem. Tā kā bibliotēkas krājumu veidošanā ir neatkarīgas, tad arī tām pašām jāizvērtē, kas tām vairs nav vajadzīgs un ko tās vēlas norakstīt. Izvērtēšanā ir izmantojami noteikumos ietvertie kritēriji, pēc kuriem norakstīšanai ir jāatlasa

- satura ziņā novecojuši dokumenti,
- liekie dubleti,
- krājuma profilam neatbilstoši dokumenti,
- noliecoti dokumenti, kas nav vairs izmantojami,
- stihisku nelaimju dēļ bojāti dokumenti,
- dokumenti, kuri pazuduši pasta sūtījumu laikā vai brīvpieejas apstākļos vai kurus nozaudējuši lietotāji un zudums konstatēts krājuma pārbaudē,

- dokumenti, kas nav atgūstami lietotāju vainas dēļ (dzīvesvietas maiņa, nāve),
- dokumenti, kas nodoti bibliotēkas apmaiņas krājumam vai citām bibliotēkām.

Tāpat kritēriji ir noteikti, bet pārējais norakstīšanas process ir katras bibliotēkas pašas ziņā.

Noteikumi paredz, ka bibliotēkas krājuma uzskaiti uzrauga un kontrolē bibliotēkas vadītāja iecelta bibliotēkas krājuma komisija, kurai ir noteiktas tiesības un pienākumi. Komisija piedalās iespieddarbu un citu dokumentu **komplektēšanas koncepcijas un komplektēšanas profila izstrādē**, nosaka atlasē kritērijus un kārtību, iepērk no fiziskām personām iespieddarbus un citus dokumentus, ar pārdevēju vienojas par to cenu, izlemj jautājumus par iespieddarbu un citu dokumentu norakstīšanu.

Iespieddarbi un citi dokumenti, kas ietilpst bibliotēkas krājumā, netiek pakļauti pamatlīdzekļu finanšu uzskaitē. Ir jāveic to pieņemšanas uzskaitē pēc pavaddokumenta vai pēc akta, kas jāsastāda, ja pavaddokumenta nav vai saņemto iespieddarbu un citu dokumentu skaits neatbilst pavaddokumentā norādītajam skaitam. Visiem dokumentiem veicama individuālā un summārā uzskaitē, kā arī uzskaitē bibliogrāfisko aprakstu kartotēku un katalogu veidošanai. Noteikumi paredz arī krājuma inventarizācijas nepieciešamību: bibliotēkās, kuru krājumā ir līdz 20 000 vienību, kārtējā pārbaude jāveic vismaz reizi desmit gados. Rodas jautājums, vai pārējām bibliotēkām inventarizācija nav jāveic vai arī tā ir atstāta pašu bibliotēku ziņā.

Saskaņā ar Bibliotēku likuma 29. panta ceturto daļu 2001. gadā izdoti Ministru kabineta **Vietējas nozīmes bibliotēku tīkla darbības noteikumi** (10), kas regulē bibliotēku skaitu atbilstoši tās teritorijā dzīvojošo iedzīvotāju skaitam. Pagastā, kurā iedzīvotāju skaits nepārsniedz 2000, jābūt vismaz vienai pašvaldības bibliotēkai, bet pilsētā (izņemot republikas pilsētas un Rīgu) – vismaz vienai pašvaldības bibliotēkai, kura apkalpo pieaugušos lietotājus, un vismaz vienai pašvaldības bibliotēkai, kas apkalpo bērnus, vai vismaz vienai pašvaldības bibliotēkai, kura apkalpo gan pieaugušos lietotājus, gan bērnus un kurā ir izveidota bērnu apkalpošanas nodaļa. Republikas pilsētā uz katriem 12 000 iedzīvotāju jābūt vismaz vienai pašvaldības bibliotēkai, kas apkalpo pieaugušos lietotājus, vai vismaz vienai pašvaldības bibliotēkai, kas apkalpo bērnus, vai vismaz vienai pašvaldības bibliotēkai, kura apkalpo gan pieaugušos lietotājus, gan bērnus un kurā ir izveidota bērnu apkalpošanas nodaļa. Rīgas teritorijā uz katriem 25 000 iedzīvotāju jābūt vismaz vienai pašvaldības bibliotēkai, kas apkalpo pieaugušos lietotājus, vai vismaz vienai pašvaldības bibliotēkai, kas apkalpo bērnus, vai vismaz vienai pašvaldības bibliotēkai, kura apkalpo gan pieaugušos lietotājus, gan bērnus un kurā ir izveidota bērnu apkalpošanas nodaļa.

Vietējas nozīmes pašvaldības bibliotēkai ir jābūt nodrošinātai ar atbilstošu izdevumu krājumu, kam ir nepieciešams ikgadējs jaunieguvums un noteikts pasūtāmo avīžu un žurnālu, audiovizuālo un elektronisko izdevumu, kā arī bibliotēkas informācijas un uzziņu darbam vajadzīgo enciklopēdiju, rokasgrāmatu, vārdnīcu un citu uzziņu un bibliogrāfisko izdevumu skaits. Minimālo izdevumu skaitam pašvaldību bibliotēkās **jābūt ne mazākam par trim izdevumiem vidēji uz vienu pašvaldības teritorijas iedzīvotāju**. Tāpat bibliotēkas krājumam nav jābūt

lielam, taču aktuālam un pieprasītam, turklāt jānodrošina iespēja visu trūkstošo pasūtīt un saņemt no citām bibliotēkām. Lai to varētu veikt, bibliotēkām aktīvi jāsadarbojas gan krājumu veidošanā, gan to izmantošanā. Latvijā krājumu koordinācija un izmantošanas kooperācija ir samērā vāji attīstīta gan nenokārtotās pasta bezmaksas piegādes dēļ, gan arī izpratnes trūkuma dēļ.

Minimālo izdevumu skaitam izglītības iestāžu bibliotēkās jābūt ne mazākam par trim izdevumiem (izņemot mācību grāmatas) vidēji uz vienu attiecīgās pašvaldības pārziņā esošās izglītības iestādes izglītojamo un pedagogu. Savukārt bibliotēkas informācijas un uzziņu darbam nepieciešamo enciklopēdiju, rokasgrāmatu, vārdnīcu un citu uzziņu un bibliogrāfisko izdevumu skaits nedrīkst būt mazāks par 5% no kopējā bibliotēkas krājuma apjoma. **Minimālajam jaunieguvumu skaitam pašvaldību bibliotēkās jābūt vismaz 180 izdevumiem gadā uz katriem 1000 pašvaldības teritorijas iedzīvotājiem.** Minimālajam jaunieguvumu skaitam izglītības iestāžu bibliotēkās jābūt vismaz 180 izdevumiem gadā uz katriem 800 attiecīgās izglītības iestādes izglītojamiem un pedagogiem (aptuveni viena grāmata uz pieciem skolēniem un pedagogiem). Tāpat noteikts minimālais pasūtāmo periodisko izdevumu skaits pašvaldību bibliotēkās – **vismaz 10 avīžu un žurnālu nosaukumi uz katriem 2000 iedzīvotājiem** (viens nosaukums uz 200 iedzīvotājiem). Ja iedzīvotāju skaits pārsniedz 2000, papildus pasūtāmi ne mazāk kā 5 periodiskie izdevumi uz katriem nākamajiem 2000 iedzīvotājiem. Izglītības iestāžu bibliotēkās periodisko izdevumu skaitam jābūt ne mazākam par 10 avīžu un žurnālu nosaukumiem uz katriem 800 skolēniem un pedagogiem (viens nosaukums uz 80 cilvēkiem). Bibliotēkās, kurās 25% lietotāju ir bērni vecumā līdz 15 gadiem, bērnu izdevumu skaitam jābūt vismaz 20% no kopējā bibliotēkas krājuma.

Saskaņā ar Bibliotēku likuma 20. panta ceturto daļu 2001. gadā tika pieņemti Ministru kabineta **noteikumi „Nacionālā kopkataloga veidošanas un izmantošanas kārtība”** (6). Tajos paredzēts, ka ar katru bibliotēku, kura piedalās Nacionālā elektroniskā kopkataloga (NEK) veidošanā, LNB slēdz divpusēju vienošanos par to, ka bibliotēka ievēros Latvijas Nacionālā standartizācijas un metroloģijas centra apstiprinātajos bibliotēku darba standartos noteiktās prasības, kā arī regulāri bez maksas sniegs nepieciešamās bibliogrāfiskās ziņas par bibliotēkas krājumā saņemtajiem dokumentiem un par izmaiņām bibliotēkas krājumā. Tiesības bez maksas izmantot šo katalogu ir ikvienam bibliotēkas lietotājam – gan juridiskai, gan fiziskai personai. NEK izveidošana un uzturēšana tiek finansēta Kultūras ministrijai piešķirto valsts budžeta līdzekļu ietvaros.

Poligrāfisko un citu izdevumu bezmaksas obligāto eksemplāru piegādes likums (8) nosaka kārtību, kādā publiskai izmantošanai paredzēto poligrāfisko izdevumu, elektronisko izdevumu un nublicēto materiālu obligātie eksemplāri piegādājami Latvijas Nacionālajā bibliotēkā, un kārtību, kādā obligātos eksemplārus LNB sadala likuma 7. pantā minētajām bibliotēkām.

LNB saņem obligātos eksemplārus no visiem izdevējiem Latvijā likumā noteiktajos apmēros:

- 9 eksemplārus no katra poligrāfiskā izdevuma veida (izņemot grāmatas, brošūras un izdevumus neredzīgajiem),
- 14 eksemplārus no katras grāmatas un brošūras izdevuma,
- eksemplāru no katra izdevuma neredzīgajiem,

- eksemplāru no katra poligrāfiskā izdevuma papildmetiena,
- 5 eksemplārus no katra elektroniskā izdevuma,
- 2 eksemplārus no katra nepublicētā materiāla.

LNB sev patur

- 5 eksemplārus no katra poligrāfiskā izdevuma veida,
- eksemplāru no katra poligrāfiskā izdevuma papildmetiena,
- 2 eksemplārus no katra elektroniskā izdevuma,
- eksemplāru no katra nepublicētā materiāla.

Latvijas Akadēmiskā bibliotēka (LAB) saņem

- divus eksemplārus no katra poligrāfiskā izdevuma veida,
- eksemplāru no katra elektroniskā izdevuma,
- eksemplāru no katra nepublicētā materiāla.

Latvijas Universitātes bibliotēka saņem

- eksemplāru no katra elektroniskā un katra poligrāfiskā izdevuma veida (izņemot sīkiespieddarbus).

Rīgas Tehniskās universitātes Zinātniskā bibliotēka saņem pa eksemplāram no katra poligrāfiskā un no katra elektroniskā izdevuma sabiedriskajās zinātnēs, ekonomikā, dabaszinātnēs, ekoloģijā, tehniskajās zinātnēs, mākslā, arhitektūrā un no katra mācību līdzekļa valodu apguvei.

Latvijas Lauksaimniecības universitātes Fundamentālā bibliotēka saņem pa eksemplāram no katra poligrāfiskā un katra elektroniskā izdevuma par lauksaimniecības, agrotiesību, lauku attīstības, socioloģijas, ūdenssaimniecības, videssaimniecības, veterinārmedicīnas, mežsaimniecības, kokapstrādes, pārtikas tehnoloģijas, uzturmācības, mājturības un zivsaimniecības jautājumiem.

Patentu tehniskā bibliotēka saņem pa eksemplāram no katra patenta un normatīvtehniskā izdevuma, no katra poligrāfiskā un elektroniskā izdevuma par tehnikas, ekonomikas, celtniecības, transporta, sakaru, komunālās saimniecības un vides jautājumiem.

Latvijas Medicīnas bibliotēka saņem pa eksemplāram no katra poligrāfiskā un elektroniskā izdevuma par veselības un vides aizsardzības, medicīnas zinātņu un sociālās aprūpes jautājumiem.

Latvijas Neredzīgo bibliotēka saņem pa eksemplāram no katra izdevuma neredzīgajiem.

Pa eksemplāram no katras grāmatas un brošūras saņem arī četras publiskās bibliotēkas – **Latgales Centrālā bibliotēka, Jelgavas pilsētas Centrālā zinātniskā bibliotēka, Liepājas pilsētas Centrālā zinātniskā bibliotēka un Ventspils bibliotēka.**

Tātad 12 bibliotēkas – LNB, LAB, 3 akadēmiskās bibliotēkas, 4 publiskās bibliotēkas, 2 speciālās bibliotēkas un 2 nozaru bibliotēkas saņem bezmaksas fonda papildinājumu ar jaunāko literatūru, kas izdota Latvijas teritorijā. Diemžēl tā ir tikai nelielai daļai no bibliotēkām. Protams, ja šāda likuma par bezmaksas obligāto eksemplāru piegādi nebūtu, tad vairumam minēto bibliotēku lietotāju nodrošinājums ar jaunizdevumiem tiktu ierobežots. Tomēr krājumu komplektēšanu nevar atrisināt tikai ar obligātajiem eksemplāriem. Pašreiz likums tiek pārskatīts. Ārzemēs obligāto eksemplāru pārsvarā saņem nacionālās bibliotēkas 3 līdz 5 eksemplāru robežās.

Visvairāk par krājuma veidošanu rakstīts **Nacionālās programmas “Kultūra” apakšprogrammā “Bibliotēkas”, kas publicēta 2000. gadā** (7). Tajā sniegta esošās situācijas analīze, norādītas svarīgākās problēmas, precizēti mērķi un noteikti pasākumi šo mērķu īstenošanai, kā arī raksturoti galvenie attīstības virzieni. Tomēr programma ir maz zināma bibliotekāriem, nav analizēta arī tās īstenošanas gaita. Programmā ir salīdzināti Eiropas valstu finanšu resursi bibliotēku nodrošinājumam ar informāciju, pamatojoties uz 1998. gada skaitļiem. Eiropas bibliotēkās 1998. gadā izdevumi iespaiddarbu iegādei bijuši vidēji 6,5 eiro, t. i., Ls 4,22 uz vienu iedzīvotāju, bet Latvijā tikai Ls 0,75, tātad 5,6 reizes mazāki (7). „Informācijas resursu piegāde ietver gan fizisko dokumentu iegādi vai piegādi, gan arī globālās teksta, audio informācijas un vizuālās informācijas pieejamību līnijrežīmā. Pašreizējais stāvoklis informācijas resursu iegādē nenodrošina Latvijas sabiedrības vajadzības nedz kvantitatīvi, nedz kvalitatīvi. Publiskajās bibliotēkās ir ļoti daudz neprofila materiālu, neaktuālas un mazizmantotas literatūras krājumi. Jaunu, aktuālu izdevumu iegādes iespējas ir ierobežotas. Salīdzinājumā ar IFLA vadlīnijām (garantējama jaunū grāmatu iegādes minimums – 300 grāmatas uz 1000 iedzīvotājiem) ir konstatējama šāda procentuālā attiecība: pašvaldību publiskajās bibliotēkās kopumā 43% no minimālā garantējamā daudzuma – lauku rajonu bibliotēkās 54% un republiku pilsētu bibliotēkās 34%. Salīdzinājumā ar Eiropas Savienības un arī Centrālās Eiropas un Austrumeiropas valstu vidējiem rādītājiem ļoti nepietiekami ir arī informācijas resursi augstskolu un citās zinātniskajās bibliotēkās, kā arī skolu bibliotēkās (7).

Programmā ir uzsvērtas galvenās problēmas, kādas var rasties, ja netiks atrisināti informācijas apgādes jautājumi. Negatīvām sekām ir pakļautas septiņas sfēras.

Kultūra. Turpināsies draudi kultūras mantojuma fiziskai saglabāšanai un uzkrāšanai nākamajām paaudzēm bibliotēkās, kas ir nacionālās un pasaules civilizācijas atmiņas glabāšanas vietas. Būs ierobežota publikāciju formā materializēto jaunradīto kultūras vērtību izplatība. Nebūs iespēja lielu kultūras vērtību daļu uzturēt, saglabāt un padarīt plaši pieejamu digitalizētā formā. Tiks kavēta kultūras vērtību aprīte pasaules mērogā – Latvijas kultūras mantojuma būtiska daļa arvien mazāk būs pieejama ne tikai Latvijā, bet arī ārvalstīs. Bibliotēkas nespēs nodrošināt saprātīgu līdzsvaru arvien pieaugošajā masu kultūras piedāvājumā un ietekmē uz sabiedrību. Bibliotēka nespēs pildīt savu tradicionālo funkciju sabiedrības kultūras un intelektuālās jaunrades veicināšanā.

Izglītība. Bibliotēku fondu **saturs** neatbildīs arvien pieaugošām izglītības kvalitātes prasībām, pasliktināsies izglītības procesa nodrošinājums visos izglītības sistēmas posmos. Bibliotēkas nespēs atbalstīt dažādu sabiedrības sociālo grupu mūžizglītību. Līdz ar to pastiprināsies plašu sociālo grupu degradācija izglītības un intelektuālajā jomā.

Zinātne. Bibliotēkas nespēs nodrošināt mūsdienu globālajam kontekstam atbilstošu informācijas piedāvājumu Latvijas zinātniekiem. Būs ierobežotas iespējas ne tikai iekšzemes, bet arī ārvalstu informācijas resursu pieejamībā, kā arī zinātniskās informācijas uzkrāšanā, organizācijā un saglabāšanā.

Komunikācija un informācija. Bibliotēkas nespēs pildīt uzdevumus, kas tām izvirzīti kā demokrātiskai valstij svarīgam vietējās sabiedrības komunikācijas

un informācijas centram. Mazināsies sabiedrības informētība un bibliotēku ietekme dažādu sabiedrības sociālo un etnisko grupu integrācijā.

Tautsaimniecība. Tā kā Latvijas attīstības optimālais virziens ir saistīts ar tautsaimniecības nozarēm, kas balstās uz jaunām tehnoloģijām, attiecīgas informācijas ieguves problēmas būs ļoti aktuālas. Bibliotēkām ir ļoti liela nozīme mazā un vidējā biznesa struktūru informacionālajā nodrošinājumā un darbaspēka pārkvalifikācijā, kā arī to nozaru attīstībā, kurās vietējo informācijas resursu uzkrāšana un izmantošana ir būtisks uzņēmējdarbības faktors.

Sociālā sfēra. Bibliotēkas nespēs nodrošināt plašus sabiedrības slāņus ar brīvu pieeju informācijai, nodrošināt ar grāmatām un citiem izdevumiem sociāli jutīgākās grupas – bērnus, invalīdus, maznodrošinātos, pensionārus, bezdarbniekus.

Politiskā (demokrātijas) sfēra. Bibliotēkas nespēs nodrošināt vienu no svarīgākajiem politikas realizācijas elementiem – objektīvas un pilnīgas informācijas plūsmu starp valsts varas struktūrām un sabiedrību. Līdz ar to mazināsies sabiedrības informētība un aktivitāte politisko lēmumu apspriešanā un realizācijā. Informācijas brīvas pieejamības ierobežojumi vājinās demokrātiskas sabiedrības attīstības iespējas.

Programmā ir izvirzīts mērķis sekmēt bibliotēku attīstību kā vienotu, uz klientiem orientētu, dinamisku un ieguldījumus attaisnojošu sociālu sistēmu, stimulēt katras bibliotēkas daudzveidīgās funkcijas, veidot un uzturēt mūsdienu prasībām atbilstošus bibliotēku informācijas krājumus un vienotas informācijas piegādes sistēmas, nostiprināt bibliotēku sadarbības un koordinācijas sakarus integrētas bibliotēku sistēmas attīstībā, pilnveidot vienotas valsts bibliotēku politikas izstrādes un realizācijas struktūras.

Programma iesaka **pāriet** no tradicionālās bibliotēkas **uz virtuālās bibliotēkas stratēģiju**, paredzot valsts vienotās bibliotēku informācijas sistēmas izveidi, atbalsta pasākumus starpbibliotēku abonementa attīstībai un dokumentu piegādei, tradicionālo un elektronisko informācijas krājumu koordinētu veidošanu. Bibliotēkās jāattīsta arī universāli informācijas pakalpojumi (pamatpakalpojumi, papildpakalpojumi, maksas pakalpojumi, ierobežoti pieejamie pakalpojumi).

Programma izvirza uzdevumu panākt bibliotēku informācijas resursu atbilstību to lietotāju (izglītības iestāžu, pašvaldību, nozaru institūciju u. tml.) mūsdienu vajadzībām, pastiprināt bibliotēku sadarbības un koordinācijas sakarus **nacionālo un reģionālo komplektēšanas kopplānu** izveidē (7).

Programma akcentē arī bibliotēku lietotāju apkalpošanas kvalitātes un informacionālās kompetences attīstību. Nepieciešams palielināt iespējas pieejai tradicionālajiem un elektroniskajiem informācijas resursiem bibliotēkās un citos informācijas centros, uzlabot informācijas meklēšanas sistēmas, abonementa un lasītāvu pakalpojumus, nodrošināt izdevumu attālinātu pasūtīšanu un rezervēšanu, SBA un SSBA pakalpojumus, kopēšanu un drukāšanu, dokumentu piegādi, uz e-pasta sakariem balstītu lietotāju komunikāciju u. tml. Jārūpējas arī par to, lai lietotāji varētu apgūt pamatzināšanas informācijas tehnoloģiju izmantošanā, informācijas patstāvīgā meklēšanā, datortehnikas un datorprogrammu un interneta lietošanā.

Programmā ir formulēti četri svarīgākie bibliotēku attīstības virzieni un uzdevumi:

- attīstot tradicionālās pamatfunkcijas un ieviešot jaunas pakalpojumu formas, bibliotēkas nodrošinās sabiedrību ar saimnieciskai, sociālai un kultūras attīstībai nepieciešamiem informācijas resursiem, piedalīsies modernas Eiropas modeļa informācijas sabiedrības veidošanā, panāks, ka Latvijas bibliotēkās koncentrētie informācijas resursi būs pieejami ārvalstu lietotājiem;
- katram lietotājam tiks nodrošināta brīva pieeja informācijai un zināšanām, ievērojot dažādu lietotāju grupu prasības pret informācijas saturu, valodu, informācijas nesēju formu, novēršot bibliotēku un informācijas pieejamības ierobežojumus, kas izriet no lietotāju nacionālajām, sociālajām, dzīvesvietas un citām atšķirībām;
- veicinot bibliotēku sistēmas integrāciju nacionālajā un Eiropas līmenī un attīstot profesionālās kompetences spējas gan iekšzemes, gan Eiropas Savienības informācijas un bibliotēku nozares kopīgu programmu, projektu un tehnoloģiskās sadarbības modeļu īstenošanā, Latvijas bibliotēkas apgūs un ieviešīs ES ietvaros izmantojamās normas, vadlīnijas un standartus un spēs iesaistīties ES vienotās informācijas un bibliotēku darba politikas realizācijā;
- tiks nodrošinātas demokrātisko valstu praksē respektētās iedzīvotāju tiesības izmantot valsts un pašvaldību finansēto bibliotēku pamatpakalpojumus bez maksas, paplašināsies bibliotēku papildpakalpojumu un maksas pakalpojumu piedāvājums (7).

2000. gadā izstrādātajā koncepcijā **Valsts vienotā bibliotēku informācijas sistēma** (9) ir raksturots lielāko bibliotēku, arī 4 akadēmisko bibliotēku un pārējo Kultūras informācijas sistēmā (KIS) iekļauto bibliotēku attīstības stāvoklis kopumā un atsevišķi, un izdarīti secinājumi, kas ir līdzīgi Nacionālās programmas “Kultūra” apakšprogrammā “Bibliotēkas” minētajiem atzinumiem attiecībā uz bibliotēku nodrošinājumu ar datoriem un pieeju internetam. Sistēmas darbības koncepcijā ir uzsvērts, ka bibliotēkām un to dibinātājiem integrētās bibliotēku sistēmas attīstība pavērs iespējas optimizēt katras atsevišķas bibliotēkas darbību, nostiprinās koordinācijas un sadarbības sakarus ar citām vienotās sistēmas bibliotēkām informācijas resursu uzkrāšanā, organizēšanā un pieejamības nodrošināšanā, mērķtiecīgi risināt bibliotēkās koncentrētā kultūras mantojuma digitalizācijas, saglabāšanas un pieejamības problēmas, katrā atsevišķā bibliotēkā un visās bibliotēkās kopumā uzturēt un attīstīt profesionālās darbības standartus un prasību līmeni un tādējādi tuvināties ES attīstīto valstu bibliotēku darbības kvalitātes standartiem.

Latvijā vienotajā bibliotēku informācijas sistēmā ietvertās 8 valsts nozīmes bibliotēkas, to vidū arī 4 akadēmiskās bibliotēkas, kopš 2001. gada nogales veido NEK.

Lai Latvijā nodrošinātu iedzīvotāju mūžizglītību, ir jāievēro 1999. gada konferencē Konpenhāgenā pieņemtā deklarācija (4) par publiskās bibliotēkas četriem pamatuzdevumiem.

1. Demokrātijas un pilsoniskās sabiedrības stiprināšana. Piedāvājot brīvu un vienlīdzīgu iespēju piekļūt augstas kvalitātes informācijai, publiskajām bibliotēkām ir stratēģiska iespēja uzlabot iedzīvotāju dzīves kvalitāti un demokrātiskas tiesības informācijas sabiedrībā.

2. **Ekonomiskās un sociālās attīstības veicināšana.** Nodrošinot vietējās sabiedrības vajadzībām atbilstošus informācijas pakalpojumus, bibliotēkas sniedz atbalstu vietējās sabiedrības attīstībai. Publiskās bibliotēkas turklāt samazina nevienlīdzību informācijas pieejamībā Eiropas iedzīvotāju vidū.

3. **Mūžizglītības atbalstīšana.** Balstoties uz izvērstu informācijas tīklu, kas aptver visu Eiropu, un izmaksu ziņā efektīvu infrastruktūru, publiskās bibliotēkas rūpējas par mūžizglītību un nodrošina optimālu pieeju zināšanām, kas iegūstamas virtuālajā bibliotēku tīklā. Publiskās bibliotēkas sniedz atbalstu visiem iedzīvotājiem, kas apgūst dažādu līmeņu oficiālo izglītību.

4. **Kultūras un valodu daudzveidības sekmēšana.** Publiskās bibliotēkas ir kultūras institūcijas, kurām saskaņā ar Eiropas Savienības līgumu ir liela atbildība kultūras mantojuma, literatūras un lasīšanas iemaņu apguves jomā (4).

Konpenhāgenas deklarācija aicina valdības un pašvaldības uz konkrētu rīcību, lai bibliotēkas varētu izpildīt tajā izvirzītos uzdevumus.

Arī UNESCO Publisko bibliotēku manifests (11) 1994. gadā uzsver bibliotēku nozīmi un nosaka to uzdevumus. Publiskās bibliotēkas tiek aicinātas cieši sadarboties ar nacionālajām, reģionālajām, zinātniskajām, speciālajām, skolu, koledžu un universitāšu bibliotēkām.

Bibliotēku padomes komplektēšanas darba grupa 2004. gadā izstrādāja koncepcijas projektu par komplektēšanas politikas izveidi Latvijas bibliotēkās (12), iesakot izvērtēt krājumu ar *conspectus* metodi, ko rekomendē IFLA kopš 2001. gada ikvienai pasaules bibliotēkai. Koncepcijas projektā raksturota esošā situācija nozaru literatūras komplektēšanā, norādot, ka ievērojama bibliotēku budžeta daļa tiek atvēlēta kursa grāmatu un mācību literatūras iegādei vairākos eksemplāros – dažās bibliotēkās mācību grāmatu īpatsvars sasniedz 60–80% no komplektēšanai paredzētajiem līdzekļiem. Tas ne tikai neuzlabo krājuma kvalitāti, bet arī neveido vispusīgu bibliotēkas krājumu. Bibliotēkām nav finansējuma, ar kuru varētu abonēt nozaru datu bāzes, kas reizēm var pat aizstāt mācību grāmatas elektroniskā formātā. Latvijas bibliotēkām nav specifisko resursu, kuri pasaulē tiek izmantoti attiecīgās nozarēs, lai kompensētu mācību grāmatu trūkumu. Šāda situācija ir izveidojusies bibliotēku maksātspējas dēļ. Bibliotēkas piedāvā galvenokārt vienas un tās pašas datu bāzes – tiešaistē no Latvijas datu bāzēm ir NAIS, Lursoft, LETA, Letonika, “Latvijas Vēstnesis”, “Dienas Bizness” nozare.lv, bet no ārzemju datu bāzēm – EBSCO un OCLC. Lielāko daļu nozaru literatūras iegādājas augstskolu bibliotēkas, taču tām diemžēl arī ir ierobežoti līdzekļi. Akadēmisko bibliotēku starpā ir novērojams koordinācijas trūkums, kas izskaidrojams ar plašo resorisko pakļautību. Lai to novērstu, ir nepieciešams veidot specializētu metodisko centru, kas koordinētu akadēmisko un speciālo bibliotēku attīstību un sniegtu palīdzību dažādu jautājumu risināšanā. Publisko bibliotēku tīklā šāda funkcija ir Latvijas Nacionālajai bibliotēkai un Bibliotēku attīstības institūtam. Centru vajadzētu veidot Izglītības un zinātnes ministrijas vai kādas augstskolas bibliotēkas ietvaros. Varētu arī paplašināt Bibliotēku attīstības institūta funkcijas. Faktiski Bibliotēku likumā nav noteikts, ka LNB sniedz palīdzību tikai publiskajām bibliotēkām, taču dzīves realitāte ir tieši tāda.

Koncepcijas projektā uzsvērts, ka ir nepieciešamas izmaiņas likumdošanā. Vispirms jau Bibliotēku likumā vajadzētu noteikt, kādā līmenī jānodrošina informācijas resursu komplektēšana dažādu veidu bibliotēkās un radīt iespēju

sasaitīt akreditācijas procesu ar krājuma novērtēšanu valsts mērogā. Valsts nozīmes bibliotēkai ir jānosaka atbildība par kādu konkrētu nozari, definējot kritērijus nozares centram (krājuma lielums un kvalitāte attiecīgā nozarē, unikalitāte Latvijas bibliotēku sistēmas kontekstā, pārdomāta un mērķtiecīga krājuma veidošana un attīstība, metodoloģiska palīdzība nozares bibliotēkām u. c.). Bibliotēkām, kuras varētu pretendēt uz valsts vai nacionālas bibliotēkas statusu, noteikti jāpieprasa arī krājuma attīstības pamatota politika (komplektēšanas politika dokumenta formātā). Nozares informācijas centram vajadzētu noteikt atbildību par dokumentu pieejamības nodrošināšanu SBA un dokumentu piegādes jomā. Obligātā eksemplāra likumā jāuzsver, ka obligātā eksemplāra funkcija ir arhīva funkcija un ka nodrošināma tā piegāde Latvijas Nacionālajai bibliotēkai un Latvijas Akadēmiskajai bibliotēkai, savukārt citās bibliotēkās (nozaru centros) garantējama nozares obligātā eksemplāra piegāde.

Augstskolu likumā un citos ar izglītību saistītos likumdošanas aktos ir ieteikts nodrošināt augstskolu un nozaru bibliotēku darbības koordināciju dažādu ministriju starpā, kā arī iesniegt Rektoru padomei vai līdzīgai institūcijai priekšlikumus par bibliotēku attīstības koordināciju augstskolu bibliotēkās valstī.

Attiecībā uz bibliotēku darbībai nepieciešamā finansējuma normatīviem Konceptijas projektā ieteikts mainīt 2001. gadā pieņemtos noteikumus. Krājumu komplektēšanas finansējuma normatīviem vajadzētu būt dinamiskiem, atbilstoši inflācijai un starptautiskajiem standartiem. Noteikumos jāietver arī valsts finansējums speciālu kolekciju uzturēšanai un veidošanai. Nacionālas vai valsts nozīmes bibliotēkām papildus jāparedz noteikts finansējums, kura līmeni varētu noteikt, ņemot vērā vairākus kritērijus, piemēram, nozarē nodarbināto skaitu kopumā, nozares pētniecībā nodarbināto skaitu un plānoto pieaugumu, valstī definētos prioritāros pētniecības virzienus. Arī tām publiskajām bibliotēkām, kuras pēc akreditācijas iegūtu reģionālas nozīmes bibliotēkas statusu, jānosaka valsts finansējuma līmenis un tā aprēķināšanas kārtība.

Sadarbībā ar zinātnes un izglītības institūcijām valstī jāmaina ministriju attieksme pret bibliotēkām. Augstākās izglītības un pētniecības attīstības programmās nav minētas bibliotēkas un to attīstības nepieciešamība, kaut gan bibliotēkas ir vienas no būtiskākajiem kvalitatīvas izglītības un pētniecības infrastruktūras elementiem. Ieteicams sadarboties ar Augstākās izglītības padomi un tai ieteikt nacionālajās programmās un koncepcijās, kas skar augstāko izglītību, mūžizglītību un pētniecību, ņemt vērā bibliotēkas kā informācijas nodrošinātājas. Augstākajai izglītības padomei un Latvijas Zinātnes padomei vajadzētu deleģēt nozaru ekspertus, kas varētu izvērtēt bibliotēku kolekcijas un noteikt to informatīvo atbilstību Latvijas vajadzībām. Tāpat ir nepieciešams apzināt svarīgākos nozaru zinātniskos literatūras sarakstus (monogrāfijas, periodiskie izdevumi, elektroniskie žurnāli, datu bāzes u. c.), kādus izmanto pasaulē, izdevumu cenas un noteikt aptuvenu summu šīs informācijas iegādei. Kopā ar zinātniekiem un augstskolu mācībspēkiem Latvijas bibliotēkās būtu iespējams nodrošināt iedzīvotājus ar mērķtiecīgi iegādātu kvalitatīvu informāciju.

Izmantotie informācijas avoti

1. Bibliotēku akreditācijas noteikumi: MK Noteikumi Nr. 486 [tiešsaiste]. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 32/33, 1999, 4. febr. Pieejams: http://lv.lv/index.php?menu_body=DOC&id=21484&menu_left=LAIIDIENS
2. Bibliotēku darbībai nepieciešamā finansējuma normatīvi : MK Noteikumi Nr. 415. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 138, 2001, 28. sept., 8. lpp.
3. Bibliotēku likums [tiešsaiste]. Pieejams: <http://www.km.gov.lv/UI/main.asp?id=13185>
4. *Kopenhāģenas deklarācija* [tiešsaiste] : Publiskās bibliotēkas un informācijas sabiedrība. 1999. g. 14.–15. okt. [skatīts 2003. g. 5. nov.]. Pieejams: <http://www.km.gov.lv/UI/Main.asp?id=10104>
5. Nacionālā bibliotēku krājuma noteikumi : MK Noteikumi Nr. 354 [tiešsaiste]. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 117, 2001, 10. aug. Pieejams: http://lv.lv/index.php?menu_body=DOC&id=33428&menu_left=LAIIDIENS
6. Nacionālā kopkataloga veidošanas un izmantošanas kārtība : MK Noteikumi Nr. 356 [tiešsaiste]. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 117, 2001, 10. aug. Pieejams: http://lv.lv/index.php?menu_body=DOC&id=33430&menu_left=LAIIDIENS
7. Nacionālās programmas “Kultūra” apakšprogramma “Bibliotēkas” [tiešsaiste]. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 473/476, 2000, 29. dec. Pieejams: http://lv.lv/index.php?menu_body=DOC&id=14062&menu_left=LAIIDIENS
8. Poligrāfisko un citu izdevumu bezmaksas obligāto eksemplāru piegādes likums [tiešsaiste]. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 286, 31. okt. Pieejams: http://lv.lv/index.php?menu_body=DOC&id=52153&menu_left=LAIIDIENS
9. Valsts vienotā bibliotēku informācijas sistēma: Sistēmas darbības koncepcija. Versija 2.0. Rīga : BO VSIA “Bibliotēku informācijas tīklu konsorcijs”, 196 lpp.
10. Vietējas nozīmes bibliotēku tīkla darbības noteikumi: MK noteikumi Nr. 355 [tiešsaiste]. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 117, 2001, 10. aug. Pieejams: http://lv.lv/index.php?menu_body=DOC&id=33429&menu_left=LAIIDIENS
11. *UNESCO publisko bibliotēku manifest* 1994 [tiešsaiste]. Pieejams: <http://www.km.gov.lv/UI/Main.asp?id=10459>
12. Bibliotēku padomes komplektēšanas darba grupa. *Koncepcijas projekts par komplektēšanas politikas izveidi Latvijas bibliotēkās* [nepublicētais materiāls]. 2004. 24 lpp.

Summary

There are ten normative documents of Latvia analyzed in the report: the Library Law, five regulations of the Cabinet on the national collection as well as regulations on the national joint catalog, necessary finance for functioning of libraries, net of local libraries and accreditation of libraries. The National Culture Program's subprogram Libraries and the draft project on the necessity to develop the acquisition policy is also analyzed in detail as well as an insight into the concept of the joint state library information system and references to the Copenhagen declaration and the UNESCO public library manifest is provided in the report.

The report emphasizes the main problems of collection – there are bulks of unused and outdated documents in libraries and they are extremely poorly financed, especially in comparison with European libraries, making questionable their abilities to ensure competitiveness of the users and life-long education according to the demands of the 21st century. The report points to the necessity to develop fundamentally the content of the collection in order to avoid dramatic consequences in seven fields: culture, education, science, communication

and information, economics, social sphere, politics (democracy). The soviet spirit still lives in libraries, because the major part of their literature was published in the soviet times. Besides, the librarians themselves have got accustomed to wait for instructions and do not understand that Latvian libraries have been able to freely develop their collections for 15 years already and they must make decisions themselves, including on collection weeding.

Key words: *collection, acquisition, politics, legal deposit, weeding.*

Skolu bibliotēku ārpusbudžeta finanšu līdzekļi

Fund Raising Ideas for School Libraries

Aija Jankava

Olaines 1. vidusskola
e-pasts: aijajankava@inbox.lv

Raksts sniedz teorētisku pārskatu par skolu bibliotēku ārpusbudžeta finanšu resursiem. Tajā aplūkotas praktiskās iespējas izglītības iestādes bibliotēkai saņemt papildu finansējumu un paplašināt savu īpašumu, kā arī maksas pakalpojumu sniegšanas kārtība.

Skolu bibliotēku finanšu resursus veido trīs galvenie avoti: valsts budžetā akumulētie līdzekļi, ārpusbudžeta līdzekļi, izglītības iestādes peļņa un amortizācija. Skolu bibliotēku finanšu sistēmas hierarhijā centrālā vieta ir valsts un pašvaldību budžetam, bet ārpusbudžeta finanšu līdzekļiem un pašu ieņēmumiem ir vienlīdz pakārtota nozīme.

Valsts un pašvaldību finansējums nespēj pilnībā nodrošināt skolu bibliotēkas, un tāpēc izglītības iestādēm pašām nepieciešams meklēt papildu finansēšanas avotus. Finanšu līdzekļi, kas nonāk izglītības iestādes pārvaldībā ārpus valsts un pašvaldību budžeta līdzekļiem, ir ārpusbudžeta finanšu līdzekļi. Šajā rakstā apskatīta skolas bibliotēkas ārpusbudžeta finanšu saimniecība, izpētīts skolas bibliotēkas ārpusbudžeta finanšu resursu veidošanās mehānisms, darbības principi un nozīme.

Atslēgvārdi: skolu bibliotēkas, bibliotēku finansējums, ārpusbudžeta finanses, alternatīvie finanšu līdzekļi, bibliotēku saimnieciskā darbība.

Visu līmeņu un pakāpju izglītības kvalitāte ir tieši proporcionāla izglītības sistēmas finansējumam. Būtiskākais faktors, kas ietekmē jebkuras izglītības iestādes darbinieku profesionālo meistarību, materiāli tehniskās bāzes stāvokli un struktūrvienību, arī bibliotēku attīstību, ir finanses.

Skolas bibliotēka, sekmīgi organizējot savu darbību, informacionāli nodrošina mācību procesu izglītības iestādē, veicina pamatizglītības standarta realizāciju un paaugstina pamatizglītības kvalitāti.

Skolu bibliotēku darbinieki nepārzina izglītības iestāžu finansēšanas kārtību un finanšu plūsmu. Viņi arī neiesaistās skolas bibliotēkas finanšu līdzekļu plānošanas un pārdales procesā. Tādējādi skolas bibliotēkas kā skolas funkcionālās struktūrvienības attīstība ir atkarīga no skolas vadības un vietējās pašvaldības vai vienkārši no apstākļu sakritības, nevis no mērķtiecīgas skolas bibliotēkas finanšu plānošanas politikas un arī no pašiem bibliotēkas darbiniekiem. Skolu bibliotēku finanšu pārdales bieži vien notiek pēc atlikuma principa un atspoguļo skolas vadības filozofiju un stratēģiju.

Skolu bibliotēku finanšu sistēmas hierarhijā centrālā vieta ir valsts un pašvaldību budžetam, bet ārpusbudžeta finanšu līdzekļiem un pašu ieņēmumiem ir vienlīdz pakārtota nozīme.

Izglītības likums, Augstskolu likums, Civilt kodekss, kā arī pašu iestāžu nolikumi nosaka attiecīgā tipa izglītības iestādes tiesisko statusu un darbības pamatus, kā arī regulē īpašuma attiecības un saimniecisko darbību.

Valsts un pašvaldību finansējums nespēj pilnībā nodrošināt skolu bibliotēkas, un tāpēc izglītības iestādēm pašām nepieciešams meklēt papildu finansēšanas avotus. Finanšu līdzekļi, kas nonāk izglītības iestādes pārvaldībā ārpus valsts un pašvaldību budžeta līdzekļiem, ir ārpusbudžeta finanšu līdzekļi.

Veidus, kā izglītības iestādes bibliotēka var saņemt papildu finansējumu un papildināt savu īpašumu, nosaka Izglītības likuma 59. pants **“Izglītības sistēmas finansēšanas avoti”**.

“Izglītības iestādes var saņemt papildu finanšu līdzekļus:

- 1) ziedojumu un dāvinājumu veidā;
- 2) sniedzot maksas pakalpojumus iestādes nolikumā vai Satversmē noteiktajos gadījumos;
- 3) no citiem ieņēmumiem” (5).

Ārpusbudžeta finanšu līdzekļi izglītības iestādēs tiek iedalīti alternatīvajos finanšu līdzekļos, kas balstās uz labdarību un mecenātismu, un pašu ieņēmumos no saimnieciskās darbības.

1. Alternatīvie finanšu avoti

Papildu finansēšanas avotu meklējumi (*fund raising*) pakāpeniski kļūst par vienu no skolas bibliotēku darbības veidiem. Tie paver naudas līdzekļu ieguves un akumulācijas iespējas. Parasti terminu *fund raising* attiecina uz nekomerciālu projektu un organizāciju finansējuma iespēju meklēšanu. Tā ir naudas līdzekļu piesaiste, līdzekļu vākšana (2). Latviešu terminoloģijā tiek lietots apzīmējums “alternatīvie finanšu līdzekļi”.

Alternatīvos finanšu līdzekļus skolas bibliotēkā nodrošina:

- labdarības fondi,
- audzēkņu vecāki,
- bijušie absolventi,
- līdzekļu vākšana (nozīmītes, T-krekli, suvenīri, plakāti),
- mākslas labdarības pasākumi (kinofilmu skates, izsoles, izpārdošana),
- rūpniecības uzņēmumi,
- privātfirmas,
- izdevniecības,
- bankas,
- nekomerciālas organizācijas,
- sadarbība ar vietējām radošajām organizācijām.

Skolas bibliotēka gūst ieņēmumus arī no saimnieciskās darbības:

- 1) maksas pakalpojumiem,
- 2) telpu nomas,
- 3) uzņēmējdarbības.

Bibliotēkas alternatīvo finanšu līdzekļu ieguvē ir jācenšas panākt saskaņu starp dāvinātāja interesēm un bibliotēkas vajadzībām. Finanšu ieguves procesam jānotiek atklāti, ētiski un savstarpēji izdevīgi. Par panākumiem var runāt tad, ja dāvinājumi palīdz bibliotēkai stratēģiski attīstīties. Veiksmīga alternatīvo finanšu līdzekļu piesaiste ir atkarīga no bibliotēkas darbinieku un izglītības iestādes

vadības aktīvas piedalīšanās šajā procesā. Visefektīvāk šo piesaisti var realizēt, atsakoties no stereotipiskā uzskata, ka veiksmi nosaka plaša dāvinātāju bāze (8).

Bibliotekāra galvenais uzdevums ir pārslēgties no pasīvas palīdzības gaidīšanas jebkurā veidā (nauda, tehnika) uz mērķtiecīgu darbību ar konkrētiem sponsoriem (to atrašana un attiecību noregulēšana). Ir svarīgi iegūt informāciju par labdarības fondiem un to īpatnībām, nekomerciālām organizācijām, bankām, izdevniecībām, rūpniecības uzņēmumiem, privātfirmām.

Makroekonomiskajā skatījumā labdarība ir no valsts neatkarīgs privāto līdzekļu sadales mehānisms sabiedriski derīgu programmu realizācijai. Labdarības resursi var būt jebkurā formā. Tie ietver naudu, pakalpojumus, īpašumu, darbu (13).

Kopumā ar labdarību ir saistīts viss, ko vispārpieņemtajos priekšstatos saprot ar jēdzienu “sabiedriskais labums”. Labdarība ir bezpeļņas darbība. Komercijas veidi, kuru mērķis to realizētājiem ir gūt peļņu vai citu kādu labumu, un nav labdarība. Labdarība nevar būt savienojama ar cilvēktiesību pārkāpumiem, tā nevar noritēt, ja tiek pārkāpts likums. Jebkura prettiesiska vai pretlikumīga darbība nav labdarība.

Labdarībai jābūt legālai un jāatbilst vispārpieņemtajiem standartiem, un tās veicējiem jāievēro noteiktas uzvedības normas.

Labdarība ir pilsoņu un juridisko personu brīvprātīga darbība, ko realizē nesavtīgās (neatmaksājamās vai uz atvieglotiem noteikumiem izstrādātās) formās, nododot pilsoņiem vai juridiskām personām mantu, arī naudas līdzekļus, izpildot darbus, veicot pakalpojumus vai sniedzot citāda veida palīdzību.

Likumdošanā par labdarības dalībniekiem tiek uzskatīti pilsoņi un juridiskās personas, kas piedalās labdarības procesā un veic tajā dažādas darbības. Labdarībā ir iesaistīti gan labdari, gan labdarības ieguvēji, gan arī brīvprātīgie, kas to veicina (3).

Labdari ir cilvēki, kuri sniedz labdarīgus ziedojumus dažādās formās: realizē nesavtīgu (neatmaksājamu vai uz atvieglotiem noteikumiem noformētu) mantas nodošanu īpašumā, ieskaitot naudas līdzekļus un intelektuālā īpašuma objektus, līdz ar visām tiesībām šo mantu dažādi izmantot, izpilda darbus par velti vai ar atvieglotiem noteikumiem, veic pakalpojumus labdarības mērķiem.

Labdarības ieguvēji ir personas, kuras saņēmušas palīdzību no brīvprātīgajiem vai labdarības ziedojumus no labdariem.

Brīvprātīgie ir personas, kuras realizē labdarību vai citu sabiedriski derīgu darbību, piedāvājot savu bezmaksas palīdzību darbu vai pakalpojumu veikšanā.

Labdarībā var piedalīties gan privātpersonas, gan dažādas juridiskas personas.

Korporatīvā darbība ir juridiskas personas (korporācijas, firmas, uzņēmuma) labdarība, ko tā realizē ar starpnieku – labdarības organizāciju palīdzību, sniedzot labdarības ziedojumus naudā, precēs vai pakalpojumos, kā arī apmaksājot šīs preces un pakalpojumus.

Sponsors ir persona, organizācija, iestāde, firma, uzņēmums, kas piešķir finanšu līdzekļus.

Ārpusbudžeta finansēšanā sponsoru sniegtais atbalsts tiek uzskatīts par maznozīmīgāko avotu. Tas izskaidrojams ar mecenātisma tradīcijas trūkumu Latvijā un juridisko nesakārtotību.

Labdarība, mecenātisms, atbalsts kultūras un izglītības aktivitātēm tiek uzskatīts par ļoti būtisku cilvēka sociālās atbildības apliecinājumu. Pateicoties daudziem izciliem pozitīviem piemēriem, pēdējo piecu gadu laikā daudzi Latvijas uzņēmumi no neefektīviem, haotiskiem gadījuma rakstura ziedotājiem izauguši par filantropiem, kas realizē precīzu, plānotu un auglīgu labdarības politiku. Labdarība ir sabiedrības pamanīta un arī atzinīgi novērtēta uzņēmēju sociālās atbildības izpausme (11).

Būtiski ir izprast atšķirību starp sponsorēšanu un ziedošanu. Ir jābūt skaidri definētiem to mērķiem, kritērijiem un konsekventi izstrādātai rīcības programmai.

Dāvinājumu un ziedojumu likumdošana ir puslīdz juridiski sakārtota, taču to nevar teikt par sponsorēšanu, kas automātiski nezin kāpēc tiek pielīdzināta labdarībai, proti, sabiedrībā kopumā, arī bibliotekārajā sabiedrībā, dominē uzskats, ka sponsorēšana ir naudas vai mantas dāvināšana, neko neprasot pretī, t. i., nesavtīga dāvināšana. Patiesībā tā nav.

Sponsorēšana nav tikai nesavtīga palīdzība, tā ir saistīta ar īpašām ekonomiskām attiecībām, sadarbības veidiem un pienākumiem. Interesanti un zīmīgi ir tas, ka Radio un televīzijas likumā sponsorēšana ir attiecināta uz reklāmas darbību: sponsorēšana ir sponsorējamās juridiskās vai fiziskās personas darbības atbalsts, pretī saņemot sponsora tēla vai preces reklāmu un popularizēšanu. Sponsorēšana ir samaksa par atpazīstamību (9). Tādējādi sponsorēšana ietver reklāmu, kas tiek realizēta dažādu organizatorisku, izglītojošu un mākslas projektu veidā. Dvēt sponsorēšanu par labdarību ir nepareizi. Sponsorēšana ir daudzpusīga, ar nodokli aplikta sadarbība. Tas arī izskaidro tās īpašo izmantošanu izglītības iestādēs: skolu bibliotēkas piesaista sponsorus, taču ar viņiem tiek slēgts nevis sponsorēšanas līgums, bet gan parasts līgums par nesavtīgu finansiālās labdarības aktu.

Labdarības un sponsoru darbības tiesiskās normas bibliotēku sfērā tiek regulētas atbilstoši “Bibliotēku likumam” (1), “Izglītības likumam” (5) un likumam “Par uzņēmuma ienākuma nodokli” (7). Tie visi nosaka labdarības tiesisko statusu.

2004. gada jūnijā stājās spēkā “Sabiedriskā labuma organizāciju likums”, kura mērķis ir “izglītības, zinātnes, kultūras, vēsturiskā mantojuma saglabāšana” (10). Te arī norādīti ziedojumu veidi un to izmantošanas kārtība.

Ziedošanu motivē ne tikai nodokļu atlaides vai kompānijas reklāmas iespējas, bet arī uzņēmēja sociālā atbildība. Latvijā katrs uzņēmējs, kurš ir ziedojis, saņem no valsts atpakaļ 85% vai pat 90% ziedotās summas. Šai valsts labvēlībai gan ir ierobežojumi – uzņēmumam jāstrādā ar peļņu, proti, jāmaksā peļņas nodoklis. Kamēr uzņēmums nepelna, tas, dabiski, no ziedošanas atturas. Tādējādi valsts atbalstu nevar saņemt vairāk par 25% Latvijas uzņēmumu. Valsts un sabiedrība nav noteikusi prioritāras jomas, jo ir grūti orientēties iedzīvotāju vajadzībās. Saskaņā ar jaunā likuma prasībām sabiedriskā labuma organizācijām jānorāda darbības joma, kurā tām tiek piemērots īpašs statuss. Prioritārās jomas varētu būt izglītība, sociālā aprūpe, invalīdu tiesību nodrošināšana (6).

Sponsorēšana ir sarežģīts, taču nepieciešams ārpusbudžeta finansēšanas veids, un tās īstenošanā stingri jāievēro juridiskās normas.

Lielu atbalstu izglītības projektiem un projektiem izglītības iestāžu bibliotēku attīstīšanā un komplektēšanā sniedz daudzas labdarības organizācijas piešķirumu veidā.

Ar terminu “**grants**” jeb “**piešķirums**” saprot līdzekļus (naudu vai iekārtas), ko dāvinātājs jeb donors (fonds, korporācija, valdības iestāde vai privātpersona) bez atlīdzības nodod organizācijai vai privātpersonai, lai tā izpildītu konkrētu darbu (projektu), kuru paredz piešķiruma pretendents un devējs (4). Atšķirībā no aizdevuma vai kredīta piešķirums nav jāatmaksā. Lai arī piešķirums ir materiāla vērtība, tā mērķis ir morāls atbalsts.

Piešķirumu iegūšana ir pati grūtākā un sarežģītākā, bet arī interesantākā finanšu avotu meklēšanas (*fund raising*) daļa, jo nav universālas receptes to saņemšanai. Daudz kas ir atkarīgs no personiskās intuīcijas, pievilcības un prasmes nodibināt kontaktus. Tomēr līdzekļu meklēšana nav parasts darbs, tas prasa specifiskas zināšanas, tāpēc nepieciešams apmeklēt seminārus un lekcijas, izpētīt visas iespējamās publikācijas par alternatīvajiem finanšu līdzekļiem, apmainīties ar kolēģiem informācijā par dāvinātājiem. Jāseko plašsaziņas līdzekļos ievietotajām ziņām par konkursiem un programmām, ko realizē dažādi dāvinātāji.

2. Saimnieciskā darbība skolu bibliotēkās

Skolas bibliotēka nav patstāvīga juridiska persona, tāpēc bibliotēkas finansiālos aprēķinus un procedūras kāрто izglītības iestāde, kas ir patstāvīga juridiska persona ar savu norēķinu kontu un grāmatvedības darbiniekiem. Lai izglītības iestāde veiktu finansiālus aprēķinus un operācijas, tās štatu sarakstos nav obligāti jābūt patstāvīgam grāmatvedim, pietiek noslēgt līgumu ar centralizēto pašvaldības vai rajona skolu valdes grāmatvedību.

Izplatītākais izglītības iestāžu bibliotēku īpašuma pavairošanas veids ir maksas pakalpojumu sniegšana (Izglītības likuma 59. panta 2. punkts) jeb tādas saimnieciskās darbības veikšana, kas nes ekonomisku labumu. Šo saimniecisko aktivitāšu ienākumu pārdali reglamentē Izglītības likuma **60. pants “Izglītības iestāžu finansēšanas kārtība”**.

Ienākumi, ko izglītības iestāde guvusi no saimnieciskās darbības un sniegtajiem pakalpojumiem, kā arī citi pašu ieņēmumi neietekmē valsts budžeta un pašvaldības budžeta gadskārtējo asīgnējumu apmēru.

Izglītības likuma 59. panta ceturtajā daļā minētie finanšu līdzekļi ieskaitāmi attiecīgās izglītības iestādes speciālā budžeta kontā zun izmantojami tikai

- 1) izglītības iestādes attīstībai,
- 2) mācību līdzekļu iegādei,
- 3) iestādes aprīkojuma iegādei,
- 4) pedagogu un izglītojamo materiālajai stimulēšanai. (*Ar grozījumiem, kas izdarīti 1999. gada 5. augusta likumā, 2000. gada 11. maija likumā un 2001. gada 5. jūnija likumā, kas stājās spēkā 2002. gada 1. septembrī.*)

Šī likuma panta ievērošana ir atkarīga no izglītības iestādes vadītājiem. Patiesībā tas būtu tikai likumsakarīgi un taisnīgi, ja attiecīgie ienākumi nonāktu maksas pakalpojuma sniedzēja pārvaldībā, piemēram, tiktu izmantoti izglītības iestādes konkrētās funkcionālās struktūrvienības (bibliotēkas) attīstībai.

2.1. Maksas pakalpojumi izglītības iestāžu bibliotēkās

Maksas pakalpojumus bibliotēkā var iedalīt divās grupās: tehniska rakstura maksas pakalpojumos (biroja tehnikas pakalpojumi, telpu un aprīkojuma īre) un izglītojoša rakstura maksas pakalpojumos, kur pakalpojuma bāze ir bibliotēkas darbinieku garīgā darba produkts (12).

Izglītības iestādes bibliotēkas maksas pakalpojumu sniegšanas mērķim jābūt pakārtotam attiecīgās bibliotēkas stratēģiskajiem uzdevumiem un misijai, piemēram, veicināt skolēnu, viņu vecāku un pedagogu informācijpratību, paaugstināt bibliotēkas darbinieku profesionālo meistarību, sekmēt informācijas tehnoloģiju pieejamību vietējai sabiedrībai, nodrošināt cilvēkiem informācijas pieejamības tiesības.

Izglītības iestādes bibliotēkas maksas pakalpojumu veidus izglītības iestādes vadība nosaka patstāvīgi. To uzskaitījums jāietver izglītības iestādes nolikumā un izglītības iestādes bibliotēkas nolikumā:

- 1) izglītojoši un personības attīstību veicinoši pasākumi;
- 2) papildu apmācība, arī speciāli kursi un programmu cikli;
- 3) pedagoģisko darbinieku tālākizglītības kursi;
- 4) skolēnu ārpusstundu nodarbības (dažādu izglītojošu virzienu fakultatīvi pulciņi, studijas).

Maksas pakalpojumi var būt pieejami ne vien attiecīgās izglītības iestādes audzēkņiem un darbiniekiem, bet arī viņu vecākiem un pārējai sabiedrībai. Maksas pakalpojumus drīkst realizēt ar noteikumu, ka tie nav ietverti attiecīgajās izglītības programmās un valsts izglītības standartos, kuru izpildi finansē iestādes dibinātāji.

Izglītības iestādei ieteicams izstrādāt un apstiprināt lokālu normatīvo aktu – nolikumu par maksas pakalpojumiem. Šajā nolikumā var ietvert saimnieciskās darbības mērķus, veidus, pakalpojumu izmaksu aprēķināšanas paņēmienus, saimnieciskās darbības ienākumu pārdali, noteikt maksas pakalpojumu sniedzēju un saņēmēju tiesības un pienākumus, raksturot sniedzamo pakalpojumu kvalitāti.

Lai skolas bibliotēka realizētu maksas pakalpojumus, nav nepieciešams pašvaldības akcepts. Pakalpojumi ir jāsaskaņo skolas administrācijas līmenī. Ienākumu pārdali nosaka Izglītības likuma **60. pants “Izglītības iestāžu finansēšanas kārtība”**.

Izglītības likumā maksas pakalpojumi nav nodalīti izglītojoša rakstura un komerciāla rakstura maksas pakalpojumos. Komerציāla rakstura saimnieciska darbība nav pretlikumīga.

Vēl samērā nesen tika diskutēts, vai izglītības iestāde, kas pēc savas būtības ir nekomerciāla organizācija, ir tiesīga sniegt peļņu nesošus komercpakalpojumus, jo uzņēmējdarbība principiāli neatbilst izglītības iestādes misijai. Izglītības iestādes maksas pakalpojumiem jāatbilst iestādes dibināšanas un funkcionēšanas mērķiem.

Maksas pakalpojumus izglītības iestādē iedala izglītojoša rakstura maksas pakalpojumos un uzņēmējdarbībā.

2.2. Uzņēmējdarbība izglītības iestādes bibliotēkā

Uzņēmējdarbība atšķirībā no maksas pakalpojumiem tiek realizēta ar mērķi gūt papildu ienākumus. Arī uzņēmējdarbības veidi jānorāda izglītības iestādes nolikumā.

Izglītības iestādes veiktā uzņēmējdarbība ir patstāvīga darbība, kas vērsta uz sistemātisku peļņas ieguvu.

Izglītības iestādes uzņēmējdarbības veidi var būt šādi:

- 1) izglītības iestādes pamatlīdzekļu izīrēšana un realizācija;
- 2) tirdzniecība ar precēm un aprīkojumu;
- 3) starpniecības pakalpojumu sniegšana;
- 4) akciju, obligāciju un citu vērtspapīru iepirkšana un ienākumu gūšana no tiem.

Šeit rodas likumsakarīgs jautājums: vai izglītības iestāde (un tās bibliotēka) ir tiesīga veikt visus uzņēmējdarbības veidus, kas nav uzskaitīti Izglītības likumā? Izglītības likums pieļauj maksas pakalpojumu sniegšanu iestādes nolikumā vai satversmē noteiktajos gadījumos, tātad nepieciešams mērķtiecīgi un rūpīgi izstrādāt izglītības iestādes un izglītības iestādes bibliotēkas nolikumus, kurā uzskaitīti visi maksas pakalpojumi un uzņēmējdarbības formas.

Izglītības iestādes īpašums ir divējāds: iestādes dibinātāja (valsts vai pašvaldības, t. i., juridiskas personas) īpašums un izglītības iestādes īpašums, kas iegūts saimnieciskā darbībā, kas dod ienākumus.

Izglītības iestādes dibinātājs (vai dibinātāji) līgumā ar izglītības iestādi nosaka tās īpašuma tiesību objektus, kas nepieciešami, lai realizētu izglītības procesu, – zemi, ēkas, celtnes, iekārtas, mēbeles, aprīkojumu.

Izglītības iestādei un arī izglītības iestādes bibliotēkai ir pilnīgi liegtas tiesības patvaļīgi rīkoties ar tās īpašumu, izņēmums ir iestādes tāmē iekļautie naudas līdzekļi. Tādējādi izglītības iestādes bibliotēkas nekustamā un kustamā manta ir tikai pārvaldībā un lietošanā, un rīcības brīvība attiecas vienīgi uz naudas līdzekļiem.

Tomēr Izglītības likuma **62. pants “Izglītības iestāžu un izglītības atbalsta iestāžu materiālie līdzekļi”** nosaka tiesības izglītības iestādes īpašumu nomāt un izīrēt:

- 1) valsts un pašvaldību izglītības iestāžu pārvaldīšanā vai lietošanā esošās ēkas, to daļas un zeme izmantojama izglītības procesa veikšanai un citiem šajā likumā minētajiem mērķiem;
- 2) izglītības iestāžu pārvaldīšanā vai lietošanā esošo ēku, to daļu vai zemes nodošana lietošanā trešajām personām pieļaujama, ja tas neapdraud izglītojamo veselību, dzīvību un drošību, nav pretrunā ar morāles un ētikas normām un netraucē izglītības procesu, kā arī citu šajā likumā paredzēto darbību veikšanu. Ēku, to daļu vai zemes nodošana lietošanā trešajām personām pieļaujama, noslēdzot rakstveida līgumu, kas reģistrējams Izglītības un zinātnes ministrijā, citas nozares ministrijā vai attiecīgajā pašvaldībā;
- 3) līgumā, ko izglītības iestāde noslēgusi ar juridisko vai fizisko personu par izglītības iestādes pārvaldīšanā vai lietošanā nodotās zemes, ēku vai atsevišķu to daļu lietošanu, ietverams noteikums, kas paredz, ka gadījumā, ja lietojamais objekts nepieciešams izglītības iestādei izglītības procesa vai citu šajā likumā paredzēto darbību veikšanai vai ja šī lietošana apdraud izglītojamo veselību, dzīvību un drošību vai ir pretrunā ar morāles un ētikas normām, izglītības iestāde līgumu var lauzt, vienu mēnesi iepriekš brīdinot par to lietotāju (5).

Lēmumu par šo saimniecisko darbību un nomas/īres maksu pieņem izglītības iestādes vadītājs.

Jāpiezīmē, ka iestādes dibinātājas pašvaldības pārstāvji ir tiesīgi pārtraukt skolas veikto saimniecisko darbību, ja tā mazina izglītības kvalitāti. Arī skolas vadība ir tiesīga pārtraukt skolas bibliotēkas veiktās saimnieciskās aktivitātes, ja tās ir pretrunā ar izglītības iestādes darbības principiem un mērķiem, piemēram, iestādes bibliotēkas lasītavā vai datorlasītavā sistemātiski tiek noslogotas telpas un aprīkojums peļņas gūšanai, tādējādi pārkāpjot izglītības iestādes skolēnu un pedagogu informacionālās tiesības.

3. Alternatīvo finanšu līdzekļu piesaistes veidi skolas bibliotēkas krājuma papildināšanai

Dāvinājumi

Dāvinājumus skolas bibliotēka var saņemt no skolēniem, skolēnu vecākiem, pedagogiem, skolas viesiem, izdevējiem, autoriem.

Ja dāvinājums netiek sniegts piespiedu kārtā, tad bez materiālā labuma tam ir arī audzinošs efekts. Grāmatas tiek dāvinātas visu mācību gadu. Speciālas dāvinājumu uzlīmes ar skolas simboliku un dāvinātāja vārdu veicina dāvinātāja personisko atbildību par dāvinājumu. Dāvinājumi tiek uzskaitīti un katalogizēti saskaņā ar bibliotēku krājuma uzskaites noteikumiem.

Šāda dāvināšanas prakse daudzās Latvijas skolās ir skolas administrācijas un bibliotēkas darbinieku koordinēts process. Dāvinājumu koordinācija sniedz iespēju novērst dāvinājumu kvantitatīvo stihiskumu un neprognozējamu kvalitāti.

Dāvinājumu pozitīvie aspekti:

- tiek papildināts bibliotēkas krājums, izmantojot ārpusbudžeta līdzekļus;
- dāvināšanas akcija palielina skolēnu pašapziņu;
- dāvināšanas akcija popularizē skolas bibliotēkas tēlu.

Dāvinājumu negatīvie aspekti:

- koordinēts dāvināšanas process iespējams vienīgi lielākās pilsētās un pilsētcietumos, kur ir salīdzinoši augsta iedzīvotāju pirktspēja;
- ja krājuma komplektēšana balstās tikai uz ārpusbudžeta līdzekļiem, ir neiespējami plānot krājumu, tāpat ir neiespējami sadarboties ar izdevniecībām;
- morāli novecojuši vai skolēnu vecumposmiem nepiemēroti dāvinājumi rada ētiskas problēmas – ir neētiski pieprasīt noteiktu dāvanu vai atteikties no dāvanas;
- skolu administrācijas dažkārt nevēlas atspoguļot optimālo (patieso) dāvinājumu skaitu pārskatos pašvaldībām, baidoties, ka tās neiedalīs pietiekamus finanšu līdzekļus krājuma papildināšanai. Šeit iezīmējas skolas bibliotēkas un pašvaldības sabiedrisko attiecību problēma.

Materiālās bāzes papildināšana ar bibliotēkas maksas pakalpojumus iegūtiem skaidras naudas līdzekļiem

Maksas pakalpojumi skolu bibliotēkās nav populārs ārpusbudžeta līdzekļu piesaistes veids, jo

- 1) maksas pakalpojumi skolas bibliotēkā ir neētiski un pretrunā ar bērnu bibliotekārās apkalpošanas pamatprincipiem;
- 2) maksas pakalpojumu sniegšanas legalizācija izglītības iestādes bibliotēkā ir apgrūtinoša no grāmatvedības viedokļa;
- 3) maksas pakalpojumi neveicina informācijas tehnoloģiju izmantošanas apguvi un pieejamību skolas bibliotēkā.

Maksas pakalpojumu pozitīvie aspekti:

- ja maksas pakalpojumi skolas bibliotēkā tiek legalizēti, tad veidojas stabili un prognozējami ārpusbudžeta ienākumi;
- skolas bibliotēkas nolikumā ir jābūt sadaļai vai punktam, kas paredz šo maksas pakalpojumu ienākumu pilnīgu vai daļēju piešķiršanu skolas bibliotēkai.

Maksas pakalpojumu negatīvie aspekti:

- bibliotēkas personāls tiek papildu noslogots ar mērķi gūt peļņu krājuma papildināšanai;
- maksas pakalpojumu legalizēšanas normatīvā bāze skolu bibliotēkām ir vāji attīstīta;
- maksas pakalpojumu ienesīgums ir reģionāls aspekts;
- maksas pakalpojumus skolas bibliotēka var realizēt tikai tad, ja ir vairāki bibliotēkas darbinieki.

Peļņas procents no tirdzniecības ar vietējo un ārvalstu izdevniecību produkciju skolas bibliotēkā

Tirgojoties un popularizējot izdevniecību un apgādu produkciju skolas bibliotēkā, visbiežāk tiek praktizēts, ka peļņas procentu bibliotēka saņem materiālā veidā. Šādu finanšu līdzekļu piesaiste Latvijā ir reta, taču diezgan perspektīva, jo

- 1) tirdzniecība ar grāmatām, periodiku un kancelejas precēm nav ētiskā pretrunā ar kultūras un izglītības iestādes darbības principiem;
- 2) skolas bibliotēka ir reģionālo grāmatizdevumu jaunumu reklāmas starpniece un popularizētāja vietējā sabiedrībā.

Izdevniecību un apgādu produkcijas reklamēšanas un tirdzniecības

pozitīvie aspekti:

- papildu ienākumu sniegšana notiek bibliotēkas darba laikā;
- bibliotekāri un līdz ar to arī izglītības iestādes pedagogi ir patstāvīgi informēti par grāmatniecības jaunumiem;
- popularizējot jaunās grāmatas, bibliotekārs vienlaikus var iepazīt savus lasītājus un attiecīgi modelēt sava krājuma politiku;
- reizēm iespējams arī bartera darījums ar izdevēju – apmaiņā pret bibliotēkas telpu īri bibliotēka var paturēt noteiktu skaitu izstādes eksemplāru;
- jaunu grāmatu un citu izdevumu klāsts sniedz papildu iespējas realizēt dažādu grāmatu popularizēšanas pasākumus bibliotēkā (piemēram, jauno grāmatu pēcpusdienu, tikšanās ar autoru vai izdevējiem);
- šāda saimnieciska darbība ir viegli legalizējama, jo darījumā iegūtās grāmatas tiek uzskaitītas kā dāvinājumi.

Reklamēšanas un tirdzniecības negatīvie aspekti:

- ienākumi no šīs saimnieciskās darbības ir atkarīgi no pedagogu un skolēnu vecāku pirktpējas;

- bibliotēkas personālam ir papildu darba slodze, kas neietilpst bibliotēkāju tiešajos pienākumos;
- bibliotēkas darbiniekiem ir materiālā atbildība par precī;
- izdevniecības bieži vien nav ieinteresētas savstarpēji izdevīgu darījumu slēgšanā ar bibliotēkas darbiniekiem.

Skolas bibliotēkas krājuma papildināšana par vecāku līdzekļiem

Par budžeta līdzekļiem iegādātās mācību grāmatas saņem maznodrošināto ģimeņu skolēni, bet pārējie vecāki tās iegādājas par savu naudu. Šo procesu koordinē izglītības iestādes administrācijas darbinieki un bibliotekāri.

Šādas prakses **n e g a t ī v i e a s p e k t i**:

- bieži tiek iegādātas skolotāju neieteiktās mācību grāmatas, lai arī vecākiem tiek izsniegts atbilstošās literatūras precīzs saraksts. Tas rada sabiedrības un izglītības iestādes attiecību saspīlējumu un kavē sekmīgu mācību procesu;
- iegādātās mācību grāmatas visbiežāk paliek skolēna lietošanā, bibliotēkas mācību grāmatu krājums netiek papildināts un nākamajā mācību gadā nepieciešams iegādāties jaunu mācību grāmatu komplektu. Skolas bibliotēkai nav tiesību šos mācību grāmatu komplektus pārpirt no skolēniem, bibliotēka tikai var pieņemt tos dāvinājumā, bet ar to skolēnu vecāki nav apmierināti.

Mācību grāmatu iegāde par klases fonda naudu

Mācību grāmatu iegādi par skolēnu vecāku līdzekļiem iespējams realizēt šādi: bibliotēkas darbinieki veic aprēķinus par bibliotēkas krājumā esošajiem mācību grāmatu eksemplāriem un trūkstošo grāmatu iegādei nepieciešamo summu sadala pa klašu grupām. Tādējādi tiek savākta klases fonda nauda, un grāmatas iegādājas bibliotekārs centralizēti.

Mācību grāmatu iegāde par skolas fonda līdzekļiem

Skolas vecāku padome lemj par skolas brīvprātīgā naudas līdzekļu fonda izlietojumu skolas mācību līdzekļu iegādei. Naudas līdzekļu izlietojumu kontrolē vecāku padome. Mācību grāmatas paliek skolas bibliotēkas krājumā un tiek uzskaitītas atbilstoši normatīvajiem aktiem.

P o z i t ī v i e a s p e k t i:

- vecāku tēriņi mācību līdzekļu iegādei ir mazāki, jo grāmatas tiek iegādātas centralizēti;
- tiek realizēta vecāku pašpārvaldes sadarbība ar skolu.

N e g a t ī v i e a s p e k t i:

- var būt apgrūtināta mācību grāmatu uzskaitē;
- vecāku pirktspeja ir ļoti atšķirīga, un iespējama vecāku nepmierinātība ar izglītības iestādi, skolēnu pāriešana uz labāk finansētu izglītības iestādi attiecīgajā reģionā.

Mācību līdzekļu noma

Mācību līdzekļu noma ir darbietilpīga un juridiski vairāk sarežģīta nekā citi bibliotēkas krājuma papildināšanas veidi. Skolas bibliotēkas krājuma mācību grāmatas skolēniem tiek izīrētas uz attiecīgo mācību gadu par simbolisku samaksu. Par iegūto naudu tiek iepirkatas trūkstošās vai nepieciešamās mācību grāmatas un uzskaitītas mācību līdzekļu krājumā.

Pozitīvie aspekti:

- maksa par mācību līdzekļu iegādi skolēnu vecākiem ir minimāla;
- iespējams plānot mācību grāmatu krājuma komplektēšanu.

Negatīvie aspekti:

- pat minimālas mācību grāmatu iegādes izmaksas daudziem vecākiem šķiet nepieņemamas;
- mācību līdzekļu noma ir finansiāli un juridiski darbietilpīgs process;
- nolikums par mācību grāmatu krājuma nomu jāsaskaņo ar skolas vadību, ar vecākiem to pilnsapulcē un ar finanšu uzraudzības institūcijām. Mācību grāmatu krājuma noma ir maksas pakalpojums par mācību procesa realizāciju, un tieši šis faktors attur daudzas izglītības iestādes no šādas saimnieciskās darbības, jo būtībā tiek pārkāpts izglītības un informācijas pieejamības princips.

Grāmatu iegāde par sponsoru finanšu līdzekļiem**Pozitīvais aspekts:**

- nav jāpiesaista skolēnu vecāku līdzekļi mācību procesa organizēšanai.

Negatīvie aspekti:

- sponsorēšana ir neregulāra, un tāpēc šo krājuma papildināšanas veidu nevar aplūkot kā sistēmu;
- sponsorēšana nav prognozējams process;
- mācību grāmatas nav ilglaicīgs ieguldījums atšķirībā no bērnu daiļliteratūras grāmatām, kuru saņemšana no sponsoriem ir vairāk vērtā

Noslēgums

Finanšu un ekonomikas terminoloģijas un citu teorētisko jomu pārzināšana sniedz iespēju bibliotekāriem iesaistīties finanšu resursu plānošanas un pārdales procesā. Tas ir ceļš uz veiksmīgu bibliotēkas finanšu pārvaldības praksi.

Skolu bibliotēku finanšu resursus veido trīs galvenie avoti: valsts budžetā akumulētie līdzekļi, ārpusbudžeta līdzekļi, izglītības iestādes peļņa un amortizācija.

Skolu bibliotēku finanšu sistēmas hierarhijā centrālā vieta ir valsts un pašvaldību budžeta finanšu līdzekļiem, savukārt ārpusbudžeta finanšu līdzekļiem un pašu ieņēmumiem ir vienlīdz pakārtota nozīme.

Skolu bibliotēku budžets izglītības iestādes budžeta gada tāmē netiek nodalīts atsevišķi, redzama ir tikai sadaļa par grāmatu iegādi. Skolas grāmatvedība ar bibliotēkas kā skolas struktūrvienības grāmatvedību nodarbojas divos virzienos – darbinieku algu aprēķināšanā un grāmatu un periodikas iegādē.

Valsts un pašvaldību finansējums nespēj pilnīgi nodrošināt skolu bibliotēkas, un tāpēc izglītības iestādēm pašām nepieciešams meklēt papildu finansēšanas avotus. Finanšu līdzekļi, kas nonāk izglītības iestādes pārvaldībā ārpus valsts un pašvaldību budžeta līdzekļiem, ir ārpusbudžeta finanšu līdzekļi.

Veidus, kā izglītības iestādes bibliotēka var saņemt papildu finansējumu un papildināt savu īpašumu, nosaka Izglītības likums. Tas pieļauj maksas pakalpojumu sniegšanu iestādes nolikumā vai satversmē noteiktajos gadījumos. Tāpat nepieciešams mērķtiecīgi un rūpīgi izstrādāts izglītības iestādes un izglītības iestādes bibliotēkas nolikums, kurā uzskaitīti visi maksas pakalpojumi un uzņēmējdarbības formas.

Ārpusbudžeta finanšu līdzekļi izglītības iestādēs tiek iedalīti alternatīvajos finanšu līdzekļos, kas balstās uz labdarību un mecenātismu, un pašu ieņēmumos no saimnieciskās darbības.

Izmantotie informācijas avoti

1. *Bibliotēku likums* [tiešsaiste] : [likums apstiprināts 21.05.1998, spēkā no 09.06.1998]. [B.v. : b.i., b.g.]. [skatīts 2005. gada 1. martā]. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=48567>
2. **Giesecke, J.** Core Competencies and the Learning Organization. *Library Administration & Management*, Nr. 3, 1999, p. 158–166.
3. **Gluhova, G.** *Skolas bibliotēkas ārpusbudžeta finansējums*: bakalaura darbs. Rīga : LU SZF Bibliotēkzinātnes un informācijas zinātnes nodaļa, 2004.
4. *Grantsmanship for Small Libraries and School Library Media Centers*. Sylvia D. Hall-Ellis, Doris Meyer, Frank W. Hoffmann, Ann Jerabek; ed. by Frank W. Hoffmann. Englewood (Colorado) : Libraries Unlimited, 1999. xiii, 173 p. : ill., tab. ISBN 1563084848.
5. *Izglītības likums* [tiešsaiste] : [likums apstiprināts 29.10.1998, spēkā no 17.11.1998]. [B.v. : b.i., b.g.]. [skatīts 2005. gada 1. febr.]. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=50759>
6. **Kalniņa, I.** *Solis pretī sponsoriem* [tiešsaiste]. Rīga : Politika.lv., Sabiedriskās politikas centrs PROVIDUS, [b.g.]. [skatīts 2004. g. 25. aprīlī]. Pieejams: <http://www.politika.lv/index.php?id=101827&lang=lv>
7. *Par uzņēmumu ienākumu nodokli* [tiešsaiste] : [likums pieņemts 09.02.1995, spēkā no 01.04.1995.]. [B.v. : b.i., b.g.]. [skatīts 2005. gada 1. febr.]. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=93017>
8. **Poderis, T.** *Your Non-profit Fund Raising Resource* [tiešsaiste]. [B.v. : b.i., 1997]. [skatīts 2004. gada 23. dec.]. Pieejams: <http://www.raise-funds.com/asktony.html>
9. *Radio un televīzijas likums* [tiešsaiste]: [likums pieņemts 24.08.1995.]. [B.v. : b.i., b.g.]. [skatīts 2005. gada 22. martā]. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=93017>
10. *Sabiedriskā labuma organizācijas likums* [tiešsaiste] : [likums apstiprināts 17.06.2004, spēkā no 01.10.2004.]. [B.v. : b.i., b.g.]. [skatīts 2005. gada 1. febr.]. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=93017>
11. **Vīksna, A.** *Korporatīvās sociālās atbildības piemēri Latvijā* [tiešsaiste]. Rīga : Politika.lv., Sabiedriskās politikas centrs PROVIDUS, [b.g.]. [skatīts 2004. g. 25. aprīlī.]. Pieejams: <http://www.politika.lv/index.php?id=101827&lang=lv>
12. **Громова, О.** *Обзор опыта работы школьных библиотек России* [tiešsaiste]. [B.v.] : Издательский дом «Первое сентября», [b.g.]. [skatīts 2004. g. 2. martā]. Pieejams: <http://lib.1september.ru/2003/15/1.htm#10>
13. **Николаев, А. И.** Благотворительная помощь: проблемы и пути решения. *Университетское управление: практика и анализ*, № 3, 2000, с. 54–56. ISSN 0947–5826.

Summary

In the centre of the master work "The Finance of School libraries" is the library budget, which to a large extent, determines the staffing, programm, services and resources. Because there is fierce competition for scarce school funding, the library specialist must be an articulate, vocal and persuasive advocate for the library if there is to be adequate funding to meet the needs of the whole school community.

The research work introduces us with the financial management aspect of librarianship in schools. In average as an essential skills in libraries are ranking well below materials selection, information skills teaching and a knowledge of literature available for young people and children.

The conception of this work is: every school library needs to formulate a clear financial plan which establishes targets for development and resourcing.

This work is essential reading and contains advice and models which can be asseded in relation to particular school libraries.

There is included an overall picture of potential and actual sources of funding, as a variety of official funding methods has changed in state education with the advent of grant maintained schools. Book fairs, birthday book programs and magazine sales are common ways of raising cash, other funding options may also be available.

Nowadays, the choice is often to take a strong position of advocacy and to improve the school library budget, or to accept the budget as given.

Key words: *school libraries, fund raising, library budget, financial management aspect of librarianship, sources of funding, the finance of school libraries.*

Energoinformācijas vadīšana bibliotēkas telpās

The Conduct of Energy Information in the Premises of the Library

Elīta Lazda

Latvijas Universitāte Sociālo zinātņu fakultāte
Bibliotēkzinātnes un informācijas zinātnes nodaļa
Rīga, Lomonosova iela 1, LV-1018
e-pasts: elita@mits.lv

Jēdziens “energoinformācija” ir saistīts ar dažādu tautu paražām un ticējumiem par apkārtesošās enerģijas izmantošanu cilvēku labā. Energoinformācijas būtības skaidrojums ir meklējams fen šui ieteikumos.

Ķīniešu mācības fen šui pamatā ir senas zināšanas, kas balstās uz vēsturisko pieredzi. Tā ir gan simbolu zinātne, gan māksla, un tādējādi tai nepieciešama radoša pieeja.

Ir iespējams izveidot patīkamu darbavietu, kurā ikviens var veikt savus pienākumus ar prieku.

Raksta mērķis ir dot ieskatu, kā, izmantojot energoinformāciju, var radīt rosinošu un dzīves spara bagātu vidi bibliotēkā.

Atslēgvārdi: energoinformācija, fen šui, darbavieta, enerģija, veiksmē, harmonija (saskaņa).

Cilvēki parasti bibliotēkā pavada samērā ilgu laiku. Savukārt bibliotekāriem tā ir darbavieta, un tāpēc viņiem bibliotēkā vide ir īpaši nozīmīga. Šī vide var ietekmēt negatīvi vai pozitīvi gan darbiniekus, kas bibliotēkā strādā ik dienu, gan apmeklētājus, kas tajā ierodas uz dažām stundām. Bieži vien ēkās, kurās atrodas bibliotēkas, tikpat kā neko nevar mainīt, taču individuālās darbavietas un apmeklētāju telpas var iekārtot tā, lai radītu stimulējošus un labvēlīgus apstākļus darbam. Veidojot bibliotēku, tiek domāts par krājumu glabāšanu un pieejamību, bet bieži ir aizmirsts, ka tajā strādā cilvēki, kam nepieciešama harmoniska vide visas darbadienas garumā. Harmoniskā vidē bibliotekārs labāk spēj veikt savus pienākumus un ir pretimnākošs apmeklētājiem, savukārt apmeklētāji tajā vēlēšies uzturēties biežāk.

Bibliotēku telpas ir tā vieta, kur var izpausties radošās spējas, aktivitāte un garīgais spēks. Ja garīgā enerģija tiek bloķēta vai telpa ir pārsātināta ar to, šīm parādībām atbilstošās sajūtas negatīvi ietekmē veicamo darbu un radošo procesu. Iekārtojot bibliotēkas telpas, jāpievērš uzmanība energoinformatīvajiem pamatprincipiem. Tādējādi iespējams panākt darba ražīguma kāpinājumu bibliotēkas darbinieku vidū un līdz ar to arī apmeklētāju un abonentu skaita pieaugumu. Ir jāņem vērā, ka jebkura saskarsme pirmām kārtām notiek energoinformatīvajā līmenī.

Energoinformācija sniedz zināšanas, kuras palīdz sakārtot dzīves telpu, lai cilvēks, dzīvojot vai strādājot tajā, nejustos atrauts no dabas un viņa dzīves ritmi būtu saskaņā ar dabas ritmiem. Ar šo zināšanu palīdzību ir iespējams rast kompromisu jebkurā situācijā, bet vislabākās sekmes ir tad, ja uzzinātais tiek izmantots praksē. Lai pārliecinātos, vai attiecīgais paņēmieni dod vēlamu rezultātu, tas jāvērtē radoši. Enerģiju, kuru rada telpa un tajā ievietotie priekšmeti, var virzīt tā, lai uzlabotos darba ražīgums un darba apstākļi tuvotos ideālam.

Izmantojot energoinformāciju, ir iespējams radīt harmoniju cilvēkā, kā arī apkārtējo vidi un iekšējo pasauli jaunā, labākā kvalitātē. Lai labāk izskaidrotu energoinformācijas būtību, izmantoti fen šui ieteikumi. Taču fen šui ir gan simbolu zinātne, gan māksla, un tāpēc tai nepieciešama radoša pieeja.

Ķīniešu mācība fen šui ir senas zināšanas, kas pamatotas uz vēsturisko pieredzi. Gadu tūkstošos tā ir pārvērtusies par mākslu. Fen šui pamatā ir māka dzīvot saskaņā ar apkārtējo pasauli. Tulkojumā fen šui nozīmē “vējš” un “ūdens”. Senajā Ķīnā cilvēku izdzīvošana bieži vien bija atkarīga no mākas atrasties harmonijā ar dabas stihijām (16).

Ar fen šui Ķīnā nodarbojas 5000 gadu. Šī prakse ir tikpat veca, cik pati ķīniešu kultūra, bet tās pirmsākumi meklējami vēl tālākā senatnē.

Rūpīgi novērojot apkārtējo pasauli un tās ietekmi uz cilvēku, ķīnieši fen šui ir pilnveidojuši. Mūsdienās tā ir smalka principu un telpas organizēšanas sistēma, kas tiek balstīta uz pieredzi un saprātu.

Fen šui zināšanas ir nepieciešamas, lai projektētu un celtu dzīvojamus namus vai biroju ēkas, lai iekārtotu dzīvokļus, birojus un mācību telpas, lai ierīkotu dārzus un parkus, kā arī pareizi izvēlētos un izvietotu mēbeles un simboliskos priekšmetus, kuri vada un izklidē enerģiju telpā. Tas savukārt cilvēkam palīdz būt veiksmīgam, sasniegt labklājību un laimi un saglabāt labu veselību.

Kāpēc darbinieks, sēžot savā kabinetā, ātri nogurst, bet, iegājis blakustelpā, it kā atgūst spēkus? Kāpēc moderni iekārtotā birojā nepārtraukti bojājas tehnika? Fen šui – senā ķīniešu zinātne – to skaidro šādi: “visa apkārtējā telpa ap mums ir piepildīta ar “Ci” – enerģiju, kas ir atkarīga no dabas, cilvēkiem, arhitektūras. Viss uz pasaules ietver sevī Ci – kalni, ūdens, koki, akmeņi, celtnes, mēbeles, mašīnas, datori un, protams, cilvēki. Šī nesataustāmā, bet visur esošā enerģija plūst pa ielām, taciņām, upēm, dzelzceļa sliedēm, kāpnēm un koridoriem un cauri durvīm iekļūst telpās. Taču bieži vien tā tur atdurās pret asiem stūriem un “noslīkst” dažādās nevajadzīgās lietās, kas pārblīvējušas telpu (4). Ir svarīgi, lai darba telpa būtu iekārtota ne tikai gaumīgi vai moderni, bet tajā valdītu arī visu priekšmetu, krāsu gammu, izmantoto materiālu savstarpēja saskaņa. Jāapzinās, ka ikviens materiāls un priekšmets rada enerģētiskos viļņus jeb tam piemīt energoinformācija.

Fen šui ir filozofisku dzīves iespēju sistēma, un to var izmantot jebkuras kultūras pārstāvji līdztekus saviem ticējumiem un paražām. Pareiza fen šui izmantošana ir īpaša māka, un tās principus nevar izvēlēties tikai tāpēc, lai pieskaņotos kādas vietas vai indivīda apstākļiem.

Fen šui apvieno mistikas, veselā saprāta un labas gaumes elementus, kā arī vienlaikus ir gan māksla, gan zinātne.

Mūsdienās fen šui gūst lielus panākumus ne tikai Āzijā. Šī mācība izplatās arī Eiropā un Amerikā, pašās dinamiskākajās pasaules pilsētās – Ņujorkā,

Losandželosā, Sanfrancisko, Parīzē, Londonā, Berlīnē. Pēdējos gados tiek organizēti daudzi fen šui mācību kursi un izdots simtiem attiecīgu grāmatu. Par to liecina internets, kurā liela vieta ierādīta tieši fen šui.

Fen šui mācība ir mūsdienīga, internacionāla un demokrātiska. Tās kredo būtība – māksla dzīvot harmonijā – ir kļuvusi cilvēkiem tuva (7).

Bibliotēkas iekšējais plānojums var atstāt sliktu iespaidu uz cilvēku omu un rīcību. Vide, kuru cilvēks rada ap sevi, palīdz veidot attiecības ar citiem cilvēkiem. Izmantojot fen šui, var labāk iekārtot telpu, atrast piemērotas krāsas un zīmējumus, kas ietver labvēlīgu energoinformāciju, un līdz ar to uzlabot bibliotēkas vidi pat tad, ja finansējums nav pietiekams. Tā kā darbavietā tiek pavadīta lielākā dienas daļa un jātiekas ar daudziem apmeklētājiem, darbiniekiem savi pienākumi jāveic harmonizētā vidē.

Viss telpā notiekošais rada enerģijas viļņus. Tāpat kā ūdenī iemests akmens izveido aplūš, tā arī enerģija atstāj savas pēdas uz sienām, grīdas, griestiem, mēbelēm, priekšmetiem, augiem, dzīvniekiem un cilvēkiem attiecīgajā telpā. Ja notikums ir saistīts ar negatīvām emocijām vai fiziskām traumām, tas atstāj ļoti nelabvēlīgu ietekmi uz cilvēku. Ieejot telpā, kurā tikko noticis strīds vai bijis kāds negadījums, to var sajust burtiski “karājamies gaisā”. Reizēm cilvēki saka, ka “gaisu var griezt kā ar nazi”, t. i., atmosfēra ir tik ļoti sabiezināta, ka to var izjust fiziski (4). Enerģētiskie viļņi izklīst pa visu telpu, un to nogulsnes uzkrājas stūros, kaktos un plaisās.

Katrs priekšmets, katra telpa, tās izvietojums attiecībā pret debespūsēm, katra krāsa telpā, katrs materiāls rada energoinformāciju. Darba telpai jābūt iekārtotai ne tikai gaumīgi vai moderni, bet telpā jāvalda arī saskaņai, jo var izdot jauku krāsainu izdevumu par bibliotēku, regulāri publicēties presē, runāt par bibliotēku radio un televīzijas raidījumos, veltīt daudz laika, ieguldīt darbu un investēt naudu, taču tad, kad apmeklētājs tieši saskarsies ar bibliotēkas realitāti, var izrādīties, ka atmosfēra bibliotēkas telpās ir tik ļoti saspringta un sakāpināta, ka zūd jebkāda vēlēšanās tajā iegriezties vēlreiz vai vispār uzsākt sadarbību (2). Bibliotēka var veidot plašas, krāsainas un dārgas programmas, bet tās nedos gaidītos rezultātus, ja energoinformācijas apmaiņa starp priekšmetiem būs negatīva. Tā ietekmēs ne tikai priekšmetus apkārtējā vidē (piemēram, bez redzama iemesla bojājas tehnika vai lūzt grāmatplaukti), bet arī cilvēkus, kas strādā attiecīgajā telpā.

Rakstā ir sniegts ieskats, kā, pamatojoties uz energoinformatīvajiem pamatprincipiem un vienlaikus neatkāpjoties no bibliotēku normatīvajos dokumentos noteiktajām prasībām un vispārīgajiem iekārtošanas principiem, radīt bibliotēkās rosinošu un spēkus radošu vidi.

- Lai tiktu izpildītas fen šui funkcijas, jāievēro vairāki noteikumi, piemēram:
- jābūt pietiekamam plašumam, kur plūst enerģijai;
 - durvīm jāatveras brīvi un bez čīkstēšanas;
 - logiem jābūt aizvilkti ar aizkariem, ja aiz tiem ir gaismas aka vai paveras skats uz nomācošu industriālu vidi;
 - telpā nedrīkst būt uz priekšu izvirzīti asi stūri; ja no šīm “bultām” nav iespējams izvairīties, jācenšas stūrus nomaskēt ar augiem vai spoguļiem (14).

Daudzi no fen šui noteikumiem ir loģiski un viegli izskaidrojami. Piemēram, ja čīkst durvis ikreiz, kad tās ver, ir skaidrs, ka cilvēki ar laiku sāk justies nepatīkami,

verot šīs durvis. Lai bibliotēkai paplašinātos apmeklētāju loks, fen šui iesaka pie sienām izvietot cilvēku grupu fotogrāfijas. Tajās varētu būt redzami bibliotēkas darbinieki vai ar bibliotēku saistītu draudzīgu cilvēku grupas. Ja šķiet, ka telpā pārņem skumjas vai garlaicība, jāizvieto koši ziedi. Lai darbs ritētu mierīgi un vienmērīgi, jāatbrīvojas no ģeometriskiem zīmējumiem un stūrainām līnijām un jādod priekšroka plūdlīnijām. Tā, piemēram, sarkano trijstūri, ko visā pasaulē izmanto par brīdinājuma zīmi uz ceļa, zemapziņa uztver kā briesmu signālu.

Tomēr ne jau visi fen šui noteikumi balstās uz loģiku, un būtu aplam noraidīt idejas, kuras no loģikas viedokļa nav saprotamas. Bieži vien ar loģiku nesaistītu noteikumu pamatā ir neskaitāmu paaudžu pieredze, un dažreiz tieši tā ir visiedarbīgākā. Izmantojot fen šui, jāpamatojas uz intuīciju, kas ir galvenais spēks brīnumainas, dzīvi apliecinošas enerģijas radīšanā.

Iekārtojot bibliotēku pēc fen šui, jāņem vērā, ka tehnoloģijas strauji attīstās. Pasaule kļūst vecāka, un līdz ar to arī uzkrātā informācija un iegūtās cilvēces zināšanas nemitīgi paplašinās. Jābūt gataviem, ka bibliotēkas krājums nemitīgi papildināsies. Taču ir pienācis laiks arī padomāt par bibliotēkā strādājošo darbinieku un apmeklētāju labsajūtu. Tā kā bibliotēkās ir nepieciešami kilometriem gari plaukti, kuros varētu izvietot un glabāt esošo materiālu krājumu, pastiprināti tiek domāts par šā krājuma glabāšanu elektroniskā formā, kas aizņem salīdzināmi mazāku vietu. Tomēr šai ziņā, pamatojoties uz fen šui pamatprincipiem, rodas vairākas problēmas. Viena no tām ir elektrostress (4).

Bibliotēka mūsdienās ir ne tikai grāmatu krātuve, bet arī zinātniski pamatotu organizatorisku, pedagoģisku, tehnisku, sanitārtehnisku un vēl citu pasākumu komplekss, kas, pilnveidojot tehnoloģijas un nodrošinot apstākļus radošam darbam, uzlabo lasītāju apkalpošanu un palielina bibliotēkārā darba efektivitāti. Turklāt notiek arī nepārtraukts bibliotēkas darba pilnveidošanas process.

Atbilstoši fen šui mācībai katrai debespusei atbilst cits enerģijas veids. To nosaka dabas cikli. Piemēram, austrumu enerģija ir piemērota jaunai bibliotēkai, dienvidi – dinamiskām darbībām. Statistiskā ziemeļu puse jāatvēr mierīgām norisēm.

Bibliotēka galvenokārt sastāv no vairākām nodaļām, kuru savstarpējā darbība nodrošina vienotu bibliotēkas darbu. Katrai no šīm nodaļām atbilst kāda konkrēta debespuse.

- Funkcionālajām nodaļām, kas grāmatu apstrādes vai lasītāju apkalpošanas procesā pilda tikai atsevišķas funkcijas, atbilst rietumi.
- Kompleksajām nodaļām, kas veic visas atsevišķu dokumentu veidu komplektēšanas un apstrādes funkcijas, kā arī izsniedz fondus lasītājiem, atbilst dienvidi.
- Nozaru nodaļām, kurās ir koncentrēta lasītāju apkalpošana kādā noteiktā nozarē, atbilst austrumi.
- Tīkla nodaļām, kas apkalpo sava tīkla vai dažādu tīklu bibliotēkas, atbilst austrumi.
- Administratīvi saimnieciskajām nodaļām un palīgnodaļām, kuru veidošanas vai nepieciešamību nosaka darba apjoms vai bibliotēkas finansējums, atbilst rietumi.
- Fondu glabātavai, kas uzglabā visus bibliotēkā esošos materiālus, atbilst ziemeļi.

Jaunieguvumu apstrādi un lasītāju pieprasījumu apmierināšanu nodrošina mehānizētā transporta vai elektroniskā ceļa ieviešana, kā arī to darbinieku un galveno bibliotekāro ciklu teritoriāla tuvināšana, kuri veic savstarpēji atkarīgas funkcijas. Arī apstrādājamo fondu un lasītāju pieprasījuma plūsma tiek organizēta atbilstoši tiešās plūsmas principam. Jo īsāks un taisnāks maršruts, jo mazāks ir cikla ilgums, un tāpēc austrumos jāizvieto bibliotēkas abonementu, nozaru un tīkla nodaļas.

Dienvidos jāatrodas kompleksajām nodaļām, bet ziemeļu pusē būtu jāizvieto fondu glabātava.

Rietumu pusē vislabāk strādās funkcionālās nodaļas vai tās nodaļas, kuras atbild par finansēm, piemēram, administratīvi saimnieciskās nodaļas.

Lasītavai būtu jāatrodas blakus grāmatu krātuvei, bet krātuvei – blakus darba telpām, kurās apstrādā jaunieguvumus. Tām vislabāk ir izvēlēties dienvidrietumus.

Katalogu skapjus, kartotēkas, uzzīņu iekārtas izvieto tādās vietās, kas darbiniekiem un apmeklētājiem ir ērti pieejamas un izmantojamas (17).

Visās senajās filozofijas skolās tiek izšķirti divi galvenie dzīvības avoti: aktīvais – auglīgais vīrišķais avots un pasīvais – pieņemošais sievišķais avots. Fen šui šie avoti tiek saukti par Jan un In. Protams, “vīrišķais” un “sievišķais” nekādā ziņā nenozīmē, ka jebkurš vīrietis ir Jan un jebkura sieviete – In. Katrā raksturā un katrā personībā, tāpat kā jebkurā priekšmetā vai parādībā, ir abas šīs enerģijas (5). Pats galvenais ir panākt to saskaņu saskarsmē ar cilvēkiem, bibliotēkas iekārtojumā. Pie Jan iezīmēm fen šui pieskaita spilgtu gaismu, skaļu skaņu, aktīvu satiksmi, siltos toņus, gludas virsmas, siltumu, sausumu, dzīvu uguni, pie In – tumsu vai klusinātu gaismu, klusumu, aukstos toņus, mitrumu, vēsumu, mīkstas, pūkainas virsmas (3).

Bibliotēkā ir nepieciešama Jan enerģija, izņemot atpūtas telpu. Fen šui iesaka zvaniņus un sarkano krāsu interjerā, kas pastiprina Jan enerģiju un piesaista apmeklētājus. Protams, ne jau visur jāizvieto ķīniešu luksturīši, tomēr bibliotēkā vajadzētu atteikties no eiropeiskā melnbaltā iekārtojuma.

Pasaulē In un Jan spēki darbojas vienlaikus, izraisot kustību un uzturot līdzsvaru. Bibliotēkā In un Jan var piemērot fiziskām lietām, piemēram, plānojumiem un noformējumam, taču to analīzi var attiecināt arī uz dažādiem notikumiem bibliotēkā, kā arī uz attiecībām starp bibliotekāriem vai starp bibliotekāriem un lasītājiem.

Vairumam bibliotēku ir Jan enerģija. Darba virsmu taisnās līnijas, spožās luminiscējošās spuldzes, datoru ekrāni, spīdīgās grīdas virsmas, daudz lasītāju un nemitīga rošanās – tas norāda uz Jan klātbūtni. Bibliotēku palīgtelpas un it sevišķi grāmatu krātuves ir izvietotas atstātas no lasītavas vai abonementu nodaļas, tāpēc tur vairāk dominē In.

Parasti palīgtelpas atrodas citos stāvos vai atsevišķās tikai attiecīgajam procesam paredzētās telpās, bet lasītavā šīs zonas tradicionāli tiek atdalītas ar barjeru jeb leti. Letei jābūt tādā augstumā, lai pie tās varētu ērti cilāt grāmatas un lasītājs ar bibliotekāru apmainīties dokumentiem. Bibliotekāra pusē lete ar visu nepieciešamo jāiekārto vienkārši un pārskatāmi: priekšmeti, materiāli un dokumenti novietojami noteiktā, izdevīgā kārtībā – biežāk lietojamie tieši priekšā, lai būtu

iespējams bez liekas meklēšanas atrast vajadzīgo un paņemt to. Tāpat arī stingri noteiktā kārtībā jāizvieto materiāli un dažādi piederumi galda atvilktnēs un tuvākajā zonā. Biežāk lietojamiem priekšmetiem jāatrodas tuvāk, jo lieka meklēšana vai lasītāja pieprasījuma izpildes aizkavēšana rada nemieru un nekārtības iespaidu (24). Lete nedrīkst būt daļēji aizslēpta, piemēram, ar lieliem puķu podiem. Ja skats uz barjeru vienai acij ir aizsegts, kā arī ja darbiniekam skatiens jāvērs uz cita darbinieka datora aizmuguri, ir iespējams saslimt (20). Atdalošajai letei, pēc fen šui mācības, jābūt tādai, lai tā netiktu aizsegta apmeklētāju acīm. Nekādā ziņā nedrīkst būt redzama datora aizmugure, jo citādi apmeklētāji izjutīs nepatiku un, iespējams, sāks apmeklēt citu bibliotēku.

Fen šui neiesaka telpās atstāt redzamas sijas, jo tās rada nomācošu iespaidu. Ja sijas atrodas virs darbapalāta, tad zem tām strādājošajiem mazinās enerģijas intensitāte, tiek traucētas radošās domas un pat rodas depresija. Sijas izjauc enerģijas plūsmu telpā, it sevišķi, ja cilvēki uzturas nepiemērotās vietās zem tām. Masīvas atklātas sijas rada galvassāpes, migrēnu un stresu (8). Šādas smagas konstrukcijas virs galvas ir ļoti nelabvēlīgas, un no tām katrā ziņā jāatbrīvojas. Sijas ir nepieciešamas ēkas izturības palielināšanai, taču zem tām nedrīkst atrasties ne galdī, ne krēsli. Labāk zem sijām novietot grāmatplauktus, kas enerģiju virzīs augšup. Problēmu var novērst, pārvietojot darbapalātus vai zem sijām noliekot stāvlampu ar augšup vērstu gaismu. Nelieli piekārti objekti gaišos toņos vizuāli padarīs siju vieglāku. Nedrīkst sijām piekarināt lielus, tumšus vai smagus priekšmetus vai arī tādus priekšmetus, uz kuriem sakrājas putekļi. Ar sarkanu lentīti pārsiets bambuss ar dobu vidu (der arī jebkurš koka zars ar dobu vidu) arī var mazināt virs galvas esošās sijas negatīvo enerģiju (3).

Grūti ir novērst sliktu iespaidu, ko atstāj kolonnas ar taisnām malām. Ja šķautnes vērstas krēslu virzienā, tajos sēdošie cilvēki jutīsies neomulīgi. Šķautnes ir cēlonis slimībām, stresam, grūtībām, kā arī neveiksmēm (8). Jādara viss, lai kaut kā aizslēptu vai noapaļotu kolonnu asās šķautnes, pie tām novietojot augus vai priekšmetus, piemēram, kādu grāmatplauktu.

Svarīgi ir pievērst uzmanību enerģijas līmenim telpā. Gari un šauri koridori enerģijai ir kā skrejceļš. Tie maina enerģijas ātrumu, jo enerģija ieskrienas un pazūd kā vējš (3). Šo enerģijas plūsmu var padarīt lēnāku, stratēģiskās vietās uzstādot spoguļus, novietojot augus, kas enerģijai liktu plūst pa līku līniju, mainot grīdas segumu vai tā rakstu vai piekarot gaismas ķermeņus. Ja taisnā koridorā durvis atrodas citas citām pretī, tās savstarpēji konkurē un izraisa sliktu noskaņojumu. Te var līdzēt koridorā izvietoti augi.

Kāpnēs nedrīkst aizsegt ieeju, citādi enerģija, kurai vajadzētu nokļūt telpā, noplūdis uz kāpnēm un celsies uz augšu, neieplūstot telpā. Pie ieejas novietoti augi terakota podos veicinās stabilitāti.

Interjerā ir vairāki elementi, kuri spēj ietekmēt enerģijas līmeni un mainīt tās daudzumu. No fen šui viedokļa nav vēlams spoguļi novietot iepretim ieejas durvīm. Tas atgrūž enerģiju no telpas, un tās iemītnieki ātri nogurst pat no visvieglākā darba. Turklāt jāpievērš uzmanība hallei, tās stūriem un skapjiem. Ja hallē glabājas nevajadzīgas lietas, tad tās jāaizvāc. Tieši šādas lietas iznīcina enerģiju. Ja vienas durvis atrodas pret otrām durvīm, vidū jānovieto kāds priekšmets, piemēram, galds vai grāmatu plaukts, lai palēninātu enerģijas plūsmu. Ja durvis novietotas

neregulāri, jāatjauno līdzsvars, noliekot spoguļus vai gleznas katrā durvju pusē. Ja vienā rindā ir trīs vai vairākas durvis, tad enerģijas plūsmu var palēnināt, mainot vizuālo iespaidu, piemēram, starp durvīm uzstādot zemas lampas vai novietojot pusapaļus galdus. Ja atvērtās durvis aizsedz skatu telpā, pret tām jānovieto spogulis (12). Atstājot istabas durvis atvērtas, cilvēki jutīsies kā lielākas sabiedrības sastāvdaļa. Ja durvis neatrodas vienā līnijā, tad problēmu var atrisināt, durvju abās pusēs novietojot spoguļus vai gleznas (19).

Lai gan atbilstoši fen šui norādījumiem logiem nav tik liela nozīme kā durvīm, tomēr arī pa logiem ieplūst un aizplūst enerģija. Paceļamie logi, kas veras tikai līdz pusei, ierobežo enerģijas daudzumu, kas ieplūst telpā. Dažiem divrūšu logiem var atvērt tikai vienu pusi, un arī tam ir nevēlama ietekme. Ideālā gadījumā logiem jābūt atveramiem pilnībā un uz āru. Jāuzmanās no logiem, kam ir fiksētās divrūšu paketes ar nelielu atvērumu augšā. Logam ir jābūt augstam, jo ir jāredz debesis. Žalūzijas, kas to liedz, ievērojami samazina arī enerģijas plūsmu, turklāt tās atvērtā veidā vizuāli ir līdzīgas žiletēm un ar savām asajām malām ne tikai sadala istabā ienākošo enerģiju, bet arī it kā mērķē uz cilvēku (3).

Ja dienas laikā aizkari ir aizvērti, cilvēki kļūst nomākti un viegli aizvainojami. Labāk izmēģināt citus risinājumus, piemēram, izvietot lielus augus, vitrāžas vai uzlīmes. Mērķis ir redzēt pēc iespējas vairāk no ārpusaules. Logiem jābūt plašiem, to rūtis jākopj regulāri, lai uz tām neveidotos netīrumu plankumi. Ja logi atrodas dienvidrietumu pusē, saulainajās dienās vasarā ir nepieciešama aizsardzība no spilgtiem saules stariem. Fen šui iesaka šajā gadījumā žalūziju vietā iegādāties saultveri (3).

Mūsdienās pilsētas kņadas un transporta trokšņu problēmu var atrisināt, bibliotēkai ieliekot logus, kas izgatavoti no troksni slāpējoša materiāla. Taču tie aiztur svaiga gaisa ieplūšanu telpā. Ja ir iespējams, jānodrošina svaiga gaisa padeve, jo svaigs gaiss aktivizē nepieciešamo enerģiju darbam. Logi, pa kuriem ir redzams skaists skats un kuri ir plānoti saskaņā ar telpas iekārtojumu atbilstoši fen šui norādījumiem, nodrošina lielāku harmoniju darbavietā nekā tie logi, kas nav plānoti pēc fen šui (3). Turklāt logi, kuri atrodas iepretim ieejas durvīm, liek enerģijai ātri aizplūst no telpas, un darbiniekiem nekā no tās nepaliek pāri. Ja darbavietā atrodas tieši šajā enerģijas ceļā, cilvēks nav spējīgs efektīvi strādāt un ir pastāvīgi aizkaitināts katra sīkuma dēļ.

No fen šui viedokļa dažas strukturālas detaļas ir uzskatāmas par problemātiskām, jo tās ietekmē enerģiju un izraisa diskomfortu. Ikreiz, kad enerģijas plūdums tiek pārtraukts, rodas grūtības, un tāpēc jācenšas nogludināt jebkuru asu malu. Tas panākams, izmantojot augus un audumus. Arī pret cilvēku pavērstās asās mēbeļu malas var radīt sarežģījumus.

Nepieciešams palūkoties apkārt, vai tuvumā nav asu stūru vai šķautņu. Tā kā darbavietā asas malas rada situācijas, kad nav iespējams strādāt efektīvi, tās jānomaskē (8).

Mēbeļu stūriem vajadzētu būt noapaļotiem, lai tie netraucētu pārvietošanos telpā un nebūtu vērsti tuvumā strādājoša cilvēka virzienā. Ja bibliotekārs ikreiz, dodoties pie kataloga skapja, pret galda stūri sasitīs kāju vai arī tikai ar pūlēm varēs atvilkt atvilktni, jo priekšā būs novietots kāds krēsls vai galds, viņš ātri vien kļūs nervozs, un tas radīs saspīlējumu darba attiecībās. Arī plauktu šķautnes raida

negatīvu enerģiju un var būt par cēloni darbinieka iekšējam nemieram. Uz šādiem plauktiem jānovieto nokareni augi, kas neitralizēs asos stūrus. Vienkāršākais risinājums ir apsiet ap grāmatplauktiem sarkanu dzīparu, kas novērsīs negatīvo enerģiju, vai arī pretim asajam stūrim novietot spoguļi, kas it kā “raidīs” negatīvo enerģiju atpakaļ. Šaurās telpās izvietoti spoguļi radīs arī plašuma izjūtu, bet tie nedrīkst būt pavērsti tā, lai bibliotekārs varētu redzēt pats sevi darbā. Nepārtraukti redzot sevi spoguļī, viņš nejutīsies ērti un nemītīgi rūpēsies par savu izskatu.

Telpas stūri parasti ir tumši, un tajos nepieciešams ielikt kaut ko krāsainu, piemēram, augus, kas sekmē enerģijas plūsmu (4).

Izmantojot krāsas, notiek spēle ar gaismu, jo gaismai ir dažādu krāsu spektrs. Bibliotēkā būtu jāizmanto tādas krāsas, kas atbilst dabiskai dienasgaismai, piemēram, pasteltoņi (11). Pēc fen šui ieskatiem, bibliotēkas telpas ietekmē arī materiāli. Tapsētiem tumšas krāsas krēsliem un aizkariem piemīt ļaunā kvalitāte, bet gludām, cietām, gaišām metāliskām virsmām – Jan īpašības.

Bibliotēkas noformējumam un iekārtojuma materiāliem piemīt spēja absorbēt vai atstarot gaismu. Tas novērojams arī attiecībā uz grāmatām, jo to iesējumi ir atšķirīgi (3).

Krāsa ir vibrācija, uz kuru cilvēks reaģē dažādi – apzināti un neapzināti. Liela nozīme ir telpu sienu krāsojumam. Tam jābūt nomierinošam un neuzkrītošam, nevis spilgtam. Dienesta telpas, lasītavas un abonementa telpas ieteicams krāsot pasteltoņos. Tie labi atstaro gaismu, nepārpūlē redzi un nomierina cilvēku, kā arī atbilst jebkurai gaumei. Darbiniekus ietekmē arī priekšmeti, iekārtu, gleznu un mēbeļu krāsa (18). Šai ziņā vajadzētu ievērot fen šui ieteikumus: krāsas, kuras saistītas ar pieciem elementiem (ūdeni, zemi, koku, metālu, uguni), ierosina attiecīgo elementu enerģiju. Šīs krāsas var izmantot, ja vēlas izcelt kādas darbības veidu vai kvalitāti. Krāsām, kas atbilst pieciem elementiem, jābūt līdzsvarā jebkurā telpā. Ja dominēs vai vispār nebūs izmantots kāds elements, tas ietekmēs darba enerģiju (3). Krāsas akcents var stimulēt enerģijas kustību. Lai līdzsvarotu vidi, jāizmanto krāsas, formas vai materiāli, kas saistīti ar katru elementu. Piemēram, ja bibliotēkas telpu sienas ir košās krāsās, vislabāk mēbelēm izvēlēties maigas krāsas vai to sajaukumu. Materiāli, to krāsas un formas var paaugstināt, pavājināt vai saglabāt kādas vietas enerģiju atbilstoši elementu attiecībām (19).

Mēbeļu krāsojumam vai faktūrai vajadzētu būt pieskaņotai sienu krāsojumam, lai mēbeles neizceltos, tātad – nenovērstu uzmanību. Tāpat nav ieteicams brīvās sienas pārsātināt ar plakātiem, gleznām vai darbu plāniem, jo tas ne tikai izjauks interjera kopīgo stilu, bet arī traucēs darbam. Uzskates līdzekļiem jābūt izkārtotiem noteiktā vietā, lai interesenti tos varētu apskatīt, netraucējot galveno bibliotēkas darbu (9).

Materiāli, kas ir apkārt, ietekmē arī fiziski, piemēram, iedarbojas uz tausti. Tāpat kā visam citam, arī materiāliem ir savas būtiskas īpašības. Ja bibliotēkas sienām izvēlas neitrālu krāsu, tad piecu elementu klātbūtni var nodrošināt mēbeles un palīgierīces. Cietiem, spīdīgiem materiāliem piemīt Jan enerģija, kas plūst ātri. Tātad telpās, kurās būs šādi materiāli, viss notiks pārāk ātri. Nav ieteicami sintētiskie materiāli, jo ar tiem ir saistīts risks saslimt. Vēlams to daudzumu samazināt, it īpaši uz galdiem, pie kuriem cilvēki pavada ilgu laiku (19).

Ļoti svarīga ir faktūra, jo fen šui mācībā ir noteikts, ka harmoniskā vidē jābūt visiem pieciem elementiem – ūdenim, zemei, ugunij, kokam un metālam. To nevajag uztvert burtiski un iegādāties dzelzs durvis un koka galdus. Katrs no šiem elementiem var būt pārstāvēts ar kādu formu, krāsu vai faktūru.

Visam ir sava simbolika, kam piemīt zināma iedarbība. Materiālie priekšmeti, kas atrodas apkārt, ir kā tilts starp fizisko un garīgo pasauli. Tādējādi apkārtējās vides objekti atstāj lielu ietekmi uz cilvēku. Cilvēka psihe reaģē uz simboliem. Simbolika ietekmē gan labvēlīgi, gan nevēlami. Priekšmeti atspoguļo dažādus iekšējās pasaules aspektus un palīdz virzīties uz garīgo līdzsvarotību un vienotību, kā arī realizēt iekšējo potenciālu (23).

Populārākie fen šui simboli ir, piemēram, trīskājaina varde, ķīniešu monētas, vēja zvani, bruņrupucis, akvārijs ar zelta zivtiņām, strūklakas, gleznas un fotogrāfijas, kā arī smaržu nūjiņas, Iņ un Jan simbolikas lodītes. Tāpat pie fen šui simbolikas ir pieskaitāmi istabas augi un ziedi, kā arī krāsas. Nav jāpiekar monētas vai citi fen šui enerģiju vairojoši simboli pie sētas durvīm, jo tās atspoguļo ceļu projām. Bruņrupucis, tieši tāpat kā ūdens, simbolizē veiksmi un aizsardzību, bet akvārijs ar zelta zivtiņām vairo ienākumus. Par īpaši labvēlīgu simbolu tiek uzskatīta trīskājaina varde, kas parasti tiek attēlota ar trim ķīniešu monētām mutē. Tādējādi tiek simbolizēts zelts (8).

Droši vien bibliotēka, kas papildīta ar ķīniešu simboliku, radīs apmeklētājos neizpratni, un tāpēc ieteicams izmantot fen šui alternatīvo simboliku. Tā, piemēram, abonementa telpā varētu novietot akvāriju ar deviņām zivīm – astoņām zelta zivīm un vienu melnu zivi, kas uzsūc negatīvo enerģiju. Sikas, kustīgas zivtiņas rada aktīvo enerģiju, kas ir nepieciešama aktīvam darbam, bet lielākas, lēnākas zivis – mierīgu atmosfēru, kas vairāk būtu piemērota lasītavai (8). Tas pats attiecas uz dažādiem augiem, jo pareizi novietots augs var atdzīvināt neveikli veidotu stūri un veicināt enerģijas plūsmu vai arī mazināt malu asumu vietā, kur sēž darbinieks.

Tā kā cilvēki ilgu laiku pavada darbā, ir svarīgi, lai viņi tajā justos ērti un uzņemtu labvēlīgu enerģiju. Fen šui galvenais noteikums ir panākt, lai cilvēks justos ērti (22). Taču, ja darbinieks sēdēs ar muguru pret logu vai durvīm, viņš jutīsies neomulīgi un kļūs nervozs. Saules gaisma, kas krīt uz datora ekrāna, izraisīs galvassāpes. Katrs vadītājs ir ieinteresēts, lai darbinieki strādātu efektīvi un ar pilnu atdevi. Tāpēc vadītājam jāpievērš uzmanība bibliotekāra darbavietas iekārtojumam. Protams, arī bez fen šui padomiem var iekārtot patīkamas telpas, tomēr labāk ņemt vērā gadsimtiem pārbaudītus padomus. Ja vēlas izbaudīt fen šui ieteikto labo atmosfēru bibliotēkas darbā, būtu rūpīgi jāpārdomā bibliotekāra darbavietas iekārtojums.

Plānojot telpu izvietojumu, jāievēro, ka darbagalda un krēsla augstums jāizvēlas atbilstoši cilvēka augumam. Galda darba virsmai jābūt matētai, lai nerastos traucējoši gaismas atspīdumi, un pietiekami lielai, lai uz tās brīvi varētu izvietot ievades iekārtu, displeju, tastatūru, peli, dokumentus u. c. (6).

Nekārtība un netīrība bloķē radošo aktivitāti, tāpēc obligāti jāslauka putekļi, kas uzkrājas krātuvēs, regulāri jāatputekļo grāmatas, jātīra plaukti un cits inventārs. Jālieto antistatiskie līdzekļi. Katalogu kastītes un kartotēkas ieteicams glabāt speciālos skapjos vai atvilktnēs. Būtībā jāizvairās no visa, kas veicina putekļu rašanos vai uzkrāšanos. Tāpat grīdām ieteicams izmantot viegli kopjamus materiālus (21).

Pēc fen šui uzskatiem, visi tīrīšanas rīki, piemēram, slotas, liekšķeres un puķeļu slotiņas, simbolizē neveiksmes. Tie ir jāglabā slēptā vietā, jo īpaši tādēļ, lai tie nebūtu redzami no ieejas durvju puses. Slota, kas atrodas foajē tuvumā, izslauka ārā visu veiksmi. Slota ir slikta zīme. Jānoslēpj arī papīrgrozis, turklāt labāk iegādāties slēgtus papīrgrozus. Papīrgrozis jānovieto zem galda, kur to nevar ieraudzīt no ieejas durvju puses, bet bibliotēkas apmeklētāju vajadzībām slēgtos papīrgrozus jānovieto tā, lai tas nebūtu pirmais priekšmets, ko apmeklētājs ierauga, ienākot bibliotēkas telpās. Papīrgrozis atvairā veiksmi.

Bibliotekāra darbavietai nevajadzētu atrasties tieši pretim lielam grāmatplauktam ar asiem stūriem, kuri vērsti uz bibliotekāru. Šīs asās malas radīs haosu darbinieka darbā, viņam būs grūti gūt panākumus, un viņš bieži slimos. Vislabāk būtu pārvietot grāmatplauktu vai bibliotekāra darbavietu iekārtot citur. Ja tas nav iespējams, tad sliktu enerģiju var mazināt augi, kas uzlikti uz grāmatplaukta, spoguļi, kas novietoti iepretim grāmatplauktam, vai grāmatplauktu apsiet ar sarkanu dzīparu. Tas simboliski neitralizēs asos stūrus. Negatīvo enerģiju, ko rada asie stūri, var likvidēt, bibliotēkas telpā izvietojot mākslīgos zīdkokus. Šo koku novietošanai bibliotēkā ir vēl viena pozitīva iezīme – tie simbolizē izaugsmi (3), un tas ir ļoti svarīgi lasītāju piesaistīšanai.

Uz bibliotekāra galda austrumu pusē jānovieto vāze ar ziediem, bet ziedi nedrīkst aizsegēt skatu. Ziedi rada labvēlīgu Jan enerģiju. Var arī novietot nelielu, veselīgu augu galda dienvidaustrumu pusē. Tas palielina ieņēmumus un veicina bibliotekāra izaugsmes iespējas. Apaļas formas kristāla veidojums novietojams galda dienvidrietumu pusē, tā radot harmoniskas attiecības ar visiem kolēģiem (9).

Bibliotekāra darbavietā jāiekārto diagonāli iepretim ieejas durvīm, lai būtu redzams ikviens ienācējs, taču bibliotekāram jāatrodas dziļi telpā. Lai bibliotekāram nesamazinātos darba spējas, viņa darbavietai nevajadzētu atrasties taisna, gara koridora galā, tieši pretī ieejas durvīm, tualetei vai kāpnēm. Nevajadzētu strādāt tādā vietā, pret kuru ir pavērsta uz āru izvīrziņa stūra asā mala. To nepieciešams neitralizēt ar augu vai sarkanu dzīparu. Jebkāda veida apgaismojums uzlabos reputāciju, ja gaismas ķermenis būs novietots dienvidu pusē. Tā ir viena no labākajām metodēm, kā radīt par sevi stabilu pozitīvu vērtējumu (19).

Bibliotekāra darba krēsli jābūt ērtam, bet aiz tā jāatrodas sienai, lai no aizmugures viņu neviens nevarētu pārsteigt. Nodaļas vadītājam vajadzētu būt tikai nedaudz lielākam krēslam, jo milzīgs priekšnieka galds vai krēsls parasti tikai pasliktina attiecības ar padotajiem. Darbs jāorganizē tā, lai galds nebūtu apkrauts ar nevajadzīgām lietām. Nodotās grāmatas pēc iespējas ātrāk jāsašķiro un jāaizgādā projām. Nevajadzīgas lietas bloķē labvēlīgo enerģiju (8).

Bibliotekāra omu uzlabos patīkama dizaina darbagalds, kas novietots tā, lai būtu ērti kontaktēties ar apmeklētājiem un kolēģiem. Fen šui iesaka bibliotēkas abonementa telpās skaudro Jan enerģiju mīkstināt, izmantojot augus un ūdens ierīces (piemēram, mākslīgās strūklakas, akvārijus), kas simboliski var veicināt labklājību.

Ūdens elements ar strūklaku un augiem palielina enerģiju, kas nepieciešama abonementa nodaļai. Istabas augi nodrošina svaigu gaisu un pastiprina koka elementu, kas simbolizē izaugsmi.

Saspringti darba apstākļi veicina stresu. Spriedze pastiprinās, ja darbiniekam nemīlīgi traucē galdi un grāmatplaukti. Turpretim spoguļi rada plašuma ilūziju, kā arī pozitīvu iespaidu, ja tie neatspoguļo nekārtībā izsvaidītas lietas (19).

Jāļauj bibliotēkām savu darbavietu personificēt. Pēc fen šui uzskatiem, ja darbavietā būs fotogrāfijas vai puķes un citas bibliotēkām tuvas lietas, viņš izjutīs lielāku stabilitāti un līdz ar to labāk veiks savus pienākumus. Fen šui pētījumi pierāda, ka darbinieki, kuriem visa tā trūkst, ilgi nepaliek vienā vietā. Bibliotēka, kurā tiks ņemtas vērā visas ieteiktās metodes, strādās sekmīgāk, un tajā būs zemāks stresa līmenis.

Darbā bieži izmantojamiem plauktiem jāatrodas piemērotā augstumā, lai bibliotēkām, pēc grāmatām sniedzoties, nevajadzētu nedz zemu noliekties, nedz pārāk augstu stiepties (10). Plaukti, kas atrodas virs galvas, nomāc un rada nedrošības izjūtu.

Lasītavas dienvidrietumu pusē jānovieto lampa, lai spēcīnātu Jan enerģiju. Lampai jābūt sarkanā, spilgti dzeltenā vai oranžā krāsā. Tai gan nevajadzētu būt tik lielai, lai tā vienīgā dominētu telpā, vai arī pārāk mazai. Lampu var novietot arī uz galda. Apgaismojumam jāatrodas vismaz pusotra metra no zemes. Var izvēlēties arī sienas lampu vai stāvlampu (3).

Lai veicinātu bibliotēkas popularitāti, dienvidrietumu pusē jāpiekarina kristāla vai keramikas zvārgulīši ar divām vai deviņām mēlītēm. Ziemeļrietumu pusē iekārtie vēja zvani ar sešām vai astoņām mēlītēm nodrošinās to, ka par bibliotēku sāks interesēties ietekmīgi cilvēki. Vēja zvaniem vislabākā vieta ir lasītava. Ja bibliotēka vēlas piesaistīt ietekmīgus cilvēkus, jāizvēlas metāla zvārgulīši ar sešām vai astoņām mēlītēm un tie jāiekarina lasītavas ziemeļrietumu pusē (8). Ja fen šui simbols būs novietots vietā, kas vairo labklājību, tad jācer, ka ietekmīgie cilvēki sniegs palīdzību bibliotēkas izaugsmei.

Lasītavas jāiekārto ēkas gaišākajā pusē, un tajās darbavietām jāatbilst konkrētām fizioloģiskām, estētiskām un organizatoriskām prasībām. Krēslam jābūt piemērotam ērtai sēdēšanai. Darbagalda un sēdekļa konstrukcijai jānodrošina racionāls ķermeņa stāvoklis, un tā nedrīkst apgrūtināt darbinieka vai bibliotēkas apmeklētāja kustības. Sēžot jābūt iespējai mainīt darba pozu un mazināt statisko spiedienu kakla un plecu, kā arī muguras daļā, lai novērstu priekšlaicīgu nogurumu. Ja vien lasītājs nav kreilī, galdiem vajadzētu būt novietotiem pie logiem tā, lai apgaismojums kristu no kreisās puses. Tādējādi tiek pareizi un racionāli izmantots dienas apgaismojums – rakstot uz papīra nekrīt ēna. Ideālā variantā būtu jāpadomā arī par kreiljiem (13).

Grāmatplauktus lasītavās vajadzētu novietot pret logiem, lai būtu vienmērīga gaisma visiem plauktiem. Ja plaukti ir telpas vidū, starp tiem jāveido ejas, pa kurām lasītājs vai bibliotekārs var brīvi pārvietoties, nebaudoties izjaukt izvietoto grāmatu kārtību. Plauktiem nevajadzētu būt augstākiem par vidēja cilvēka augumu, jo citādi tie kļūst nepārskatāmi. Ja plauktiem ir pieeja tikai no vienas puses, obligāti nepieciešams grāmatas izvietot vienā rindā (13).

Fen šui iesaka izmantot skuju kokus, lai nostiprinātu draudzību. Ja bibliotēka savus lasītājus uztver kā draugus un vēlas stiprināt šo draudzību, tad jāizvēlas priedes vai kadiķi. Jānolauž zars ar trim pazārēm, kas simbolizē trīs veiksmes veidus – debess, zemes un cilvēka veiksmi. Zaru, kas ielikts vāzē ar ūdeni, ieteicams

nolikt lasītavā ne vairāk kā uz trim dienām vai līdz brīdim, kad tam sāk birt skujas. Alternatīva priežu zaram var būt arī glezna, kurā attēloti kalni ar priežu mežiem. Tā piekarama pie lasītavas ziemeļrietumu sienas (8). Tas ne tikai nostiprinās draudzību, bet arī uzlabos bibliotēkas darbinieku veselību.

Enerģiju savstarpējo līdzsvaru nodrošina pārdomāts lasītavas apgaismojums pretstatā krājuma glabātavas tumsai, bet enerģijas plūsmu – plašas telpas, kuras ir pareizi iekārtotas un kurās enerģijas plūsmu netraucē nepārdomāti izvietoti grāmatplaukti (15).

Bibliotēkā vajadzētu valdīt Jan enerģijai, jo tā pārstāv radošo aktivitāti. Lai nodrošinātu šādu Jan pārsvaru, nepieciešams parūpēties par attiecīgu apgaismojumu. Neatkarīgi no gadalaika vai diennakts mainīgās gaismas darbavietai vienmēr jābūt labi apgaismotai. Katram darbiniekam uz galda jābūt novietotai savai lampai. Ja bibliotēkas abonementa nodaļa ir iekārtota lielā, plašā telpā, tad vajadzētu parūpēties, lai tajā nebūtu tumši kakti. Visai telpai jābūt vienmērīgi izgaismotai neatkarīgi no galda lampām katrā atsevišķā darbavietā. Taču ir svarīgi atcerēties, ka pārāk spilgta gaisma ir nomācoša un pēc astoņām darba stundām tā var kļūt pat bīstama redzei (25).

Cilvēku veselības un drošības labad, kā arī tādēļ, lai nodrošinātu maksimālu darba ražīgumu, atbilstošs darbavietas apgaismojums ir būtisks faktors. Bibliotēkas telpām jābūt gaišām un apgaismojumam – diferencētam atbilstoši bibliotēkas dažādajām funkcijām (13).

Svarīga ir gaismas kvalitāte. Gaismas ķermeņi, kas izstaro pilna spektra gaismu, paredzēti pēc iespējas pilnīgākai dabiskā dienas apgaismojuma atdarināšanai. Mākslīgajam apgaismojumam jābūt virzītam tieši uz darbavietu, un nedrīkst pieļaut, ka apgaismojums rada ēnas vai arī krēslainas vietas un tumšus kaktus. Vislabāk būtu mākslīgā apgaismojuma intensitāti vienmērīgi sadalīt starp darbavietu un lasītājam pieejamo krājumu. Vispārējais apgaismojums nedrīkst būt spilgtāks par individuālo apgaismojumu. Fen šui norāda, ka jebkāda veida mākslīgajai gaismai jāplūst no dienvidu puses. Tas radīs stabilu reputāciju. Taču lampai jābūt regulējamai, lai gaismas plūsmu novirzītu uz dažādām pusēm un atšķirīgā spožumā. Turklāt jāizvairās no pārāk spilgtas gaismas, lai neapžilbinātu acis, un arī no atstarotas gaismas. Lampa jānovieto tā, lai novērstu tiešās gaismas iekļūšanu acīs.

Bibliotēkas telpā jābūt dažādiem gaismas avotiem. Stūros izvietojamas lampas ar augšup vērstu gaismu, pie sienām – sienas lampas, bet uz galdiem – koncentrēti gaismas avoti (galda lampas). Galda lampai jāatrodas dominējošās rokas pretējā pusē, taču dienvidu pusē, tātad darbagaldu vajadzētu novietot tā, lai bibliotekārs sēdētu ar seju pret rietumiem, t. i., lai darbagalda kreisā mala būtu vērsta pret dienvidiem (kreiļiem – labā mala pret dienvidiem) (3).

Darbā ar datoru darbinieki ir pakļauti daudziem un dažādiem starojumiem – redzamajai gaismai, ar cilvēka aci neuztveramajam ultravioletajam starojumam, ļoti zemas frekvences un superzemas frekvences elektromagnētiskajam starojumam u. c. Kaut gan pēc fen šui mācības vispārīgajiem principiem kaktusi netiek uzskatīti par ideāliem augiem, jo to adatas izraisa diskomfortu, tomēr noskaidrojies, ka kaktuss var būt efektīvs un neitralizēt kaitīgās monitora iedarbības sekas (4).

Viss bibliotēkas aprīkojums, kas darināts no metāla, jānovieto uz atsevišķa galda, kuram jāatrodas uz rietumiem vai ziemeļrietumiem no darbagalda. Ja šis aprīkojums jānovieto tieši uz galda, tad tas noliekams labajā pusē, bet pie kreisās rokas jābūt kādam augstākam priekšmetam. Tas nodrošinās pozitīvās enerģijas pārsvaru (3).

Ikdienas darbu uzsākot, jāizvēdina telpas un jāieslēdz ventilācija, ja tāda ir, lai telpā ieplūstu jauna radoša enerģija.

Attālumam starp monitoriem jābūt 100–150 cm. Tātad blakus esoša darbavietā plānojama ne tuvāk par 100 cm (6).

Tā kā datoram jāatrodas no bibliotēkāra pa labi, tad bibliotēkāra darbavietai ir šāds izkārtojums: priekšā ir brīva vieta, kas paredzēta darbam ar abonentu kartītēm un dokumentiem, kreisajā pusē novietota galda lampa, bet labajā pusē atrodas dators.

Lai attīrītu telpā gaisu no piesārņojumiem, kā arī mazinātu kaitīgās monitora iedarbības sekas, blakus datoram varētu novietot kaktusu. Labāk gan būtu izvēlēties citus augus, piemēram, kātlapu singoniju (*Syngonium Podophyllum*), zelta scindapsi (*Scindapsus Aureus*). Šie augi būtu visnoderīgākie, jo tiem nav smailu lapu un adatu. Noderīga izvietošanai pie datora ir arī līdakaste (*Sansevieria Trifasciata Laurentii*). Taču slēgtā telpā tā nav tik efektīvi izmantojama savu garu un smailo lapu dēļ (4).

Cilvēks nav radīts, lai visu dienu pavadītu telpās un būtu atrauts no dabas procesiem. Cilvēks ir daļa no Zemes dzīvības, taču atkarīgs no labklājības. Izmantojot fen šui sniegtos padomus telpu iekārtošanai, ar minimāliem līdzekļiem darbavietā var panākt harmonisku vidi.

Protams, fen šui pamatprincipu piemērošana vien nedos pozitīvus rezultātus. Tā tomēr var radīt apstākļus, kas palīdzēs optimāli risināt radušās problēmas, kā arī maksimāli palielināt darba ražīgumu.

Tā kā pašreizējā ekonomiskajā situācijā pašvaldības vēl nevar atļauties realizēt vērienīgus jaunu bibliotēku būvniecības projektus, viens no problēmu risināšanas veidiem ir esošo ēku un telpu rekonstrukcija, modernizācija un pielāgošana mūsdienu vajadzībām.

Moderna bibliotēka ir daudzfunkcionāla ēka, kurā ir speciāli aprīkotas telpas gan grāmatu glabāšanai un izsniegšanai, gan lasītavām, gan datoriem un audiovizuālajām iekārtām, gan citiem modernās informācijas nesējiem. Pieredze rāda, ka cilvēki arvien vairāk vēlas izmantot bibliotēku arī sabiedriskajai saskarsmei, un tādējādi bibliotēkas ēkā jābūt arī telpai, kas domāta šādai funkcijai (1).

Mūsdienu dzīvesveids neatstāj daudz laika apstāties un pārdomāt, kā apkārtne ietekmē cilvēku. Izmantojot fen šui pamatnostādnes, rodas iespēja apzināti dzīvot universālās enerģijas plūsmā, no kuras viss rodas. Tas nosaka jaunu uztveri, jaunas vērtības, pilnīgi jaunu dzīves un darbības veidu. Fen šui palīdz darbā, taču šī mācība nav jāpadara par kultu. Mēdz gadīties, ka cilvēki pārlietu aizraujas ar fen šui idejām, nedomājot par to, ka fen šui mācība ir tikai līdzeklis mērķa sasniegšanai, bet pati par sevi nav mērķis.

Ne jau visi cilvēki ar prieku dodas uz darbu. Iemesls tam ir nepareizi iekārtota darba vide – nomācošas telpas, kurās darbiniekiem rodas sajūta, ka viņi ir neviensam nevajadzīgas mēbeles.

Bieži vien tiek uzskatīts, ka labi iekārtotas darba telpas ir kāda nodeva modei, nevis priekšnosacījums darba sekmēšanai un bibliotēkas panākumu vairošanai.

Ir ļoti svarīgi, lai bibliotēkā valdītu kārtība un energoinformācijas apmaiņa noritētu brīvi. Nekas enerģijas brīvai plūsmai nav tik traucējošs kā nekārtība. Lai varētu netraucēti koncentrēties darbam, bibliotēkā jājūtas drošiem gan tās darbiniekiem, gan apmeklētājiem.

Darbs sekmēsies daudz efektīvāk, ja bibliotēka būs pareizi organizēta un iekārtota. Piemēram, ja pēc fen šui padoma pie bibliotēkas telpu sienām jāpiekar gleznas, lozungi vai priekšmeti, kas simbolizē veicamos uzdevumus, tas var ļoti palīdzēt mērķu sasniegšanā. Ņemot vērā šo padomu, bibliotēkā darbavietā varētu izvietot diplomus, balvas un citus līdzšinējo sasniegumu simbolus. Jāparāda arī pienācīgs gods tiem darbiniekiem, kas ir bibliotēkas balsts. Līdz ar to aug bibliotēkas darbinieku pašapziņa. Arī apmeklētāji vērtē bibliotēku un tās darbiniekus daudz augstāk.

Ķīniešu harmoniskajā sistēmā fen šui liela nozīme tiek piešķirta darba vai mācību vietai. Radot piemērotu interjeru, aktivizējot attiecīgās enerģijas, ar fen šui metodēm var jebkuru uzņēmēju padarīt bagātāku vai studentu – sekmīgāku. Tieši tāpēc fen šui pamatnostādnes, kas ietver energoinformāciju, ir nepieciešams izmantot arī bibliotēkas iekārtošanā. Bibliotēkai ir svarīgi kļūt aizvien labākai un arī bagātākai. Līdz ar to apmierināts būs gan lasītājs, gan bibliotekārs.

Izmantotie informācijas avoti

1. **Šmita, Dz.** Latvijas publisko bibliotēku telpas un ēkas: tagadne un perspektīvas. *Bibliotēkas Pasaule*, Nr. 16, 2000. ISSN 1407-6799.
2. **Glosiene, A.** *Sabiedrisko attiecību ABC bibliotekāriem*. No lietuviešu val. tulk. Liene Jūrmale. Rīga : Zvaigzne ABC, 2001. 51, [1] lpp. : sh., fotogr., il. ISBN 9984-1794-5.
3. **Heila, Dž.** *Fen šui enciklopēdija*. No angļu val. tulk. Normunds Pukjans, Jānis Markots. Rīga : Zvaigzne ABC, 2000. 256 lpp. : il., fotogr. ISBN 9984-17-928-1.
4. **Kingstone, K.** *Fen šui: harmonija jūsu mājā*. No krievu val. tulk. Valda Kalniņa. Rīga : Aplis, 2001. 300 lpp. : zīm., shēmas. ISBN 9984-10-057-x.
5. *Laodzi sacerējums par Dao un De* (Daodedzin). No vācu val. tulk. Vilnis Zariņš. Rīga : Zvaigzne, 1986. 164 lpp.
6. Latvijas Republikas Labklājības ministrijas 1997. gada 14. jūlija rīkojums Nr. 252 "Par darba drošības instruktāžām".
7. **Mantiniece, M.** Telpa, kur vairot naudu un veiksmi. *Paralēlā Latvija*, Nr. 6, 2002, 12.–18. marts, 14. lpp. ISSN 1407-9135.
8. **Tū, L.** *Praktiskais fen šui : 168 padomi veiksmei*. Red. Māra Banga; no angļu val. tulk. Baiba Meinerte. Rīga : Zvaigzne ABC, 2000. 189 lpp. : il., fotogr. ISBN 9984-17-802-1.
9. **Cohen, A.** *Designing and space planning for libraries : a behavioral guide*. New York; London : R. R. Bowker Co, 1979. vii, 250 p. ISBN 0-8352-1150-9.
10. **Leighton, P. D.** *Planning Academic and Research Library Buildings*. 3rd ed. Chicago; London : Amer. Libr. Assoc., 1999. xxx, 887 p. ISBN 0-8389-0747-4.
11. *Аттестация рабочих мест в научно-технических библиотеках : методические рекомендации*. Москва, 1989. 25 с.
12. **Богачихин, М.** *Ветры-воды. Феншуй практический : практики исчерпания судьбы*. Сост. М. М. Богачихин. Москва : Саттва, 2000. 296 с., илл., таб. ISBN 5-85296-024-1.

13. **Гаскюэль, Ж.** *Пространство для книги : руководство для всех тех, кто строит, оборудуют и обновляют библиотеку.* Москва : Рудомино, 1995. 303 с. ISBN 5-7380-0039-0.
14. *Деловая Удача* [tiešsaiste]. [skatīts 2003. g. 29. jūlijā]. Pieejams: <http://www.feng.kiev.ua/busines/luck.html>
15. *Интервью с Лотаром Б. Байером* [tiešsaiste]. [skatīts 2004. g. 25. martā]. Pieejams: <http://www.feng-shui.ru/privatar.html>
16. *История Фен Шуй* [tiešsaiste]. [skatīts 2004. g. 25. martā]. Pieejams: <http://www.feng-shui.ru/history.html>
17. **Кудряшова, Г. Ю.** *Библиотеки и читатель. Современные тенденции обслуживания* : доклад на Всероссийской научно-практической конференции “Университетская библиотека на рубеже тысячелетий: выбор пути” 24–26 ноября 1998 года. Екатеринбург, 1998.
18. *По звон “колокольчиков ветра”* [tiešsaiste]. [skatīts 2004. g. 25. martā]. Pieejams: <http://www.feng-shui.ru/podkluch.html>
19. *Практический фен-шуй для начинающих* : полная энциклопедия. Сост. О. Г. Березина. Санктпетербург : ИД «ВЕСЬ», 2002. 320 с. : илл. ISBN 5-94435-005-9.
20. *Практический фен-шуй для профессионалов* : полная энциклопедия. Сост. О. Г. Березина. Санктпетербург : ИД «ВЕСЬ», 2002. 256 с. : илл., рис., фотогр. ISBN 5-94435-006-7.
21. *Пять стихий городской квартиры* [tiešsaiste]. [skatīts 2004. g. 25. martā]. Pieejams: <http://www.feng-shui.ru/podkluch2.html>
22. *Советы по улучшению Фен Шуй Вашего жилища* [tiešsaiste]. [skatīts 2004. g. 25. martā]. Pieejams: http://www.feng-shui.ru/advises_fengsui_as2.html
23. *Управление библиотекой: новые идеи и практические решения* : сб. науч. тр. Вып. 1. Российская Государственная библиотека; сост. Е. А. Фенелонов. Москва, 1995. 107 с.
24. *Фен-Шуй и фирменный стиль* [tiešsaiste]. [skatīts 2003. g. 29. jūlijā]. Pieejams: http://www.feng.kiev.ua/desing/firm_desing.htm

Summary

Each object, each room, its disposition to the cardinal points, each colour in a room, each material create energy information. The Chinese teaching Feng Shui in the most direct way explains the influence of energy information to space and a human. It is based on ancient knowledge, well founded on historical experience that has changed into art during the last thousand years.

There are few people who go to work with pleasure. The reason for such discontent is wrongly arranged working surroundings – depressing rooms where people have a feeling that they are pieces of furniture – good for nothing.

A library is a place where creative abilities, activity and strength can find its expression. A library is a place where one can fully express his/her dreams, hopes and ambitions in a symbolic way. Work in a library is one of the most essential ways of mental self-expression. By making the working place of a librarian a reflection of true essence, it is possible to achieve a surprising increase in work productivity and achieve success in all life spheres. If one better understands the surroundings and starts to actively change the bothering factors, one can get to know oneself and one`s place in the world better.

Key words: *energy information, Feng Shui, place of employment, work place, energy/vigour, luck, concord.*

Valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkas Latvijā

The Libraries of State Administration Institutions in Latvia

Ināra Manceviča

Finanšu ministrija

Administratīvā departamenta pārvalde

Smilšu ielā 1, Rīga, LV-1919

e-pasts: inara.mancevica@fm.gov.lv

Rakstā sniegts vispārīgs valsts pārvaldes iestāžu bibliotēku raksturojums, analizēti bibliotēku krājumi, komplektēšanas politika un katalogu veidošana, kā arī aplūkots bibliotēku juridiskais statuss un to pieejamība. Lai valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkas varētu sekmīgi attīstīties, ir jāpierāda to nepieciešamība valsts pārvaldes iestādē. Bibliotēkām jāpievērš lielāka uzmanība savu krājumu reklamēšanai un jādoma par pakalpojumu sniegšanu jaunā veidā.

Atslēgvārdi: speciālās bibliotēkas, valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkas, valsts iestādes, informacionālā apkalpošana.

Valsts pārvaldes institūciju ierēdņiem un darbiniekiem ir jābūt profesionāli labi sagatavotiem un pilnīgi jāpārzina attiecīgā nozare. Valsts civildienesta likumā teikts, ka ierēdnis ir persona, kas tiešās pārvaldes iestādē veido nozares politiku vai attīstības stratēģiju, koordinē nozares darbību, sadala vai kontrolē finanšu resursus, izstrādā normatīvos aktus vai kontrolē to ievērošanu, sagatavo vai izdod administratīvos aktus vai arī izstrādā vai pieņem citus ar indivīda tiesībām saistītus lēmumus (3). Tāpēc ierēdņiem ir nepieciešama kvalitatīva aktuāla informācija par profesionāliem jautājumiem attiecīgajā nozarē.

Tā kā valsts pārvaldes iestāžu darbinieku informacionālās vajadzības ne vienmēr spēj nodrošināt nozaru bibliotēkas, vairākas valsts pārvaldes iestādes lietotāju darbavietā ir izveidojušas bibliotēkas, kuru galvenais uzdevums ir savas mērķauditorijas informacionālā apkalpošana. Pie šādām iestādēm pieder

- Aizsardzības ministrija,
- Ārlietu ministrija,
- Ekonomikas ministrija,
- Finanšu ministrija,
- Valsts ieņēmumu dienests,
- Labklājības ministrija,
- Satiksmes ministrija,
- Tieslietu ministrija,
- Vides ministrija,
- Radiācijas drošības centrs,

- Īpašu uzdevumu ministra sabiedrības integrācijas lietās sekretariāts,
- Valsts kanceleja.

Informācijas centrus ir izveidojušas šādas valsts pārvaldes iestādes:

- Centrālās statistikas pārvalde,
- Naturalizācijas pārvalde,
- Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde,
- Zemkopības ministrija (Eiropas Savienības Informācijas centrs),
- Valsts Zemes dienests.

Analizējot valsts pārvaldes iestāžu bibliotēku un informācijas centru darbu, ir vērojamas atšķirības. Bibliotēku uzdevums ir komplektēt un sistematizēt attiecīgās nozares un cita veida materiālus, kas nepieciešami iestādes darbinieku informacionālajam nodrošinājumam. To uzdevums ir arī apmierināt iestādes iekšējās informacionālās vajadzības. Turpretim valsts pārvaldes iestāžu informācijas centri ir orientēti uz informācijas sniegšanu ikvienam iedzīvotājam par tematiem, kas to interesē.

Saskaņā ar LR “Bibliotēku likumu” bibliotēkas juridisko statusu nosaka tās dibinātājs. Bibliotēka var būt patstāvīga juridiskas personas vai kādas citas juridiskas personas struktūrvienība. Valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkām nav nekādu dibināšanas dokumentu ar juridisku spēku. Faktiski tās nav atsevišķas vienības. Šīs bibliotēkas valsts pārvaldes iestādēs darbojas kāda departamenta nodaļas sastāvā.

Neviena no valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkām nav akreditēta, jo “Bibliotēku likumā” paredzētā akreditācija papildus pienākumam reģistrēties uzliek arī pienākumu izpildīt noteiktas kvalitātes prasības. Ja bibliotēka nespēj iegūt akreditāciju, to likvidē un izslēdz no Bibliotēku reģistra. Valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkas šīm prasībām neatbilst. Tās nav reģistrētas arī Bibliotēku pārvaldē. Turklāt daļa valsts pārvaldes iestāžu pat noliedz bibliotēku esamību savās struktūrās. Tādējādi par valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkām ir grūti savākt jebkādu informāciju un uzziņāt, vai tās vispār pastāv.

Līdz ar to var secināt, ka valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkas oficiāli nav bibliotēkas, jo neatbilst Latvijā pastāvošajai likumdošanai bibliotēku nozarē. Saskaņā ar LR “Bibliotēku likumu” visas neregistrētās izdevumu krātuves nav bibliotēkas pat tad, ja tās veic bibliotēku funkcijas – uztur informācijas krājumus atbilstoši likumā noteiktajai kārtībai un nodrošina informācijas pieejamību.

Bibliotēkas definīcija Latvijā atšķiras no bibliotēkas definīcijas ISO 2789:1991 standartā ar to, ka Latvijā par bibliotēku tiek uzskatīta tikai reģistrēta grāmatu krātuve, bet ISO raksturo bibliotēku kā organizāciju vai organizācijas daļu, kuras galvenais uzdevums ir veidot fondu (krājumu) un ar personāla palīdzību veicināt tā izmantošanu lietotāju informacionālajām, pētniecības, izglītības vai atpūtas vajadzībām. Šai ISO definīcijai pilnībā atbilst valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkas.

Lai gan valsts pārvaldes iestādēs bibliotēkas nav akreditētas, tās pastāv un sniedz atbilstošus pakalpojumus šo iestāžu darbiniekiem, nereti arī citiem klientiem, un tajās ir savdabīgi, dažkārt pat unikāli literatūras un normatīvo dokumentu krājumi.

Valsts pārvaldes iestāžu bibliotēku krājuma raksturojums

Valsts pārvaldes iestāžu bibliotēku krājumu komplektēšanu nosaka lietotāju vēlmes un darbinieku informacionālais pieprasījums (2):

- pirmkārt, valsts pārvaldes iestāžu bibliotēku informacionālā pieprasījuma saturisko kodolu veido informācija, kas nepieciešama iestādes pamatfunkciju veikšanai;
- otrkārt, lai valsts iestāde veiksmīgi darbotos, tai bez pamatfunkcijām jāveic arī cita veida funkcijas (organizatoriskās, saimnieciskās funkcijas u. c.), kuru izpildīšanai ir nepieciešama informācija par vadībzinībām, personāla atlasu un apmācīšanu, informācijas sistēmu uzturēšanu, dokumentu pārvaldību u. c.;
- treškārt, Latvijai iestājoties Eiropas Savienībā, pieaug pieprasījums pēc informācijas par Eiropas Savienību (Eiropas Savienības oficiālie dokumenti, periodika);
- ceturtkārt, bibliotēku krājumā ir informācija, kas nepieciešama valsts pārvaldes iestāžu darbinieku mācībām. Daļa darbinieku studē augstskolu maģistrantūrā vai paaugstina savu kvalifikāciju dažādosursos. Informacionālā pieprasījuma ziņā materiāliem, kas nepieciešami mācībām, ir visplašākā amplitūda.

Taču bibliotēku krājumu komplektēšanā daudz kas ir atkarīgs no iestāžu vadītājiem un finanšu resursiem. Bibliotekārs ir tikai komplektēšanas procesa koordinētājs.

Valsts pārvaldes iestāžu bibliotēku krājumi tiek komplektēti šādi:

- iegādājoties materiālus par naudu atbilstoši lietotāju vēlmēm;
- saņemot dāvinājumus;
- veicot materiālu apmaiņu ar sadarbības organizācijām ārvalstīs (parasti apmaiņā tiek izsūtīti tie materiāli, kurus izdod attiecīgā valsts pārvaldes iestāde);
- papildinot ar Centrālās statistikas pārvaldes materiāliem;
- papildinot ar konferenču un semināru materiāliem, kurus bibliotēkā nodod valsts pārvaldes iestāžu darbinieki, kas piedalījušies konferencēs vai cita veida pasākumos (Finanšu ministrijā un Satiksmes ministrijā šie komandējumu materiāli bibliotēkā ir jānodod saskaņā ar ministriju iekšējās kārtības noteikumiem, pārējās ministrijās bibliotēkas šos materiālus saņem neregulāri pēc pašu darbinieku iniciatīvas).

Valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkās atrodas speciālie jeb nozaru krājumi. To lielāko daļu veido tematiskā literatūra attiecīgajā nozarē (sk. tabulu).

Bez nozares literatūras valsts pārvaldes iestāžu bibliotēku krājumus veido arī citi materiāli (sk. att.).

Valsts pārvaldes iestāžu bibliotēku krājums ir sadalīts. Tas sastāv no pamatkollekcijas, kas atrodas bibliotēkā, un struktūrvienību kolekcijām, kuras ir organiska bibliotēkas sastāvdaļa un atrodas bibliotēkas tiešā pārvaldībā.

Daļa informācijas resursu struktūrvienību kolekcijās atbilst tikai vienas konkrētas struktūrvienības lietotāju informacionālajām prasībām un neinteresē plašāku lietotāju loku. Tāpēc šos resursus nedublē, bet pietuvina to tiešajiem lietotājiem un nodod attiecīgās struktūrvienības vai pat attiecīgā speciālista pārraudzībā.

Otra resursu grupa, kas tiek izvietota struktūrvienībās, ir materiāli, kurus katru dienu vienlaikus lieto kāda noteikta darbinieku daļa. Tās pārsvarā ir vārdnīcas, likumu krājumi, atsevišķu nozaru rokasgrāmatas.

1. tabula

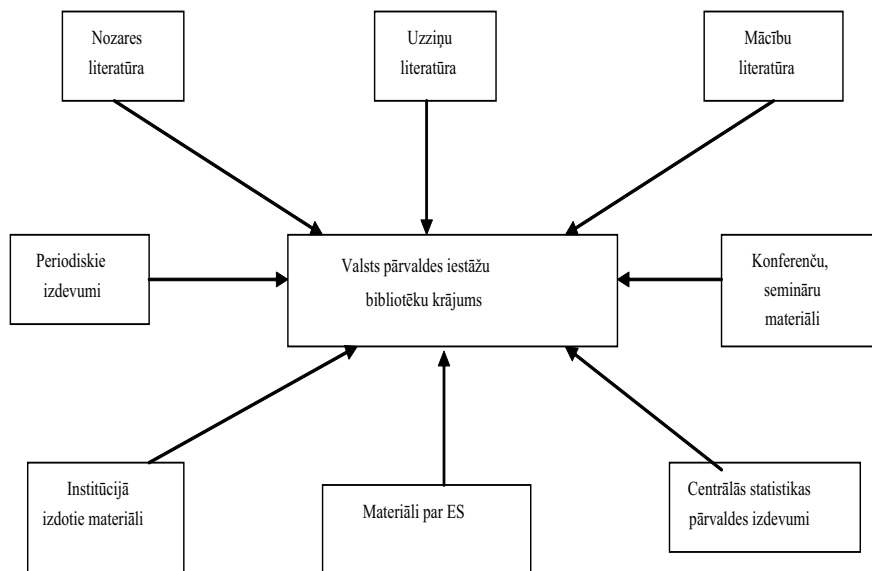
Tematiskais pieejamās informācijas sadalījums valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkās
Thematic Grouping of the Available Information in the Libraries of State Administration Institutions

Bibliotēkas nosaukums	Tematiskais pieejamās informācijas sadalījums	Bibliotēkas krājuma lielums (aptuveni)
Labklājības ministrijas bibliotēka	Nodarbinātība, bezdarbs, sociālā politika, sociālās palīdzības veidi un dienesti, sociālā apdrošināšana, sociālās nodrošināšanas tiesības, starptautiskie līgumi, menedžments, ekonomika, humanitārā sfēra	1200
Ārlietu ministrijas bibliotēka	Ārpolitika, starptautiskās attiecības, diplomātija, Latvija un Eiropas Savienība, Latvijas vēsture, Latvijas tēls	1543
Ekonomikas ministrijas bibliotēka	Ekonomika, mārketingas, finanses, tiesības, materiāli par Eiropas Savienību	Nav uzskaites
Aizsardzības ministrijas bibliotēka	Militārisma teorija, militarisms dažādās valstīs, ES un NATO	1500
Satiksmes ministrijas bibliotēka	Autoceļi, autosatiksmes, aviācija, dzelzceļš, jūrniecība, pasažieru pārvadājumi, sakari, tranzīts	Nav uzskaites
Vides ministrijas bibliotēka	Vides izglītība, klimata izmaiņas, ūdens aizsardzība, dabas aizsardzība, bioloģiskā daudzveidība, atkritumi	5000
Valsts kancelejas bibliotēka	Tiesību zinātnes, valsts pārvalde, ekonomikas zinātnes, juridiskās zinātnes, politiskās zinātnes	4800
Finanšu ministrijas bibliotēka	Finanses, budžets Latvijā un ārvalstīs, nodokļu politika Latvijā un ārvalstīs, banku darbs Latvijā un ārvalstīs, ekonomiskā politika Latvijā un ārvalstīs, audits, iekšējais audits, valsts kontrole	1400
Valsts ieņēmumu dienesta bibliotēka	Nodokļi, muiža, ekonomika, finanses, banku lietas, jurisprudences, grāmatvedība, audits	1360

Informācija par visiem izdevumiem ir ievadīta bibliotēku katalogā. Tādējādi iespējams noskaidrot, vai nepieciešamais izdevums ir bibliotēkā, kur tas atrodas, un vajadzības gadījumā to sameklēt.

Valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkās ir liela katalogu dažādība. Integrēto informācijas sistēmu ALISE izmanto šādas valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkas:

- Ārlietu ministrijas bibliotēka,
- Valsts kancelejas bibliotēka,
- Vides ministrijas bibliotēka.

Att. Valsts pārvaldes iestāžu bibliotēku krājums

Fund of the Libraries of State Administration Institutions

Automatizācija ir ieviesta arī Labklājības ministrijas bibliotēkā, kurā tiek strādāts ar lielu popularitāti ieguvušo Latvijas Izglītības informatizācijas sistēmas (LIIS) projekta ietvaros izstrādāto programmu bibliotēkām.

Citas valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkas ir izstrādājušas savas vienkāršotas sistēmas. Tā, piemēram,

- katalogs *Microsoft Excel* formā tiek izmantots Finanšu ministrijas un Valsts ieņēmumu dienesta bibliotēkā,
- katalogs *Microsoft Access* datu bāzes programmatūrā ir izveidots Aizsardzības ministrijas bibliotēkā.

Pārējās valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkās katalogi nav izstrādāti.

Iestādes darbinieki ir informēti par savas bibliotēkas krājumiem, jo katalogs ir ievietots iestādes iekšējā tīklā intranetā, taču tas nav pieejams citiem interesentiem. Ir arī izņēmumi, piemēram, daļu Finanšu ministrijas bibliotēkas kataloga saraksta veidā var atrast ministrijas mājaslapā, kas pieejama ikvienam interesentam. Tas ir grāmatu, dažādu materiālu un periodisko izdevumu saraksts iekšējā audita jomā. Šī informācija ir atrodama sadaļā "Tekšējais audits". Sadaļas "Bibliotēka" šajā mājaslapā diemžēl nav.

Par to, vai valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkas pilda savu misiju, var spriest pēc tā, vai darbinieki apmeklē vai neapmeklē savas iestādes bibliotēku.

Valsts pārvaldes iestāžu darbinieku informacionālā apkalpošana

Dažādu valsts pārvaldes iestāžu bibliotēku apmeklētāju skaits redzams diagrammā.

Vislielākais apmeklētāju skaits ir Valsts kancelejas bibliotēkai. To apmeklē visi Valsts kancelejas darbinieki. Izskaidrojums tam varētu būt bibliotēkas bagātais krājums un plašās telpas. Pārējās valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkas apmeklē apmēram puse no iestādes darbiniekiem.

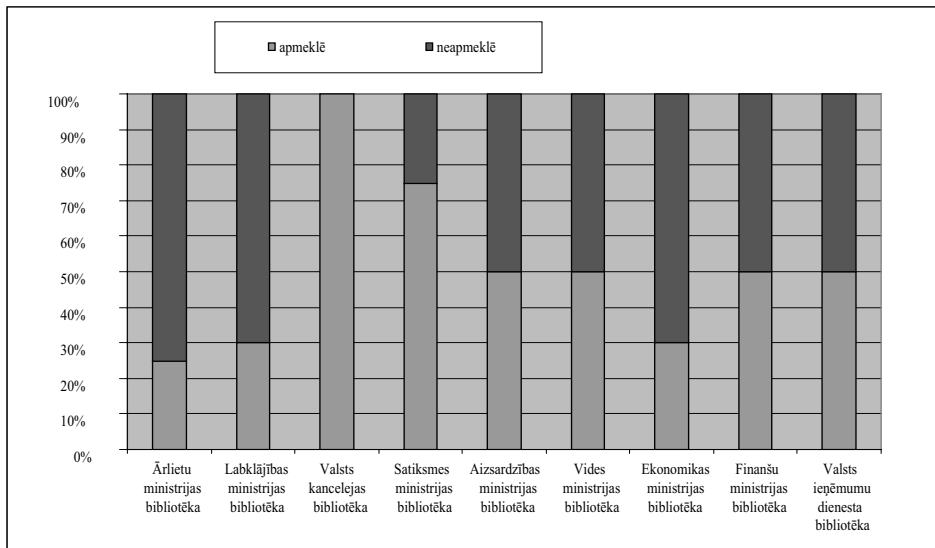

Diagramma. Valsts pārvaldes iestāžu bibliotēku apmeklētība

Attendance of the Libraries of State Administration Institutions

Valsts pārvaldes iestāžu darbinieku informacionālajā apkalpošanā ļoti palīdz bibliotēku brīvpieejas fonds, kurā materiāli visbiežāk ir izvietoti tematiski. Tas dod iespēju bibliotēkas apmeklētājiem patstāvīgi un radoši strādāt ar grāmatām un periodiku. Nereti var novērot, ka sākotnēji darbinieks meklē tikai vienu konkrētu grāmatu, bet, pieejot pie attiecīgā plaukta, atrod vēl papildu literatūru par interesējošo tēmu. Ja tiek pētīts katalogs, tas parasti nenotiek.

Ir arī tādi bibliotēkas apmeklētāji, kuri ierodas bibliotēkā ar noteiktiem pieprasījumiem un nepieciešamās literatūras meklējumos lūdz palīdzību bibliotekāram. Ir izšķirami

- 1) konkrēti pieprasījumi – lasītājs pieprasa kādu noteiktu iespeiddarbu,
- 2) tematiski pieprasījumi – lasītājs pieprasa literatūru par kādu noteiktu tematu.

Ja lasītājs uzdod kādu specifisku jautājumu, bibliotekāram jācenšas sameklēt pēc iespējas vairāk informācijas par to un sniegt kvalitatīvu pakalpojumu. Tas pānākams, bibliotekāram labi orientēties nozarē un pārzinot bibliotēkas krājumu. Bieži vien bibliotekāram pašam jāmeklē informācija grāmatās, internetā vai citos uzzīņu avotos.

Valsts pārvaldes iestāžu bibliotēku visbiežākie apmeklēšanas iemesli ir šādi:

- ar darbu saistītas vajadzības;
- studijas (daudzi valsts pārvaldes iestāžu darbinieki papildina savu izglītību maģistrantūras studijās, kas parasti ir saistītas ar darbu attiecīgajā

nozārē, un līdz ar to iespējams izmantot iestādē esošās bibliotēkas krājumu);

- pašizglītība;
- iepazīšanās ar periodiku;
- vēlme pasēdēt bibliotēkā un atpūsties.

Daudzās valsts pārvaldes iestādēs, kur ir attiecīgas bibliotēkas telpas, var iegūt ne tikai informāciju, bet arī rast vietu pārdomām. Bibliotēkā ir iespējams mierīgi pārļapot jaunāko presi un iepazīties ar bibliotēkas jaunumiem. Vēlēšanās pakavēties bibliotēkā, lai “atvilktu elpu”, ir netradicionāls tās apmeklēšanas iemesls, taču ne mazāk svarīgs. Atšķirībā no firmu birojiem valsts pārvaldes iestādēs nav atsevišķu atpūtas istabu, un tāpēc par šādu vietu tiek izvēlēta bibliotēka. Diemžēl lielākā daļa pārvaldes iestāžu bibliotēku atrodas šaurās telpās un vadība neatbalsta arī izklaidējoša satura laikrakstu un žurnālu pasūtīšanu.

Darbinieki bibliotēkā var

- pilnībā izmantot bibliotēku krājumus uz vietas vai saņemt iespieddarbus uz mājām (literatūra tiek izsniegta uz laiku līdz vienam mēnesim, uz mājām netiek izsniegta uzziņu literatūra un jaunākā prese);
- saņemt nepieciešamo materiālu kopijas bez maksas;
- rezervēt nepieciešamo literatūru, ja tā atrodas pie cita lasītāja;
- saņemt informāciju par krājuma sastāvu, kā arī bibliogrāfiskos un informatīvos pakalpojumus – faktogrāfiskās un cita veida uzziņas, konsultācijas informācijas meklēšanā un praktisku palīdzību.

Lai gan valsts pārvaldes iestāžu bibliotēku darbs lielākoties ir saistīts ar iekšējo informācijas vajadzību apmierināšanu, tās strādā dažādos pieejamības līmeņos. Pastāv slēgtas, daļēji slēgtas vai publiski pieejamas bibliotēkas.

Slēgta tipa bibliotēka ir

- Aizsardzības ministrijā,
- Ārlietu ministrijā,
- Ekonomikas ministrijā,
- Labklājības ministrijā,
- Tieslietu ministrijā.

Daļēji slēgta bibliotēka (pieejama, iepriekš piesakoties un uzrādot caurlaidi) ir

- Finanšu ministrijā,
- Satiksmes ministrijā,
- Valsts ieņēmumu dienestā.

Publiski pieejama ir

- Eirobibliotēka,
- Valsts kancelejas bibliotēka (iepriekš piesakoties un uzrādot caurlaidi),
- Vides ministrijas bibliotēka.

Arī valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkas, kuras pamatā ir slēgta tipa bibliotēkas, pieļauj izņēmumus un apkalpo lasītājus gadījumos, ja to vajadzības pēc informācijas ir pamatotas un nav apmierināmas citās bibliotēkās. Pie šāda veida bibliotēkām var pieskaiftīt Valsts ieņēmumu dienesta bibliotēku, Satiksmes ministrijas bibliotēku un Finanšu ministrijas bibliotēku.

Lai bibliotēkas spētu apmierināt lietotāju prasības, strādātu efektīvi un kvalitatīvi, tām ir jāintegrejas iestādes struktūrā, jāveido saikne ar dažādām iestādes

struktūrvienībām. Tas nosaka bibliotēku spēju piedalīties dažādos informācijas vadības projektos un zināšanu pārvaldības sistēmā kopumā. Informacionālās apkalpošanas efektivitāte ir atkarīga gan no vertikālajām komunikācijām ar iestādes vadību, gan no horizontālajām komunikācijām ar citām iestādes struktūrvienībām. Nenoliedzami, vadības atbalsts un izpratne par bibliotēkas nozīmi un vajadzībām atvieglo bibliotēkas darbu. Iestādēs, kuru vadība apzinās, ka bibliotēka ir starpniece starp tās lietotāju un zināšanām un piedalās iestādes darbinieku informacionālajā nodrošināšanā, bibliotēka tiek atbalstīta, piešķirot tai līdzekļus grāmatu iegādei un nodrošinot to ar piemērotām telpām.

Lai bibliotēkas informācijas resursi atklātos lasītājiem visā pilnībā, bibliotēkai valsts pārvaldes iestādē jābūt labi atpazīstamai. Par demokrātisku bibliotēkas tēla veidošanas līdzekli var izmantot iestādes iekšējo tīklu jeb intranetu. Šobrīd iestāžu intranetā ir ievietoti bibliotēku katalogi, kas palīdz lasītājiem patstāvīgi meklēt izdevumus. Ar intraneta palīdzību iestādes darbinieki tiek informēti arī par bibliotēkas jaunumiem. Intranetā varētu ievietot arī internetā pieejamo datu bāzu adreses un paroles (iestādēs, darbiniekiem mainoties, jaunatnācēji nemaz nezina, kādi informācijas resursi viņiem pieejami), kā arī saites, kas darbiniekus interesē biežāk.

Valsts pārvaldes iestāžu bibliotēku darbinieku raksturojums

Maldīgs ir priekšstats, ka bibliotēka iestādē var kļūt populāra, ja bibliotēku modernizē vai iegādājas bibliotēku informācijas sistēmu. Daudz kas ir atkarīgs arī no paša bibliotekāra personības un aktivitātēm. Svarīga ir bibliotekāra radītā vide lasītājiem bibliotēkā. Bibliotekāram nemitīgi jāpapildina savas zināšanas un jāmeklē jaunas lietotāju apkalpošanas formas. Valsts pārvaldes iestādes bibliotēkas darbiniekam ir nepieciešamas labas svešvalodu zināšanas, tam jāprot strādāt ar informācijas tehnoloģijām, jāapgūst jaunas darba metodes, menedžments, mārketinga, jāorientējas sabiedriskajās un starptautiskajās attiecībās. Tā kā valsts pārvaldes iestādes bibliotēkā strādā tikai viens darbinieks, tad viņam jāpārzina attiecīgā nozare un jāiejūtas iestādes darbā.

Valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkās ar lasītāju apkalpošanu un komplektēšanu nodarbojas gan profesionāli bibliotekāri, gan arī nozares speciālisti ar augstāko izglītību. Bibliotekāri ar attiecīgo izglītību strādā

- Aizsardzības ministrijas bibliotēkā,
- Finanšu ministrijas bibliotēkā,
- Valsts kancelejas bibliotēkā,
- Vides ministrijas bibliotēkā,
- Valsts ieņēmumu dienesta bibliotēkā.

Nozares speciālisti par bibliotekāriem strādā

- Ārlietu ministrijas bibliotēkā,
- Ekonomikas ministrijas bibliotēkā,
- Labklājības ministrijas bibliotēkā,
- Satiksmes ministrijas bibliotēkā.

Rodas jautājums: vai valsts pārvaldes iestāžu bibliotekāri ir juristi, ekonomisti vai citu nozaru speciālisti, kuri papildus savai pamatprofesijai ir apguvuši nepieciešamās iemaņas bibliotekārajā darbā, vai arī bibliotekāri, kuri orientējas kādā no nozarēm.

Lai veiktu tradicionālos bibliotekārā darba procesus – krājuma komplektēšanu, katalogizāciju, izdevumu izsniegšanu un saņemšanu, ir nepieciešamas bibliotekārās zināšanas.

Darbiniekam ar bibliotekāro izglītību grūtības var radīt lietotāju apkalpošana – konsultāciju un dažāda satura uzziņu sniegšana lietotājiem. Neviena bibliotēkas darbinieks, kaut arī viņš ir nozares speciālists, visu zināt nevar. Lai sameklētu vajadzīgo informāciju, galvenais ir loģiskā domāšana un intuīcija. Bibliotekāram jā rūpējas par to, lai neviena apmeklētājs neaizietu no bibliotēkas bez vajadzīgās informācijas vai arī bez konsultācijas, kur to varētu meklēt.

Pēc valsts pārvaldes iestāžu bibliotēku apmeklēšanas var secināt, ka vislabākie valsts pārvaldes iestāžu bibliotēku darbinieki ir speciālisti ar augstāko bibliotekāro izglītību, nevis nozares speciālisti, kas apguvuši bibliotekārā darba iemaņas.

Lai bibliotēka nekļūtu par vienkāršu iestādes piedēkli, kurš turpina eksistēt inerces pēc un kuru var arī slēgt, ir jādomā par elastīgu pieeju bibliotekārajam un informatīvajam darbam. Jāpievērš lielāka uzmanība bibliotēkas krājumu reklamēšanai, pakalpojumu sniegšanai jaunā, mūsdienīgā veidā.

Valsts pārvaldes iestāžu bibliotēku darbiniekiem vajadzētu sadarboties ar citām nozaru bibliotēkām, jo tas paaugstinātu bibliotēku informacionālo pakalpojumu kvalitāti. Neviena valsts pārvaldes iestādes bibliotēka ar saviem resursiem vien nespēj pilnībā nodrošināt visas darbinieku informacionālās vajadzības, tāpēc bibliotēkas lietotāju apkalpošanas procesā paralēli saviem resursiem nepieciešams izmantot arī informācijas avotus no citām Latvijas un ārvalstu bibliotēkām. To var panākt vienīgi tad, ja bibliotēkas savstarpēji sadarbojas. Pagaidām vēl ir vērojama dažādu bibliotēku nošķirtība un bibliotekāru neizpratne par ciešākas sadarbības nepieciešamību. Līdz šim nav izveidojušās saiknes ne starp pašām valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkām, ne arī starp valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkām un nozaru bibliotēkām.

Bibliotēku kooperācijā un sadarbībā grūtības rada

- koordinācijas trūkums,
- resoru barjeras,
- tas, ka pietiekami nav apzinātas visas nozaru bibliotēkas un to informācijas resursi,
- nevēlēšanās sadarboties.

Pēc bibliotēku apmeklēšanas rodas pārlicība, ka valsts pārvaldes iestādes nevēlas publiskot informāciju par bibliotēku esamību savā iestādē. Arī paši bibliotēku darbinieki neatbalsta ideju iekļauties vienotā bibliotēku sistēmā. Tādējādi bibliotēku kooperācijā grūtības rada ne tikai resoru barjeras, bet arī pašu bibliotēku nevēlēšanās sadarboties.

Tas nozīmē, ka valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkas ir autonomas bibliotēkas kopējā bibliotēku sistēmā. Tās pašas veido savu dokumentu krājumu un sniedz informācijas pakalpojumus iestādes darbiniekiem. Lai gan ir vērojami trūkumi šādu bibliotēku darbībā, to pastāvēšana nav apšaubāma. Valsts pārvaldes iestāžu bibliotēkām ir vairākas priekšrocības:

- šīs bibliotēkas atrodas lietotāju darbavietā;
- tiek komplektēts un uzturēts tāds literatūras krājums, kas nepieciešams iestādes darbam;

- bibliotēka nodrošina savas mērķauditorijas informacionālās vajadzības, izmantojot gan vietējo krājumu, gan ārējos informācijas resursus;
- tā izmantojama par vietu, kur darbinieki uz brīdi var atpūsties no sa-springtā darba.

Izmantotie informācijas avoti

1. Bibliotēku likums : LR likums. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 167/169, 1998, 9. jūn., 2.–3. lpp. ISSN 1407-0391.
2. **Gasiņa, D.** Latvijas Bankas bibliotēkas fonda komplektēšanas politika. *No: Nacionālā bibliotēku krājuma veidošana – sabiedrības izglītībai un kultūrai:* starptaut. konference. Rīga, 2003. g. 10.–11. aprīlis. Rīga : Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, 2003, 128.–135. lpp.
3. Valsts pārvaldes iekārtas likums : LR likums. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 94, 2002, 21. jūn., 2. lpp. ISSN 1407-0391.

Summary

The object of the research is the activity of Latvia's libraries of state administration institutions.

The aim of the research is to examine the theoretical background behind informational servicing of libraries' auditorium and libraries' funds, to study the main interrelationship in activities of libraries of state administration institutions, to analyse the importance of such libraries in state informational infrastructure and in informational providing of state administration institutions' activity.

The author examines essential theoretical aspects of state administration institutions' libraries' acquisition's policy and catalogs.

The Librarian's role in informational servicing of users is very important. There are used libraries' funds and external informational resources.

In this paper the author analyses libraries' legal status and availability. Many libraries of state administration institutions are acceptable for other people, who are interested in searching for information.

The results of research are shown in conclusions, were the author concluded that for the successful development of state administration institutions' libraries, they have to prove their important place in state administration institutions.

Key words: *special libraries; state administration institutions libraries; state administration institutions; informational servicing.*

Bibliotēka – radoša un attīstību veicinoša vide pirmsskolas vecuma bērniem

Libraries as a Creative and Active Environment for Children

Daina Pakalna

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultāte
Bibliotēkzinātnes un informācijas zinātnes nodaļa
Lomonosova iela 1, A korpuss, Rīga, LV-1019
e-pasts: daina.pakalna@lu.lv

Rakstā ir analizētas bibliotēkas kā bērniem piemērotas, radošas, aktīvas vides iekārtošanas problēmas. Uzmanība pievērsta pašiem mazākajiem bibliotēku apmeklētājiem – pirmsskolas vecuma bērniem. Skarti arī jautājumi par krājuma komplektēšanas īpatnībām šī vecumposma bibliotēku lietotājiem. Raksts balstās uz autores novērojumiem, bērnu zīmējumu analīzi un bibliotekāru aptauju.

Atslēgvārdi: bibliotēkas bērnu nodaļa, bibliotēku lietotāju grupas, pirmsskolas vecuma bērni, bibliotēkas krājums, atvērtās bibliotēkas modelis.

Iepazīstot un apgūstot apkārtējās pasaules garīgās un materiālās vērtības, bērns nonāk **attīstības sociālajā situācijā**. Šo terminu ieviesis krievu psihologs Ļ. Vigotskis (*Выготский, Л. С.*). Sociālo situāciju, kurā noris bērna psihiskā attīstība, raksturo trīs savstarpēji saistīti elementi – makrovide, mikrovide, indivīds. Makrovide ir sabiedrība ar tajā pastāvošajām sabiedriskajām un materiālajām attiecībām, mikrovide – sabiedrības un sabiedrisko attiecību daļa, ar kuru indivīds saskaras ikdienā. No makrovīdes un mikrovides bērns saņem savai psihiskajai attīstībai nepieciešamo sociālo informāciju, bet paša bērna darbība ir vērsta uz šīs informācijas iekšējo apguvi (11).

Ir svarīgi, lai vide, kurā darbojas bērns, būtu orientēta uz bērna iekšējās pozīcijas aktivizēšanu, nevis saistīta ar aizliegumiem, sastingusi. Habilitētā pedagoģijas doktore D. Lieģeniece norāda, ka, veidojot vidi bērna darbībai, jārespektē bērna

- vajadzība pēc pašizpaušmes,
- spēja pārslēgties no viena darbības veida uz otru,
- vajadzība tikt uzklausītam,
- vajadzība pēc atzinības (4).

Visi šie faktori pilnībā attiecināmi arī uz bērnu bibliotēku kā radošu vidi. Bibliotēkai jābūt iekārtotai tā, lai tās vide motivētu bērnus radošai izzīņas darbībai. Bibliotēkas vides veidošanā nepieciešams ievērot bērnu vecumposmu attīstības īpatnības un panākt, ka visi tās lietotāji jūtas labi. Iekārtojot bibliotēku telpas, jāziņna katra vecumposma raksturīgākās fiziskās, kognitīvās, valodas un emocionālās

vajadzības. Piemēram, jaunāki bērni veiksmīgāk apgūst zināšanas, ja var izmantot arī tausti – manipulēt ar priekšmetiem. Viņu attieksme pret pasauli veidojas, aktīvi piedaloties, eksperimentējot, nevis pasīvi uzklausot informāciju un norādījumus. Pasaule tiek izziņāta ar spēles, rotaļas palīdzību (12). Arī bibliotēkās šī attīstības posma īpatnība ir jāņem vērā, veidojot darbīgumu un pētniecību rosinošu vidi. Katra bērna intereses un vajadzības, protams, lielā mērā ir atkarīgas no ģimenes locekļu, ģimenes mikrovides ietekmes.

Bibliotēkas vide vienmēr prasījusi no saviem apmeklētājiem mieru un klusumu, bet miers un klusums ir pretrunā ar bērna dabu. Viņam ilgstoša koncentrēšanās un klusuma ievērošana ir grūts pārbaudījums, tāpēc jārada iespēja pārslēgties no viena darbības veida uz citu – no lasīšanas, bilžu grāmatu, komiksu skatīšanas uz zīmēšanu, veidošanu, spēļu spēlēšanu, rotaļāšanos.

Bērnu nodaļās ieteicams izvietot zemas mīksto mēbeļu grupas, paklājus, lielizmēra spilvenus. Grāmatu plauktiem nevajadzētu pārsniegt 1,2 metru augstumu.

Pasaules praksē ir vairākas koncepcijas, kā iekārtot bērnu nodaļas attiecībā pret pārējām telpām lietotājiem paredzētajā zonā. Vienā no šīm koncepcijām paredzēts, ka bērnu nodaļām jābūt atdalītām, pat ar atsevišķu ieeju, lai radītu bērniem savu, izolētu telpu, kas iekārtota pilnīgi atšķirīgi no pieaugušajiem paredzētajām bibliotēkas nodaļām. Šī koncepcija ir visai atbilstoša skolas vecuma bērnu, pusaudžu vajadzībām, bet maz piemērota pirmsskolas vecuma bērniem, jo viņi apmeklē bibliotēkas kopā ar vecākiem.

Otra koncepcija, kas pēdējos gados izpelnījusies arvien lielāku atzinību, ietver „atvērtās bibliotēkas modeli”. Pēc tā lietotājiem paredzētā zona veidojama kā vienota, nesadalīta telpa (8). Šis modelis ir realizēts, veicot Ventspils Galvenās bibliotēkas ēkas rekonstrukciju un piebūves celtniecību (arhitekts J. Poga). Bibliotēkas telpas koncepcija pamatojas uz atvērtības principu. Visa lietotājiem pieejamā zona veido vienotu telpu. Ar stikla sienu ir atdalīta tikai bērnu pasaku un spēļu istaba un klusinātā lasītava.

Veidojot telpas iekārtojumu un zonas tajā, vajadzētu ņemt vērā arī pašu mazāko bibliotēkas lietotāju un viņu vecāku vajadzības.

Zīdaiņi (no piedzimšanas līdz viena gada vecumam) un mazi bērni (no viena līdz triju gadu vecumam)

Abu vecumposmu atšķirības it īpaši izpaužas pārvietošanās spējā. Zīdaiņi var vērot bibliotēku tikai tad, ja vecāki tos nes rokās vai tur klēpī, turpretim mazi bērni jau paši aktīvi dodas jauno, interesanto vidi pētīt un apgūt. Mazuļi vecumā līdz gadam un arī lielāki bērni cenšas visas lietas ne tikai aptaustīt, bet arī pagaršot. Tas jāņem vērā, iekārtojot bibliotēkas zonas un paredzot vietu, kur varētu uzturēties vecāki ar bērniem līdz gada vecumam un būtu iespējams bērnus nolikt drošā vietā vai nu īpašā manēžā (nožogotā laukumā?), vai arī uz paklāja, no kura bērns vērotu apkārtni, redzeslaukā paturot arī savus vecākus (7).

Zīdaiņi apmeklē bibliotēku ne tikai tādēļ, lai vērotu apkārtni un klausītos skaņas, bet arī tādēļ, lai iepazītos ar grāmatām, tādējādi telpā jābūt bērnam ērti sasniedzamām rotaļlietām, no auduma un cita izturīga materiāla darinātām grāmatām. Lasot kopā ar vecākiem, bērns atkārto jau dzirdētus vārdus – tā ir ne tikai valodas apgūšana, bet arī kontaktēšanās un uzticības radīšana starp bērnu un vecākiem.

Ir vēl kāda specifiska iezīme – zīdaiņu raudāšana. Tā ir dabiska bērnu komunikācija, bet grūti savienojama ar tradicionālo klusumu bibliotēkā, tāpēc jārada apstākļi, lai bērns justos droši. Bibliotēkā ir jābūt arī telpām, kur bērnam apmainīt autiņbiksītes, viņu pabarot. Bērniem paredzētajās bibliotēkas telpās svarīgi ir krāsu akcenti, spilgti, kontrastējoši krāsu salikumi.

Pirmā dzīves gada beigās bērna iespējas kontaktēties ar vidi pieaug. Viņš ir ieguvis spēju pārvietoties – sākumā rāpus, pēc tam jau kājām. Šī vecuma bērni vairs nav piedabūjami ilgi sēdēt ratiņos vai uz paklāja. Viņi ceļas kājās, mēģina staigāt. Tas no telpas iekārtošanas viedokļa ir vissarežģītākais vecums. Bibliotēkā noteikti jā rūpējas par to, lai bērns nevarētu sev neko uzgāzt virsū vai krītot sevi savainot. Plauktiem, stendiem jābūt stabiliem, grāmatām, rotaļlietām vai grāmatu kastēm – bērniem viegli pieejamā augstumā.

Iekārtojot bibliotēku kā vidi visu vecumu lietotājiem, jādomā par viņiem piemērotu atrašanās vietu telpā. Vecāki, kuri atnākuši kopā ar bērnu līdz gada vecumam, bieži jūtas neērti, jo bērnu nav kur nolikt un viņš jātur rokās. Bērns var sākt arī raudāt, traucējot pārējos. Par šādām problēmām daudzi bibliotekāri rakstījuši arī savās atbildēs uz aptaujas jautājumu par ģimenes bibliotēku, piemēram:

„Ideālā variantā mazākajiem bibliotēkas apmeklētājiem būtu jābūt atsevišķai telpai. Savā praksē sastopos ar problēmu, ka vecāki (tētis vai māmiņa) strādā lasītavā (studenti), savukārt bērniņš garlaikojas... Būtu jauki, ja būtu šāda bērnu istabiņa.”

Vecumposmā līdz trīs gadiem saikne ar vecākiem ir īpaši cieša. Kaut gan bērns ieguvis spēju pārvietoties un cenšas pats kaut ko izpētīt, labāk būtu bibliotēkā bērniem izveidot uzturēšanās zonu tajā pašā telpā, kur uzturas vecāki, lai jebkurā brīdī tie būtu redzami.

Katrs apmeklējums sākas ar iekļūšanu bibliotēkā. Dažām lietotāju grupām tā var būt sarežģīta. Piemēram, ne jau visās bibliotēkās ir iespējams iekļūt ar bērnu ratiņiem. Daudzās pasaules bibliotēkās šāda iespēja ir radīta. Islandē, Koupavogiras pilsētas bibliotēkā, tiek piedāvāti speciāli sēdratiņi, kas nebojā grīdas segumu. Tajos bērnus ļoti ērti var ņemt līdz bibliotēkas telpās. Latvijas bibliotēkās šāda veida pakalpojums vēl nav pieejams. Rīgas Centrālajā bibliotēkā un tās filiālbibliotēkās pēc garderobju likvidēšanas 2004. gada pavasarī vecākiem pat nav iespējams atstāt bērnu ratiņus garderobē.

Iekārtojot bibliotēkas vidi atbilstoši pavisam mazu bērnu attīstības īpatnībām, tajā jāparedz īpaša zona, kas jāiekārto tā, lai bērnam radītu gan fizisku, gan sociālu vidi pasaules izzināšanai un pētīšanai. Ja bērns tajā jūtīsies droši, ērti un apzināsies, ka vecākus tūlīt iespējams sameklēt, viņš varēs reizē būt arī patstāvīgs.

Pirmsskolas vecuma bērni (no triju līdz septiņu gadu vecumam)

Šī vecuma bērni apgūst pasauli, pēc iespējas izmantojot visas savas maņas. Viņi pamazām gūst priekšstatu par to, kas ir “iekšā – ārā”, “virs – zem”, “agrāk – tagad”. Bērni ir pietiekami labi apguvuši pārvietošanās prasmi un nemitīgi skraida, lēkā. Viņiem ir grūti ilgstoši darīt vienu un to pašu, ik pa laikam neizkustoties (1).

Šī perioda otrajā pusē bērni apgūst burtus, iemācās lasīt. Viņi labprāt mēģina gan dabā, gan telpā atpazīt jau apgūtus simbolus un lasīt uzrakstus. Bibliotēkā vajadzētu būt lasīšanas iespējām. Tas panākams, ar pietiekami lieliem uzrakstiem

apzīmējot grāmatu kastes, plauktus vai zonas, kur atrodamas šiem bērniem adresētās grāmatas.

Tā kā šajā vecumposmā joprojām dominē netīšā uzmanība, jāparedz iespēja bērniem, kas uzturas bibliotēkā ilgāku laiku, pārslēgties no viena darbības veida uz citu, piemēram, no grāmatu šķirstīšanas uz zīmēšanu vai rotaļu, kas 3–7 gadu vecumā ir galvenais pasaules izziņas veids (3).

Aktuāla bērna radošā pašizpaušme pirmsskolas vecumā ir zīmēšana. Bibliotēkā noteikti jārada izdevīgi apstākļi, lai bērni ar to varētu nodarboties. Ir svarīgi arī bērnu veikumu atzīt un novērtēt. Daudzas bibliotēkas rīko bērnu zīmējumu izstādes. Tās labprāt apskata arī bērnu vecāki un citi pieaugušie bibliotēku lietotāji.

Bibliotēkas apmeklējumi vecāku pavadībā pirmsskolas vecuma bērnam ir ļoti nozīmīgi viņa socializācijas procesā. Bērns apgūst jaunu sociālo lomu – kļūst par bibliotēkas lasītāju. Tā viņam ir ļoti reāla spēle – viss notiek pa īstam, pret viņu izturas pavisam nopietni, tiek darīti zināmi “spēles noteikumi” (kā, kur, ko meklēt, kā jāizturas pret grāmatu), kā arī iegūti priekšstati par laiku (cik ilgi grāmatu drīkst turēt mājās).

Ļoti nevēlama ir bibliotekāru cenšanās “ietaupīt” lasītāju kartes un pirmsskolas vecuma bērniem grāmatas izsniegt uz kāda vecāka bērna vai vecāku lasītāju kartes, viņus pašus neregistrējot kā bibliotēkas lietotājus. Bieži vien arī vecāki, nevēloties tērēt laiku, nepieraksta savu bērnu bibliotēkā. Par šādu tendenci varētu liecināt arī nelielais reģistrēto pirmsskolas vecuma bērnu – bibliotēkas lietotāju skaits. Šī vecuma bērniem sava lasītāja karte ar grāmatu nodošanas termiņu zīmodziņiem ir īpaši svarīga. Jaunā sociālā loma – bibliotēkas lietotājs – bērnam palīdz apzināties sevi kā pilntiesīgu personu, turklāt tā uzliek atbildību.

Lai bibliotēkā veidotu aktīvu un radošu vidi visu vecumu bērniem, ir jāievēro katra vecumposma attīstības īpatnības. Arī funkcionālo zonu izvietojumam jāatbilst visu vecumu bērnu vajadzībām. Ir svarīgi panākt, lai bērni bibliotēkā varētu justies ērti un netraucētu cits citu.

Bērnu iespaidi par pirmo bibliotēkas apmeklējumu

Lai noskaidrotu, kā bērni uztver bibliotēku, pirmo reizi to apmeklējot, tika veikts pētījums, izmantojot nestrukturētās ietvertās novērošanas metodi. Pētījumam bija izraudzīta viena no Rīgas Centrālās bibliotēkas filiālbibliotēkām – Šampētera bibliotēka. Divās bērnudārza grupu ekskursijās bērnu uzvedība tika novērota un fiksēta novērošanas dienasgrāmatā. Pēc nodarbības bērniem lūdza uzzīmēt, kas viņiem bibliotēkā vislabāk patīcis. Lai labāk izprastu zīmējumus, bērnus to tapšanas laikā intervēja. Viņi stāstīja par to, ko viņi zīmē, kāpēc izvēlējušies kādas noteiktas krāsas. Intervijas nepieciešamas tāpēc, ka pieaugušajiem ir grūti uztvert bērnu zīmējumus tā, kā viņi tos iecerējuši, jo bieži vien attēlotais stipri atšķiras no realitātē esošā. Tika novērotas divas bērnu grupas: pirmajā grupā darbojās 14 bērni, otrajā – 15.

Abu grupu ekskursijas bija plānotas pēc līdzīga scenārija – bērni tika sagaidīti bibliotēkas vestibulā, un pēc tam notika iepazīšanās. Ekskursijas organizēja ar rotaļas elementiem, un tās vadīja attiecīgā tērpā ģērbies pasaku varonis – Burtu Rūķis. Jau iepazīšanās laikā bija redzams, ka bērni vairāk uzticas pasaku varonim, nevis bibliotekārēm. Iepazīstoties visi labprāt, bez minstināšanās gāja klāt Burtu

Rūķim, deva viņam roku un nosauca savu vārdu. Bērni, kuri bērnodārzu bija apmeklējuši samērā neilgu laiku, jutās nedrošāk par pārējiem – savu vārdu nosauca ļoti klusu vai darīja to, tikai Burtu Rūķa īpaši iedrošināti. Bērniem tika uzrakstītas un piespraustas zīmītes ar viņu vārdiem – tāpat kā bibliotēkas darbiniekiem. Bērni labprāt piekrita veikt ceļojumu pa bibliotēku “vilcieniņā”, turklāt katrā pieturā visi centās nostāties aiz Burtu Rūķa, izcēlās pat strīdi.

Bērni vispirms devās uz bērnu nodaļu. Tur ar viņiem spēlēja spēli “Burtu lietus” – vārdu sacerēšanu ar konkrētiem sākumburtiem. Lielākā daļa bērnu ar to tika galā. Katrā grupiņā bija arī daži jaunāki bērni – triju līdz četru gadu vecumā. Šiem bērniem radās grūtības patstāvīgi veikt uzdevumu, bet pārējie viņiem palīdzēja.

Visiem bērniem ļoti patika apskatīt savu zīmējumu izstādi, kas, iepriekš vienojoties ar audzinātājām, jau bija iekārtota bērnu nodaļā uz rotaļu mājas jumta. Katrs centās atrast savu zīmējumu un parādīt to Burtu Rūķim vai audzinātājam. Tā kā šī vecuma bērni nevar ilgstoši klausīties stāstījumu, Bērnu nodaļas vadītājas teiktajā viņi uzmanīgi klausījās tikai pirmās četras piecas minūtes. Uzmanībai zūdot, bērni centās paņemt un paskatīties kādu grāmatu vai žurnālu no plauktiem. Tas ir raksturīgi šāda vecuma bērniem, jo tišā uzmanība vēl nav nostiprinājusies. Pirmās grupas diviem zēniem izdevās atrast grāmatas, kuras viņiem ir mājās. Viņi bija ļoti lepnī un rādīja tās citiem bērniem sev blakus. Bērni labprāt gribēja skatīties grāmatas kopā ar bibliotekārēm vai Burtu Rūķi. Viņiem arī tika teikts: “*Lūdzu, paskatieties grāmatu kopā ar mani!*” Sevišķi bērnus ieinteresēja grāmatas ar stāvbildēm un grāmatas ar izvelkamajām sloksnēm, jo attēli kļūst kustīgi. Visi bērni ļoti gribēja ieiet rotaļu mājiņā. Tā kā radās problēmas viņus no turienes izsaukt ārā, otrajā ekskursijā Burtu Rūķis jau bija sagatavojis zvaniņu, ar kuru aicināt bērnus doties tālāk.

Arī abonementa darbinieku stāstījumu bērni uzmanīgi klausījās pirmās 3 līdz 5 minūtes. Otrā stāva lasītavā bērni ar lielu interesi apskatīja veco grāmatu skapi. Viņiem atļāva arī pašiem atvērt čīkstošās stiklotās durvis. Abās grupās aktīvākie bija zēni. Durvis bija vairākkārt jāver vaļā un ciet, kamēr visi gribētāji tām pielika roku. Bērni varēja paturēt rokās arī vairāk nekā 100 gadu vecas grāmatas. To gribēja darīt pilnīgi visi bērni. Daudzi izteica secinājumus, piemēram:

“Papīrs ir palicis dzeltens pa simt gadiem”; “Labi, ka te priekšā stikls, citādi viņas visas jau būtu pagalam”; “Šīs grāmatas ir ļoti dārgas, jo viņām virsū zelta burti un svītras”; “Manai vecammai arī ir viena ļoti veca grāmata ādas vākos ar krusu”.

Bērni ar lielu interesi klausījās spoku stāstu no Anša Lerha-Puškaiša “Latviešu tautas teiku un pasaku” 7. daļas 1. sējuma. Viņi paši iesaistījās lasījumā, ar skaņām un kustībām attēlojot lietus čabēšanu, vētru mežā, pūces ūjināšanu. Pēc kopīgās lasīšanas – spēles – abās reizēs bērni lūdza palasīt vēl kādu stāstu. Aktīvākie lūdzēji bija zēni. Jautāti, vai viņi paši nezina kādu spoku stāstu, no 27. bērnodārza grupas divi zēni sāka aizrautīgi stāstīt. Viņu izstāstīto abu spoku stāstu sižeti likās ņemti no Māra Runguļa spoku stāstu grāmatiņām, taču tie tika diezgan brīvi interpretēti. Viens no zēniem stāstīja, ka abi ar lielo brāli vakaros lasot spoku stāstus un tad esot tā “druscīņ bailīgi”.

Pēc tam visi spēlēja spēli, kas vērsta uz tišās uzmanības trenēšanu. Tas bērniem šādā vecumā – pirms mācību uzsākšanas skolā – bija ļoti nozīmīgi. Visi sasēdās

aplī, spēles uzsācējs Burtu Rūķis sāka ar “Es šorīt no rīta agri piecēlos”. Katram nākamajam spēles dalībniekam vajadzēja atkārtot visu iepriekš sacīto un arī pateikt pašam, ko viņš no rīta jau paspējis izdarīt. Spēles gaitā interesanti bija vērot, cik dažādi atkarībā no tā, kāds uztveres tips ir galvenais – vizuālais, audiālais vai kinētiskais, bērni sekoja līdzīgi spēles gaitai. Lielākā daļa meiteņu, lai atcerētos, ko kurš teicis, centās skatīties uz bērnu, kas runājis attiecīgo tekstu, arī tad, kad pašām bija jārunā. Kinētiskā uztvere pārsvarā bija novērojama zēniem. Viņiem bija ļoti grūti mierīgi nosēdēt, un viņi visu laiku kustināja vai nu rokas, vai arī kājas, lai gan audzinātāja bieži viņus apsauca. Tomēr, kad pienāca šo zēnu kārtā iesaistīties spēlē, uzdevums tika paveikts samērā labi.

Bērniem palūdza uzzīmēt, kas viņiem bibliotēkā visvairāk patīcis. Lai labāk saprastu, kas zīmējumos attēlots, bērnus zīmēšanas laikā intervēja. Visus šos zīmējumus sagrupējot pēc tajos attēlotā sižeta, izveidojās vairākas tematiskas grupas:

- vairākas tēmas kopā – gan bibliotēkas ārskats, gan Burtu Rūķis, gan grāmatu skapis u. c. (7 zīmējumos);
- Burtu Rūķa portrets (6 zīmējumos);
- Bērnu nodaļas rotaļu māja (5 zīmējumos);
- bērnu zīmējumu izstāde (5 zīmējumos);
- bibliotēkas ēka no ārpuses (5 zīmējumos);
- lasītavas vecais grāmatu skapis (5 zīmējumos).

Bibliotekāres bija attēlotas tikai divos bērnu zīmējumos, un arī tad to varēja uzzināt, tikai noklausoties bērnu pašu stāstījumā par to, ko viņi zīmē. Abos zīmējumos bibliotekāres bija attēlotas ļoti mazas un mājām ar roku pa bibliotēkas logu.

Septiņos zīmējumos bija attēloti vairāki objekti vai personas – visbiežāk Burtu Rūķis kopā ar lasītavas grāmatu skapi, bērnu nodaļas rotaļu māju, bibliotēkas ārskatu, arī ar bērnu zīmējumu izstādi uz rotaļu mājas jumta.

1. attēlā redzamajā Elīnas zīmējumā ārējā telpa (saule, puķe) apvienota ar to, kas atrodas vai notiek bibliotēkas iekšienē. Spriežot pēc elementu izvietojuma, pirmais kreisajā pusē, no kuras parasti sāk zīmēt, tātad acīmredzot kā nozīmīgākais attēlots Burtu Rūķis. Tāpat kā pārējos zīmējumos, krāsas izvēlētas nevis tādas, kādas tās bijušas reālajām personām vai objektiem, bet tādas, kādas bērnam labāk patikušas. Burtu Rūķim, piemēram, visbiežāk izmantota zaļā, violetā, sarkanā krāsa. Bērniem bija iespēja pavērot un lietot patiesās krāsas, bet zīmēšanas procesā viņi to nedarīja. Tas liecina, ka bērni attēlo nevis reālos priekšmetus vai personas, bet gan savus priekšstatus par tiem.

Pēc Ļ. Vigotska darbā “Iztēle un radoša darbība bērībā” (10) minētās Koršēnšteineras izstrādātās bērnu zīmējumu tipoloģijas, 2. attēlā redzamais Burtu Rūķa portrets pieder pie **formu un līniju stadijas**, kurā apvienojas formālā un shematiskā zīmējuma pazīmes. Burtu Rūķim ir visas svarīgākās ķermeņa daļas, arī pats ķermenis, pat pirksti rokām, kas parasti vēl netiek attēloti iepriekšējā – **shematiskajā attēlošanas stadijā**. Attēls vēl nav telpisks, arī proporcijas nav ievērotas. Burtu Rūķis nav attēlots bibliotēkā, bet tipiskā bērna izkārtotā pasaules ainā. Debesis raksturo saule, bet zemi (apakšu) – spilgtas puķes.

1. att. Piecus gadus vecās Elīnas zīmējums (27. bērnudārzs)
Elīna, 5 Years Old (Kindergarten No. 27)

2. att. Sešus gadus vecās Madaras zīmējums „Burtu Rūķis” (27. bērnudārzs)
“The Letter Gnome”, Madara, 6 Years Old (Kindergarten No. 27)

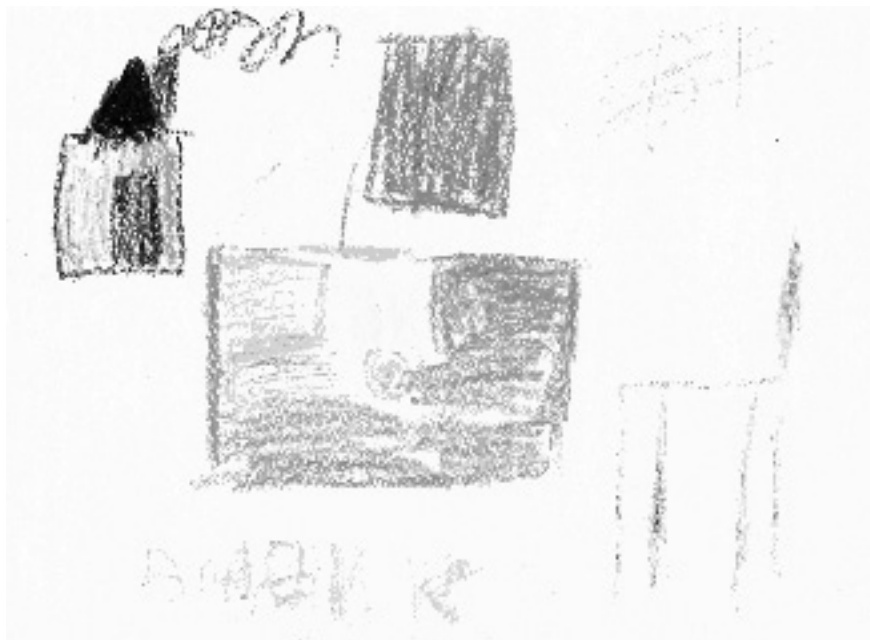
Pati Madara zīmējot stāstīja:

“Man patika Burtu Rūķis, jo viņš bija draudzīgs un jautrs, veda mūs vilcieniņā pa bibliotēku, lasīja priekšā, spēlēja spēles. Es gribētu, lai viņš atnāk pie manis ciemos un palasa priekšā no tās lielās grāmatas. Vai es varēju viņu uzaicināt pie sevis uz dzimšanas dienu?”

Otrs bērnu zīmējumos visvairāk attēlotais objekts bija bērnu nodaļas rotaļu māja. Domājams, tāpēc, ka bērni varēja tajā arī ieiet un paspēlēties ar rotaļlietām. Pirmsskolas vecuma bērniem ir raksturīgi radīt šādu savrupu, savu vidi, kas gan neatrodas pārāk tālu no pieaugušo pasaules.

3. attēlā redzams, kā bērnu nodaļu zīmējumā attēlojis sešus gadus vecais Vladimirs. Rotaļu māja redzama zīmējuma kreisajā stūrī. Māja nav zīmēta “no dabas”, bet gan vairāk pēc atmiņas par kādu citu māju. Tā kā mājām parasti ir skursteņi, pa kuriem kūp dūmi, arī šajā zīmējumā redzams skurstenis. Bērniem bija pietiekami liela krāsaino krāsu izvēle, bet viņi zīmējot neizvēlējās krāsas, kas atbilstu reālajam priekšmetam vai personai. Tas šāda vecuma bērniem vēl nelielas būtiski. Ļ. Vigotskis darbā “Iztēle un radošā darbība bērībā” arī norāda, ka bērni pirmsskolas vecumā zīmē nevis no dabas, bet gan pēc atmiņas, zīmē to, ko par priekšmetu zina vai kas šķiet būtiskākais, nevis to, ko patiesībā redz. Bērns var zīmēt, piemēram, māti, kas sēž viņam līdzās, ne reizi uz to nepaskatoties (10).

Visgrūtāk atpazīstamais objekts bērnu zīmējumos bija viņu pašu zīmējumu izstāde. To, kas attēlots šajos zīmējumos, varēja saprast, tikai aptaujājot pašus zi-

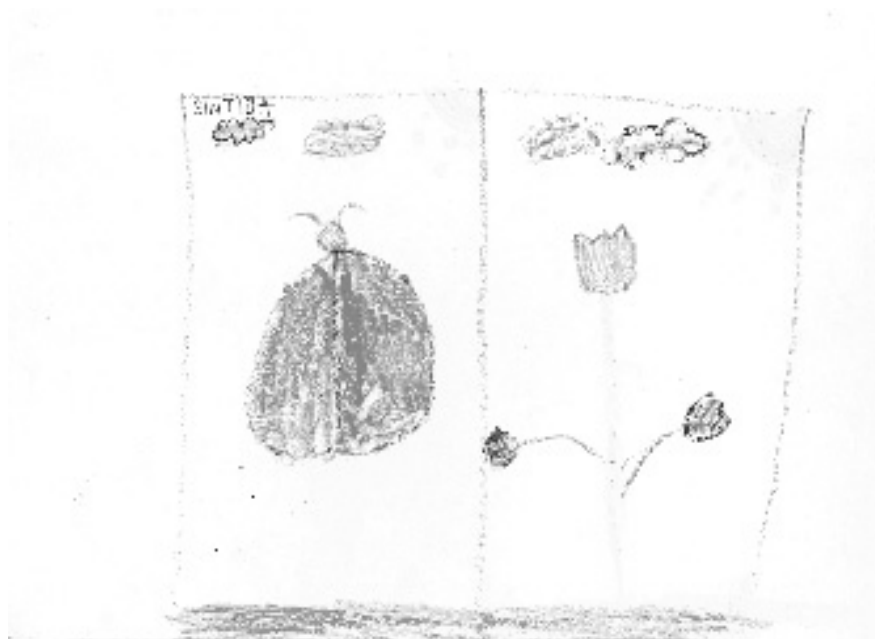

3. att. Sešus gadus vecā Vladimira zīmējums „Bērnu nodaļa ar rotaļu māju” (bērnudārzs „Daugaviņa”)
“Children’s Department and Playhome” (Vladimirs, 6 Years Old)

mētājus. Piemēram, 4. – Sintijas zīmējumā bija attēlots kāds cits viņas zīmējums, kuru, ienākot bibliotēkā, tūlīt varēja redzēt uz rotaļu mājas jumta. Meitene pati savu zīmējumu aprakstīja šādi:

“Tas ir mans bērnu dārza zīmējums. Mēs tur zīmējam pavasari. Tā ir mārīte un pavasara puķes. Man patika, ka es ienākot tūlīt to ieraudzīju pašā priekšā.”

Piecos zīmējumos bērni bija attēlojuši bibliotēku no ārpuses. Arī šī attēlotā ēka neatbilst īstenībai, bet ir zīmēta pēc atmiņas vai iztēles. Tas ir bērnu stāsts par

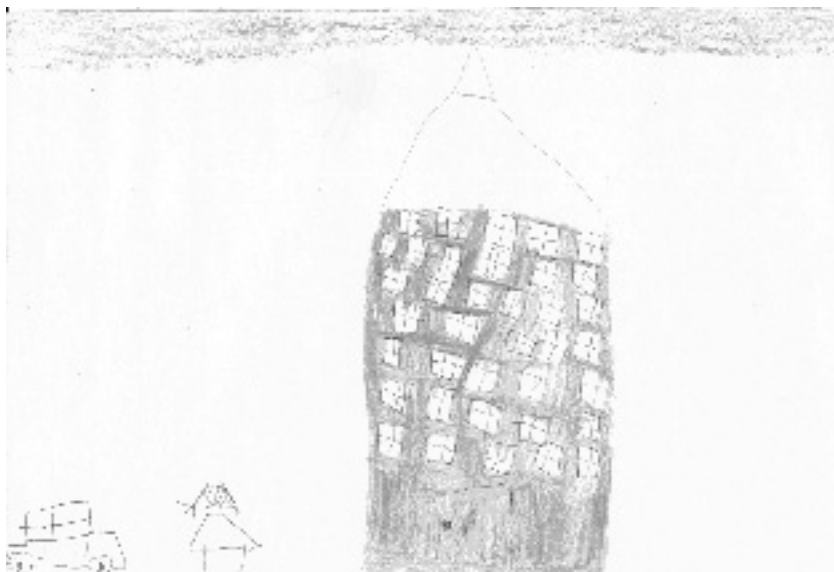
4. att. Piecus gadus vecās Sintijas zīmējums (27. bērnu dārzs)
Sintija, 6 Years Old (Kindergarten No. 27)

bibliotēku kā lielu, nozīmīgu vietu, kaut gan patiesībā Šampētera bibliotēka ir pavisam neliela divstāvu ēka ar plakanu jumtu un nepavisam neatgādina ne pili, ne augstceltni.

Visos piecos zīmējumos bibliotēka attēlota daudz lielāka, ar daudziem stāviem un tradicionāli slīpo jumtu – tieši tā, kā bērni parasti zīmē pili.

Pieci bērni – visi zēni – savos zīmējumos bija attēlojuši bibliotēkas lasītavas lielo grāmatu skapi. Iespējams, ka viņiem spilgtā atmiņā glabājās noslēpumaino, čīkstošo durvju vēršana un veco grāmatu turēšana rokās. Staņislavs savā zīmējumā (sk. 7. attēlu) uzzīmējis arī atsevišķi to grāmatu – vienu no Brokhausa „Enciklopēdiskās vārdnīcas” sējumiem, ko bija varējis paturēt rokās un pašķirstīt.

Bērni tika lūgti ierakstīt katrs savu vārdu lielajā bibliotēkas viesu grāmatā. Viņi visi to darīja ļoti rūpīgi. Grupā no 27. bērnu dārza bija arī divi četrus gadus

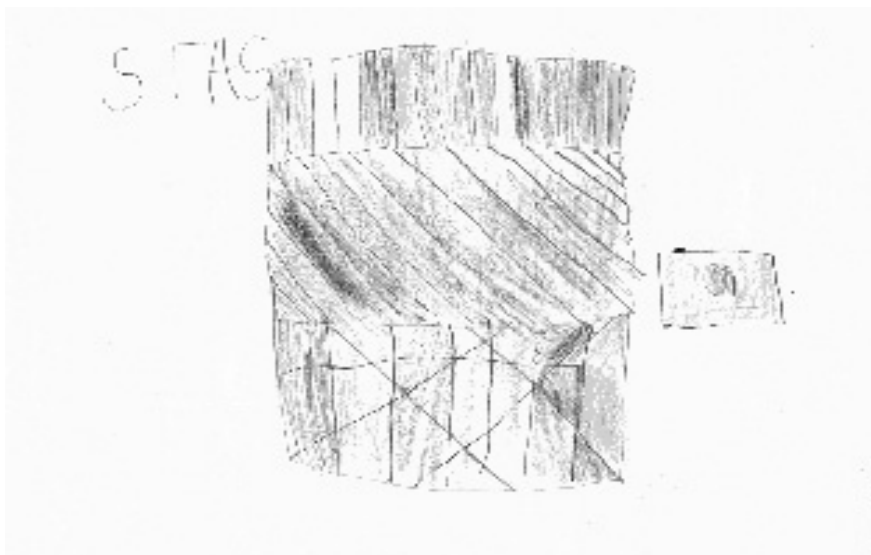
5. att. Sešus gadus vecās Elizabetes zīmējums (bērnudārzs “Daugaviņa”) *Elizabete, 6 Years Old (Kindergarten „Daugavina”)*

Elizabete stāstīja:

“Mēs visi ar audzinātāju pārnācām pāri ielai un tūlīt ieraudzījām lielo bibliotēku. Man patika, ka durvis pašas atvērās un mūs sauca iekšā.”

6. att. Sešus gadus vecā Matīsa zīmētais lasītavas grāmatu skapis (27. bērnudārzs) *“Bookcase in the Reading Room” Matīss, 6 Years Old (Kindergarten No. 27)*

7. att. Piecus gadus vecā Staņislava zīmētais lasītavas grāmatu skapis (bērnudārzs „Daugaviņa”)
“Bookcase in the Reading Room”, Stanislavs, 5 Years Old (Kindergarten „Daugavina”)

veci bērni, kuri vēl neprata rakstīt. Arī viņi ļoti gribēja atstāt savus vārdus viesu grāmatā. Burtu Rūķis viņiem to palīdzēja izdarīt.

Nobeigumā visiem bērniem tika pastāstīts, kā var kļūt par bibliotēkas lasītājiem, un piedāvāts paņemt vecākiem domātas informācijas lapiņas, ar kurām var bez iestājmaksas kļūt par lasītājiem. No 27. bērnudārza grupas visi bērni izteica tādu vēlēšanos un šīs lapiņas arī paņēma. Divas māsas, pienākušas pie Burtu Rūķa, stāstīja, ka noteikti atvedīs savu mammu uz bibliotēku, jo *“viņa vēl nekad nav bijusi tik skaistā un lielā vietā”*. No bērnudārza “Daugaviņa” kāda meitene ilgi stāvēja pie galda un it kā nevarēja saņemties un paņemt informācijas lapiņu. Kad Burtu Rūķis mēģināja viņu iedrošināt, meitene atbildēja:

“Es gribētu nākt uz šejieni katru dienu un skatīties grāmatas, spēlēties ar mantām, ar lielo bruņrupuci Lauru, bet es viena vēl nekur nevaru iet, un mammai nekad nav laika. Viņai tagad nav darbiņš. Brāļi visu laiku slimo...”

Kopīgie secinājumi par ekskursiju gaitu.

- Lai bērnudārza grupu ekskursija būtu efektīva, tā ir rūpīgi jāplāno. Pirmsskolas vecuma bērnu galvenais pasaules izziņas veids ir rotaļa, spēle. Tai jābūt nevis formālai lekcijveida nodarbībai, bet bibliotēkas spēlei, kurā bērni paši aktīvi tiek iesaistīti.
- Ar bērnu sarunājoties, ir svarīgi saukt viņu vārdā, tāpēc šādās nodarbībās ir lietderīgi izmantot piespaužamas zīmītes ar bērnu vārdiem.
- Piecu un sešu gadu vecumā bērniem ir vieglāk kontaktēties ar kādu pasaku personāžu vai rotaļlietu nekā ar nepazīstamu pieaugušo.

- Bērniem ir grūti ilgstoši klausīties stāstījumu, un viņi ir jāiesaista darbībā ar rotaļas vai kopējas sarunas palīdzību.
- Bērni ļoti labprāt stāsta par savām grāmatām, dzīvniekiem, mājām, vecākiem. Ir svarīgi viņus nepārtraukt un uzklaustīt.
- Lielākā daļa piecus un sešus gadus veco bērnu, kuri apmeklē bērnudārzu, jau labi pazīst burtus, atšķir skaņas, veido vārdus. Šīs prasmes un iemaņas bibliotēkā var attīstīt un nostiprināt, gan kopīgi skatoties un lasot grāmatas, gan stāstot, gan rotaļājoties.
- Kopējam nodarbības ilgumam nevajadzētu pārsniegt 30 minūtes, jo bērniem ir grūti ilgstoši koncentrēties viena veida darbībā.
- Šajā vecumā svarīgi ir attīstīt bērna tīšo uzmanību un tīšo uztveri. To var darīt, iesaistot nodarbībās bibliotēkā arī dažādas spēles un rotaļas, kas attīsta uzmanību.
- Galvenais bērnudārza grupas bibliotēkas apmeklējuma mērķis ir ieinteresēt bērnus lasīt, kļūt par bibliotēkas lietotājiem. Viens no veidiem, kā to panākt, ir acināt uz bibliotēku ģimeni. Šajā vecumā bērni vieni bibliotēku vēl nevar apmeklēt.
- Tas, vai šāda ekskursija un nodarbība sasniedz savu mērķi, ir atkarīgs arī no vecāku ieinteresētības un attieksmes pret lasīšanu. Jācer, ka iespaidi, kas bērniem radušies bibliotēkas apmeklējuma laikā, un informācija par bibliotēkas lietošanas kārtību mudinās viņus nākt uz bibliotēku arī tad, kad viņi to varēs darīt vieni paši.

Pirmā bibliotēkas apmeklējuma un bērnu zīmējumu analīze ir pierādījuši, ka šādam apmeklējumam jau agrā bērnībā ir liela nozīme, jo tas palīdz bērnos izraisīt interesi par lasīšanu. Tomēr gan bibliotēkai kā izziņu rosinošai videi, gan lasīšanas veicināšanas pasākumiem un programmām, gan bibliotekāru sagatavotībai jāatbilst bērnu attīstības īpatnībām katrā vecumposmā.

Bibliotēkas krājums pirmsskolas vecuma bērniem un tā komplektēšanas un kārtojuma īpatnības

Jau pirmā dzīves gada laikā bērni var ne tikai uztvert bibliotēkas apmeklējumu kā īpašu skaņu, krāsu, izjūtu kombināciju, bet arī gūt priekšstatu par grāmatām.

Bērniem no pirmā dzīves gada vidus līdz triju gadu vecumam ir nepieciešamas īpašas grāmatas. Tas saistīts ar viņu psihiskās un fiziskās attīstības īpatnībām. Tā kā gadu vai divus gadus vecam bērnam vēl nav pietiekami attīstījusies sīkā pirkstu muskulatūra, viņš nevar pāršķirt lapas parastā grāmatā, tās nejausi niecplēšot. Bērnam ir grūti arī saskatīt mazus burtus, uztvert pārāk detalizētu attēlu. Vieglāk viņš izprot telpisku attēlu, kam ir skaidri izteiktas kontūras.

Nav pieņemti termini, kuros šīs grāmatas pašiem mazākajiem būtu devējamās. Tiek lietoti dažādi apzīmējumi, piemēram, “grāmatas–rotaļlietas”, arī “telpiskās grāmatas”, “aktivitāšu grāmatas”, “grāmatas ar stāvbildēm”. Turpmāk tekstā tiks lietots nosaukums “grāmatas–rotaļlietas”. Apgāds “Zvaigzne ABC” savā grāmatu katalogā pirmsskolas vecuma bērniem piedāvā šāda veida bilžu un praktisku nodarbību grāmatas:

- bilžu grāmatas;
- cietās bilžu grāmatas:

- grāmatas—“ermonikas”,
- grāmatas—somiņas,
- grāmatas ar pīkstuli (sērijā “Pakutini manu puncī”),
- grāmatiņas ar saliekamattēliem;
- telpiskās bilžu grāmatiņas;
- krāsojamās grāmatas;
- grāmatiņas ar uzlīmēm;
- grāmatiņas ar pārsteigumiem.

Tā kā šos izdevumus pirmsskolas vecuma bērniem ir sarežģīti izvietot plauktos to dažādā izmēra un formas dēļ, tos var sakārtot grāmatu kastēs, kas veidotas kā lielas pārbīdāmas rotaļlietas.

Literatūru pirmsskolas vecuma bērniem neklasificē, bet novieto plauktos (vai grāmatu kastēs) atbilstoši tematiem. Var tos sakārtot arī pēc iespieddarbu formāta. Šīm grāmatām piešķir nosacītu apzīmējumu “B”, kas klasificējot rakstāms virs autorzīmes. Tas reizē ir arī šīs grupas vecuma adresējums (2).

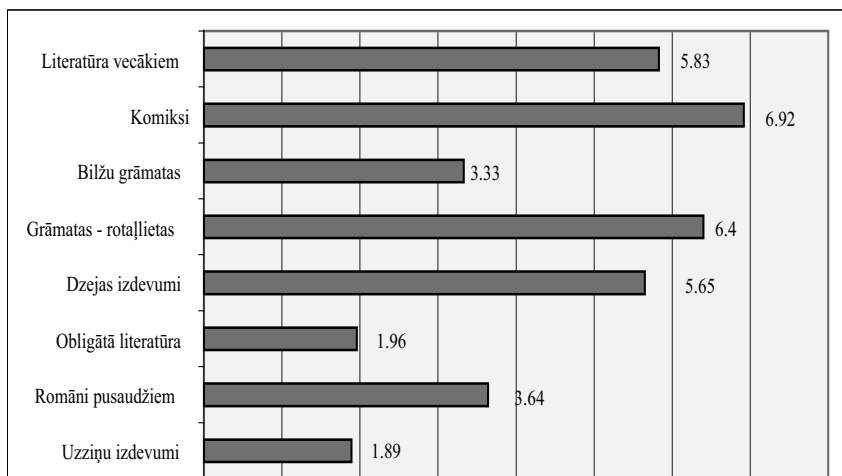
Par nedaudz vēlākam vecumposmam – pirmsskolas vecumam (no trim līdz septiņiem gadiem) – paredzēto krāsaino, skaisti ilustrēto bilžu grāmatu nepieciešamību bērnu bibliotēku krājumos domstarpības nav radušās, turpretim jautājums par “grāmatu–rotaļlietu” iekļaušanu krājumā joprojām ir diskutabls. Tas atklājās arī atbildēs uz aptaujā bibliotekāriem uzdoto jautājumu par to, kādiem izdevumiem viņi dod priekšroku, komplektējot literatūru savu bibliotēku krājumiem. Izvēlei tika piedāvāti astoņi izdevumu veidi, lūdzot tos ranžēt (sagrupēt, ar „1” apzīmējot visnozīmīgāko veidu).

Prioritāti bibliotekāri piešķir uzziņu izdevumiem (aritmētiskā vidējā vērtība 1,89). Tie pēdējā laikā arī tiek izdoti un ir iegādājami pietiekami plašā klāstā. Būtisks šķērslis šo izdevumu iegādei ir augstās cenas. To īpaši uzsver pagastu bibliotēku darbinieki, vērtējot Latvijā iznākošās grāmatas bērniem. Nākamo vietu aiz uzziņu izdevumiem ieņem skolas obligātā literatūra (vidējā aritmētiskā vērtība 1,96). Tālāk seko bilžu grāmatas, kas paredzētas pirmsskolas vecuma (3–7 gadus veciem) un jaunākā skolas vecuma bērniem. “Grāmatas–rotaļlietas” bērniem no gada līdz 5 gadu vecumam ieņem tikai otro vietu no beigām (vidējā aritmētiskā vērtība 6,4), aiz sevis atstājot komiksus, kurus bērni ļoti labprāt lasa un skatās.

Pēc atbildēm uz jautājumu „Kuriem izdevumiem Jūs dodat priekšroku?” var secināt, ka bērnu bibliotēkas un nodaļas vairāk orientē savu krājuma komplektēšanu uz skolas vecuma bērniem, t. i., uz skolas mācību procesa nodrošināšanu (pēc bibliotekāru aptaujas datiem, prioritātes ziņā tūlīt aiz uzziņu izdevumiem seko skolas obligātā literatūra). Ļoti maz tiek komplektēti izdevumi pavisam maziem bērniem un viņu vecākiem.

Bibliotekāriem aptaujā lūdza izteikt savu viedokli par Latvijā iznākošiem izdevumiem bērniem un to atbilstību lasītāju – bērnu vajadzībām. Iegūtās atbildes grupētas un analizētas pēc attiecīgo vērtējumu pieminēšanas biežuma, iekavās sniedzot dažus raksturīgākos atbilžu variantus. Tā kā visbiežāk vienā atbildē tika nosaukti vairāki vērtējumi (parasti 2–4, atbilžu variantu skaits ir lielāks nekā respondentu skaits).

1. Norādījumi uz oriģinālliteratūras trūkumu (*maz latviešu autoru darbu; ko dara mūsu rakstnieki, dzejnieki?; maziem bērniem nepieciešami mūsu autoru darbi ar mūsu ilustratoru zīmējumiem*) – 117 respondentu atbildēs.

1. diagramma. **Izdevumiem, kuriem bibliotēku krājumu koplektēšanā tiek doti priekšroka (mazākā aritmētiskā vidējā vērtība atbilst nozīmīgākajiem izdevumiem)**
What kind of Publications do you Prefer, when Complet the Library Stock (with Least Arithmetical Mean Markt the most Important Kind of

2. Norādījumi uz izdevumu dārdzību (*nesamērīgi dārgi; būtu tik nauda...; sevišķi dārgi ir uzziņu izdevumi; gandrīz neko no visa tā nevaram atļauties nopirkt; pērkam reti un tikai pašu lētāko*) – 111 respondentu atbildēs.

3. Norādījumi uz grāmatu trūkumu vidēja skolas vecuma bērniem un pusaudžiem (*nav ko piedāvāt pusaudžiem; trūkst labu grāmatu vidējam skolas vecumam un pusaudžiem, tāpēc arī viņi maz apmeklē bibliotēku; vajadzētu vairāk labas daiļliteratūras pusaudžiem par viņus interesējošām tēmām*) – 87 respondentu atbildēs.

4. Norādījumi uz obligātās literatūras trūkumu (*nevaram nodrošināt skolēnus ar obligāto literatūru, trūkst skolas programmās prasīto grāmatu*) – 51 respondentu atbildē.

5. Pozitīvi vērtējumi, kas saistās ar grāmatu ārējo noformējumu, ilustrācijām (*skaistas; krāsainas; košas; skaisti ilustrētas; mīļas ilustrācijas; laba sērija "Lasītprieks", labi atkārtotie izdevumi*) – 49 respondentu atbildēs.

6. Pozitīvi vērtējumi, kas saistīti ar grāmatu saturu (*laba uzziņu literatūra; saturiski bagātas grāmatas; labi atkārtotie izdevumi; plaša izvēle; daudzveidīgas grāmatas; interesantas grāmatas; laba daiļliteratūra*) – 43 respondentu atbildēs.

7. Kritiski vērtējumi par grāmatu saturu (*daudz sliktu tulkojumu, vajadzētu rūpīgāk izvēlēties tulkojamās darbus, saturiski vājas, bet košas grāmatas*) – 37 respondentu atbildēs.

8. Kritiski vērtējumi par izdevumu iesējumumu un māksliniecisko noformējumu (*daudz brošēto izdevumu; izdevumi mīkstos vākos; neizturīgas grāmatas; grāmatas vienreizējai lietošanai; mājīgi košas grāmatas; ārzemnieciskas grāmatas; pārāk daudz disnejisma; pirmsskolas vecuma bērniem domātajās grāmatās pārāk mazi burti*) – 33 respondentu atbildēs.

9. Ierosinājumi par to, ko vajadzētu vairāk izdot (*romānus pusaudžiem par Latvijas vēsturi; grāmatas bērniem par Latvijas dzīvniekiem, dabu; grāmatiņas mazajiem ar mūsu mākslinieku ilustrācijām; latviešu mākslinieku zīmētus komiksus par vēsturi, dabu; labu dzeju bērniem*) – 27 respondentu atbildēs.

Pirmsskolas vecuma bērniem (īpaši bērniem no piedzimšanas līdz triju gadu vecumam) nepieciešami īpaši izdevumi. Tas saistīts gan ar bērnu uztveres īpatnībām, gan ar to, ka redze un sīkā pirkstu muskulatūra vēl nav pietiekami attīstījusies. Bibliotekāru aptaujas rezultāti liecina, ka tikai samērā neliela daļa bibliotekāru uzskata, ka šādi izdevumi bibliotēkā vispār ir nepieciešami.

Ģimeņu aptaujā (1154 respondenti – bērnu vecāki, vecvecāki, brāļi, māsas) tika ietverts jautājums par to, **kā ģimenes vērtē Latvijā iznākošos izdevumus bērniem**. Jautājums bija atvērts, jo gatavi atbilžu varianti netika pievienoti. Iegūtās atbildes bija ļoti daudzveidīgas. Lai gūtu kopēju pārskatu, tās sagrupēja pēc pieņemšanas biežuma katrā no grupām, minot raksturīgākos piemērus.

1. Grāmatas un periodiskie izdevumi bērniem ir dārgi (*ļoti dārgi; nesamērīgi dārgi; mēs nevaram atļauties nekā no tā nopirkt; varam tikai apskatīt grāmatas veikalos*) – 697 respondentu atbildēs. Šis vērtējums izteikts gan kā vienīgais, gan arī – biežāk – kopā ar kādu citu, pārsvarā pozitīvu vērtējumu, kas galvenokārt saistīts ar grāmatu noformējumu, krāsainām ilustrācijām.

2. Ļoti skaists un kvalitatīvs izdevumu noformējums (*skaistas ilustrācijas; krāsainas, košas, kvalitatīvas ilustrācijas; skaisti – attiecībā uz konkrētiem izdevumiem*) – 378 respondentu atbildēs.

3. Izdevumi tiek piedāvāti ļoti lielā klāstā (*daudzveidīgi izdevumi; plaša izvēle; ir ko izvēlēties; ļoti dažāda veida izdevumi*) – 205 respondentu atbildēs.

4. Izdevumu saturs – 315 respondentu atbildēs. Salīdzinot ar noformējuma, ārējā izskata un daudzveidīguma vērtējumiem, šie vērtējumi ierindojami mazākā skaitā atbilžu. Tā kā attieksmes ziņā atbildes ir dažādas, tās tiek grupētas trijās daļās:

- **pozitīvs vērtējums** (*interesantas grāmatas; labs saturs; aizraujošas grāmatas; bērniem grāmatas ļoti patīk, kad lasa priekšā*) – 137 atbildēs;
- **kritisks vērtējums** (*ārzemju kultūras ietekme; disnejiskas; grāmatas ir nelatviskas; amerikāniskas; mūsu mentalitātei svešas grāmatas; grāmatas kā krāsainas multenes; saturiski vājas; vāji tulkojumi; koša āriene, bet mazvērtīgs teksts; trūkst latviešu autoru darbu; grāmatas pārsvarā meitenēm*) – 103 atbildēs;
- **ieteikumi** (*vairāk labu, izglītojošu un attīstošu grāmatiņu pašiem mazākajiem, ar lieliem drukātiem burtiem; reālistiskākus attēlus*) – 75 atbildēs.

Analizējot ģimeņu viedokļus par Latvijā izdotajiem izdevumiem bērniem, rodas iespaids, ka pārsvarā tie ir virspusīgi un galvenā uzmanība pievērsta grāmatu ārējam noformējumam. Priekšstatu par izdevumu saturu var gūt, tikai ar tiem rūpīgi iepazīstoties, tātad tos nopērkot vai paņemot bibliotēkā. Šāds virspusīgs vērtējums varētu liecināt, ka ģimenēs grāmatas tiek pirktas diezgan reti. Par to, ka augstās cenas dēļ bērnu grāmatas daudzas ģimenes nevar nopirkt, nepārprotami liecina visvairāk pieminētais vērtējums – “*grāmatas ir dārgas*”.

Salīdzinot, kā Latvijā iznākušos izdevumus bērniem vērtē bibliotekāri un vecāki, var secināt, ka bibliotekāri lielāku uzmanību pievērš grāmatu saturam, un bieži vien viņu vērtējums ir kritisks. Tas visvairāk attiecas uz tulkoto bērnu literatūru. Arī košās ilustrācijas un grāmatu noformējums no bibliotekāru puses nav ieguvis tik augstu novērtējumu, kā tas vērojams vecāku atbildēs. Kopīga iezīme ir tā, ka galvenās pozīcijas (ģimeņu aptaujā pirmo vietu, bibliotekāru aptaujā – otro vietu) ieņem vērtējums “*izdevumi bērniem ir pārāk dārgi*”. Grāmatas ir grūti iegādāties ne tikai ģimenēs, bet arī bibliotēkās (sevišķi bieži šis vērtējums izteikts pagastu bibliotekāru atbildēs). Bibliotekāri kritiskāk vērtē izdevumu saturu un tulkojuma kvalitāti.

Secinājumi

Lai sekmētu bērnu attīstību un pasaules izzināšanas iespējas, priekšstats par grāmatām un lasīšanu jāsadzīvo jau agrā bērnībā. Šim priekšstatam vajadzētu veidoties ģimenē, taču, ņemot vērā ģimeņu materiālo situāciju un bieži vien neizkoptās lasīšanas tradīcijas, ir ļoti vēlams, lai šī procesa veicināšanā aktīvi iesaistītos bibliotēkas.

Veidojot bibliotēku kā rosinošu un radošu vidi bērnu darbībai, jāņem vērā katra vecumposma attīstības īpatnības. Pirmsskolas vecuma bērniem ir vajadzīga īpaši iekārtota zona.

Bērnu attīstības un uztveres īpatnības jāievēro, arī organizējot lasīšanas veicināšanas pasākumus bērniem. Liela nozīme ir pozitīvam bērnu pirmajam priekšstatam par bibliotēku. Tas var veidoties jau agrā bērnībā, bērniem apmeklējot bibliotēku kopā ar vecākiem vai bērnudārza grupu.

Bibliotēkās īpaši rūpīgi jākomplektē krājums pirmsskolas vecuma un jaunākā skolas vecuma bērniem. Tajā iekļaujami arī izdevumi pašiem mazākajiem.

Izmantotie informācijas avoti

1. **Hansena, Kirstena A., Kaufmane, Roksana K., Volša, Bērka K.** *Bērncentrētu grupu veidošana*. Rīga : Izglītības iniciatīvas centrs, 2002. 185 lpp.
2. *Klasifikācijas tabulas bērnu un skolu bibliotēkām*. Latvijas Nacionālā bibliotēka. Bērnu literatūras centrs. Rīga : Latvijas Nacionālā bibliotēka, 1999. 102 lpp. ISBN 9984-607-21-6.
3. **Krinkele, V.** Bērna attīstības vērtēšanas pedagoģiski psiholoģiskie nosacījumi pirmsskolas izglītības iestādē. **No:** *Bērns kā individualitāte pirmsskolas izglītības iestādē*. Rīgas Pedagoģijas un izglītības augstskola, Ģimenes un pirmsskolas pedagoģijas katedra. Rīga : SIA “Izglītības solī”, 2002, 9.–43. lpp. ISBN 9984712273.
4. **Lieģeniece, D.** Kopveseluma pieeja radošas personības veidošanā. *Skolotājs*, Nr. 3, 2002, 10.–16. lpp. ISSN 1407-1945.
5. **Lūciņa, Z.** Bērna izpēte novērojot. **No:** *Bērns kā individualitāte pirmsskolas izglītības iestādē*. Rīgas Pedagoģijas un izglītības augstskola, Ģimenes un pirmsskolas pedagoģijas katedra. Rīga : SIA “Izglītības solī”, 2002, 43.–84. lpp. ISBN 9984712273.
6. **Altman, Jenifer.** “*Bookscape*” *Brightens Literacy Landscape in Childrens Library* [tiešsaiste]. [skatīts 2005. g. 10. augustā]. Pieejams: <http://www.princeton.edu/pr/pwb/02/0916/8a.shtml>

7. **Blanshard, C.** *Managing Library Services for Children and Young People : a Practical Hand Book*. London : Libraries Assoc. Publ., 1999. 203 p. ISBN 185604226X.
8. **Corneliuson, Cay.** *Library as Room and Space* [tiešsaiste]. [skatīts 2005. gada 12. augustā]. Pieejams: http://www.splq.info/issues/vol36_3/09.html
9. *A Place for Children : Public Libraries as a Major Force in Children's Reading : British Library Research and Innovation Report 117*. Edited by Judith Elkin, Margaret Kinnel. London : Library Association Publishing, 2000. 184 p.
10. **Выготский, Л. С.** *Воображение и творчество в детском возрасте*. Москва : Просвещение, 1991. 90 с. ISBN 5-09-003428-1.
11. **Выготский, Л. С.** *Вопросы детской психологии*. Санкт-Петербург : Союз, 1987. 224 с. ISBN 5-87852-033-8.
12. **Крайг, Грейс.** *Психология развития*. 7ое международное издание. Санкт-Петербург; Москва; Харьков; Минск, 2002. 987 с. Мастера психологии. ISSN 5-314-00128-4.

Summary

The article analyses the problems of arranging libraries as a creative and active surrounding suitable for children. The author focuses on the smallest visitors of the libraries – the preschoolers. The article also touches upon such issues as peculiarities of acquiring the libraries' stock for the visitors of this age group. The article is based on the observation made by the author, analysis of children's drawings and surveying librarians.

Key words: *children department, preschoolers, library stock, open library model.*

Skolēnu lasīšanas kultūra

The Reading Culture of Students

Gunta Plūksne
Rīgas Mūzikas internātvidusskola
Avotu iela 7-21, Rīga, LV-1011
e-pasts: m30104@lu.lv

Rakstā lasīšana analizēta kā skolēnu pamatprasmē, kas nepieciešama informācijas apguvei un tiek attīstīta izglītības procesā. Autore skatījums ir saistīts ar filozofisko komplektārisma principu, filozofu I. Kanta un P. Florensa uzskatiem un mūsdienu zinātnieku atziņām. Aplūkots jēdziena “lasīšanas kultūra” sarežģītība un skolas bibliotēkas nozīme lasīšanas kultūras pilnveidošanā. Sniegtas arī konkrētas rekomendācijas ar nosaukumu “SFINKSA”. Raksta nobeigumā uzsvērts, ka mūsdienās veidojas jauna tipa skolēnu lasīšanas kultūra – tā saucamā “ekrāna” kultūra. Tai ir gan pozitīva, gan negatīva ietekme. “Horizontālajai” lasīšanai izplatoties, zūd kreativitāte, ko sniedz “vertikālā” lasīšana, un veidojas “masu” cilvēks.

Atslēgvārdi: skolēnu lasīšanas kultūra, informācija, informacionālā kultūra, komplementaritātes princips, akmeoloģija.

21. gadsimta sākuma sabiedrībā zināšanu un informācijas pieejamībai ir jāklūst par visas cilvēces ieguvumu. Bez tās nav iespējams paaugstināt izglītības līmeni, attīstīt zinātņi un kultūru, paplašināt komunikāciju un ieviest valsts pārvaldes atklātumu. Lai panāktu šādu pieejamību, UNESCO 2003. gadā izstrādāja programmu “Informācija visiem” (22). Tajā ir paredzēts samazināt atšķirības starp informacionāli bagātajiem un informacionāli nabadzīgajiem un radīt informācijas sabiedrību visiem. Viens no informācijas apguves pamatveidiem ir *lasīšana*.

Mūsdienu informācijas un komunikāciju tehnoloģijas ir radījušas jaunu kultūrvēdi, kurā informācija pieaug lavīnveidā, bet tās kvalitatīvais līmenis ir ļoti nevienmabīgs. Cilvēka iespējas apgūt un izvērtēt nepieciešamo informācijas daudzumu ir ierobežotas. Īpaši tas attiecas uz sabiedrības jaunāko daļu – skolēniem, kas nākotnē nomainīs tagadējās paaudzes. Parādās *problēmsituācija*: pieaugot informācijas daudzumam un tās kvalitatīvajam neviendabīgumam, lasītprasmes līmenis neatbilst jaunajām informācijas sabiedrības prasībām. Elektroniskajos portālos, populārzinātniskajos rakstos, ārzemju publicistikā un pašmāju izdevumos nepārtraukti parādās trauksmaini ziņojumi par lasīšanu. Lai veicinātu visas sabiedrības un it īpaši skolēnu lasīšanas vēlmi, ir izstrādātas nacionālās programmas. *Problēma*, kā pilnveidot skolēnu lasīšanas kultūru jaunajos 21. gadsimta sākuma apstākļos, ir sevišķi aktuāla bijušajās sociālistiskajās valstīs, arī Latvijā, kur veidojas jauna tipa sabiedrība.

Filozofiskais skatījums – novitāte lasīšanas kultūras izpētē

Problēmas izpētes pakāpe ir saistīta ar vairākiem lasīšanas aspektiem – lasītprasmi, lasīšanas higiēnu, lasīšanas tematiku, lasīšanas mērķiem, informācijpratības elementiem, lasītāju interesēm u. c. Ir pietiekami daudz lokālu pētījumu un nozīmīgu zinātnisku publikāciju par šo tematiku, piemēram, LU Bibliotēkzinātnes un informācijas zinātnes nodaļas bakalauru, maģistrantu un pasniedzēju darbi. Ir pieejami arī dati, kas iegūti starptautiska mēroga pētījumos. Samērā maz ir izpētes materiālu par lasīšanas kultūru, bet gandrīz nemaz lasīšana nav aplūkota *filozofijas* aspektā. Šāds skatījums, pēc autorei domām, ir **novitāte** problēmas pētniecībā.

Filozofiskais aspekts ir kļuvis populārs, mijiedarbojoties vairākām zinātņu disciplīnām – bibliotēkzinātnē, pedagogijai, informācijas zinātnē, psiholoģijai, literatūrzinātnē. Populārzinātniskajās publikācijās, dažādos valstisko institūciju un sabiedrisko organizāciju dokumentos arī ir akcentēta nepieciešamība pētījumos iesaistīt filozofiju. Arī LSBA statūtos par vienu no aktualitātēm ir izvirzīta koncepcijas (filozofisko principu) izstrādāšana skolu bibliotēku darbā. Pedagoģijā notiek diskusijas par izglītības filozofiskajiem aspektiem dažādos līmeņos: sākot ar Izglītības ministriju un beidzot ar ierindas pedagogiem. Zināmā mērā nepieciešamību pēc filozofiskā skatījuma ir iezīmējuši ne tikai filozofi klasiķi – I. Kants, P. Florenskis, bet arī ievērojami domātāji, kas darbojušies bibliotēkzinātnes un informātikas jomā, – H. Ortega, I. Gasetis, Dž. Šīra, Š. Ranganatans. Filozofiskā skatījuma nepieciešamību mūsdienās ir apzinājuši bibliotēku darbinieki un informācijas un bibliotēku studiju nodaļas maģistri, plašāk izvērsot bibliotēku darbības procesu analīzi.

Bibliotēkzinātnē ir svarīgi ne tikai parādīt pētāmās problēmas **kopsakaru** ar citām struktūrām, bet arī pētāmās sistēmas **specifiku**. Ja filozofija tiek raksturota „kā noskaņota atbilstība, kas spēj ieklausīties esamībā un stāstīt par to” (11, 17. lpp.), tad no šīs esamības ir jānošķir pētāmā sistēma un jāraksturo tās savdabība. Eiropas reģiona zinātniekiem ir raksturīga **Rietumu kultūras tipam** piemītoša pasaules un cilvēka izpratne. Viņu pieeju raksturo jautājumu izvirzīšana. Fundamentāli šos cilvēcei labi pazīstamos jautājumus ir formulējis vācu filozofs I. Kants savā darbā „Tīrā prāta kritika”: „1. Ko es varu zināt? 2. Kas man jā dara? 3. Uz ko es drīkstu cerēt?” Savā darbā „Spriestspēju kritika” I. Kants tos papildina ar vēl vairāk pamatoto 4. jautājumu: „Kas ir cilvēks?” Filozofs raksturo cilvēku kā pasaulē vienīgo būtni, kuras esība pati sevī ietver augstāko mērķi, kam, cik vien iespējams, „var pakļaut visu dabu” (9, 319. lpp.). Šie I. Kanta izvirzītie jautājumi iezīmē galvenās pamatlīnijas arī pētāmās problemātikas aspektos. Reālajā praksē pamatstratēģiju papildina taktiskās nostādnes, kas to konkretizē un izvirza jaunus jautājumus. Oksfordas universitātes zinātnieks A. Brevertons ir izstrādājis filozofisko stratēģiju un taktiku, ko var izmantot par pamatu tālākajai izpētei. Viņš vēlas iegūt atbildi uz jautājumiem „Kas? Kāpēc? Kad? Kā? Kur? Kurš?” (2). A. Brevertonam tie kalpo par pamatu bibliotēkā misijas noskaidrošanai un filozofijas iesaistīšanai bibliotēku darbā. Atbildot uz šiem jautājumiem, ir iespējams iegūt priekšstatu gan par pētāmās parādības kopsakaru ar citām sistēmām, gan noskaidrot pētāmās esamības daļas specifiku. Līdz ar to veidojas **sistēmiskā pieeja** un izpaužas **komplementaritātes princips**. 1927. gadā to formulēja kvantu mehānikas pamatlicējs daņu fiziķis N. Bors. Tas ir universāls princips, kuru saistībā ar zinātnisko ideju attīstību pasaules vēsturē detalizēti analizējis latviešu

profesors E. Siliņš (16). Šī principa nozīme ir ietverta formulējumā – „pretmeti papildina viens otru”. N. Bors to izteicis šādi: „Lielā Patiesība ir Patiesība, kuras pretmets arī ir Lielā Patiesība” (16, 5. lpp.). Komplimentārais princips caurvij visu mums zināmo esamību. Uzskatāmi tā būtību ataino Austrumiem raksturīgais Dao simbols (sk. 1. attēlu).

1. att. **Iņ un Jan Ķīnas kultūrfilozofija**

The Principle of Complementarism in History of the China's Philosophy

Praksē tas nozīmē nevis **dihotomisku**, bet **ambivalentu** vienību. Ikvienu Lielā Patiesība bez sava pretmeta ir puspatiesība, tikai apvienojoties ar šo pretmetu un savstarpēji papildinot viens otru, tā kļūst par īstenu pilnīgu Lielo Patiesību iemiesojumu. To neievērojot, pētāmā objekta zinātniskā izpēte tiek izkropļota un vienkāršota.

Pretmeti ir visur, bet tie jāaplūko komplementārā vienībā: modernisms – post-modernisms, vārds – tēls, apziņa – bezapziņa, zinātne – reliģija, vecā lasīšanas kultūra – jaunā lasīšanas kultūra, kreisā smadzeņu puslode – labā smadzeņu puslode, Austrumi – Rietumi. „Jan” un „Iņ” atrodas nepārtrauktā mijiedarbībā, un atbilstoši noteiktiem laika intervāliem viena vai otra pamatprincipa ietekme periodiski pieaug vai samazinās. Attīstību simbolizē aplis, arī Lielo Patiesību meklējumi ir periodiski mainīgi attīstības ciklos. Turklāt katrā ciklā ir otra pretmeta iedīgļi, kuri savstarpēji saista abas puses un norāda uz to kopīgo izcelsmi no pirmatnējā substrāta. Austrumnieciskā simbola pastāvēšana parāda, ka Rietumu racionālais pasaules redzējums ir pretmets Austrumu intuitīvi tēlainajai izpratnei. Iespējams, ka lielā mērā atšķirības starp abām kultūrām ir noteicis tieši atšķirīgais **lasīšanas veids**. Fonētiski alfabētiskā rakstība, kam nepieciešama galvenokārt lineārā lasīšana un domāšanas veids „burts pēc burta”, ir loģiski analītiskās domāšanas pamatā. Turpretī hieroglifu piktogrāfisko ideogrammu rakstība veicina nelineāro lasīšanu un attīsta vizuāli tēlaino domāšanu. Tātad atšķirīgu tekstu lasīšana nosaka Austrumu un Rietumu kultūras īpatnības: alfabētiskā raksta lasīšana veicina reduktīvu domāšanu, bet piktogrammu un ideogrammu lasīšana – holistisku domāšanu. Tas jāatceras, raksturojot lasīšanas kultūru, arī skolēnu lasīšanas kultūru (ne jau visā pasaulē lasa no kreisās puses uz labo pusi un pa horizontāli).

Īss terminu „skolēnu lasīšanas kultūra” un „lasīšanas kultūra” raksturojums

Termins “skolēnu lasīšanas kultūra” ir jāaplūko no bibliotēkzinātnes, informātikas, pedagogijas, psiholoģijas, literatūrzinātnes, socioloģijas un citu zinātņu aspekta. Jāizpēta jēdzieni “skolēns”, “lasīšana” un “kultūra” un jāņem vērā, ka tie veidojas kā sistēmelementi.

No jēdzieniem “lasīšana” un “kultūra” ir izveidojies jēdziens ar jaunu semantiku. Kultūrvēsturiski tas attīstījies vairāk nekā 200 gadus. Tradicionāli šī attīstība saistās ar apgaismības laikmetu, kad lasīšanas kultūra tika aplūkota kā līdzeklis personības, galvenokārt prāta “apgaismošanā”. Padomju okupācijas periodā, kad lasīšanas kultūras veidošana bija stingri pakļauta totalitārai ideoloģiskai kontrolei, šī termina izpētei tika veltīta liela vērība. Racionāli vērtīgākās idejas iespējams pārmantot arī mūsdienās. Piemēram, 1984. gada izdevumā lasīšanas kultūra ir raksturota kā sarežģīta darbība, kas sākas no elementāra paraduma lietot grāmatzīmi un beidzas ar radošu lasīšanu (23, 4. lpp.). Tiek secināts, ka lasīšanas kultūra ir zināšanas, prasmes, iemaņas, kas nepieciešamas lasītājam, lai pilnvērtīgi izvēlētos, uztvertu un saprastu iespiesto darbu.

Sākot ar 20. gadsimta 80. gadiem, kad cilvēku ikdienas dzīvē un arī bibliotēku darbā arvien vairāk ieviesās jaunās informācijas tehnoloģijas, parādījās dažas izmaiņas arī jēdziena “lasīšanas kultūra” skaidrojumā. Mūsdienās šo tehnoloģiju skaits aizvien palielinās. Bibliotekāri, rakstnieki, skolotāji ir nobažījušies, pirmkārt, par to, ka jaunās tehnoloģijas izspiež tradicionālos informācijas nesējus, un, otrkārt, par to, ka katastrofāli pazeminās lasīšanas kultūras līmenis. Tiek izstrādātas mācību programmas un rekomendācijas lasīšanas veicināšanai arī augstākajās valsts iestādēs. Par problēmas aktualitāti liecina izdotie mācību līdzekļi ASV, Kanādā, Anglijā, Krievijā un citās valstīs.

Jaunu nozīmes niansi lasīšanas kultūrai piešķir **iekšējā un ārējā vide**. Par vienas ietekmi skolēnu lasīšanas kultūras un skolas bibliotēkas zīmola veidošanā regulāri raksti parādās izdevumā “Школьная библиотека” Krievijā. Tajos atkārtoti tiek analizēts jēdziens “lasīšana”. Pēdējos 200 gados tas ir ievērojami attīstījies un ieguvis jaunas nianšes, ietverot vienkāršu teksta uztveršanu līdz radošam procesam. Pēc analogijas ar terminu “lasīšana” arī divu jēdzienu apvienojums “lasīšanas kultūra” sākotnēji arī ir bijis saistīts ar analfabētisma likvidāciju un pedagogijas terminiem “mācīt”, “mācīties”, “izglītēt”, “izglītoties”. Vēlāk jēdziens “lasīšanas kultūra” ieviesies aprītē kā izteikti bibliotekārs termins. Mūsdienās tas atkal saistās ar pedagogisko terminoloģiju: lasīšanas kultūra ir svarīgs elements skolēnu personības un kritiskās domāšanas attīstībā. Aktuāla ir pašreizējā **akmeoloģijas** ievirze – paaugstināt lasīšanas kultūras līmeni, pilnveidot tās kvalitatīvo daudzveidību un tādējādi nodrošināt lasīšanas produktivitāti (grieķu val. *akmē* – augstākais punkts). Lasītājs iet it kā pa augšupejošām kāpnēm no viena posma uz otru. Katrā posmā mijiedarbojas 3 virzieni – stihiskais, mērķtiecīgais un pašattīstības virziens. Lasīšanas kvalitatīvie kritēriji šeit saistīti ar aksioloģisko, kreatīvo, kognitīvo, afektīvo, ētisko, estētisko, lietišķo un vērtējošo lasīšanas momentu. Akmeoloģiskā koncepcija organiski apvieno lasītāja socializācijas divas puses – Sokrata „Izzini sevi!” un Konfūcija „Radi sevi!”. Šī koncepcija tika izvirzīta 1998. gadā V starptautiskajā seminārā „Kultūra uz 3. gadu tūkstoša sliekšņa” un kļuvusi populāra Krievijā (20).

Precizējot termina “skolēnu lasīšanas kultūra” nozīmi, jākonstatē, ka mūsdienās to lieto gan sadzīves, gan zinātnes līmenī. Plašā jēdziena lietošana un tā semantikas vēsturiskā attīstība nenozīmē, ka tā saturs ir pilnīgi skaidrs. Gluži otrādi, pašreizējais zinātnieku uzdevums ir precizēt šā jēdziena satura izplūdušās robežas. Tas jāpēta no daudziem aspektiem kā starpdisciplinārs izpētes fenomens, daudzlīmeņu objekts, kur saskaras vairākas zinātņu nozares. Lai raksturotu lasīšanas

kultūru kā sarežģītu jēdzienisku struktūru, to var attēlot loģisko apļu veidā. Lasīšanas kultūras saturiskā veidojuma centrālais kodols ir **lasītprasme**, tas ir pamats, kas jāveido skolas pedagoģiskajā procesā latviešu valodas un literatūras stundās, visos pārējos mācību priekšmetos un skolas bibliotēkā. Lasītprasmi starptautiskā līmenī ir definējusi Lasīšanas attīstības grupa (*The Reading Development Group*), pielāgojot to *PIRLS*¹ pētījumam: “Lasītprasme ir spēja saprast un izmantot tās rakstiskās valodas formas, ko piedāvā attiecīgā sabiedrība un kas ir nozīmīgas pašam indivīdam. Mazajiem lasītājiem tas nozīmē spēju saprast dažādu attiecīgas grūtību pakāpes tekstu nozīmi un jēgu. Bērniem tā ir spēja lasīt, lai mācītos un komunikētu ar citiem lasītājiem, kā arī vienkārši gūtu prieku” (8, 15. lpp.). Augstāks līmenis, kas paplašina jēdziena ietvarus, ir **lasīšanas kompetence**. *OECD*² Starptautiskajā skolēnu novērtēšanas programmā jēdziens “kompetence” tiek saistīts ar “skolēnu spēju izmantot dzīvē pamatpriekšmetos iegūtās zināšanas, analizēt, loģiski spriest un prasmīgi sazināties, izvīzot, interpretējot un risinot problēmas visdažādākajās situācijās” (5, 9. lpp.). Savukārt lasīšanas kultūra ir tikai viens sistēmelements valodas kultūrā, kur tā mijiedarbojas ar pārējiem kultūrelementiem – rakstīšanu, klausīšanos un runāšanu. Lasītprasme, tāpat kā pārējās prasmes, ko paredzēts attīstīt Valsts mācību standartu ietvaros noteiktā līmenī, ir jāsaista ar mācīšanās prasmēm, jo mūžizglītība un ilgtspējīga izglītība ir aktuāla Eiropas valstu izglītības politikas iezīme.

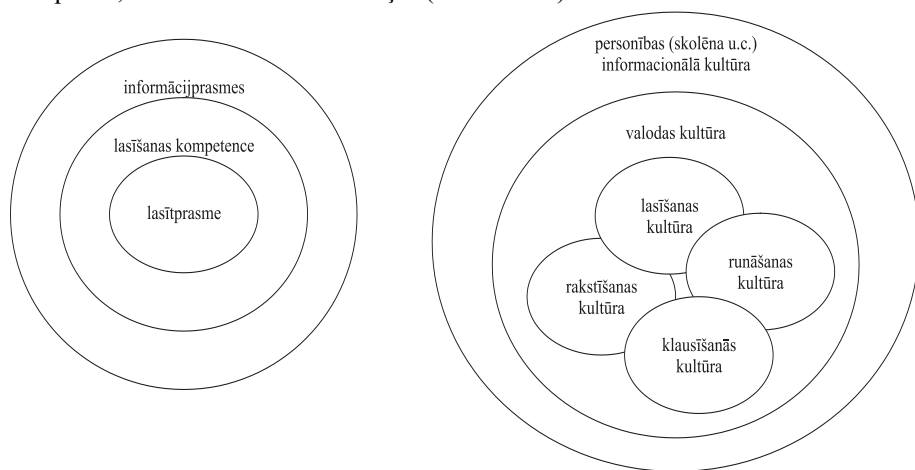
20. un 21. gadsimta mijā aizvien aktuālāks kļūst jēdziens “**informācija**”. Tā semantiskās jēgas atsegšana ir tapšanas stadijā, un termins tiek traktēts daudzveidīgi, plašākā un šaurākā izpratnē. Populārākais skaidrojums ir šāds: “informācija ir jebkuras ziņas par apkārtējo pasauli un tajā notiekošajiem procesiem, kas sistematizētas un organizētas tā, lai to jēgu varētu nodot cilvēkam” (1, 243. lpp.).

Nesistematizētā veidā pastāv dati bez savas patstāvīgās jēgas; pēc kodēšanas tie iegūst saturu un kļūst par informāciju. Šo pakāpi E. Karnītis saista ar sakarību izpratni. Nākamā pakāpe ir zināšanas kā sistēmas izpausme. Par augstāko pakāpi uzskatāma gudrība kā principu izpratne (10). Tātad, ja ar informāciju saprot tikai zemāko pakāpi, tad rodas pretnostatījums lasīšanai. Par informācijas tehnogēniskumu, tieksmi izstumt no aprītes “lasīšanas” jēdzienu ar satraukumu diskutējuši Krievijas speciālisti, piemēram, nosaucot informācijai piemītošās raksturīgās īpašības – seklumu, garīguma trūkumu un vienpusību. Informācijas izguve parasti tiek pretstatīta daiļliteratūras tekstu lasīšanai. Šādu viedokli pauž arī I. Tihomirova, taču iebilstot, ka tik viennozīmīgi nedrīkst traktēt informāciju, jo vēl taču pastāv populārzinātniskā un uzziņu literatūra (25). Ja turpretim informāciju saprot plašākā nozīmē un saista ar zināšanu ieguvu un to izpratni, tad varētu pievienoties Krievijas zinātniecei N. Gendinai, kas lasīšanas kultūru iekļauj informacionālajā kultūrā. Ar to tiek saprasta sintēze, kurā vecā, galvenokārt grāmatu, bibliotēkas kultūra saplūst ar jauno “ekrāna” kultūru, kuras nesēji ir jaunās informācijas tehnoloģijas (21, 33. lpp.). Līdz ar to personības informacionālā kultūra kļūst par vienu no elementiem, kas veido cilvēka vispārīgo kultūru. Tātad, ja informācija tiek izprasta plašākā nozīmē, lasītprasmi varētu uzskatīt par informācijas apguves prasmes sastāvdaļu. Jēdziens “informācijprasme” ir ļoti aktuāls visā pasaulē, jo informācijas ieguvei ir nepieciešams radīt līdztiesīgus apstākļus visiem tās iedzīvotājiem. I. Gudakovska ir vispusīgi pētījusi informācijprasmes attīstību līdz ar informācijas problēmu risināšanu, izmantojot t. s. “*Lielā sešnieka modeli*”, ko 1988. gadā izstrādāja M. Eisenbergs un R. Berkovics (6).

Pēdējā laikā populārs un par zinātniskās izpētes vērtu ir kļuvis termins “**informacionālā kultūra**”, un tāpēc būtiski ir noskaidrot, ar ko termins “skolēnu informacionālā kultūra” atšķiras no termina “skolēnu lasīšanas kultūra”.

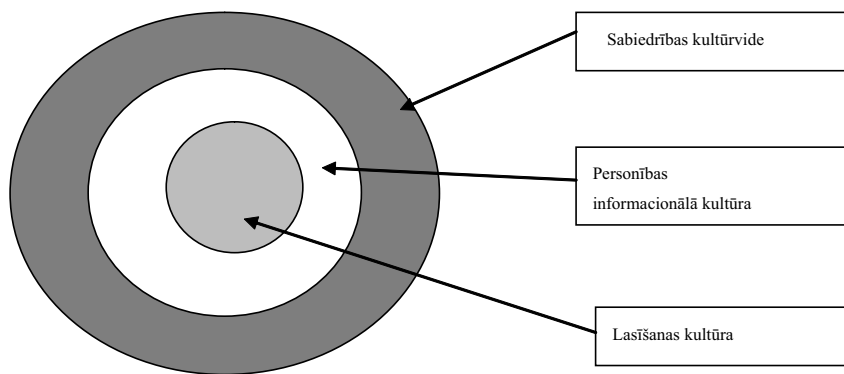
Par to, kurš no terminiem satur ziņā ir plašāks, pašlaik zinātnieku vidū nav vienprātības, taču ir iezīmējušās 2 tendences: 1) pretstatīt informacionālo kultūru tradicionālajai lasīšanas kultūrai, vairāk akcentējot lasīšanas kultūras pozitīvās iezīmes un informacionālās kultūras negatīvās iezīmes, 2) informacionālo kultūru uzskatīt par plašāku jēdzienu, kurā lasīšanas kultūra iekļaujas kā sistēmelements. Raksta autore pievienojas otrajam viedoklim – lietot jēdzienu „informācija” plašākā izpratnē un saistīt to ar augstākām garīgās attīstības pakāpēm.

Ievērojot abu jēdzienu daudznozīmību un balstoties uz informācijas plašāku izpratni, var izveidot divus modeļus (sk. 2. attēlu)

2. att. Skolēnu lasīšanas kultūra

The Reading Culture of Students

3. att. Lasīšanas kultūra sabiedrības kultūras kontekstā

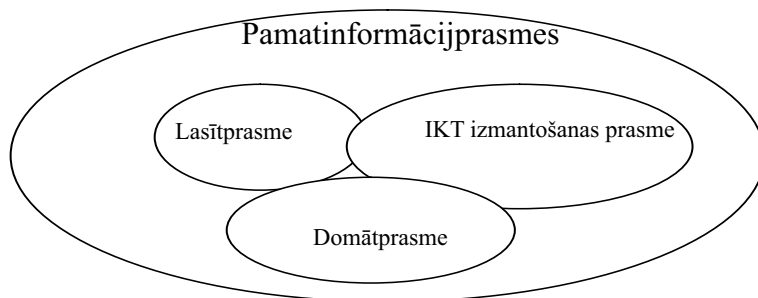
The Reading Culture in Culture of Society

Tādējādi var secināt, ka termins “skolēnu lasīšanas kultūra” ir sarežģīts terminoloģisks veidojums, kas dinamiski attīstās. Jēdzienu “informācija” tālāka teorētiska attīstība palīdz apzināt jaunus aspektus. Termini “lasīšanas kultūra” un “personības informacionālā kultūra” veidojas noteiktā kultūrvīdē, kas nemitīgi attīstās (sk. 3. attēlu).

Skolas bibliotēka – lasīšanas kultūras veidotāja

IFLA izdotajā “Skolu bibliotēku manifestā” skolas bibliotēkas nozīme ir saistīta ar mūsdienu izglītības procesa galveno ievirzi – mācīšanu un mācīšanos vi-
siem (7). Skolas bibliotekāriem ir jānodrošina informācijas pieejamība visa veida informācijas avotiem un visiem skolas kolektīva locekļiem. Te galvenokārt iezīmējas divi virzieni: **darbs ar informāciju** un **darbs, kas saistīts ar lasīšanu**. Tradicionāli, aplūkojot bibliotēku kā sistēmisku struktūru, ir pieņemts izšķirt trīs galvenās bibliotēkas funkcijas – informēšanas, izglītošanas un kultūras funkciju. Pašlaik pirmā funkcija tiek uzskatīta par aktuālāko. Lai noteiktu bibliotēkas struktūru kā sistēmu, ir jānoskaidro tās sistēmelementi un jākonkretizē funkciju realizācija. Šai ziņā ir nepieciešama skolas bibliotēkas darbības koncepcija, kas nosaka stratēģisko ievirzi.

Dž. Dzirkale ir analizējusi lasīšanas organizācijas aspektus skolas bibliotēkā (3). Ja bibliotēkai ir izstrādāts plāns un programma, kurā svarīga nozīme piešķirta **lasīšanas veicināšanas** aktivitātēm, šie aspekti ievērojami atvieglo bibliotekāra teorētisko un praktisko darbību. Pamatinformācijprasmju iedalījums ir redzams 4. attēlā.

4. att. Pamatinformācijprasmes

The Basic Information Skills

Visas trīs prasmes tikai nosacīti **veidojas** kā patstāvīgas darbības spējas, jo atrodas savstarpējā mijiedarbībā un ietekmē cita citu. Lasītprasme kā **satūra** uztveršanas elements, kas saistīts ar patstāvīgām aktivitātēm un ir īpašs darbības virziens, var tikt izdalīta atsevišķi, bet kā **formveidojoša** struktūra tā caurstrāvo abus pārējos struktūrelementus. Lai lasītprasme iekļautos valodas kultūras sistēmā, ir nepieciešams noteikts lasītprasmes līmenis ne tikai mācību procesā latviešu valodas un literatūras stundās, bet arī visās pārējās disciplīnās, kur tiek strādāts ar dažādiem informācijas nesējiem, kā arī skolēnu ikdienas darbībā, kas nav saistīta ar skolu.

Lasītprasme, bez kuras lasīšana nav iespējama, lasīšanas kompetence ir saistīta ar **radošu** darbību kā svarīgu skolēna personības iezīmi, bet šās darbības līmenis lielā mērā ir atkarīgs no bibliotekāru profesionālajām prasmēm, viņu mākas veidot saskarsmi ne tikai ar skolēniem, skolas vadību, pedagogiem, bet arī ar vecākiem u. c. Minimālā programma ietver lasītprasmes veidošanu, taču vēl ir nepieciešams panākt to, ko tik grūti definēt, – lasītprieku, dvēseliskumu, kas rosina lasīt literatūru ne tikai funkcionālām vajadzībām, bet arī saistībā ar augstākām vērtībām – garīguma veidošanu un personības attīstību. Tieši tas sekmē skolēnu motivāciju un interesi lasīt. Galvenā nozīme **lasītprieka** radīšanā ir **radošai videi**. Tātad arī skolas bibliotēkai ir jāveido šī radošā atmosfēra. Ja skolas bibliotēku aplūko kā sistēmu, tad nosacīti to veido 4 pamatelementi: 1) bibliotēkas krājums, 2) lietotāji, 3) materiāli tehniskā bāze, 4) bibliotēkas personāls (24). Šī sistēma var eksistēt tikai šo elementu pastāvīgā mijiedarbībā. Lasīšanas kultūras attīstīšanā radošajam garam jācaurauž, jāharmonizē viss bibliotēkas darbs. Reālajā praksē tas bieži vien nenotiek. Vienmēr kādu elementu ir nepieciešams pilnveidot. Pēdējā laikā bibliotēku sistēmā ir sācis dominēt otrais elements – bibliotēkas lietotājs. Īpaši tas attiecināms uz bērnu bibliotēkām. Tās ir ieguvušas nosaukumu **“bērn-centrētas bibliotēkas”**. Tieši skolēns ir centrālais sistēmelements bibliotēkas vidē. Radošai jābūt ne tikai bibliotēkas informacionālajai videi, bet arī skolas informacionālajai videi, kas bibliotekāram jāveido sadarbībā ar visu skolas kolektīvu. Lasītprieks, kas ir augstākā pakāpe virzībā uz lasīšanas kultūru, ir jāsaista ar skolas bibliotekāra prasmi veidot šo radošo informacionālo vidi.

Ieteicami informācijas avoti, ko bibliotekārs var izmantot ierosmei **lasītprieka** veidošanā, ir esejskā formā sarakstītie A. Loidas (12) un D. Penaka (14) darbi, kā arī R. Fraja “Radošas personības rokasgrāmata” (4). Bibliotēkas darbiniekiem, kas veido radošu informacionālo vidi un cenšas veicināt lasītprieku, bieži rodas problēmas, kas saistītas ar skolēnu tiesībām uz informācijas pieejamību un šīs informācijas kvalitāti.

Plašākā sistēmiskā skatījumā jāatceras, ka IKT, kas ievērojami paaugstina informācijas apriti un daudzveidību, tomēr nav pašmērķis. Diemžēl, kopumā skolu bibliotēkas nav iekļāvušās informātikas apmācības procesā un interneta tīkla pieslēgumā (13). Šeit pastāv lielas atšķirības starp Latvijas skolām, un “digitālās plaisas” problēma ir aktuāla. Ievērojamais ASV bibliotēku speciālists Dž. Šīra ir pievērsis uzmanību tam, ka tehniskie līdzekļi nereti kļūst par mērķi un arī nosaka to, ko cilvēks gatavojas darīt. Tādējādi līdzeklis kļūst par saturu. Jāapzinās, ka kultūra var veidoties, ja visi trīs aspekti – tehniskā bāze, izglītība un sociālā organizācija – ir saprātīgā harmonijā cits ar citu. Ja kāds elements pārlieku apsteidz pārējos elementus vai atpaliek no tiem, tad kultūra tiek deformēta (27, 66. lpp.). Tātad arī skolas bibliotēkai, veidojot un attīstot lasīšanas kultūru, ir jāsabalansē visi trīs elementi.

Lasīšanas kultūras attīstīšanai katrā skolā ir savas konkrētas iezīmes, tomēr pieredzes gaitā autore ir izstrādājusi vispārīgas **rekomendācijas lasīšanas kultūras modeļa izveidei** vispārīzglītojošās skolās. Šim modelim ir dots nosaukums “SFINKSA”. Tajā komplementārais princips ir apvienots ar atziņām, kas izkristalizējušās praksē. Šā modeļa attēlam izvēlēta Naksas sfinksas Delfos. Šajā sfinksā mijiedarbojas austrumnieciskais un rietumnieciskais, jo grieķu mitoloģijā tā ir pārņemta no Austrumiem (15). Sfinksas tēlā autore ir apvienojusi galvenās stratēģiskās filozofiskās atziņas (sk. 5. attēlu). Katrs burts apzīmē noteiktu principu.

5. att. "SFINKSA"

SPHINX

S – sistēmiskais princips. Lasīšanas kultūra ir jāsaista ar sistēmisku pieeju un konkrētām struktūrām – “skola”, “skolas bibliotēka”, “skolēns”, “skolotājs”.

F – filozofiskais princips. Jāizveido ne tikai “lasīšanas kultūras” vieta (red. jaut. – Kāds te saistījums ar filozofiju?) saistībā ar citām sistēmām, bet jāmeklē arī tās specifiskās īpatnības.

I – informacionālais princips. Lasīšanas kultūra ir jāsaista ar jēdzienu “informācija”, “informācijprasmes, informācijpratība”, “informacionālā kultūra”, “izglītība”, “izglītoītība”, “informācijas sabiedrība” un arī citi elementi ir iekļauti nākamajā zīmē.

N – nezināmā princips. Lasīšanas kultūrā, tāpat kā cilvēkā un Visumā, vienmēr paliks neatklātais. Tas, kā rīkosies konkrētais cilvēks, bibliotekārs, skolēns – vai tas būs aktīvs vai, gluži pretēji, pasīvs, ir atkarīgs no konkrētās vides, cilvēkiem, kas tajā iesaistīti. *N* ir vienojošā saikne starp *SFI* un nākamo kopu *KSA*.

K – kultūras princips. Tas ir tikai cilvēka darbībai raksturīgs, visaptverošs princips, kas caurstrāvo visu abreviatūru un lasīšanas kultūrā ir saistīts ar komplementaritāti, kreativitāti, kā arī ar jēdzieniem “kopveselums”, “kopsakars”, “konkrētais”, “kritiskā domāšana”.

S – sistemātiskuma princips. Tas norāda, ka lasīšanas kultūrā nepieciešamās darbības ir jāveic sistemātiski, diendienā īstenojot monitoringu.

A – augstākās pilnības princips. Lasīšanas kultūra jāveido saskaņā ar pasaules augstāko principu (Visuma Saprātu, Dievu), jo tikai tad zīme *S* iegūs svētību. Arī informācijas sabiedrības teorētiķis J. Masuda savā koncepcijā ir ietvēris teoloģisko aspektu – Dieva atzišanu kā personības pilnīgas pašrealizēšanās augstāko vērtību un galveno garantu (18). Lasīšanas kultūrā konkrēti šo principu varētu saistīt ar akmeoloģijas koncepciju un audzināšanas procesu.

Burtu skaits ir 7. Šis skaitlis tradicionāli ir iekļāvis cilvēka dzīves ritumā un ticis uzskatīts par pilnības, spēka, šķīstīšanās, brīnumu, burvestības un svētuma simbolu.

“SFINKSAS” tēlā ir apvienoti vairāki sistēmelementi. **Lauvas ķermenis apzīmē saistību ar zemi.** Tās ir **praktiskās** iestrādes, kas nepieciešamas lasīšanas kultūras pilnveidošanā.

Bibliotekāram skolēnu lasīšanas kultūras attīstīšanā ir jāievēro vairāki nosacījumi.

1. Nepieciešama ir **darba mape** jeb **portfolio**, kur ievietot vajadzīgos materiālus. Katrs var izmantot to, kas viņam vajadzīgs konkrētajā skolā un vidē. Autorei nozīmīgas šķiet, piemēram, atziņas no SIC³ tālākizglītības kursiem, kuros bijis iespējams iepazīties arī ar Kanādas zinātnieces A. Mazsīles-Lagzdiņas vērtīgajiem uzskates materiāliem un pieredzi skolēnu lasītprasmes attīstīšanā. Darba mapē varētu ievietot Filosofiskās izglītības centra izdevumus “Domātprieks”. Interesantas ir pedagoģiskajā centrā “Eksperiments” B. Zeļcermana un N. Rogaļevas vadībā izstrādātās spēles radošo spēju attīstīšanai.
2. Jāatceras, ka bibliotekāri strādā ar **visdažādākajiem** – gan tradicionālajiem, gan modernajiem **informācijas nesējiem** un katram nesējam ir sava specifika, kas labi jāpārzina. Lasīt var ne tikai grāmatu, bet arī filmu, attēlu. Piemēram, ir izstrādāta metodika, kā skolā strādāt ar videomateriāliem, lai skolēniem tā būtu nevis pasīva, bet aktīva darbība. Strādājot ar populārzinātnisko literatūru, daiļliteratūru, uzziņu izdevumiem, jāpārzina stratēģijas informācijas meklēšanā un izgūvē (šai ziņā ir daudz praktisku ieteikumu, arī Dž. Brauna darbi (17)).
3. Ideāli ir tad, ja **bibliotekārs pats ir skolotājs**. Ja tas tā nav, tad ir jāiepazīstas ar jaunākajām atziņām pedagoģijā, psiholoģijā, informātikā un citās zinātņu disciplīnās.
4. Jāmeklē iespējas dziļāk **iepazīt bērnu literatūru** vai apmeklēt speciālus kursus, kur tā tiek analizēta.
5. Ja ir ierobežotas iespējas telpu un moderno IKT⁴ ziņā, tad **radoši jāizmanto tas, kas ir pieejams**.
6. To, kas nav pa spēkam vienam bibliotekāram, var panākt, **sadarbojoties** ne tikai ar pedagogiem, bet arī ar vecākiem un dažādām institūcijām. Publisko un bērnu bibliotēku sadarbība ir viens no labākajiem veidiem lasīšanas kultūras pilnveidošanai.
7. Bērnu saista **neparastais**. Tieši šo aspektu vajadzētu izmantot, lai rosinātu viņus lasīt.
8. Bibliotekāru **pieredzes apmaiņai** ir ļoti liela nozīme jaunu un radošu ideju iegūšanā. Konferencēs, radošajās nometnēs var iegūt jaunu ierosmi turpmākiem pasākumiem. Piemēram, iepazīstoties ar 2004. gada Cēsu rajona skolu skates rezultātiem, kā arī apmeklējot labākās skolas, autore radusi stimulu tālākajam darbam.
9. Pagaidām vēl grūti prognozēt, kā veidosies “Izglītības iestādes bibliotekāra dienasgrāmata” Latvijas skolu bibliotekāriem, taču **aktuāls izdevums**, kurā risināti svarīgi skolas bibliotēku jautājumi, arī lasīšanas problēmas, ir ļoti nepieciešams. Šai ziņā “Школьная библиотека” apsteidz Latvijā izdotos iespieddarbus.

10. Ir jārada **strukturēts izdevums**, kur būtu apkopotas ne tikai kritiskās domāšanas atziņas (SIC organizētie kursi nav plaši pieejami), bet arī atziņas par lasītprasmes mācīšanas stratēģijām un informācijprasmju veidošanu.
11. **Krājuma komplektēšanas politika** ir svarīgs pamats lasīšanas kultūras veidošanā.
12. Pats **bibliotekārs**, viņa **tēls**, profesionālās īpašības ir nozīmīgs faktors lasīšanas kultūras attīstībā.
13. Jāpanāk, lai **estētiskais** moments caurstrāvotu visu bibliotēkas un lasīšanas kultūras veidošanā.

Sfinksas galva simbolizē **cilvēku** – skolēnus, bibliotekārus, pedagogus, skolas kolektīvu. Tiem visiem ir liela nozīme informacionālās vides veidošanā. Tā kā pašlaik skolas un bērnu bibliotēkās centrā izvirzās lietotājs (uz bērniem centrēta bibliotēka), tad, praktiskajā darbībā veidojot lasīšanas kultūru, būtu jāatceras principi, kas harmonizē attiecības starp Sfinksas **ķermeni** – piezemēti praktisko sfēru – un **spārnium** – garīguma sfēru. Lietotājs šai ziņā ir ļoti svarīgs saistītājelements starp abām sfērām, un tāpēc bibliotekāram vajadzētu šos principus ievērot.

1. Bibliotekāram jābūt **realistam** un jāapzinās, ka vienmēr būs labie lasītāji, kūtrie lasītāji un arī nelasītāji. Uz to, lai visi būtu labi lasītāji, jātiecas, bet ne jau pārspīlējot un par katru cenu.
2. Reizēm lasīšanu veicina nevis **speciāli izstrādātas shēmas un stratēģijas**, bet visvairāk pati **lasīšana**. Lasiet, kombinējiet skaļo un kluso lasīšanu, dažādus paņēmienus, bet galvenais – lasiet!
3. Nekad nevajag domāt par „nolaišanos līdz bērna līmenim”, jo bērnam ir **citāda domāšana**, un to nepieciešams veicināt kā radošas darbības pamatu. Bibliotekāriem nav jāsludina “augstās patiesības” (reizēm labu nodomu stimulētiem), nav jāuztiepj savas idejas, neņemot vērā konkrētās bērna vajadzības, bet jācenšas izprast bērna intereses, motivāciju, kopā ar viņu risināt problēmas.
4. **Nevajag krasi pretstatīt** “augstos” un “zemos” literatūras žanrus un didaktiski pamācoši censties bērnus pievērst tikai “augstajai” literatūrai. Gudra taktika ir labākais veids, kā bibliotekāram veicināt lasīšanu.
5. Jāatceras, ka bērns dzīvo **daudzpusīgā** vidē, nevis tikai skolas strukturētajā telpā. Bērnam jāprot lasīt arī **dažādus parastus** tekstus, kas ir viņa apkārtne, – reklāmas, uzrakstus, lozungus, logo u. c.

Sfinksas spārnī simbolizē tiekšanos uz **augstāko pilnību**. Viens no šās pilnības elementiem ir **lasītprīeks**. Tas palīdz rast dvēselisko, garīgo, paaugstina inteliģences līmeni. Tas ir ceļš uz kreativitāti, uz bērna personības augstāku attīstības pakāpi.

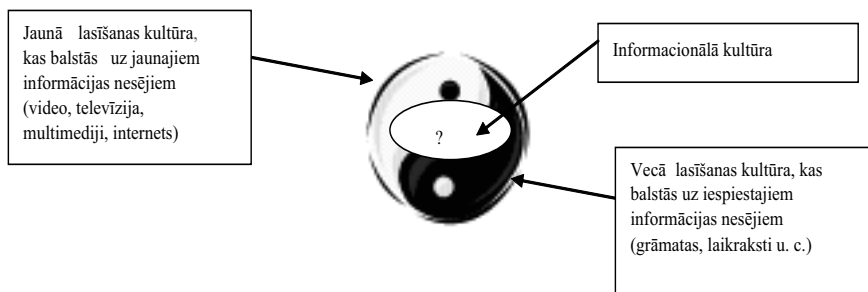
Lasīšanas kultūras attīstīšanā bibliotekāram ir jāveido informacionālā vide, kurā harmoniskā līdzsvarā atrodas visi četri elementi – krājums, lietotājs, bibliotekārs un telpas, vide kopumā, taču pašlaik skolēns kļūst par centrālo sistēmas elementu.

Bibliotēka ir vieta, kur mijiedarbojas divas lasīšanas kultūras un viskrasāk izpaužas pārmaiņas kultūras dzīvē. Krievijas filozofs P. Florenskis ir atzīmējis šo parādību jau 20. gadsimta sākumā un brīdinājis no kaitnieciskās patērētājdomāšanas ieplūšanas bibliotēkā. Viņš pievērsies arī tam, ka trūkst prasmes novērtēt bērna radošās aktivitātes un tiek mēģināts tās pielīdzināt pieaugušo mērķiem (26).

Skolēnu informacionālā kultūra

Balstoties uz pētījumā gūtajām atziņām, ir izveidots konkrēts skolēnu lasīšanas kultūras modelis. To var atainot ar komplementaritātes simbolu (sk. 6. attēlu).

Pastāv divi pretmeti, kas savstarpēji papildina viens otru (vecā un jaunā lasīšanas kultūra). Skolēnu lasīšana kļūst daudzveidīgāka, parādās **citādības** elements. Divu pretmetu mijiedarbībā veidojas jauna struktūra – **skolēnu informacionālā kultūra** (sk. zīmi „?”).

6. att. Skolēnu informacionālā kultūra

The Informational Culture of Students

Kā rāda socioloģiskie pētījumi, jaunajā struktūrā sāk dominēt t. s. „ekrāna” kultūra, kas balstās uz informācijas un komunikācijas tehnoloģijām, atbīdot otrajā plānā lasīšanu, kuras pamatā ir tradicionālie, iespēstie informācijas nesēji. Problēma atrisināma, harmoniski apvienojot „vertikālo” (dziļo, kvalitatīvo) ar „horizontālo” (kvantitatīvi daudzveidīgo) lasīšanu, lai pārsvaru negātu tikai funkcionālās un triviālās literatūras lasīšana. Detalizēti analizējot „horizontālo” lasīšanas kultūras modeli, izvirzās jautājums par kultūras kvalitatīvo līmeni. Jaunās informacionālās kultūras kvalitāte lielā mērā ir atkarīga no tā, kā, cik bieži un kādus informācijas nesējus skolēns izmantos. Ja viņš aprobežosies ar vienpusīgu un nekritisku informācijas izgūšanu tikai no jaunajiem informācijas avotiem, viņa personība neattīstīsies vispusīgi, valoda noplicināsies, parādīsies negatīvas izpausmes (datoratkarība, nespēja atšķirt realitāti no ekrāna tēla), zudīs personības identitāte. Visbīstamākā situācija veidojas tad, ja uz skolēnu iedarbojas zemas kvalitātes teksti, kas sastopami gan vecajā, gan jaunajā kultūrā ar **patērētājpsiholoģijas** sindromu. Līdz ar to viņš kļūst par t. s. “masu” cilvēku, viduvējību, kas pamazām zaudē jaunrades spējas. Ļoti negatīvi skolēnus ietekmē aizraušanās ar virtuālo realitāti datorspēlēs. Šīs spēles sāk “spēlēt skolēnus”. Agresivitāte, sadisms, izvirtība izraisa haosu, “tumsas” spēku darbību, tieksmi visu sagraut, izpostīt. Cilvēkus, it īpaši bērnus, vienmēr ir suģestējis noslēpumainais, kam piemīt varens spēks. Jaunrades procesā, nomainot veco un veidojot ko jaunu, ir nepieciešams kaut ko nojaukt, noārdīt, un līdz ar to iezīmējas arī haosa moments. Iespējams, ka tā ir dēmonisko spēku izpausme (19). Ja šie dēmoniskie spēki sāk dominēt un sagrautā vietā netiek radīts nekas jauns, tie pārvēršas sātāniskā varā. Pārmaiņas bērna personībā reizēm var būt neatgriezeniskas. Skola un tās struktūrvienība – bibliotēka – ir alternatīvas, kurām iespējams darboties pretī visam negatīvajam.

Tāpat informacionālās kultūras attīstība un līdz ar to skolēna personības veidošanās ir atkarīga no daudziem faktoriem – kultūrvides, ģimenes un arī no skolas un tās bibliotēkas darbības skolēnu lasīšanas kultūras izkopšanā. Informacionālo kultūru veido visa sabiedrība kopumā, un ir jāpanāk, lai tajā valdītu gaišie, optimistiskie toņi, kas veicina radošumu.

Izmantotie informācijas avoti

1. *Angļu-latviešu-krievu informātikas vārdnīca* : datori, datu apstrāde un pārraide. Rīga : Avots, 2001. 660 lpp. ISBN 9984-700-33-X.
2. **Brewerton, A.** The Creed of a Librarian: a Review Article. *Journal of Librarianship and Information Science*, Vol. 35, Nr. 1, 2003, March, p. 47–55. ISSN 0961-006.
3. **Dzirkale, Dž.** Skolas bibliotēkas programmas izveide un attīstīšana. *Skolotājs*, Nr. 1, 2005, 90.–95. lpp. ISSN 1407-1945.
4. **Frajs, R.** *Radošas personības rokasgrāmata*. No angļu val. tulk. J. Springovics. Rīga : J. Rozes apgāds, 2001. 247 lpp. ISBN 9984230155.
5. *Mācīšanās nākotnei. Latvija OECD valstu Starptautiskajā skolēnu novērtēšanas programmā 1998–2004*. Andris Geske, Andris Grīnfelds, Andris Kangro u.c. Rīga : Latvijas Universitāte, 2004. 118 lpp. ISBN 9984-770-15-X.
6. **Gudakovska, I.** No informācijprasmēm līdz informācijpratībai. *No: Bibliotēka un sabiedrība. 3. Zin. Raksti*. LU Bibliotēkzinātnes un informācijas kat.; atb. red. Z. Eglīte u.c. Rīga : LU, 74.–83. lpp. 2002. ISSN 1407-2157.
7. **IFLA/UNESCO.** Skolu bibliotēku manifesti. Skolas bibliotēkas loma mūsdienu izglītības procesā – mācīšana un mācīšanās visiem. Tulk. Rudīte Urbacāne. *Skolotājs*, Nr. 5(23), 2000, 81.–82. lpp. ISSN 1407-1945.
8. **Johansone, I.** *Starptautiskais lasītprasmes pētījums, 2000.–2003*. Rīga : LU, 2003. 144 lpp. ISBN 9984-18-186-3.
9. **Kants, I.** *Spiestspējas kritika*. No vācu val. tulk. R. Kūlis. Rīga : Zvaigzne ABC, [b.g.]. 319 lpp. ISBN 9984-17-581-2.
10. **Karnītis, E.** *Informācijas sabiedrība – Latvijas iespējas un uzdrošināšanās*. Rīga : Pētergailis, 2004. 208 lpp. ISBN 9984-33-074-5.
11. **Kūle, M., Kūlis, R.** *Filosofija*. Rīga : Zvaigzne ABC, 1998. 656 lpp. : il. ISBN 9984-17-119-1.
12. **Lloyd, A.** *Just till I finish this chapter*. Ohaio. 158 p. ISBN 0-9701182-9-5.
13. *Par informācijas sabiedrību Latvijā* : statistisko datu krājums = On Information Society in Latvia : Collection of statistical data. Rīga : LR CSP, 2004. 62 lpp. ISBN 9984-06-211-2.
14. **Penaks, D.** *Kā romāns*. Rīga : Omnia Mea, 1999. 153 lpp. ISBN 9984-9250-7-2.
15. Sfinks. *No: Latvijas padomju enciklopēdija*. 8. sēj. Rīga : GER, 1986. 686. lpp.
16. **Siliņš, E. I.** *Lielo patiesību meklējumi* : esejas. Rīga : Latvijas Universitāte, 1999. 511 lpp. ISBN 9984-05-186-2.
17. *Skolu bibliotēku un informācijas pakalpojumu attīstība Latvijā* : eksperimentāls projekts. Dž. R. Brauna ziņojums 2000. g. aprīlis – maijs. Red. I. Gudakovska. [Rīga] : Bibliotēku darbinieku izglītības centrs, 2001. 55 lpp.
18. **Sporāne, V.** *Informācijas sabiedrības aspekti* : materiāli studijām. Rīga : LU, 2002. 160. lpp. : il. ISBN 9984-725-26-X.
19. **Vēvere, V.** Esamības ziņa Paula Tiliha kultūrfilosofijā. *No: Filosofija* : Almanahs, Nr. 1, 1998, 19.–27. lpp. ISSN 9984-624-02-1.
20. **Бородин, В. А., Бородин, С. М.** Акмеологическая концепция чтения в непрерывном образовании. *Школьная библиотека*, № 8, 2004, с. 18–22. ISSN 1680-2748.

21. **Гендина, Н. И.** Специальная цель и ответственное задание для школьной библиотеки: формирование информационной культуры учащихся. *Школьная библиотека*, № 4, 2004, с. 30–35. ISSN 1680-2748.
22. *Программа «Информация для всех»* [tiešsaiste]. [skatīts 2005. g. 24. maijā]. Priejams: <http://www.ifap.ru/ofdocs/program.htm>
23. **Сморodinская, И., Маркова, Ю.** *О культуре чтения: что нужно знать каждому.* Москва : Книга, 1984. 88 с.
24. **Столяров, Ю., Н.** Сущностная функция библиотеки. *Школьная библиотека*, № 3, 2003, март, с.15–18. ISSN 1680-2748.
25. **Тихомирова, И.** Лестница ведущая к успеху. *Библиотека*, № 7, 2000, с. 11–13. ISSN 0869-4915.
26. **Флоренский, П. А.** *Собрание сочинений: философия культа.* Москва : Мысль, 2004. 685, [1] с. : ил. ISBN 5-2440-100-50.
27. **Шира, Дж.** *Введение в библиотековедение : основные элементы библиотечного обслуживания.* Москва : Высшая школа, 1983. 256 с.: ил.

Summary

The author of the article “The Reading Culture of Students” has applied a systematical approach where reading culture is considered to be one of the basic elements of language culture. With the help of reading, people acquire information and at the same time it is connected with the basic skills of students which can be satisfied by the education process. The novelty of this work is connected with the philosophic approach, where the main idea, premise is the principle of complementarism and the thoughts expressed in the works of I. Kant, P. Florensky and other contemporary philosophers. The complexity of the concept “reading culture” is estimated, and an analysis has been made of the library’s role in the improvement of reading culture and given concrete proposals under the title “SFINKSA” (SPHINX).

In conclusion the basic concept has been stated as a problem: a new way of students’ reading culture has been developing today where traditional printed media is being replaced by new IKT and making a so-called “screen” culture. This process is connected with the extension of “horizontal” reading, at the same time “vertical” reading is decreasing. The dangerous tendency is the decrease of creativity, which leads to the formation of the “mass” human who is unable to oppose the consumer’s cult.

Key words: *reading culture of students, information, informational culture, principle of complementarism, acme logy.*

Piezīmes

- ¹ PIRLS – *Progress in International Reading Literary Study* (Starptautiskais lasītprasmes novērtēšanas pētījums).
- ² OECD – *Organisation for Economic Cooperation and Development* (Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācija).
- ³ SIC – Skolotāju izglītības centrs.
- ⁴ IKT – informācijas un komunikācijas tehnoloģijas.

Skolu bibliotēku statistiskās uzskaites aspekti Aspects of School Libraries' Statistics

Irina Rudaja

Salaspils 2. vidusskola
Skolas iela 13/2-51, Salaspils, LV-2121
e-pasts: irinarudaja@one.lv

Raksta temats ir saistīts ar nepilnību izpēti skolu bibliotēku statistikā. Latvijas Republikas statistikas rādītājos tiek apkopota informācija tikai par skolu bibliotēku skaitu un kopējo telpu apjomu. Visa pārējā informācija paliek ārpus statistiskajiem pārskatiem. Rakstā analizētas skolu bibliotēku darba nepietiekamās uzskaites īpatnības saistībā ar mācību literatūras vietu kopējā bibliotēkas krājumā un bibliotekāra nozīmi mācību procesa nodrošināšanā ar mācību grāmatām. Noslēgumā noskaidrotas bibliotēku automatizēto informācijas sistēmu iespējas darba uzskaites jomā.

Atslēgvārdi: skolas bibliotēka, bibliotēku statistika, krājuma uzskaitē (tradicionālā/automatizētā), mācību fonds.

Mūsdienās ir grūti pārvērtēt statistikas nozīmi, jo uz tās pamata tiek noteiktas prognozes ekonomiskajā un sociālajā sfērā. Bibliotēku statistikas datus izmanto bibliotēku pārvaldē, kā arī pētniecības darbā. No tā, kā organizēta statistiskā novērošana – primāro datu vākšana katrā atsevišķā bibliotēkā un tīklā (nozārē) kopumā, ir atkarīgs bibliotēku darbības vērtējums pilsētas, rajona un valsts mērogā.

Latvijas Republikas statistikas pārskatu rādītājos ir apkopota plaša informācija par publicējamajām bibliotēkām, bet dati par skolu bibliotēkām, kas saņemti no Izglītības un zinātnes ministrijas (turpmāk tekstā IZM), attiecas galvenokārt uz šo bibliotēku skaitu un kopējo telpu apjomu. Šie dati nekādā veidā arī netiek uzskaitīti, analizēti un salīdzināti ar citu bibliotēku datiem. Nav vienotas uzskaites formas nedz attiecībā uz skolu bibliotēku krājumiem, to kustību un sastāvu, nedz uz darbu ar lasītājiem, apmeklējumu un izsniegumu skaitu vai finansiālo stāvokli utt.

Skolas bibliotēkā obligāti jāveic pilna darba uzskaitē par galvenajiem bibliotēku rādītājiem atbilstoši valsts statistikas prasībām. Tas ir īpaši aktuāli visā valsts mērogā, sevišķi pašreiz, kad Latvija kļuvusi par pilntiesīgu ES dalībvalsti, kam jāveido vienotā ES informācijas telpa. Skolu bibliotēkām jāintegrējas kopīgajā valsts bibliotēku sistēmā kā līdzvērtīgai šīs sistēmas sastāvdaļai, jo statistika visā pasaulē ir atbalsts zinātnes, kultūras, politikas, sociālo un tautsaimniecības nozaru vadīšanai.

Skolu bibliotēkas – bibliotēku sistēmas sastāvdaļa

Skolas bibliotēkai ir īpaša vieta bibliotekārajā telpā. Tai ir fundamentāla nozīme mūsdienu pasaules sekmīgā darbībā, kas aizvien vairāk tiek balstīta uz informāciju un zināšanām. Skolas bibliotēka šajā sistēmā, pirmkārt, ir **mācību bibliotēka**, jo

tai jānodrošina mācību process ar informāciju un dokumentiem. Skolas bibliotēka audzēkņiem palīdz apgūt pašizglītošanās iemaņas, attīstīt iztēli un kļūt par atbildīgiem valsts pilsoņiem. Tāpat skolas bibliotēka pilda arī **publiskās bibliotēkas** uzdevumus, piedāvājot audzēkņiem ārpusprogrammas materiālus un nodrošinot ārpusklases un ārpusskolas darbu. Lasīšanas veicināšanas pasākumi ir saistīti ne tikai ar zināšanu apguvi, bet arī kultūras attīstību. Beletristikas un citu literatūras veidu lasīšana, kas atbilst skolēnu vajadzībām un līmenim, stimulē socializācijas un personības veidošanos. Vienlaikus skolas bibliotēka pilda **speciālās bibliotēkas** funkcijas, apkalpojot skolas pedagoģisko kolektīvu (15). Skolas bibliotēka ir pedagoģu galvenā informacionālā bāze. Lai sasniegtu skolas mācību mērķus, bibliotēkai jāattīsta pedagoģu apkalpošana. Protams, skolas bibliotēkas galvenā mērķgrupa ir skolēni. Sadarbība ar citiem skolas darbiniekiem bibliotēkai ir nozīmīga vienīgi tik lielā mērā, cik tā atbilst skolēnu interesēm (19).

Skolas bibliotēkai ir jāpilda trīs pamatfunkcijas – kultūras, izglītojošā un informatīvā funkcija kā publiskajai, mācību un speciālajai bibliotēkai un jābūt vienai no galvenajiem sistēmelementiem skolas koncepcijas un misijas realizācijā.

Ir skaidrs, ka skolas bibliotēkā nepieciešams apkopot statistiskos datus. Lai tos savāktu bez īpašām problēmām, sākotnēji šķiet, ka ir pietiekami, ja šajā jautājumā pieņemts lēmums augstākajā līmenī (piemēram, IZM). Taču tā tas liekas tikai pirmajā acumirkli. Aizpildot dokumentu „Veidlapa Nr. 1. Bibliotēka”, uzreiz rodas jautājums, vai jāsniedz pārskats par darbu ar mācību grāmatām. Lai noskaidrotu situāciju, kas izveidojusies skolu bibliotēku uzskaites sistēmā, ir nepieciešams detalizēts šī jautājuma apskats vēsturiskā skatījumā.

Vēsturiskās situācijas analīze

Raksturojot skolas bibliotēkas attīstību pēdējos 30 gados, jākonstatē, ka 20. gadsimta 70. gadu sākumā skolas bibliotēka ir pastāvējusi kā **bērnu bibliotēka**. Tās krājumu veidoja literatūra, ko mācīja skolā (galvenokārt daiļliteratūra – programmās iekļautie darbi un ārpusklases lasīšanai rekomendēti sacerējumi) un aktīvi propagandēja (lasīšanas veicināšana). Vienlaikus pastāvēja arī neliels populārzinātniskās literatūras krājums. Skolas bibliotēkai metodisko palīdzību sniedza Kultūras ministrijas sistēmas bērnu un jauniešu bibliotēkas (tas oficiāli apstiprināts vēlākajā 1984. gada Nolikumā par bibliotēku darbu PSRS¹), kas visādi atbalstīja skolas bibliotēkas tieši kā bērnu bibliotēkas veidošanos. Šai laikā skolu bibliotēkām bija jāveic uzskaitē un jāsniedz pārskati saskaņā ar „Bibliotēkas tehnikas minimumu masu bibliotēkās” (18). Šīs tehnikas pamatā bija individuālās un summārās uzskaites formas, kuru princips (ar nelielām izmaiņām un papildinājumiem atbilstoši laika prasībām) ir saglabājies līdz pat mūsdienām.

Kopš 1978. gada mācību grāmatas skolēniem tiek izsniegtas bez maksas. No šī laika skolas bibliotekāri ir sākuši apgūt darbu ar mācību grāmatu krājumu, lietot grupveida grāmatu uzskaites metodiku. Tādējādi skolu bibliotēkas tuvinās citiem bibliotēku tipiem – augstskolu un vidējo speciālo mācību iestāžu bibliotēkām. 1978. gadā tika atcelta Instrukcija par bibliotēkas mācību fonda izveidošanu skolās (apstiprināta 1978. gada 28. janvārī), un no 1979. gada 1. janvāra stājās spēkā “Instrukcija par bibliotēkas fondu izveidi un atjaunošanu, to izmantošanas kārtību un līdzekļiem, kas nodrošina literatūras saglabāšanu” (17). Vairāk nekā pirms 20 gadiem izstrādātā instrukcija nosaka kārtību, kādā jānotiek pārejai uz bezmaksas

sas mācību grāmatu lietošanu, kārtību mācību grāmatu izdošanā un to piegādē, kā arī skolas kolektīva pienākumus darbā ar mācību grāmatām. Skolas bibliotekāram bija izvirzīta pamatprasība – organizēt mācību fonda *atsevišķu* uzskaiti un glabāšanu. Turklāt skolas bibliotēkām tika izstrādāta jauna metodika, kas krietni atšķīrās no tradicionālās metodikas. Līdztekus tradicionālajiem izdevumu apstrādes procesiem vajadzēja saņemt izdevumus reģistrēt, sadalīt tos pa klasēm, regulēt mācību grāmatu kustību pa klasēm un izslēgšanu, kā arī izveidot mācību grāmatu fonda kustības kopsavilkumu un veikt tā pārbaudi. Bibliotekāriem mācību fonda uzskaitē bija paredzēta “Skolas mācību grāmatu bibliotēkas fonda uzskaites grāmata” (3 daļās) un “Mācību grāmatu bibliotēkas fonda uzskaites kartīšu reģistrācijas žurnāls” ar uzskaites kartītēm (5.6. p.) (17).

Pastāvēja vēl pietiekami neskaidrais 5.15. punkts, kurā bija izvirzīta prasība tieši bibliotekāram sagatavot primāros datus – faktiski atsevišķu pārskatu, tādā sistemātisku monitoringu, kas raksturo nodrošinājumu ar mācību grāmatām un pastāvīgu gatavību sniegt ziņas gan skolas vadībai, gan izglītības institūcijām (17).

Tādējādi jau pašā sākumā līdz ar mācību grāmatu bezmaksas lietošanas ieviešanu priekšstats par skolas bibliotekāra darbu ar šo grāmatu krājumu kā tīri mehānisku saņemšanas un izdalīšanas procesu bijis mājīgs. Skolas bibliotēka, kurā ir divi satura un adresāta ziņā atšķirīgi krājumi, ir diezgan specifiska struktūra izglītības iestādē. 20. gadsimta 70. gados skolās tika izveidoti un aktīvi sāka strādāt mācību fondi un pat atsevišķi mācību abonementi. Sākotnēji, paplašinot skolas bibliotēkas funkcijas, neviens nepieprasīja statistiski atspoguļot darbu ar mācību grāmatām. Kultūras ministrijai, tāpat kā agrāk, vajadzēja iesniegt tikai pārskatu par „pamatfondu”. Lielākā bibliotekāru darba daļa palika ārpus statistikas un analīzes robežām.

Darbs ar mācību grāmatām

Darbs ar mācību fondu sastāv no vairākiem komponentiem. Pašlaik skolas bibliotekāram kopīgi ar pedagogiem jāatlasa nepieciešamās mācību grāmatas no dažādu izdevniecību piedāvātā klāsta. Mācību grāmatu izvēle, atlase, pasūtījums, saņemšana un uzskaitē notiek izglītības institūciju speciālistu kontrolē un vadībā, bet tam visam nepieciešams arī mērķtiecīgs bibliotekāra darbs. No bibliotekāriem tiek prasītas zināšanas par mācību grāmatu repertuāru un to atbilstību mācību iestādes tipam un profilam, kompetence par katras mācību grāmatas orientējošo ievirzi (vienai klasei variatīvo mācību līdzekļu skaits pašlaik sasniedz 3–5), kā arī izpratne par noteiktām pedagoģiskajām tehnoloģijām, ko lieto katra priekšmeta pasniedzēji.

Nepieciešamās zināšanas skolas bibliotekārs var iegūt, sistemātiski sekojot informācijai par mācību grāmatu sagatavošanu un izdošanu, kā arī novitātēm, kas ieviestas skolas mācību procesā. Pasūtītās mācību grāmatas bibliotēkā tiek saņemtas nevis semestra sākumā, kā tas bija agrāk, bet gan regulāri visa mācību gada laikā. Līdz ar to darbs ar grāmatām ir pastāvīgs. To neviens nav ievērojis vai novērtējis (šeit vispār netiek runāts par piegādes grūtībām mācību grāmatu iekraušanā un izkraušanā). Tāpat arī netiek pieminēta mācību fonda glabāšanas telpu attālinātība un to nepiemērotība lasītāju apkalpošanai. Mācību grāmatu krātuve nekad nav tukša. Katrā skolā ir mācību grāmatas, kuras netiek izsniegtas skolēniem lietošanā uz visu mācību gadu. Ja šī krājuma daļa ir brīvi pieejama, tad arī tiek aktīvi

izmantota ik dienas. Ir daudz dažādu iemeslu, kāpēc attiecīgas mācību grāmatas nepieciešamas regulāri. Ja bibliotekāram ir jāiet tām pakal uz citu – attālāku telpu, tad jāpārtrauc kārtējais abonementa darbs, sagādājot neērtības pārējiem lietotājiem. Ja neatliek laika aiziet pēc grāmatas, tad lasītājs saņem atteikumu (5).

Īpašā pieeja mācību grāmatu fonda veidošanā un darbā ar to ir nodalījusi mācību grāmatu no kopējā izdevumu veidu un tipu klāsta. Tādējādi mācību grāmata ir kļuvusi par izteikti ofiālu materiālu, kas obligāti jāizsniedz stingri noteiktos termiņos un noteiktā daudzumā. Iespējams, ka tāpēc mācību grāmatu izsniegumu par pilnvērtīgu grāmatu izsniegumu neuzskata nedz skolas administrācija, nedz metodiskie dienesti, nedz arī paši skolas bibliotekāri. Tiek uzskatīts, ka tas ir vienreizējs darbs, ko mācību gada sākumā vairāk veic skolotāji, nevis bibliotekārs. Netiek ievērota arī reālā mūsdienu situācija – izdevumu ienākšanas plūsma visa gada laikā un nepieciešamība šos izdevumus regulāri izsniegt (16).

Nedrīkst aizmirst arī **informatīvo darbību**: mūsdienās tieši no skolas bibliotekāra gaida padomu pedagogi, risinot jautājumu par konkrētas mācību grāmatas izmantošanu, kā arī vecāki, meklējot vajadzīgo mācību literatūru. Iespējams, ka darba apjoms ar mācību grāmatām skolas bibliotēkā tiek uzskatīts par tik nenozīmīgu, ka tam nav vajadzīga uzskaitē.

Neievērot un neuzskaitīt darba apjomu, ko veic skolas bibliotēka ar mācību grāmatām, nozīmē noliegt vienu no tās galvenajām funkcijām. Mūsdienās darba apjoms ar mācību grāmatu fondu jau sen ir daudzkārt pāraudzis bibliotēkas pamatdarbības apjomu (lielajās skolās pat vairākkārt). Turklāt tieši šajā virzienā skolas bibliotēku darbība ir visefektīvākā: ar bibliotekāro apkalpošanu ir aptverts viss audzēkņu un pedagogu kontingents (100%), grāmatu izsnieguma apjoms (pat tad, ja uzskaita tikai septembra masveida izsniegumu) tuvinās mācību literatūras krājuma apjomam. Ir izveidots arī specializēts mācību grāmatu uzziņu katalogs, kas tiek uzturēts profesionālā līmenī. Bibliotēkas kontrolē darbu ar mācību grāmatām un regulāri par to sniedz pārskatu izglītības pārvaldes institūcijām.

Darba uzskaiti reglamentējošie dokumenti

Lai izprastu izveidojušos situāciju, ir nepieciešams rūpīgi izpētīt dokumentus, kas reglamentē skolas bibliotēkas darbu un uzskaiti.

Ar 1996. gada 8. maija IZM rīkojumu Nr. 59 tika apstiprināts „Vispārīzglītojošās skolas bibliotēkas paraugnolikums” (13), kurā norādīts, ka „Bibliotēka ir ikvienas vispārīzglītojošās skolas struktūrvienība.. un Latvijas Republikas bibliotēku sistēmas sastāvdaļa”. Tas nozīmē, ka likumdošanas akti, kas attiecināmi uz republikas bibliotēkām, tāpat skar arī skolu bibliotēkas. Tie ir „Bibliotēku likums” (3), „Nacionālā bibliotēku krājuma noteikumi” (7), „Bibliotēku darbībai nepieciešamā finansējuma normatīvi” (1), „Vietējas nozīmes bibliotēku tīkla darbības noteikumi” (9), „Bibliotēku fondu (krājumu) uzskaites metodiskie norādījumi” (2) u. c. Nevienā no šiem dokumentiem nekas netiek teikts par skolu bibliotēku dubultuzskaitēm un pārskatiem.

Ar 1996. gada 18. jūnija rīkojumu Nr. 94 IZM apstiprināja dokumentu „Vispārīzglītojošo skolu bibliotekāru darba noteikumi” (12). Šo noteikumu 1.4. sadaļā „Skolas bibliotekāra pamatuzdevumi” ir teikts, ka „skolas bibliotekārs veic precīzu fonda uzskaiti un grāmatvedību”. Skolas bibliotekāram ir pienākums,

kā norādīts 3. nodaļā **Pienākumi**, „ievērot bibliotekārā darba tehniskā minimuma prasības un profesionālās darbības normatīvus” un „sastādīt skolas bibliotēkas statistikas pārskatus un reizi piecos gados iesniegt Latvijas Valsts Statistikas komitejai, nepieciešamības gadījumā arī IZM”. Šeit detalizēti netiek paskaidrots, kāds tieši tehniskais minimums ir jāievēro skolas bibliotekāram (acīmredzot tas, kas paredzēts arī publiskajām bibliotēkām), turklāt papildus ir izvirzītas prasības atsevišķai mācību grāmatu krājuma uzskaitēi. Ar pienākumu sastādīt statistiskos pārskatus, iespējams, domāti pārskati par skolu kopumā, tātad arī par skolas bibliotēku.

Vairāk skaidrības ievieš „Metodiski norādījumi skolu bibliotekāriem” (6), kurus izstrādājusi LSBA². Šeit sniegti bibliotekārā darba pamatjēdzieni, piemēram, grāmatu fonda komplektēšana, bibliotēkas fonda uzskaites veidi un formas, dokumentu bibliotekārā apstrāde. Šajos norādījumos paskaidrots, kā uzskaitāms skolu bibliotēku krājums, kas sadalīts divās dažādās daļās. Skolas bibliotēkas fonda uzskaitēi ir izmantojama “Summārās uzskaites grāmata” trijās daļās un “Skolas mācību grāmatu bibliotēkas fonda uzskaites grāmata”. Pēc šiem dokumentiem ir jānosaka gan jauno iepirkumu apjomi, gan jārisina citi jautājumi. Rūpīgāk izpētot, jāsecina, ka pašu svarīgāko – skaitli, kas parāda kopējo krājuma apjomu, nav iespējams iegūt un ietvert statistikas veidlapā (VS-1) (14). Acīmredzot tiek uzskaitīts, ka to var iegūt, saskaitot “Summārās uzskaites grāmatas” datus (t. i., nozaru un mākslas literatūras fondu, kur, starp citu, var tikt iekļautas arī atsevišķas mācību grāmatas) un “Skolas mācību grāmatu bibliotēkas fonda uzskaites grāmatas” datus. No tā izriet, ka mācību grāmatas nav skolas bibliotēkas kopīgā krājuma daļa (tas ir svešķermeņi).

Nesen Cēsīs tika pieņemta „Instrukcija vispārizglītojošo iestāžu bibliotēku fonda uzskaitēi Cēsu rajonā” (4). Portālā LSBA saitē „Aktuāli/Pieredze” tā tiek piedāvāta kā „Jauns!”. Šī instrukcija detalizēti izskaidro dokumentu uzskaites kārtību Cēsu rajona skolu bibliotēkās. Balstoties uz jau pieņemtajiem vadošajiem dokumentiem, instrukcijas autori nav atkāpušies no izveidojušās prakses dalīt skolas bibliotēku krājumu pamatkrājumā un mācību krājumā. Šeit netiek izskaidrota bibliotēku krājuma uzskaites kārtība jaunajos automatizācijas apstākļos, kad v i s s k r ā j u m s tiek ievadīts elektroniskajā katalogā un individuālajā uzskaitē netiek dalīts divās atšķirīgās grupās.

2004. gada 8. martā tika pieņemta „Vispārējās izglītības iestādes lietu paraugnomenklatūra” (11). Šajā nomenklatūrā viena nodaļa ir veltīta skolas bibliotēkai. Līdztekus citiem skolas dokumentiem bibliotēkām ir paredzēts veikt uzskaiti pēc “Bibliotēkas fonda uzskaites grāmatas”, “Mācību grāmatu fonda uzskaites grāmatas”, “Inventāra grāmatas” un “Mācību grāmatu bibliotēkas fonda uzskaites kartīšu reģistrācijas žurnāla”. Iepriekšējā paraugnomenklatūrā ietverta mācību grāmatu uzskaites kartīšu vairs nav. Acīmredzot ir nolemts, ka šīs kartītes, kas bija aktuālas tradicionālajā grupveida uzskaitē, jau ir pārāk novecojušās. Tomēr skolas bibliotēku krājuma divējādo raksturu nostiprina atsevišķi uzskaites žurnāli līdztekus citām uzskaites formām.

Daudzus agrāk pieņemtos dokumentus būtu nepieciešams pārstrādāt un atjaunot. Arī vairākos samērā nesen apstiprinātajos dokumentos nav ņemtas vērā mūsdienu prasības, un tie balstās uz novecojušiem principiem. Nav izstrādātas un pieņemtas vienotas uzskaites formas visām Latvijas skolu bibliotēkām. Acīm

redzams, ka šajā virzienā darbs ir jāturpina. Nepieciešams izstrādāt tādas uzskaites formas, kas paredzētu skolas bibliotēkas darba uzskaiti visos tās virzienos, ieskaitot arī darbu ar mācību grāmatām. Neapšaubāmi, statistika ir vajadzīga, bet tai jābūt atbilstoši skolu bibliotēku specifikai, jo nevar būt vienāda atskaites forma bērnu (publisko) un skolu bibliotēkām. Turklāt veidlapai jāatbilst starptautiskiem un valstiskiem standartiem, lai datus par skolu bibliotēkām varētu salīdzināt ar citu bibliotēku datiem.

Tradicionālās skolu bibliotēku darba uzskaites sistēmas

Skolu bibliotēkās uzskaitē tiek veikta gan tradicionālā, gan elektroniskā veidā. Turklāt no tradicionālām uzskaites formām vairums bibliotēku veic pāreju uz automatizētu uzskaiti. Tas ir ļoti grūts posms, kas rada vairākas neskaidrības.

Viss skolas bibliotēkas darbs funkcionē kā sistēma, tāpēc arī uzskaitē jābūt sistēmiskai. Tas nozīmē, ka bibliotēkas krājums ir vienots veselums, kas ietver dažādus izdevumu veidus ar savu adresātu. Piemēram, daiļliteratūra, uzziņu, metodiskā un mācību literatūra veic atšķirīgus uzdevumus, taču galarezultātā jāpilda pamatzdevums (galvenais uzdevums), kas visiem izdevumiem ir kopīgs – līdzdarboties skolas misijā.

Skolas bibliotēkas mācību izdevumu krājumu veido mācību grāmatas, mācību līdzekļi, programmas, praktikumi, metodiskie līdzekļi un mācību uzskaites līdzekļi, bet tajā netiek iekļautas darba burtnīcas, kontūrkartes un tamlīdzīgi izdevumi, kuros mācību procesa laikā ir jāizdara ieraksti (6). Pastāvošie noteikumi paredz atsevišķi uzskaitīt mācību grāmatas (grupveidā, bezinventāra veidā). Pasūtot mācību literatūru, bibliotekāri, protams, var izvēlēties visu mācību komplektu. Ir pat izstrādāts noteikums neizmantojot mācību grāmatu bez tai pievienotiem pielikumiem. Noformējot pasūtījumu, bibliotekārs ir spiests izrakstīt vienu pavadzīmi mācību grāmatām un otru – pārējiem izdevumiem. Tas nepieciešams tāpēc, ka par mācību grāmatām jāveic atsevišķa uzskaitē, pat jāizdara ieraksts atsevišķā grāmatvedības kontā. Dažreiz bibliotekārs izraksta vienu pavadzīmi visiem nepieciešamajiem izdevumiem, taču tad uz šīs pavadzīmes jānorāda, uz kādu krājuma daļu tiks virzīts viens vai otrs izdevums (to saskaņo ar grāmatvedību). Tādējādi ir viens mācību komplekts, kurā organiski apvienoti atsevišķie izdevumu veidi jāšūta (formāli) uz dažādām krājuma daļām. Dažreiz bibliotēka pasūta pilnu mācību komplektu vienā eksemplārā, lai ar to iepazītos kā paraugu, un nosūta to uz pamatfondu. Mācību grāmatu izdalīšana no kopējā bibliotēku krājuma jāveic mākslīgi. Tas rada grūtības gan pasūtījumā, gan sadalījumā, kad jānoskaidro, kur ieskaitīt konkrētu izdevumu. Daži bibliotekāri grāmatu uzskaitē bezinventāra veidā, ja tās daudzums pārsniedz 10 eksemplāru. Turklāt, ja daiļliteratūras grāmatas (piemēram, no sērijas „Vajadzīga grāmata”) ir vairāk par 10, tad tās šūta arī uz mācību fondu, bet mācību grāmatas, kuru skaits ir līdz 10, – uz pamatfondu. Tas ir dīvains jautājuma risinājums, jo zūd divdabīgā iedalījuma jēga. Grāmatas pāriet no vienas daļas uz otru bez jebkādas sistēmas. Apzinājumos un pārskatos ir nepieciešams tiekties pēc absolūtām kategorijām, kas var palīdzēt orientēties un neapjukt situācijā. Sprotams, ka uzskaitē ir grūti realizēt absolūto, bet tomēr pēc skaidrības ir jātiecas. Tikai tad būs iespējams īstenot sistēmisku pieeju bibliotēku krājuma uzskaitē.

Metodiskā literatūra formāli tiek pieskaitīta pie mācību literatūras, bet neviens to neieraksta mācību grāmatu uzskaites žurnālā. Daļa no šīm grāmatām tiek

iegūta vienā eksemplārā. Vienas grāmatas cena sasniedz 6–8 latus, un, protams, tādus izdevumus nedrīkst atstāt bez inventāra numuriem. Agrāk eksistēja jēdziens “mazvērtīga brošūra”. Šādu grāmatu skaitā iekļāva didaktiskos un izdales materiālus, kas bija pakļauti operatīvai norakstīšanai. Arī pašlaik, kad neliela programma maksā 1 latu vai vairāk, bibliotekārs nedrīkst šādas programmas neuzskaitīt individuāli. Ja dažus izdevumus pieskaita pie „mazvērtīgā inventāra”, tad tos ir ļoti viegli pazaudēt, jo to kustība netiek kontrolēta. Ierakstīt kaut ko brošūru fondā nozīmē pārstāt rūpēties par tā saglabāšanu. Šādi izdevumi bieži „ieguļas” metodiskajos vai skolotāju kabinetos, kur tie vairumam lietotāju praktiski ir nepieejami. Grāmata it kā eksistē, bet nekur (inventārā) nav atzīmēta un tādējādi kādam vienkārši „kļūst par dāvanu”. Ja cilvēks tiek atlaists, tad formāli viņam uzskaitē nekā nav. Rodas vienīgi šaubas par uzkrāto materiālu nodošanu kolēģiem.

Lietotāja skatījums. Skolas bibliotēka bieži vien ir apakšstruktūra ar 1 vai 2 darbiniekiem. Tā ir iekārtota vienā vietā, kur vienlaikus atrodas lasītava, brīvpieejas zona un abonementa daļa. Dažreiz mācību grāmatu krātuve ir izvietota atsevišķi, dažreiz ne. Lasītājs skolēns vai skolotājs vērsas pie bibliotekāra ar jebkuru jautājumu par viena vai otra izdevuma esamību, nedalot bibliotēku krājumu atšķirīgās daļās: lasītāja izpratnē tas ir vienots veselums, kas atrodas bibliotekāra pārziņā. Dažreiz, turpinot dalīšanu, bibliotekārs izsniedz mācību grāmatas tikai noteiktās stundās un dienās, taču tas lasītājos rada neizpratni. Dažās bibliotēkās, kur strādā vairāk nekā viens bibliotekārs, pienākumi ir sadalīti. Viens bibliotekārs strādā abonementa daļā un lasītavā, bet otrs atbild par mācību literatūru. Iespējams, ka tas ir ērti no atsevišķas uzskaites un finanšu viedokļa, bet lasītājiem rada neērtības. Piemēram, ja ir atvērta lasītava un abonementa daļa, tad lasītājs nevar dabūt mācību grāmatu, neesot klāt bibliotekāram, kas atbild par mācību literatūras fondu, un otrādi. Lasītājam ir jānāk uz mācību grāmatu nodaļu atsevišķi, jo šajā nodaļā un lasītavā darbalaiks var nesakrist, lai gan tās abas atrodas vienā skolā.

Bibliotekāra skatījums. Ja bibliotekārs strādā tikai viens un bibliotēka aizņem nelielu telpu, tad viņam nav nekādas jēgas dalīt bibliotēku dažādās nodaļās. Lasītāji, kas lieto dažādus izdevumu lasīšanas un abonēšanas veidus, tiek apkalpoti jebkurā laikā, izmantojot vienu lasītāja formulāru. Bibliotekāram ir vienalga, kādi – mācību vai daiļliteratūras grāmatu viņš izsniedz un ieraksta lasītāja kartītē. Šis process ir pilnīgi vienāds jebkuram izsniegtā dokumenta veidam. Tādējādi bibliotekāra un lietotāja skatījumā nav jēgas dalīt bibliotēku.

No uzskaites skatījuma. Ja tiek veikta atsevišķa bibliotēku krājuma uzskaitē, tad katrreiz, nododot pārskatus, bibliotekāram jāsummē dati, kuri ņemti no diviem dažādiem uzskaites žurnāliem – “Summārās uzskaites grāmatas” un “Mācību grāmatu bibliotēkas fonda uzskaites grāmatas”. Pašlaik nepastāv dokumentu formas, kas šīs divas krājuma daļas apvienotu vienā veselumā. Bibliotekāri ir spiesti veikt uzskaiti divos virzienos vienlaikus, paralēli veidojot divus dažādus kopsavilkumus. Uzskaites funkcija izpaužas tādējādi, ka nepieciešams fiksēt dokumenta atrašanās vietu bibliotēkā (20). Uzskaites sadalīšana attaisnojas, ja tā tiek realizēta uz centralizācijas pamata, t. i., ja **a b s o l ū t i v i s i e n ā k u m i** bibliotēkā atspoguļojas vienā (vienīgā) summārās uzskaites grāmatā.

Salaspils 2. vidusskolas pieredze. Šajā bibliotēkā jau vairāk nekā 10 gadus tiek sekmīgi veikts eksperiments divu summārās uzskaites grāmatu (turpmāk SUG) – “Summārās uzskaites grāmatas” un “Mācību grāmatu bibliotēkas fonda

uzskaites grāmatas”) apvienošanā. Vienotā centralizētā uzskaites dokumentā var nodalīt atšķirīgas krājuma daļas pēc visdažādākajiem kritērijiem (pēc izdevuma veida, valodas utt.). Lai to izdarītu “Summārās uzskaites grāmatā” var nodalīt atsevišķu aili tiešajai mācību grāmatu reģistrācijai. Šajā ailē ieraksta mācību grāmatu skaitu no jaunieguvumu kopējā daudzuma. Regulāri aizpildot šās grāmatas visas trīs daļas („jaunieguvumi”, „izslēgts”, „kopsavilkums”) un atsevišķo aili par saņemtajām mācību grāmatām, vienmēr būs iespējams rast atbildi, cik jaunu mācību grāmatu ir iegādāts, cik izslēgts, cik ir konkrētā gada uzskaitē. Šie dati vienmēr atradīsies līdztekus bibliotēkas krājuma kopējā apjoma ierakstiem. Tādējādi datus pa visām kategorijām vienmēr būs iespējams viegli salīdzināt. Šāda uzskaites veikšanas pieredze ļauj atteikties no “Mācību grāmatu bibliotēkas fonda uzskaites grāmatas”. Bibliotekārs koncentrē savu uzmanību tieši uz vienoto SUG, kas atspoguļo absolūti visu bibliotēkas krājumu bez atrunas. Pēc lietotāju vēlēšanās iespējams sniegt atbildi par grāmatu pēc jebkuras kategorijas, kas paredzēta “Summārās uzskaites grāmatā”, papildus arī par mācību grāmatām. Šāda sistēma atspoguļotu vienā vietā visus iegūtos izdevumus un arī iztērētās summas, salīdzinātu atšķirīgu dokumentu veidu izdevumus, ļautu veikt kā individuālo, tā grupveida uzskaiti. Bibliotekārs turpinātu uzskaiti pēc inventāra grāmatām, kā arī pēc “Mācību grāmatu bibliotēkas fonda uzskaites kartīšu reģistrācijas žurnāla” ar uzskaites kartītēm. Kartītē norādāms mācību grāmatas nosaukums un ierakstāms kārtas numurs (pēc SUG), ienākošo un izslēgto grāmatu skaits un daudzums pēc esošās uzskaites. Katra kartīte reģistrācijas žurnālā iegūst kārtas numuru.

Taču, kā liecina aptaujas, ir jau diezgan daudz bibliotekāru, kas atteikušies no darba ar uzskaites kartītēm. Protams, to vajag darīt, ja nav vairs citas vietas, kur izsekot katra mācību grāmatas eksemplāra kustībai. Atteikšanos no darba ar kartītēm var izskaidrot arī ar mācību literatūras izdevumu īslaicīgumu. Mācību grāmatas atrašanās laiks bibliotēkā ir 3–5 gadi. Ļoti retos gadījumos mācību grāmatu turpina lietot vēl 7–9 gadus. Šajā laikā bibliotekāri izsniedz un saņem mācību grāmatas, neapgrūtinot sevi ar precīzu uzskaiti, un nenoraksta atsevišķi pazaudētus eksemplārus. Viņi vienkārši pēc mācību grāmatu lietošanas laika noraksta visus konkrētās grāmatas eksemplārus. Turklāt reāli visu eksemplāru var arī nebūt. Veco izdevumu nomaina jauna mācību grāmata. Nereti tas, ka nav redzama mācību grāmatas kustības uzskaitē, izraisa komplektēšanas kļūdas. Piemēram, dažas mācību grāmatas pavasarī nav nodotas, un šis fakts kartītē neatspoguļojas. Septembrī bibliotekārs pēc dokumentiem konstatē, ka grāmatām jābūt izsniegšanai pietiekamā daudzumā, bet īstenībā grāmatu tomēr nav. Nereti aprēķini sākas tad, kad mācību process nav nodrošināts. Līdz ar to sākas steidzīga nepietiekamo eksemplāru meklēšana. Laikus aizpildot kartītes, no kļūdām var izvairīties. Var būt arī tā, ka bibliotekārs, zinādams reālo eksemplāru daudzumu, veic steidzīgu pasūtījumu mācību grāmatu skaita papildināšanai, taču vienlaikus bibliotēkā atrodas „liekie” eksemplāri.

Līdztekus mācību grāmatām bibliotēkā glabājas arī **citi izdevumu veidi**. To uzskaitē ir individuāla. Dāvinātām grāmatām tiek ieviests atsevišķs žurnāls, atspoguļojot šos jaunieguvumus arī “Summārās uzskaites grāmatā”. Periodiskie izdevumi (katrs jauns numurs) tiek reģistrēti speciālās uzskaites kartītēs. Var iekārtot arī brošūru uzskaites žurnālu, kurā ieraksta patiešām mazvērtīgas brošūras.

Ļoti lielas grūtības rada lasītāju **apmeklējumu reģistrācija** skolas bibliotēkā. Starpbrīžos ierodas liels daudzums apmeklētāju, turklāt ļoti bieži – uz dažām minūtēm. Gadās, ka viens un tas pats lasītājs iegriežas bibliotēkā katrā starpbrīdī. Taču uzskaitē ir jābūt arī šādā gadījumā, jo ikvienam bibliotēkas lasītājam bibliotekārs velta visu savu uzmanību, parādot vajadzīgo izdevumu atrašanās vietu. Tas ir bibliotekāra darbs, un tā uzskaitē ir jāveic. Ja nav nekādu tehnisko līdzekļu, arī tad jāatzīmē burtņīcā katrs apmeklētājs.

Grūtības nesagādā **grāmatu izsnieguma uzskaitē** pēc lasītāju formulāriem darbadienas beigās. Taču ir grūti salīdzināt mācību grāmatu izsniegumu pa klasēm septembrī ar individuālo izsniegumu. Tāpēc nepieciešams uzskaitīt visus izsniegumus, atdalot masveida izsnieguma rādītājus no individuālā izsnieguma rādītājiem. Pēc pastāvošajiem ierakstiem par masveida grāmatu izsniegumu var viegli iegūt kopējo rezultātu, reizīnot mācību grāmatu komplektu ar skolēnu skaitu klasē. Pēc tam, izsniedzot daiļliteratūru un mācību literatūru visa mācību gada laikā, ir nepieciešams šo darbību uzskaitīt jau kā grāmatu individuālo izsniegumu.

Lai izpildītu tradicionālo uzskaiti, ir nepieciešama precizitāte un uzmanība. Arī tad, ja nepastāv bibliotēku informācijas sistēma, ir iespējams pietiekami precīzi un pareizi veikt bibliotēku krājuma summāro un individuālo uzskaiti.

Mācību literatūras atdalīšana no skolas bibliotēkas krājuma nav racionāla. Mērķtiecīgāk un perspektīvāk ir uzskaitīt mācību grāmatas kā kopējā bibliotēkas krājuma daļu. Tas nav pretrunā ar skolas bibliotēkas uzdevumiem un misiju pilnīgākas un plašākas informācijas sniegšanā audzēkņiem un visai skolai kopumā. Apvienojot mācību grāmatu un pamatfondu vienotā “Summārās uzskaites grāmatā”, tiek radīta iespēja veidot viendabīgāku uzskaites sistēmu. Taču pavisam atteikties no vairākiem žurnāliem arī nedrīkst, jo tad var zaudēt svarīgu informāciju. Skolas bibliotēkā (kura nav datorizēta vai kurā automatizācija tikai sākas) galvenie uzskaites žurnāli ir

- “Summārās uzskaites grāmata”,
- “Inventāra grāmata”,
- “Mācību grāmatu bibliotēkas fonda uzskaites kartīšu reģistrācijas žurnāls” un kartītes.

Protams, bez mūsdienīgiem katalogizācijas un uzskaites tehniskajiem līdzekļiem tradicionālās metodes var šķist diezgan darbietilpīgas un apjomīgas. Tomēr jāņem vērā, ka žurnālu aizpildīšanā un skaitļu aplēsēs var izmantot kalkulatoru, kas ievērojami atvieglo darbu. Protams, tradicionālās uzskaites paņēmieni vienkāršošana un samazināšana tādā apjomā, kā to var veikt mūsdienīgie automatizācijas līdzekļi, nav iespējama.

Automatizētās uzskaites īpatnības skolas bibliotēkā

Pirms tradicionālās un arī automatizētās uzskaites sākšanas bibliotekāram ir jāizlemj attiecīgā veida izdevumu reģistrācijas nepieciešamība. Tādējādi iepriekš jānosaka, kuri no esošajiem ieguvumiem tiks ieskaitīti „Inventāra grāmatā” (kā pamatfonds) un kuri būs pakļauti bezinventāra uzskaitē (kā „nefondētie materiāli”). Jebkura sistēma dod iespēju vienlaikus veikt inventāra un bezinventāra uzskaiti. Galvenais ir noskaidrot, vai mācību grāmatas pieskaitāmas pie inventāra vai bezinventāra tipa.

Tā kā lielākā daļa skolu bibliotēku strādā ar LIIS³, tad izmantosim šo sistēmu par piemēru. Kā zināms, mācību literatūras uzskaitē jāveic atsevišķi. Datorizētajā datu bāzē arī ir jāreģistrē viss krājums. Veidojot mācību grāmatas aprakstu, tiek izmantoti tās eksemplāru reģistrācijas trīs varianti:

- 1) aizpilda tikai bibliogrāfisko apraksta šablonu, eksemplārus neregistrējot, un norāda vienīgi kārtas numuru pēc "Mācību grāmatu bibliotēkas fonda uzskaites kartiņu reģistrācijas žurnāla";
- 2) aizpilda bibliogrāfiskā apraksta šablonu, uzrakstot piezīmi, ka attiecīgajiem izdevumiem būs „citi identifikatori”, un reģistrē tos numurus, kas nav inventārā;
- 3) aizpilda bibliogrāfiskā apraksta šablonu, reģistrējot eksemplārus ar inventāra numuriem.

Kas pēc tam notiek ar mācību grāmatām, kas ieregistrētas dažādā veidā? Pirmajā gadījumā mācību grāmata tiek reģistrēta tikai elektroniskajā katalogā kā bibliogrāfiskais ieraksts. Nekur citur – ne eksemplāru reģistrācijā, ne pārskatos – tas vairs neparādās. Tādējādi, ja mācību grāmatai nav piešķirts numurs, tā vairs kā eksemplārs neeksistē, un ir jāturpina uzskaitē ar tradicionālajiem mācību grāmatu uzskaites žurnāliem un tiem pievienotajām kartītēm. Grāmatu izsniegums elektroniskā veidā nav iespējams. Tomēr daži skolas bibliotekāri vēl nav gatavi veikt mācību grāmatu uzskaiti pēc eksemplāriem. Lai sasniegtu uzskaites precizitāti un pilnīgumu pašreizējos apstākļos, ir nepieciešama arī mācību grāmatu individuālā uzskaitē.

Ja mācību grāmatas reģistrē pēc otrā variantā, izdevums iegūst atzīmi „citi identifikatori”, kā arī savu īpašo numuru un tūlīt tiek nosūtīts uz „nefondētajiem materiāliem”. Tādējādi visi šīs mācību grāmatas eksemplāri tiks atspoguļoti elektroniskajā katalogā kopā ar citiem eksemplāriem un līdztekus citiem izdevumiem gan pēc ieraksta “Summārās uzskaites grāmatā”, gan finansējuma ziņā, gan arī uzskaites formā „Grāmatvedībai/Mācību literatūra”. Taču šie eksemplāri neparādīsies „Inventāra grāmatas” un „Summārās uzskaites grāmatas” kopsavilkumā, un mācību grāmatas šajā gadījumā tiks reģistrētas bezinventāra uzskaitē. Rodas jautājums, cik tas ir mērķtiecīgi, ja nepieciešams iegūt krājuma pilnvērtīgu kopainu. Pastāvot tādai uzskaitē, mācību grāmatas atkal paliek ārpus kopējā bibliotēku krājuma kā „nefondētie materiāli”, un nav iespējams iegūt krājuma kopsavilkumu. Jāatzīmē, ka tradicionālajā bezinventāra uzskaitē ir paredzēta nevis mācību grāmatu, bet gan to mazvērtīgo brošūru un bukletu reģistrācija, kuriem ir vieta tieši „nefondētajos materiālos”. Dārgās un vērtīgās mācību grāmatas ir jāreģistrē citādi. Pastāv iespēja, ka bibliotekārs reģistrē ar inventāra numuriem mācību grāmatu komplekta daļu un visu mācību grāmatas partiju nosūta uz citu vietu. Tādējādi mācību komplekts it kā „sadalās” daļās. Patiesības labad ir jāatzīmē, ka LIIS apakšsistēma „Bibliotēka” dod iespēju izdrukāt svītrkodus arī izdevumiem, kas ir bezinventāra uzskaitē. Tas nozīmē, ka mācību grāmatu, tāpat kā visas pārējās literatūras izsniegšana var notikt, izmantojot elektronisko grāmatu uzskaiti.

Mācību grāmatu reģistrācijas trešais variants dod iespēju šīs grāmatas atspoguļot gan elektroniskajā katalogā, gan arī visos pārskatos, kas saistīti ar eksemplāru skaitu. Mācību grāmatas tiks pilnībā parādītas “Inventāra grāmatā”, “Summārās uzskaites grāmatā”, “Summārās uzskaites kopsavilkumā”. Taču šajā reģistrācijas gadījumā mācību grāmatas vairs nebūs bibliotēku krājuma atsevišķa

autonoma sastāvdaļa. Sistēma dod iespēju nodalīt grāmatvedības uzskaitē mācību grāmatas kā atsevišķu tipu. Grāmata, kas atbilst aprakstā “Apakštīps” norādītajai “mācību grāmatai” (arī “darba burtņīcai”, “skolēna grāmatai”, “skolotāja grāmatai”), automātiski tiek ietverta atsevišķā uzskaitē „Grāmatvedībai/ Mācību grāmatas”. Tā kā uzskaitē ir pakļautas tikai tās mācību grāmatas, kurām piešķirti inventāra numuri, ir ieteikums arī mācību grāmatu katrai fiziskajai vienībai piešķirt inventāra numurus, katrā ziņā norādot izdevumu apakštipu.

Mūsdienīgu informācijas tehnoloģiju izmantošana ievērojami atvieglo un vienkāršo statistiskās uzskaites darbu skolas bibliotēkā. Bibliotēkas informācijas sistēmas atbilst visām uzskaites prasībām, kas nostiprinātas valsts un starptautiskajos normatīvajos aktos.

Uzskaitē skolas bibliotēkā principiāli neatšķiras no uzskaites jebkurā citā bibliotēkā. Ir tikai nelielas atšķirības, kas saistītas ar mācību literatūras uzskaites specifiku.

Secinājumi

Pašlaik skolas bibliotēkām vēl nav izstrādātas vienotas metodiskās rekomendācijas par uzskaitē automatizācijas apstākļos. Līdz ar to parādās atšķirības mācību grāmatu fonda vietas noteikšanā kopējā bibliotēkas krājumā. Tāpat kā agrāk, arī tagad normatīvajā dokumentācijā tiek ievērots princips sadalīt skolas bibliotēku krājumu pamatkrājumā un mācību krājumā. Turklāt daudz bibliotēku jau uzskaita krājumu kā kopveselumu ar visiem tajā esošajiem dokumentiem. Tā ir visracionālākā un perspektīvākā pieeja.

Bibliotēkārās darbības statistisks atspoguļojums nepieciešams bibliotēku darba kvalificētai pārvaldei, kā arī sabiedrības informatīvai nodrošināšanai un labvēlīgas sabiedriskās domas veidošanai. Tāpat statistikas dati ir svarīgs elements bibliotēku vēstures fiksēšanai, jo, neatzīmējot skaitlisko informāciju par bibliotēku šāsdienas procesiem, nebūs iespējams veikt salīdzinošus pētījumus nākotnē. Dzīve diktē atšķirīgu attieksmi ne tikai pret statistiku, bet arī pret tās analīzes un pasniegšanas formām. Tām ir jākļūst spilgtākām, interesantākām, vairāk pieejamām ne tikai profesionāļiem, bet arī tiem, kas ar bibliotēkām nav tik cieši saistīti, piemēram, izglītības iestāžu vadītājiem. Skolu bibliotēkas ir neatņemama lokālā, reģionālā un nacionālā bibliotēku un informācijas tīkla sastāvdaļa, taču skolu bibliotēkas ir grūti analizēt, jo par tām netiek vākta statistiskā informācija. Sekmīgu skolas bibliotēkas integrāciju bibliotēku sistēmā kavē tas, ka šo procesu ignorē visaugstākā līmeņa izglītības vadītāji. Tā kā statistikas dati tiek plaši izmantoti dažāda veida pētījumos, nedrīkst atstāt bez ievēribas to, ka trūkst datu par skolu bibliotēku darbību. Pienācis laiks pārskatīt attieksmi pret statistisko uzskaitē skolas bibliotēkā. Acīm redzams, ka iepriekšējā sistēma ir novecojusi. Datiem par skolas bibliotēkas darbu ir jāatspoguļojas valsts statistiskajos pārskatos. Nelielais daudzums IZM apkopoto datu nerada pamatu prognozēm par attīstības tendencēm. Nezinot patieso ieguldījumu, kādu dod skolu bibliotēkas, nav iespējams arī analizēt to vietu valsts bibliotēku sistēmā, darbības mērogus un perspektīvas.

Izmantotie informācijas avoti

1. *Bibliotēku darbībai nepieciešamā finansējuma normatīvi* : LR MK noteikumi Nr. 415. 2001. g. 25. sept. prot. Nr. 46, §18. [tiešsaiste]. Rīga : LR Ministru kabinets, 2001. [skatīts 2005. g. 28. maijā]. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=54230>
2. *Bibliotēku fondu (krājumu) uzskaites metodiskie norādījumi*. [Rīga : LR Kultūras ministrija], 1998. 8 lpp.
3. *Bibliotēku likums* [tiešsaiste]. [Rīga : LR Kultūras ministrija], 1998. [skatīts 2005. g. 28. maijā]. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=48567>
4. *Instrukcija vispārīzglītojošo iestāžu bibliotēku fonda uzskaitē Cēsu rajonā* [tiešsaiste]. [Cēsis, 2004]. [skatīts 2005. g. 28. maijā]. Pieejams: http://www.liis.lv/lv/sba/0aktuuali/pieredze/instrukcija_fonda_uzskaitē.doc
5. **Langenfelde, L.** *Latvijas skolu bibliotēku atbilstība izglītības programmu akreditācijas prasībām* : informatīvs materiāls izglītības iestāžu vadītājiem. Konferenču materiāli. LSBA konference „Skolas bibliotēka XXI gs.”. [Rīga], 2002. 4 lpp.
6. *Metodiskie norādījumi skolu bibliotekāriem* : metodiskais līdzeklis. Latvijas skolu bibliotekāru asociācija; sast. Līva Pakalna, Daira Puķīte. [Rīga] : Latvijas skolu bibliotekāru asociācija, 1997. 32 lpp.
7. *Nacionālā bibliotēku krājuma noteikumi Nr. 354*. 2001. g. 7. aug. prot. Nr. 37 §11. [tiešsaiste]. [Rīga : LR Ministru kabinets, 2001]. [skatīts 2005. g. 28. maijā]. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=33428>
8. **Puķīte, D.** Bibliotekārā darba reglamentējošie dokumenti. *No: Skolu bibliotēku attīstība un izglītības kvalitāte* : konference. Latvijas Skolu bibliotekāru asociācija. Rīga : Rīgas pilsētas Skolu valde, 1997. 56.–59. lpp.
9. *Vietējas nozīmes bibliotēku tīkla darbības noteikumi Nr. 355*. 2001. g. 7. aug. prot. Nr. 37, §12 [tiešsaiste]. [Rīga : LR Ministru kabinets, 2001]. [skatīts 2005. g. 28. maijā]. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=33429>
10. *Visbiežāk uzdotie jautājumi par apakšsistēmu “Bibliotēka”* [tiešsaiste]. Rīga : Latvijas Universitāte, 2005. [skatīts 2005. g. 28. maijā]. Pieejams: <http://www.liis.lv/>
11. *Vispārējās izglītības iestādes lietu paraugnomenklatūra*. [Rīga] : LR IZM, 2004. 15 lpp.
12. *Vispārīzglītojošās skolas bibliotekāra darba noteikumi* : apstipr. ar Izglītības un zinātnes iestāžu pārvaldes 1996. gada 18. jūnija rīkojumu Nr. 94. Rīga : LR IZM, 1996. 2 lpp.
13. *Vispārīzglītojošās skolas bibliotēkas paraugnolikums*: apstipr. ar Izglītības un zinātnes iestāžu pārvaldes 1996. gada 8. maija rīkojumu Nr. 59. Rīga : LR IZM, 1996. 2 lpp.
14. **Зуева, Е. М.** Королевство кривых зеркал или Школьная библиотека в зеркале статистики. *Школьная библиотека*, № 5(19), 2002, с. 25–31. ISSN 1680-2748.
15. **Зуева, Е. М.** *Педагогический потенциал школьной библиотеки* [tiešsaiste]. [Москва, 2002]. [skatīts 2005. g. 28. maijā]. Pieejams: <http://www.budgetrf.ru/Publications/Magazines/Vest...>
16. **Зуева, Е. М.** «Тайная» деятельность школьной библиотеки [tiešsaiste]. [Москва, 2002]. [skatīts 2005. g. 28. maijā]. Pieejams: http://biblio.narod.ru/reth/taina_zeeva.htm
17. *Инструкции о создании и обновлении библиотечных фондов учебников, порядке их использования и мерах, обеспечивающих сохранность литературы, в Латвийской ССР* : (Приказ № 320 от 27.12.1978 “О введении в действие инструкции”). Latvijas PSR Izglītības ministrija. [Rīga] : LPSR Izglītības ministrija, 1978. 12, [6] c.

18. *Минимум библиотечной техники в массовых библиотеках* : инструкция и учетные формы. Министерство культуры СССР. Главная библиотечная инспекция. 10-е изд., перераб. Москва : Книга, 1973. 72 с.
19. *Руководство ИФЛА/ЮНЕСКО для школьных библиотек* [tiešsaiste]. Тове Пеммер Сэтре, Гленис Уилларс; пер. с англ. Э. Азгальдова. [Москва] : Рос. Комитет программы ЮНЕСКО «Информация для всех», 2002. [skatīts 2005. g. 25. jūlijā]. Pieejams: <http://www.ifap.ru/ofdocs/iursl.htm>
20. **Столяров, Ю. Н.** *Библиотечный фонд* : учебник. Москва : Книжная палата, 1991. 270, [1] с. ISBN 5-7000-0238-8.

Summary

The theme of the article "Aspects of School Libraries' Statistics" was connected with the accumulated necessity to research and analyse the uncertainties developed in school library statistics. The figures of the reports of the statistics of the Republic of Latvia aggregate a huge amount of information related to public libraries while the data on school libraries, as submitted by the Ministry of Education, represent information solely on their number and the total space area. The rest of the information concerning the operation of school libraries, having rich collections, is left behind the statistical reports. These data are in no way recorded, analysed or compared with the data of other libraries.

The article depicts the role and place of the school library within the framework of Latvian libraries. The main tasks and functions of the school library as part of the study and the upbringing process of the school have been shown. In order to clarify the changes, the determine the regularity or randomness of their character, the collection of statistical data exists.

Finally, the facilities of automatic information systems for the record area of libraries have been clarified, grounding on the system of figures necessary for the national statistical reports.

Key words: *school library, library statistics, the account of collection (traditional /automatic), collection of student's books.*

Piezīmes

¹ PSRS – Padomju Sociālistisko Republiku Savienība.

² Latvijas Skolu bibliotekāru asociācija (pašreizējā nosaukumā – biedrība).

³ LIIS – Latvijas izglītības informatizācijas sistēma.

Latvijas un Igaunijas bibliotekārie sakari (līdz 1940. gadam)

Latvian and Estonian Librarian Affairs (Until 1940)

Milvi Skribe

Latvijas Universitāte
Bibliotēka, Kalpaka bulv. 4, Rīga, LV-1820
e-pasts: milvi.skribe@lu.lv

Baltijas valstīs savstarpējās bibliotekāru sadarbības tradīcijas ir senas, tās veidojušās līdz ar ģeopolitisko un kultūras sakaru attīstību un vēsturisko saikņu nostiprināšanos. Sadarbība ir aizsākusies jau 17. gadsimtā. Bibliotekārā sadarbība ir nozīmīgs faktors Latvijas un Igaunijas bibliotēku attīstībā, jo dod iespēju dalīties pieredzē un tādējādi paaugstināt bibliotekāru profesionālo, kultūras un sociālo līmeni. Līdz šim Latvijā nav veikta plašāka Latvijas un Igaunijas bibliotekāro sakaru izpēte. Par šo tematu ir atrodamas vienīgi atsevišķas publikācijas.

Atslēgvārdi: profesionālā sadarbība, bibliotekārie sakari, bibliotēku sadarbība, bibliotēku kultūra, bibliotēku vēsture, grāmatniecības vēsture.

Latvijas un Igaunijas bibliotekāro sakaru aizsākumi (līdz 1918. gadam)

Dāvinājumi un seniespiedumi Latvijas un Igaunijas bibliotēku fondu veidošanai

Zviedru laikā Tartu Universitātē, kas bija pazīstama ar nosaukumiem *Academia Gustaviana* (1632–1656) un *Academia Gustavo-Carolina* (1690–1710), pastāvēja arī bibliotēka. Lielākā daļa šīs bibliotēkas krājuma pēc 1710. gada tika aizvesta uz Zviedriju. Ar to arī izskaidrojams, ka daudzas Rīgā iespiestās grāmatas ir atrodamas Zviedrijas bibliotēkās. Pie tām pieder arī igauņu valodas gramatika latīņu valodā (*Grammatica Estonica, brevis, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revalensen. Eg. à JOHANNE Hornung. – RIGA, Literis JOH. GEORG. WILCK. Regii Typographi (1693)*). Šī grāmata glabājas arī Latvijas Nacionālajā bibliotēkā (titlp. zīmogs *Ex Bibliot. Rigens*) (24, 118. lpp.).

Valdot zviedriem, Tartu Universitātes pirmajos darbības gados (1632–1656) bibliotēkai bija grūtības ar grāmatu iegādi, jo tās maksāja ļoti dārgi un līdzekļus grāmatu iepirkšanai piešķīra maz. Šai laikā nozīmīgu vietu ieņēma ziedojumi un dāvinājumi. Šādā veidā tika iegūts ievērojams skaits grāmatu. 1647. gadā būtisku papildinājumu bibliotēkai deva Rīgas rātskunga jurista Ludviga Hintelmaņa (1578–1647) Tartu Universitātei novēlētā personiskā bibliotēka. 267 (citos

avotos – 500) grāmatu lielajā krājumā pārsvarā dominēja juridiska satura literatūra.

Sākot ar 1697. gadu, kad jaunu grāmatu iegādei tika piešķirts vairāk līdzekļu, Tartu Universitātes bibliotēka varēja iegādāties arī jaunas grāmatas. Tās pirka gan izolēs, gan arī no grāmatu tirgotājiem Johanna Mehnera Tallinā un Georga Matiāsa Nellerā (?–1712) Rīgā. G. M. Nelleram Pērnāvā bija arī veikals, un viņš 1702. gadā tika nosaukts par Tartu Universitātes grāmatu tirgotāju (33).

1710. gadā gandrīz visas Tartu Universitātes bibliotēkas grāmatas tika aizvestas uz Stokholmu, un bibliotēkas veidošana bija jāsāk no jauna. Pasniedzēji, kuri ilgāku laiku posmu bija strādājuši universitātē, bijušie studenti, kā arī citas personas uzskatīja par goda lietu ziedot bibliotēkai grāmatas. Par tagadējās Tartu Universitātes bibliotēkas krājuma bāzi var uzskatīt privātkolekcijas.

Sākumā Tartu Universitātes bibliotēka iegādājās vācu tautības literāta, Vidzemes ģenerālsuperintendenta un virskonsistorijas priekšsēdētāja Kristiana Dāvida Lenca (1720–1798) privātkolekciju. Sarunas par tās iepirkšanu sākās jau 1799. gadā. Pārdošanu kārtoja K. D. Lenca dēls, mācītājs Frīdrihs Dāvids Lencs (1745–1809), kas vēlākos gados bija arī Tartu Universitātes igauņu valodas lektors. Pārrunas ilga apmēram 3 gadus, jo iepirkšanu nebija iespējams izdarīt bez Teoloģijas zinātņu nodaļas piekrišanas. Tikai 1803. gada vasarā tika nolemts iepirkt šo kolekciju par ļoti mērenu cenu – 1500 rubļiem. Par kuriozu var uzskatīt to, ka inkunābulu – *Hierohymus. Epistolae.* (Nürnberg, 1495) – novērtēja par 5 rubļiem. K. D. Lenca bibliotēku pārsvarā veidoja 17. un 18. gadsimtā izdotās grāmatas, bet tajā atradās arī vecāki izdevumi. 4465 eksemplāru lielo bibliotēku veidoja 3076 garīga satura grāmatas un 1389 laicīga satura grāmatas. Laicīgās grāmatas pārstāvēja dažādas nozares: literatūras vēsturi (257), vēsturi (365), zemes zinības un ceļojumus (60), filoloģiju (359), filozofiju (157), arī daiļliteratūru, pedagoģiju un filozofiskus rakstus (191). Ir saglabāties šī krājuma katalogs un viens saraksts (32).

1804. gadā Universitāte saņēma grāmatas no Rīgas pilsētas ārsta J. C. Dorndorfa mantojuma. Grāmatu krājumu (544) veidoja galvenokārt medicīniska satura grāmatas, no kurām par 350 rubļiem nopirka 300 grāmatas (32).

Tartu Universitātes bibliotēkā glabājas 1615. gadā Rīgā, Mollīna spiestuvē, iespiestais latviešu „Rokas grāmatas“ eksemplārs, ko bibliotēkai dāvinājis Kuldīgas apriņķa skolu inspektors, vācu tautības literatūrvēsturnieks Ulrihs Ernsts Cimmermanis (1772–1820). Šīs grāmatas beigās pazīstamais vācu izcelsmes latviešu dzejnieks un valodnieks Kristofors Fīrekers (ap 1612–1684 vai 1685) ierakstījis paša tulkoto dziesmu „Tev Dievu mīlēt būs“. Ieraksti titullapā liecina, ka tās īpašnieks kādreiz ir bijis Kristofora tēvs – Neretas luterāņu mācītājs Kristiāns Fīrekers. Grāmata ir ievērojama jau ar to, ka vienuviet atrodami abu Fīrekeru ieraksti. U. E. Cimmermanis labi apzinās grāmatas vērtību un 1816. gada jūnijā to uzdāvina bibliotēkai (4).

Par 1000 rubļiem 1807. gadā tika iegādāts Jelgavā dzīvojošā vēsturnieka un kolekcionāra Johana Frīdriha Rekes (1764–1846) 511 sējumu lielais grāmatu krājums. Tajā bija 18. gadsimtā un dažas 16. un 17. gadsimtā izdotās grāmatas gan par Kurzemes un Vidzemes, gan arī kaimiņvalstu vēsturi. J. F. Reke kolekciju

sāka veidot pēc mācībām Getingenē. Krājuma iepirkšana notika lēni, jo juristi, piemēram, J. L. Mītels, uzskatīja, ka vairums grāmatu bibliotēkā jau ir atrodamas. Lielākā krājuma daļa veidoja Tartu Universitātes *Curonica* fondu. Kā dāvanu J. F. Reke nodeva 4 inkunābulu konvolūtu. Šajā rakstu krājumā ietilpa gan apjomīgi darbi, gan sīkiespiedumi. Pēc satura vairums bija vēstures grāmatu, nedaudz arī valsts un tiesību zinātņu izdevumi, pārsvarā latviešu valodā. J. F. Rekes vēlme uzglabāt visu grāmatu krājumu vienkopus netika izpildīta. Tā kā grāmatu katalogu rokrakstā nevarēja atrast, vajadzēja pielikt daudz pūļu, lai to rekonstruētu (32).

Mācītāja Gustava Bergmaņa (1749–1814) grāmatu krājums Tartu Universitātes bibliotēkā nonāca 1837. gadā. No 1771. gada G. Bergmanis bija mācītājs Āraišos, no 1780. gada – Mazsalacā, bet no 1785. gada līdz mūža galam – Rūjienā. 1782. gadā viņš uzsāka arī grāmatu izdevēja darbību, vispirms Mazsalacā, bet pēc tam Rūjienā.

G. Bergmanim piederēja liela personiskā bibliotēka, kurai pamatus bija licis jau viņa tēvs, arī mācītājs. Nozīmīgāko kolekcijas daļu veidoja Bībeles un citas garīga satura grāmatas 40 valodās. Tās bija izdotas 15.–19. gadsimtā. Grāmatas Tartu Universitātes bibliotēka iegādājās no G. Bergmaņa dēla F. B. Bergmaņa. Spriežot pēc kataloga, tās grāmatas, kuras jau bija bibliotēkā, netika iepirktas. G. Bergmaņa krājums sastāvēja no 761 sējuma un 1094 nosaukumiem, kuros ietilpa arī vairāki konvolūti. G. Bergmaņa krājumā ir 5 inkunābulas, 70 paleotipi, vairāk nekā 60 grāmatas, kuras izdotas 16. gadsimta otrajā pusē, kā arī pāri par 400 17. gadsimtā izdotu grāmatu. Te atrodamas 3 Plantēna, 2 Stefanus, 2 Frobēna un 5 Elzevīru grāmatu spiestuvē iespiestās grāmatas. Bībeļu kolekcijā ietilpst 109 Bībeles. Puse no krājuma ir vācu valodā, gandrīz trešdaļa latīņu valodā, ir arī grāmatas franču, holandiešu, angļu, sengrieķu valodā.

G. Bergmaņa krājums ir pazīstams kā izcils Bībeļu krājums, kaut to ir tikai 109. Piekto daļu krājuma veido M. Lutera tulkotās Bībeles vācu valodā. No tām vecākā Bībele ir iznākusi 1541. gadā Vitenbergā. Četras no piecām inkunābulām ir Bībeles. 1477. gadā Augsburgā drukātā Bībele ir vecākā inkunābula Tartu Universitātes bibliotēkā. Trīs Strasbūrā izdotie sējumi no G. Bergmaņa kolekcijā esošajām Bībelēm – *Biblia Latina* – ir arī ievērojami t. s. franču grāmatu iesējuma paraugi (31). Izcils ir arī izdevums „*Confessio Augustina*“ kirilicā. Pēc Krievijas Nacionālās bibliotēkas datiem, tas ir atrodams desmit bibliotēkās, taču šajā sarakstā nav Tartu Universitātes bibliotēkā esošā eksemplāra, kas 1837. gadā bija nonācis bibliotēkā kopā ar grāmatu kolekciju. Ieraksts šajā eksemplārā liecina, ka G. Bergmanis to ir iegādājies 1789. gadā. Par grāmatas īpašo vērtīgumu liecina ieraksts „*Editio rarissima*“ (31, 52. lpp.). Tartu Universitātes bibliotēkā tiek uzglabātas vismaz 14 G. Bergmaņa spiestuvē tapušās grāmatas.

Grāmatu izsolēs Rīgā un Jelgavā Tartu Universitātes bibliotēka 1813. gadā iegādājās Jelgavas Pētera akadēmijas profesora Vilhelma Beitlera (1745–1811) grāmatas, bet 1829. gadā – mācītāja Karla Gotlība Zontāga (1765–1827) un ķīmiķa, farmaceita Dāvida Hieronīma Grindeļa (1776–1836) grāmatas (32).

Dažādu izvēles principu dēļ Tartu Universitātes bibliotēka ir bijusi spiesta arī atteikties no dāvinājumiem. Tā 1891. gadā tā noraidīja Rīgas mācību apgabala vecākā priekšlikumu pieņemt Jēkabpils apriņķa skolas bibliotēku ar filozofiska un garīga satura grāmatām (25).

1587. gadā Kēnigsbergā izdotā „*Undeutsche Psalmen und geistliche Lieder oder Gesenge/ welche in den Kirchen des Fürstenthums Churland und Semgallien in Liefflande gesungen werden*” ir vecākā dziesmu grāmata latviešu valodā Tartu Universitātes bibliotēkā. Šajā bibliotēkā glabājas arī nošu un mūzikas grāmatu izdevumi, kuri drukāti Rīgā. Starp 14 N. Mollīna spiestuvē tapušajām grāmatām, kuras glabājas Tartu Universitātes bibliotēkā, ir vēl viena dziesmu grāmata latviešu valodā – 1615. gadā Rīgā izdotā „*Psalmen und geistliche Lieder oder Gesenge/ welche in den Kirchen Gottes zu Riga/ und anderen Örtern Liefflandes mehr/ in Lieffländischer Pawrsprache gesungen werden...*” (28).

Interesanta vēsture ir Rīgas pilsētas mūziķa Kaspara Špringera Ziemassvētku kora dziesmai „*Zwey – Choriger Wiedrschall Oder zehenstimmige Weinachts-Freude mit einem General-Bass zu beyden Choren*”, ko izdevis no Rīgas nākušais grāmatu iespiedējs Johans Fogels (Tartu darbojies no 1636. līdz 1656. g.). Šis notis, pēc Nikolaja Buša (1864–1933) ziņām, atradušās Rīgas pilsētas bibliotēkā. 1941. gadā tās ugunsgrēkā gāja bojā. Taču Latvijas Akadēmiskajā bibliotēkā ir šo nošu kopija, no kuras viens eksemplārs nokopēts Tartu Universitātes bibliotēkai.

19. gadsimta sākumā Tartu tika iespiestas arī notis, taču vairums to drukātā veidā vairs nav saglabājušās. Bibliotēkā tās var atrast tikai Cenzūras komitejai iesniegtajos rokrakstos. Šo nošu vidū ir 1818. gadā Tartu drukāšanas atļauju saņēmušais Rīgas mūziķa Johanna Antona Preisa skaņdarbs „*Trauermarsh*”, kas veltīts M. A. Barklaja de Tolli piemiņai, un Rīgas teātra mūzikas direktora Karla Traugota Eisriha „*Polonaise*”, kuru atskaņoja Rīgā Muses zālē 1818. gada 11. septembrī (28).

Pēc Rīgas pilsētas bibliotēkas nodibināšanas 1524. gadā sākās grāmatu dāvinājumi, kas ilgu laiku bija galvenais bibliotēkas komplektēšanas avots. Neilgi pēc bibliotēkas dibināšanas Igaunijas muižnieks J. Ovelakers novēlēja tai 300 Rīgas markas. 19. gadsimtā bibliotēkas fonds auga ļoti strauji, tāpēc bibliotēka nevaizdzīgos dubletus apmainīja pret grāmatām no citām bibliotēkām, piemēram, 1880. gadā 389 dubletus apmainīja pret Igaunijas Literārās biedrības 212 grāmatām (9).

Zinātnisko publikāciju un disertāciju apmaiņa

19. gadsimtā paplašinājās žurnālu tematika. Par ievērojamu zinātnisko centru kļuva Tartu, kur par pasniedzējiem universitātē un vēlāk arī Veterinārijas institūtā strādāja daudzu nozaru zinātnieki. Līdz ar to pilsētā izdeva daudz žurnālu, kuros tika atspoguļoti pētījumi medicīnā, veterinārijā, fizikā, ķīmijā, astronomijā, vēsturē, filozofijā, literatūrzinātnē, valodniecībā un citās nozarēs. Savukārt Rīga pēc Politehnikuma nodibināšanas kļuva par tehnikai un ekonomikai veltītas periodikas izdošanas centru. Galvenās zinātniskās periodikas izdevējas Rīgā kļuva vēstures, dabaszinātņu un tehnikas nozaru zinātniskās biedrības, bet Tartu – dabaszinātņu, ekonomikas, vēstures un valodniecības zinātņu biedrības. Tallinā dominēja izdevumi vēstures nozarē.

Nozīmīgu vietu Latvijas un Igaunijas bibliotekārajos sakaros ieņēma publikāciju un disertāciju apmaiņa, kas deva iespēju ievērojami papildināt bibliotēku fondus. Kopš 1802. gada Tartu Universitāte ik gadu sūtīja Rīgas pilsētas bibliotēkai savas doktoru un maģistru disertācijas. Sevišķi plaša un intensīva publikāciju apmaiņa izvērās pēc 1893. gada, kad Tartu Universitātē periodiski sāka izdot rakstu sēriju „*Acta et commentationes Imp. Universitatis Jurievensis*”. Jau 19. gadsimta

otrajā pusē ar Tartu Universitāti sakarus uzturēja 9 Baltijas guberņu zinātniskās biedrības. 1917. gadā to skaits bija jau 20 (27).

Šo biedrību izdevumi, kā arī valsts iestāžu (guberņu statistikas komiteju) publikācijas ir kļuvušas par pamatu Tartu Universitātes bibliotēkas pirmajam *Estica* fondam.

Latvijas un Igaunijas bibliotekārie sakari (1918–1940)

20. gadsimta 20. gados, strauji pieaugot bibliotēku skaitam, rodas arī vairākas institūcijas, kuru uzdevums ir veicināt bibliotēku nozares attīstību. Latvijā ar šādu mērķi 1923. gadā tiek dibināta Latvijas Bibliotekāru biedrība un 1924. gadā – Bibliotēku padome. Igaunijā Bibliotekāru biedrība tiek dibināta 1923. gadā. Bibliotekāru biedrības ir Baltijas valstu bibliotekāru kongresu organizētājas. Šis ir laika posms, kad aktīvi notiek latviešu grāmatu apzināšana citu valstu bibliotēkās, kā arī iespieddarbu apmaiņa.

Baltijas valstu bibliotekāru kongresi

Jau 1924. gada 29. novembrī Latvijas Bibliotekāru biedrības valdes sēdē tiek ierosināts 1925. gadā sasaukt Rīgā latviešu, lietuviešu un igauņu bibliotekāru konferenci (14). Jautājums par Baltijas valstu bibliotekāru kongresu Latvijas Bibliotekāru biedrības valdes sēdēs tiek apspriests vairākkārt.

1930. gadā Ministru kabinets piešķir pabalstu kongresa vajadzībām. Tiek izstrādāts darba plāns, apspriests jautājums par delegātu uzņemšanu un ekskursijām uz Rīgas pilsētas bibliotēku, Valsts bibliotēku, Valsts mākslas un etnogrāfijas muzeju.

1930. gada 12. un 13. oktobrī notiek Pirmais Latvijas, Igaunijas un Lietuvas bibliotekāru kongress (oficiālos avotos šī sanāksme tiek saukta par konferenci). Konferenci sasauca Latvijas Bibliotekāru biedrība, „lai saskaņotu darbību bibliotekāru laukā šajās trijās valstīs. Tai bija vairāk savstarpējās informēšanas raksturs. Lēmumus konference pieņēma vienošanās kārtībā, izvairoties no balsošanas. Delegācijas veidoja katra zeme patstāvīgi. Latvijas un Igaunijas delegātus izraudzīja šo valstu bibliotekāru biedrības. Lietuvā vēl biedrības nebija. Tur delegācija tika veidota no ievērojamākiem bibliotēku darbiniekiem” (10, 100. lpp.).

Pirmajā konferences dienā sēdes bija veltītas referātiem un pārrunām par bibliotēku tiesisko un materiālo stāvokli, skarts jautājums par bibliotekāru atalgojumu Baltijas valstīs.

Otrajā dienā tika nolasīti referāti specifiskiem bibliotēku jautājumiem, piemēram, Rīgas pilsētas bibliotēkas direktors Nikolajs Bušs referēja par inkunābulu reģistrāciju Latvijā, Igaunijā un Lietuvā, bet Tartu pilsētas bibliotēkas vadītājs Marts Pukits (1874–1961) aplūkoja latviešu un lietuviešu daiļdarbu tulkojumus igauņu valodā. Pēc Tartu Universitātes bibliotēkas direktora, Igaunijas Bibliotekāru biedrības priekšsēdētāja biedra Fridriha Puksova un Latvijas Valsts bibliotēkas vicedirektora Aleksandra Pavāra (1893–1971) referātiem par iespieddarbu savstarpējo apmaiņu un aizdošanu tiek pieņemtas tēzes, uz kurām pamatoties turpmākajā darbā:

- „Tā kā saskaņā ar katras atsevišķas bibliotēkas lietošanas noteikumiem grāmatu izsniegšana uz ārzemēm ir ļoti apgrūtināta, vajadzētu turpmāk visus šinīs bibliotēkās atrodošos iespieduma darbus, kā arī rokrakstus

Igaunijai, Latvijai un Lietuvai savstarpēji izsniegt uz reciprocitātes (savstarpējības – M. S.) pamata;

- starptautiskiem aizdošanas sakariem jānorit tieši no bibliotēkas uz bibliotēku, bet ikkatrā zemē jānodibina viena centrāle, to vislabāk pievienojot kādai ievērojamākai bibliotēkai, un šai centrālei jāveic visu par valsts līdzekļiem izdoto publikāciju apmaiņu;
- vēlams, lai ik gadus būtu iespiests zināmas zemes dažādu biedrību un institūtu apmaiņai paredzēto izdevumu saraksts” (10, 124. lpp.).

Kongresā izskan arī doma par Baltijas valstu pārstāvju sadarbības nozīmību, lai lielajās starptautiskajās konferencēs reģiona pārstāvji varētu gūt labākus rezultātus.

1933. gadā sākas Otrā Baltijas valstu bibliotekāru kongresa sagatavošana. Martā Rīgā notiek Baltijas valstu bibliotekāru biroja sēde, kurā tiek ziņots par bibliotēku stāvokli visās trijās valstīs, kā arī noris pārrunas par Otrā kongresa saukšanu.

Otrais Baltijas valstu bibliotekāru kongress notiek Tallinā 1935. gada 5. un 6. oktobrī. To sasauc un noorganizē Igaunijas Bibliotekāru biedrība. Atklājot kongresu, Igaunijas izglītības ministrs Nikolajs Kanns novēl kongresam izveidot tik dziļas garīgās saites, lai kopdarbība triju valstu starpā turpinātos arī pēc kongresa. Kongresa pirmajā dienā delegāti tiek iepazīstināti ar bibliotēku stāvokli katrā valstī. Lielu interesi izraisa Latvijas Bibliotekāru biedrības priekšsēdētāja, Valsts bibliotēkas direktora Mārtiņa Stumberga (1872–1955) pārskats par Baltijas valstu bibliotekāru biroja piecus gadus ilgo darbību un arī par bibliotekāru apmaiņu. M. Stumbergs ierosina organizēt bibliotēku darbinieku pieredzes apmaiņas braucienus uz kaimiņvalstīm, kā arī sniedz vērā ņemamus ieteikumus šī ierosinājuma realizēšanai nākotnē (6). Vairāki kongresa referāti ir veltīti grāmatniecības vēsturei.

Debatēs Tallinas Centrālās bibliotēkas direktors (1921–1950), Igaunijas Bibliotekāru biedrības priekšsēdētājs Aleksandrs Sibuls (1884–1981) aicina nākamajos kongresos vairāk iztirzāt jautājumus, kas saistīti ar bibliotekāru praktisko darbību. Arī šī kongresa beigās tiek pieņemtas rezolūcijas, kuras nosaka tālākus attīstības virzienus bibliotekārajā sadarbībā. Kā redzams no kongresa pieņemtajām rezolūcijām, joprojām aktuāls ir jautājums par iespieddarbu nosūtīšanas ātrumu.

– Kongress izsaka vēlēšanos, lai katru gadu iespiestu apmaiņai uzņemto drukas darbu sarakstu;

- uzsverot grāmatu neapstrīdamo vērtību kultūras dzīvē un silti apsveicot oficiālo drukas darbu apmaiņu, kongress atrod par ļoti ieteicamu paplašināt šo drukas darbu apmaiņu arī ar citiem rakstniecības darbiem. Šim nolūkam varētu Igaunijā, Lietuvā un Latvijā atvērt tamlīdzīgu krātuvi, kas dotu pārskatu par visu triju tautu kultūru, zinātnes dzīvi un saimniecību;
- kongress vēlas, lai apmainītos ar triju Baltijas valstu drukas darbiem vispār, bet ne kā līdz šim tikai ar oficiāliem drukas darbiem.” (6, 80. lpp.).

Kongresa laikā delegāti apmeklēja Tallinas Centrālo bibliotēku un Igaunijas Rakstniecības biedrības bibliotēku. Par saviem iespaidiem kongresā Rīgas pilsētas 10. bibliotēkas pārzinis Žanis Unāms (1902–1989) raksta: „Igaunija šim kongresam piešķir lielu nozīmi, jo viņi svin savas grāmatas 400 gadu jubileju. Kongresā

ļoti pamatīgi varēja iepazīties ar Igaunijas bibliotēku stāvokli, kurš ir interesants salīdzinājumā ar Latvijas bibliotēkām” (23).

Trešais Baltijas valstu bibliotekāru kongress notiek Lietuvā 1938. gada 10.–12. aprīlī. Kongresa pirmajā dienā Kauņā ar tradicionālajiem referātiem par katras valsts bibliotēku darbu uzstājas Tartu Nacionālās un arhīva bibliotēkas vadītājs Rihards Antiks (1901–1998), Rīgas pilsētas 10. bibliotēkas pārzinis Žanis Unāms un Kauņas Universitātes bibliotēkas direktors Vaclovs Biržiška (1884–1956).

Kongresa noslēgumā tiek pieņemta rezolūcija, kurā norādīts uz nepieciešamību atjaunot Rīgā ikgadējās triju valstu pārstāvju apspriedes ar pastāvīgu sekretariātu. Nākamo kongresu tika plānots sasaukt 1941. gadā Rīgā un tā darbu sadalīt trijās sekcijās (22). Šie plāni palika nerealizēti, un nākamais kongress notika pēc 50 gadiem – 1991. gadā Rīgā.

Pieredzes apmaiņa, ekskursijas

20. gadsimta 20.–30. gadi bija ļoti aktīvi bibliotekārās sadarbības jomā. Šajos gados bibliotēku darbiniekiem tiek rīkotas ekskursijas gan uz Latvijas labākajām bibliotēkām, gan arī uz bibliotēkām ārpus Latvijas profesionālās pieredzes iegūšanai. Atsevišķi bibliotēku darbinieki dažādu bibliotēku darba jautājumu risināšanā apmeklēja Igaunijas bibliotēkas. Arī bibliotekāru kongresu laikā tiek organizētas ekskursijas, lai delegātiem būtu iespējams iepazīties ar attiecīgo bibliotēku darbu un gūt jaunas ierosmes.

Pirmā Latvijas un Igaunijas bibliotekāru tikšanās notika 1924. gada decembrī, kad grupa igauņu bibliotekāru no Tallinas, Pērnavas un Tartu ieradās Rīgā, lai iepazītos ar Latvijas bibliotēkām. Ekskursiju vadīja Tartu Universitātes bibliotēkas direktors Fridrihs Puksovs. Sākotnēji bija iecerēts apmeklēt arī Liepāju un Jelgavu, taču laika trūkuma dēļ tas neizdevās. Tika apskatītas dažas no Rīgas bibliotēkām. Igaņu bibliotekārus īpaši ieinteresēja Bērnu draugu biedrības Bērnu bibliotēka, jo šajā laikā arī Igaunijā veidojās bērnu bibliotēkas. Tikšanās reizē J. Misiņš referēja par Latvijas bibliotēku vēsturi un pašreizējo stāvokli, bet F. Puksovs informēja par Igaunijas bibliotēkām (7).

Viena no plašākajām ārzemju ekskursijām ir Latvijas bibliotekāru ekskursija uz Igauniju 1927. gadā no 29. līdz 31. oktobrim. „Šis Igaunijas apmeklējums ir pretvizīte 1924. gada Igaunijas bibliotekāru ekskursijai uz Latviju. Šinī laikā, pateicoties priekšzīmīgai Igaunijas bibliotekāru apvienības izstrādātai programmai, Tallinā 29. un 30. oktobrī viesi apskata Valsts, pilsētas un ģenerālštāba centrālās bibliotēkas, pilsētas arhīvu, Parlamentu un Pilsētas domes namu, savukārt Tartu – universitātes, pilsētas un arhīva bibliotēkas. Tallinā ekskursantus iepazīstina ar Igaunijas likumdošanas rezultātiem publisko bibliotēku laukā” (13, 39. lpp.).

Bibliotekāru individuālie pieredzes apmaiņas braucieni tiek atspoguļoti presē. Tā Misiņa bibliotēkas vadītājs Kārlis Egle (1887–1974) žurnālā „Raksti un Māksla” 1940. gadā dalās savos iespaidos par gadu iepriekš kaimiņzemē redzēto: „Bibliotēku jautājuma studiju nolūkā nācās uzkavēties īpaši Tartu, Tallinā, Helsinkos. Runājot par Igaunijas bibliotēkām un arhīviem vispār, jāuzsver, ka Igaunijā bibliotēku lietas kārtojas jau ļoti sen saskaņā ar īpašu likumu un ka tas nācis par labu kā bibliotēkām pašām, tā bibliotēku darbiniekiem. To apliecināja visi, ar ko vien nācās runāt: bibliotekāri, komunālās dzīves un ārpuskolas

izglītības vadītāji Izglītības ministrijā Tallinā, kam tautas bibliotēkas pakārtotas. To pašu dzirdēju par bibliotēku un arhīvu darbinieku aroda izglītību, kas arī tiekot kārtota saskaņā ar likumu” (5, 296. lpp.).

Rīgas pilsētas bibliotēkas darbība Latvijas un Igaunijas bibliotekāro sakaru veicināšanā

Par Rīgas pilsētas bibliotēkas darbību Latvijas un Igaunijas bibliotekāro sakaru veicināšanā 20. gadsimta 30. gados vislabāk liecina Rīgas pilsētas Izglītības valdes kultūras daļas materiāli – „Sarakstīšanās ar pilsētas Rātslaukuma bibliotēku par bibliotēkas darbību, komplektēšanu un bibliotēkas materiālu izmantošanu zinātniskiem pētījumiem”, kas atrodas Latvijas Valsts vēstures arhīva 3258. fondā.

Rīgas pilsētas bibliotēkas fondos glabājas diezgan daudz izdevumu, kurus vēlas izmantot bibliotēkas Igaunijā un arī igauņu vēstures pētnieki. Tā kā bibliotēka ir kļuvusi stipri atkarīga no pilsētas Izglītības nodaļas ne tikai budžeta, bet arī komplektēšanas un citos jautājumos un savukārt Izglītības nodaļa – pārāk atkarīga no Pilsētas valdes, tad ir jāpārvar diezgan daudz birokrātisku šķēršļu un jāpatērē laiks, lai izdevums sasniegtu savu adresātu. 1823. gadā par Rīgas iedzīvotāju grāmatu pirksanai saziēdoto naudu tika nopirkts Johana Kristofa Broces (1742–1823) grāmatu un manuskriptu krājums, kurā apkopotī materiāli par latviešu un igauņu tautu vēsturi. Lai šos materiālus varētu izmantot, ir nepieciešama Pilsētas valdes atļauja. Tā 1936. gada 24. janvārī „Pilsētas valde atļāva igauņu tautas vēstures līdzautoram Augustam Oinasam (1898–1965) nofotografēt 44 Broces krājuma zīmējumus, kas ievietoti visos 9 sējumos” (16, 195. lp.).

Bibliotēka apskatāmajā laika posmā diezgan aktīvi sadarbojas ar citām bibliotēkām un zinātniskajām iestādēm, tāpēc bibliotēkas vadībai bieži tiek lūgts izsūtīt kādu bibliotēkas rokrakstu vai retu grāmatu. Piemēram, 1933. gada 16. janvārī Pilsētas valde piekrīt izsniegt Tartu Universitātes bibliotēkai mācītāja Marpurga 45 vēstules, kas rakstītas 19. gadsimta sākumā (16, 2. lp.).

1936. gada 19. aprīlī Rīgas pilsētas Izglītības valde nosūta vēstuli pilsētas bibliotēkas direktoram: „Atļauts Rīgas pilsētas bibliotēkai nosūtīt Tallinas pilsētas arhīvam Spenkhuzena grāmatu „Kaufmannsbuch” informācijas nolūkos (3 mēnešu laikā jānodod)” (16, 230. lp.).

Tā kā Rīgas pilsētas bibliotēkā atrodas ap 50 igauņu valodas pētnieka Johanna Heinriha Rozenplentera (1782–1846) vēstuļu, tad 1936. gada 30. aprīlī „Pilsētas valde atļāva pilsētas bibliotēkai Rātsnamā aizdot Igaunu Zinātnieku biedrībai Tartu (*Õpetatud Eesti Selts*) valodu pētnieka Rozenplentera igauņu valodā rakstītas vēstules” (16, 215. lp.).

Pēc Rīgas pilsētas bibliotēkas direktora Nikolaja Buša nāves 1934. gadā tiek izdots viņa atstāto vēsturisko un bibliogrāfisko rakstu 1. sējums, kurā ir ietverts arī 1893. gada Tērbatas Universitātes godalgotaais darbs „*Geschichte des Bistums Ösel bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*” (Sāmsalas bīskapijas vēsture un satversme līdz 14. gadsimta vidum). Tiek lūgts šī izdevuma 100 eksemplārus nosūtīt ārzemju zinātnes iestādēm un organizācijām, kas pilsētas bibliotēkai piesūtījušas un piesūta savas publikācijas (16, 135. lp.).

1939. gadā bibliotēka vēlas izdot biļetenu, kurā būtu to grāmatu saraksts, kuras 1938. gadā iegādātas Rīgas pilsētas zinātniskajās bibliotēkās un pilsētas

dažādo iestāžu bibliotēkās. Biļetenu varētu veidot pēc Tallinas Centrālās bibliotēkas ziņu (*Tallinna Keskraamatukogu Teated*) parauga, taču tiek atteikts, jo Izglītības valde uzskata, ka izdevums būs dārgs (17, 184. lp.).

Neveiksmi cieš arī 1939. gadā izstrādātais apmaiņas projekts, kurā bibliotēka vēlas 75 ārzemju bibliotēkām nosūtīt izdevumus, kuri varētu tās ieinteresēt. Apmaiņas realizēšanai tiek lūgts nodot bibliotēkas rīcībā 75 eksemplārus no visiem Pilsētas valdes izdevumiem (9). Šo 75 bibliotēku vidū ir arī 7 Igaunijas bibliotēkas – Valsts bibliotēka, Tallinas Centrālā bibliotēka u. c.

Pilsētas valde atbild, ka „izdot šādu summu (ap 3 tūkst. latu) par darījumu, kura rezultāti absolūti nav paredzami, būtu neracionāli, jo par šo summu var nopirkt visai lielu skaitu grāmatu, kaut arī tādu, kas būtu izdotas Bangkokā vai Kalkutā” (17, 184. lp.).

Bibliotēka 20. un 30. gados daudz dara, lai izveidotu pēc iespējas pilnīgu latviešu literatūras nodaļu un sakomplektētu senākos Latvijas iespaiddarbus. 1936. gadā Rīgas pilsētas bibliotēkas direktors Gustavs Šaurums (1883–1952) iesniegumā Rīgas pilsētas Izglītības valdei raksta, ka pilsētas bibliotēkai, kas ir viena no izcilākajām bibliotēkām Baltijas valstīs, vajadzētu darīt visu iespējamo, lai iegūtu šos izdevumus. Tiek izteikts priekšlikums „aizbraukt uz attiecīgajām vietām, sameklēt vajadzīgās grāmatas un tad vai šīs grāmatas nopirkt, vai sarunāt par apmaiņu. Interesantas ir, piemēram, grāmatas, kas iespiestas mācītāja G. Bergmaņa Rūjienā un mācītāja K. Hardera Rubenē mājas spiestuvēs” (17, 27. lp.). G. Šaurums uzskata, ka šo grāmatu apzināšanu vajadzētu sākt Igaunijā: „Tallinā vispirms būtu jāved sarunas par Manceļa *Vademecuma* 1. iespaiduma iegūšanu, jo rakstveida sarunas līdz šim nav devušas panākumus. Tartū būtu jāizskata universitātes bibliotēkas latviešu grāmatu krājums un mums trūkstošie jālūko iegūt pilsētas bibliotēkai. Arī Narvā un Pērnavā varētu atrasties kaut kas mums vērtīgs, un būtu labi pārmeklēt šo pilsētu antikvariātus. Igaunijā 1935. gadā svinēja savas grāmatas 400 gadu atceres svētkus, mēs tajā pašā laikā varējām atskatīties tikai uz 350 gadiem. Vai tad tiešām mēs, kas daudzējādā ziņā esam šiem saviem kaimiņiem priekšā, rakstniecības laukā būtu tiem palikuši pus gadu simtu iepakaļ?” (17, 29. lp.)

1936. gada decembrī Pilsētas valdei tiek rakstīts lūgums: „Izglītības valde noskaidrojusi, ka Igaunijā Literāriskās biedrības bibliotēkā Tallinā atrodas Manceļa „*Vademecum*” pirmais (1631. gada) izdevums, kas nekur Latvijā nav vairs atrodams. Izdevums nav arī bibliotēkās. Pilsētas bibliotēkā Rātsnamā ir tikai „*Vademecum*” 2. (1634. gada) izdevums. Pilsētas bibliotēkai Rātsnamā pieder igauņu valodā sarakstītā Rosiniusa rokasgrāmata (1632. gada izdevums), kas arī ir bibliogrāfisks retums, bet kuram pie mums nav sevišķas nozīmes. Tā kā igauņu bibliotēkai var būt interese iegūt reto grāmatu, bet mūsu bibliotēkai „*Vademecum*”, lūdzam atļaut Izglītības valdei sazināties ar Igaunijā Literārisko biedrību Tallinā un piekrišanas gadījumā grāmatu apmainīt” (17, 263. lp.). Atļauja tiek saņemta, bet, tā kā Rosini rokasgrāmatai ir dažādi defekti, tad tiek lūgts Igaunijā Literāriskai biedrībai kā piedevu vēl nodot „*Trauerklagen Bellingshausen, Dorpat 1652.*”, kurā atrodas divas sēru dziesmas igauņu valodā. Grāmatu apmaiņa notiek tikai pēc diviem gadiem – 1938. gada beigās Tallinā. Šajā sakarā G. Šaurums Rīgas Izglītības biedrības valdei raksta: „Tā kā pie apmaiņas paredzēta Rīgas pilsētas pārstāvju un bibliotēkas vadītāja personīga klātbūtne, tad būtu ļoti vēlams papildināt šo nodotību ar referātu par Rīgas lomu igauņu literatūras izveidošanā. Labprāt uzņemtos

sagatavot referātu „Rīgā iespīestās grāmatas”” (17, 137. lp.). Grāmatu apmaiņa notiek, kad par Rīgas pilsētas bibliotekāru tiek iecelts Jānis Straubergs (1886–1952).

Iespieddarbu apmaiņa

Par iespieddarbu apmaiņas jautājumiem plaši tiek runāts pirmajā Baltijas valstu bibliotekāru kongresā 1930. gadā. Tartu Universitātes bibliotēkas direktors F. Puksovs referē par iespieddarbu apmaiņu Igaunijas bibliotēkās. Starp Igaunijas bibliotēkām visvairāk šajā jomā darbojas Tartu Universitātes bibliotēka, kurai ir vislielākais sējumu skaits. F. Puksovs uzsvēra, ka Igaunijā ir vairākas bibliotēkas, kuras pieejamas šauram apmeklētāju lokam (piemēram, Igaunijas Literāriskās biedrības bibliotēka Tallinā un Igaunijas Zinātniskās biedrības bibliotēka Tartu) un kurās ir lieli rokrakstu un retu iespiedumu krājumi. Šo bibliotēku fondi varētu radīt interesi arī Latvijas bibliotēkās. Igaunijas Literāriskās biedrības bibliotēka ir aizdevusi grāmatas vairākām Latvijas bibliotēkām un zinātniskajām biedrībām. Arī Igaunijas Zinātniskās biedrības bibliotēka ir aizdevusi grāmatas Latvijas bibliotēkām. No 1923. gada līdz 1930. gada 1. oktobrim Tartu Universitātes bibliotēka ir veikusi šādu dokumentu apmaiņu:

aizdevusi

Kurzemes provinces muzejam Jelgavā – 1 rokrakstu,
Valsts bibliotēkai Rīgā – 113 grāmatas un 1 rokrakstu,
Augstskolas bibliotēkai – 6 grāmatas,
Universitātes Anatomijas institūtam – 9 grāmatas,
Herdera biedrības bibliotēkai – 10 grāmatas
(kopā – 138 grāmatas un 2 rokrakstus);

saņēmusi

no Valsts bibliotēkas Rīgā – 5 iespieddarbus un 14 rokrakstus,
no Rīgas pilsētas bibliotēkas – 1 iespieddarbu un 1 rokrakstu,
no Rīgas Doma muzeja bibliotēkas – 7 rokrakstus
(kopā – 6 iespieddarbus un 22 rokrakstus).

No šiem skaitļiem redzams, ka visvairāk no Tartu Universitātes bibliotēkas ir aizņēmusies Valsts bibliotēka (20). F. Puksovs arī norādīja, ka nav zināms neviens gadījums, kad Igaunijas vai Latvijas bibliotēkas būtu atteikušās no grāmatu aizdošanas. Pirmajā Latvijas, Igaunijas un Lietuvas bibliotekāru kongresā tiek konstatēts, ka grāmatu aizdošanas sakari starp šo triju valstu bibliotēkām norit visumā apmierinoši.

Baltijas valstu bibliotekārās sadarbības jautājumu skar arī Baltijas valstu Starptautiskās Intelektuālās kopdarbības komisiju konference Kauņā 1935. gada 29. un 30. oktobrī. Konferencē profesors Ludvigs Pūseps referē par universitāšu kopdarbību Baltijas valstīs. Viņš uzskata, ka ļoti svarīgi ir apmainīties ar zinātniskiem izdevumiem un dažādiem materiāliem un panākt, lai šos izdevumus un materiālus ļautu ievest bez muitas.

Konferencē vairākkārt tiek uzsvērtā doma, ka nepieciešama arī zinātnisko un beletristisko publikāciju apmaiņa. Šai nolūkā būtu jāierīko katrā valstī viena centrālā vieta, kur grāmatas varētu savākt, un jāved sarunas ar grāmatizdevējiem.

Profesors Ants Pīps (1884–1941), kas savulaik ir mācījis Baltijas skolotāju seminārā Kuldīgā un kādu laiku strādājis par ķesteri skolotāju Alūksnē (1903–1905),

ierosina katrā zemē organizēt kaut ko līdzīgu zinātņu akadēmijai, kas varētu rūpēties par grāmatu izsūtīšanu uz citām zemēm un svešu zemju grāmatu saņemšanu. Viņš izsaka priekšlikumu nodibināt Baltijas valstu institūtu katrā valstī un tajā ierīkot arī bibliotēku ar pārējo Baltijas valstu izdevumiem (3).

1935. gada 15. un 16. novembrī notiek Baltijas un Skandināvijas valstu Intelektuālās kopdarbības konference, ko sasauca Latvijas sekcija. Konferencē Latvijas Bibliotekāru biedrības priekšsēdētājs Mārtiņš Stumbergs nolasa referātu „Ko bibliotēkas darījušas tautu tuvināšanas labā” (6).

Biedrību bibliotēkas

Latvijā 20. gs. sākumā notika aktīvs dažādu biedrību veidošanas process. Līdz 1920. gadam bija nodibinātas vairāk nekā 100 biedrības, taču tās izglītības jautājumus parasti atlika otrā plānā. Lielākā daļa jauno biedrību sāka nodibināt arī bibliotēkas un brīvlasītavas (8).

Latvijā 20. gs. 20.–40. gados darbojās divas igauņu biedrību bibliotēkas: Alūksnes Igaņu Izglītības biedrības bibliotēka (dibināta 1908. gadā) un Rīgas Igaņu izglītības un palīdzības biedrības bibliotēka (dibināta 1913. gadā) ar lasītavu. Pēc 1924. gada statistikas datiem, sējumu skaits abās bibliotēkās ir neliels: Alūksnē – 442 un Rīgā – 621. Rīgas Igaņu biedrības bibliotēkā ir 21 grāmata latviešu valodā, bet Alūksnes Igaņu biedrības bibliotēkā nav nevienas šādas grāmatas (8).

1940. gada 1. janvārī Rīgas Igaņu biedrības bibliotēkā ir 2901 grāmata, tiek abonēti 8 laikraksti un 12 žurnāli. Literatūra pārsvarā ir igauņu valodā, nedaudz grāmatu ir latviešu valodā, no preses izdevumiem latviešu valodā tiek abonētas „Jaunākās Ziņas”. Bibliotēka ir atvērta divas reizes nedēļā, bet lasītava – katru dienu no plkst. 17 līdz 22. Grāmatas tiek izsniegtas Igaņu biedrības biedriem. Ilgus gadus bibliotēkas pārzinis ir Leonīds Bahmanis (15).

Igaunijas Valkas Latviešu viesīgā biedrība dibināta 1885. gadā. Pie biedrības darbojas arī bibliotēka. 1925. gadā tajā ir 900 sējumu, galvenokārt tulkojumi. Latviešu oriģinālliteratūras izdevumu ir ļoti maz, tāpēc biedrības valde 1925. gada septembrī lūdz palīdzību Latvijas Kultūras fonda valdei bibliotēkas paplašināšanai, kā arī aicina nosūtīt pēc iespējas vairāk latviešu rakstnieku darbu (11). Bibliotēkas materiālais stāvoklis ir slikts. Par to liecina arī statistikas pārskats: piemēram, bibliotēka 1928. gadā ir varējusi iegādāties tikai 54 grāmatas. Nākamajos gados bibliotēkai ievērojamu palīdzību sniedz Kultūras fonds, gan nosūtot vienu bibliotēkas komplektu (ap 600 sējumu), gan žurnālus, kā arī Latviešu konversācijas vārdnīcu. 1928. gadā bibliotēka saņēma 11 nosaukumu žurnālus, 1929. gadā – 9 (11, 13. lpp.).

20. gadsimta 20.–40. gadus var raksturot kā ļoti rosīgus Latvijas un Igaunijas bibliotēku sadarbībā:

- tiek uzsāktas daudzas jaunas sadarbības formas – bibliotekāru biedrības pasākumi, kongresi, pieredzes apmaiņas braucieni;
- arvien svarīgāka nozīme tiek piešķirta iespieddarbu apmaiņai, un šis jautājums kļūst aktuāls ne tikai bibliotekāriem;
- aktuāls kļūst arī jautājums par bibliotēku darba koordināciju Baltijas valstu bibliotēku starpā;
- bibliogrāfisko rādītāju sagatavošanā tiek apzināti arī citu valstu bibliotēku fondi.

Par labu Latvijas un Igaunijas bibliotēku speciālistu sadarbību liecina tas, ka 1938. gadā Tartu Universitātes bibliotēkas direktors Fridrihs Puksovs un Tallinas Centrālās bibliotēkas direktors Aleksandrs Sibuls tiek ieteikti apbalvošanai ar 3. šķiras Atzinības krustu (12, 406. lp.).

Izmantotie informācijas avoti

1. **Antiks, R.** Par bibliogrāfijas apvienošanu. *Latvijas Bibliotēku padomes gada grāmata*. 2. [sēj.], 1932, 117.–118. lpp.
2. **Baltgalvis, L.** 1886. gada Briseles konvencija un Latvijas starptautiskais apmaiņas birojs. *Latvijas Bibliotēku padomes gada grāmata*. 2. [sēj.], 1932, 126.–129. lpp.
3. **Blese, E.** Pēc intelektuālās sadarbības konferences. *Rīts*, Nr. 302, 1935. g. 2. nov., 2. lpp.
4. **Draviņš, K.** Fīrekeru grāmata Tartu universitātes bibliotēkā. *Izglītības Mēnešraksts*, Nr. 3, 1943, 58.–59. lpp.
5. **Egle, K.** Bibliotekāra vērojumi kaimiņu valstīs. *Raksti un Māksla*, Nr. 3, 1940, 295.–297. lpp.
6. Hronika. *Bibliotekārs*, Nr. 4, 1937, 79.–81. lpp.
7. Hronika. *Latvijas Bibliotēku padomes gada grāmata*. 1. [sēj.], 1926, 142. lpp.
8. **Jurevics, J.** Bibliotēku statistika. *Latvijas Bibliotēku padomes gada grāmata*. 1. [sēj.], 1926, 49. lpp.
9. **Lācis, M.** Atskats bibliotēkas vēsturē (1524–1944). *Fundamentālās bibliotēkas raksti*. 1. [sēj.]. LPSR ZA. Rīga : LPSR ZA izd., 1960. 7.–36. lpp.
10. Latvijas, Igaunijas un Lietuvas bibliotekāru konference 1930. gada 12. un 13. oktobrī. *Latvijas Bibliotēku padomes gada grāmata*. 2. [sēj.], 1932, 100.–125. lpp.
11. LVVA, 1632. f., 3. apr., 230. l.
12. LVVA, 1937. f., 1. apr., 49. l.
13. LVVA, 1937. f., 1. apr., 42. l.
14. LVVA, 1937. f., 1. apr., 41. l.
15. LVVA, 2772.f., 1/8.apr., 20.l.
16. LVVA, 3258. f., 13. apr., 7. l.
17. LVVA, 3258. f., 13. apr., 8. l.
18. **Pavārs, A.** Iespiedumu darbu savstarpēja apmaiņa un aizdošana. *Latvijas Bibliotēku padomes gada grāmata*. 2. [sēj.], 1932, 114.–120. lpp.
19. Pirmā Latvijas, Igaunijas un Lietuvas bibliotekāru konference. *Latvju Grāmata*, Nr. 5, 1930, 306.–307. lpp.
20. **Puksovs, F.** Iespiedumu darbu savstarpēja apmaiņa un aizdošana. *Latvijas Bibliotēku padomes gada grāmata*. 2. [sēj.]. 110.–114. lpp.
21. **Š. G.** [Šaurums Gustavs]. Latviešu grāmatas ārzemju bibliotēkās. *Bibliotekārs*, Nr. 2/3, 1938, 32.–34. lpp.
22. III Baltijas valstu bibliotekāru kongress. *Bibliotekārs*, Nr. 2/3, 1938, 35.–37. lpp.
23. **Unāms, Ž.** Igaunijas un Latvijas bibliotēkas. *Brīvā Zeme*, Nr. 231, 1935, 10. okt., 8. lpp.
24. *Eestikeelne raamat 1525–1850*. Eesti Akadeemiline Raamatukogu; toimet. E. Annus. Tallinn : [Teaduste Akadeemia Kirjastus], 2000. 703 lk. ISBN 9985502728.
25. **Michelson, R.** Raamatuost ja raamatuannetus Tartu Ülikooli Raamatukogus 1865–1917. *Tartu Ülikooli Raamatukogu töid* : 11. [sēj.]. Tartu : Tartu Ülikool, 2000. lk. 172.–175. ISBN 9985-874-11-0.
26. **Parmas, R.** Periodiliste väljaannete komplekteerimine Tartu ülikooli raamatukogus XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi algul (kuni 1917. a.). Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Teadusliku Raamatukogu töid : 1. [sēj.]. Tartu : Tartu

- Riiklik Ülikool, 1968. lk. 3.– 84.
27. **Parmas, R.** *Publikatsioonide vahetamine Tartu ülikoolis XIX sajandi teisel pool ja XX sajandi algul.* Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Teadusliku Raamatukogu töid: 2. [sēj.]. Tartu : Tartu Riiklik Ülikool, 1969, lk. 27– 94.
 28. **Rand, M.** Muusikaharuldusi käsikirjas ja trükis. *Tartu Ülikooli Raamatukogu töid.* 11. [sēj.]. Tartu : Tartu Ülikool, 2000, lk. 76–96. ISBN 9985-874-11-0.
 29. **Taal, K.** Gustav Bergmann ja tema memoriaalkogu Tartu ülikooli raamatu kogus. *Tartu Ülikooli Raamatukogu töid* . 11. [sēj.]. Tartu : Tartu Ülikool, 2000, lk. 108–114. ISBN 9985-874-11-0.
 30. *Tallina Keskraamatukogu 1907–1995* [Tallinas Centrālā bibliotēka 1907–1995]. Sast. Hans Jürman, Helgi Peeba. Tallinn : Tallinna Keskraamatukogu, 1997. 84 lk.
 31. **Tammur, Kadri.** Gooti kõite kujundusest. *Tartu Ülikooli.*
 32. *Raamatukogu töid.* 11. [sēj.]. Tartu : Tartu Ülikool, 2000, lk. 20–29. ISBN 9985-874-11-0.
 33. **Tankler, H.** *Erakogud Tartu Ülikooli raamatukogu komplekteerimisallikana 19. sajandil* [tiešsaiste]. [B.v. : b.i., b.g.]. [skatīts 2004. g. 5. okt.]. Pieejams: <http://www.utlib.ee/ee/publikatsioonid/1997/2r96/hain.html>
 34. **Veskimägi, Kaljo-Olev.** *Kahte kappi on ühhetassa majas tarvis: leivakappi ja ramatokappi* : Eesti raamatukogude ajalugu. Tallinn : K.-O. Veskimägi, 2000. 520 lk. ISBN 9985-60-863-1.

Summary

“Latvian and Estonian librarian affairs from the beginning till 1940” is an essay about the role of librarian affairs in the development of librarian processes between Latvia and Estonia. It is considered that librarian affairs contributed a great deal in the preservation of cultural heritage of both countries.

From the very beginning till nowadays there have been many different forms of collaboration between Latvian and Estonian libraries.

At the time of the first printing-houses and libraries the main form of connection amidst the two countries were buying of books in printing-houses and book shops. Books were used mainly in the formation of local libraries collections.

Donations were one of the sources to complete library collections in the short time after the formation of the first libraries. Both the Riga City Library and the Library of Tartu University benefited a lot from donations. Now we can say that the basis of the Library of Tartu University is holding on private collections.

Music-books printed in Riga also are widely represented amongst the books available in the Library of Tartu University.

Regular exchange of publications and these were part of Latvian and Estonian librarians’ affairs. Since 1802 the libraries of Riga regularly received doctoral dissertations and master’s these from Tartu University.

New forms of collaboration evolved right after the beginning of the 20th century. These were events of librarians associations, exchange of work experience and congresses. In many events the question of the preservation of cultural heritage and retrieval of books from foreign libraries of other countries was discussed. Books and manuscripts of J. K. Broce held in the library of the Riga City Council were widely used by Latvian and Estonian historians of that time.

In the years till 1940 there were a lot of library employees who facilitated the development of librarian affairs of both countries.

Key words: *professional cooperation, librarian affairs, cooperation of libraries, culture of libraries, history of libraries, history of books.*

Bibliotēkas fenomena filozofiskā izpratne

The Library Phenomenon – Philosophical Understanding

Baiba Sporāne

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultāte
Bibliotēkzinātnes un informācijas zinātnes nodaļa
Lomonosova ielā 1, Rīgā, LV-1019,
e-pasts: Baiba.Sporane@lu.lv

Raksts ir mēģinājums pamatot bibliotēku filozofijas nepieciešamību, saistību ar bibliotekāro pasaules uzskatu un tā funkcijām. Risināts jautājums par bibliotēkas vietu nākotnes sabiedrībā, analizējot bibliotēku sociālās funkcijas saistībā ar bibliotekāra misiju un uzdevumiem cilvēces kolektīvās atmiņas saglabāšanā un izplatīšanā.

Bibliotēkas fenomena un tā eksistences nosacījumu izklāsts veido raksta pamatdaļu. Īpaša uzmanība pievērsta bibliotēkas kā parādības vizualizācijas īpatnībām atsevišķu cilvēku apziņā. Autore mēģinājusi rast atbildes uz vairākiem jautājumiem: Vai mums katram ir sava un visiem kopīga bibliotēku filozofija? Vai mums tā ir nepieciešama, lai pastāvētu un virzītos uz priekšu? Kā bibliotēku jomā domāt par pasauli? Kā domāt par bibliotēku? Kas ir bibliotekārs, un kāda ir viņa misija pasaulē?

Bibliotēkas fenomena darbību vidē nodrošina bibliotekārs, kas veido starpniecības institūtu starp cilvēces vēsturisko globālo atmiņu un katra indivīda personību gan iepriekšējos gadījumos, gan mūsdienu informācijas telpā.

Atslēgvārdi: bibliotēkas fenomens, bibliotēku filozofija, bibliotēkas sociālās funkcijas, bibliotekāra misija, bibliotēka un sabiedrība.

Bibliotēku filozofijas pamatjautājumi

Problēmas analīzi jāsāk ar saprašanas koncepta skaidrojumu, jo viens no raksturīgākajiem 20. gadsimta filozofijas konceptiem ir saprašana. “Tā tiek traktēta nevis tikai un vienīgi kā izziņas procesa sastāvdaļa, bet gan kā daudz nozīmīgāks fenomens. Saprašana saista cilvēku ar pasauli, veidojot simbolisko realitāti” (5, 527. lpp.). Klasiskajā filozofijā saprašana ir traktēta kā izziņas palīgdarbība: izziņa ir noteicošā, saprašana to tikai papildina. Turpretim postklasiskajā filozofijā saprašanai tiek veltīta daudz lielāka vērība nekā izziņai, jo uzmanības lokā ir izvirzījušies cilvēka eksistences, jēgas, simboliskās realitātes, komunikācijas, varas jautājumi. Saprastie nojēgumi kopumā veido simbolisko realitāti, kas plašākā nozīmē ir visa cilvēciskā pasaule, tās vēsturiskā atmiņa, vide, kurā mēs eksistējam laikā un telpā. Šajā kvalitātē ietilpst visu cilvēcisko būtņu jēgpilnās darbības un iegūtie rezultāti, pieredze un atmiņa. Vārdu nozīmes ietver informāciju, kultūras bagātības un

pasauls saprašanas veidus, ko radījušas iepriekšējās paaudzes. Saprašana likvidē distanci laikā un telpā, tāpēc pašlaik ir ļoti svarīgi domāt par to, lai bibliotēkas nozīme nemazinātos, bet pieaugtu un ieņemtu to centrālo vietu, kas tai pienākas kā saprašanas procesu organizējošam fenomenam. Pastarpinājuma posma trūkums kultūras mantojumā mazina saprašanas iespējas. Ja netiek novērtēta bibliotēkas nozīme, bibliotēka var izzust, un atjaunot to būs grūti vai pat neiespējami.

Saprašanas jēga sniedzas tālu pāri konkrētiem lingvistiskiem normatīviem, atsevišķai domai. Dziļāka saprašana ietver jēgu noteiktā laikā, saistībā ar otru cilvēku, viņa pasauli. Saprašanas process padziļinās, ja abas puses respektē viena otru (personība, sabiedrība – bibliotēku, zināšanas). Saprašana dziļākajā būtībā ir dialogs. Tas nepavisam nenozīmē tikai sarunu ar otru cilvēku. Plašā nozīmē dialogs ir saistīts arī ar lietu un notikumu saprašānu. Tāpēc bibliotēkai ir svarīgi veidot labvēlīgu vidi, dialoģu, sabiedriskās attiecības, publicitāti, lai izskaidrotu bibliotēkas misiju un būtību. Saprašana veidojas, cilvēkam precīzi izjūtot katru jaunu situāciju, kontekstu, laiku. Ir jāsauglabā vispārējais saprašanas lauks un ar izpratnes palīdzību jānonāk pie atziņām par pasauli, tās vēsturi un jēgu kopumā, plašā kontekstā, izmantojot uzkrāto pieredzi, jāapzinās cilvēka esamība pasaulē visās tās kopsakarībās. Saprast var tikai jēgpilnu cilvēciskās pasaules parādību. “Galvenā pazīme, kas raksturo saprašānu, ir saistība ar nozīmju un jēgu sfēru, simbolisko realitāti, kultūru. Bez saprašanas nepastāv jēga, un bez jēgas nav saprašanas” (5, 527. lpp.). Mūsdienu filozofi uzskata, ka lietām, parādībām, darbībai jēgu mēs piešķiram paši. Mūsu saprašana piešķir jēgu arī bibliotēkai un ar to saistītajām parādībām, taču, lai šo saprašānu iegūtu, ir nepieciešams rast atbildes uz jautājumiem, kas būtībā veido bibliotekārā pasaules uzskata un bibliotēku filozofijas pamatu.

- Kas es esmu?
- Kas man jādara?
- Kas ir bibliotēka?
- Kas ir bibliotekārs?
- Kas bibliotekāram jādara?
- Kas jādara bibliotēkai?

Katrs no mums atbildi formulēs atšķirīgi, taču kopumā tās visas palīdzēs pildīt sistematizējošo, aksioloģisko (vērtību orientācijas), normatīvo un komunikācijas funkciju (centrālā problēma – personība, vērtība, saskarsme) un veidot bibliotekāro pasaules uzskatu. Izvēloties filozofijas būtības skaidrojumu, mēs varam teikt, ka filozofija ir zinātne par pašiem vispārīgākajiem dabas, sabiedrības un domāšanas likumiem; viena no sabiedriskās apziņas formām; parādība, kas pilda pasaules uzskata funkcijas, izziņas pamatošanas funkcijas un metodoloģiskās funkcijas. Risināmā pamatproblēma ir saistīta ar domāšanas attiecību pret esamību: jautājumu uzdošanā izpaužas domāšanas attieksme pret esamību, jābūtības apjēgšanā un salīdzināšanā ar esamību. Tas pilnībā attiecināms arī uz bibliotēku mūsdienu apstākļos, kad daudzi uzdod jautājumu: vai bibliotēka ir vajadzīga un kāpēc? Tieši tāpēc, ka filozofija ir jautājumu uzdošanas un atbilžu meklēšanas process, tā nepieciešama bibliotekārā pasaules uzskata izveidošanā, jo tā ir apziņas radīta refleksija, kas atspoguļo cilvēka un esamības attiecības. Autore aizstāv uzskatu, ka filozofija (bibliotēku filozofija) ir kultūras sfēra, ko raksturo

- 1) universālu (nevis lokālu) parādību analīze – tiek analizēts cilvēks pasaulē, sabiedrībā, cilvēks un pasaule, vispārcilvēciskās vērtības, kas glabājas bibliotēku fondos un atmiņā,
- 2) pasaules apcere – neizzinot objektīvo īstenību, šī pasaule tiek apcerēta un apjēgta, t. i., jābūtība salīdzināta ar esamību,
- 3) vērtību sistēmas veidošana – būdama aksioloģiska parādība, šī filozofija veido vērtību sistēmu sabiedrībā un katras personības apziņā,
- 4) apziņas parādību analizēšana – būdama fenomenoloģijas parādība, tā analizē apziņas parādības, t. i., veic bibliotēkas – sabiedrības attīstībai nepieciešama sociāla fenomena misiju.

Bibliotēku filozofijas fenomena aktualizēšanos mūsdienās nosaka neatgriezeniskās un krasās pārmaiņas informācijas un zināšanu izplatīšanas sistēmā visā pasaulē. Eksistences galvenais nosacījums *mainies vai tiks nomainīts* (autore atziņa) rada nepieciešamību apzināt un rast atbildes uz iepriekš minētajiem jautājumiem par to, kas ir bibliotēka, kas bibliotēkai jādara un kas jādara bibliotēkaram. Bibliotēku filozofija izpaužas galvenokārt pasaules uzskata līmenī. Ikviens no mums pauž kādu nostāju jeb attieksmi, pat ja tā nav pilnībā apzināta. Tā ir sākotnējā filozofija, kas pilda pasaules uzskata funkcijas – no priekšstatiem uz attieksmi, refleksiju, filozofiju. Adevātas teorētiskās sistēmas meklējumi (attiecībā uz attieksmi, nostāju) ir nozīmīgi arī Latvijā, jo aktuāls kļūst bibliotēkas eksistences, tās izpratnes pamatojuma un nākotnes scenāriju jautājums.

Bibliotēku filozofija: mode vai nepieciešamība

Šajā gadsimtā vairāk nekā agrāk aktuāls kļuvis jautājums par izziņas metodi, par izšķirošo pamatojumu tam, kam mēs varam uzticēties, uz ko paļauties savā izziņā un savās izjūtās. Kopš Imanuela Kanta (*I. Kant*, 1724–1804) laikiem filozofijā valda uzskats, ka visa atbildība par cilvēciskās pasaules kārtību un likumiem jāuzņemas katram pašam: “Es cenšos pakļaut lietas sev, nevis sevi lietām” (4, 8. lpp.). Turklāt kopš šiem laikiem kļuvusi apšaubāma arī vienīgās, neapstrīdamās patiesības atklāsmes iespējamība. Tas ir radikāli ietekmējis zinātnes attīstību, bet pats galvenais – zinātnes filozofiju, jo tagad jāmeklē jauns zinātnes pamatojums un jēga.

Pēc autore domām, arī bibliotēku filozofijai nav jāpūlas atrast noteiktu skaidru atbildi uz bibliotēku eksistencei svarīgiem jautājumiem (tas jau arī nav pilnībā iespējams), bet gan visatbilstošāko, t. i., tādu atbildi, kas var palīdzēt kaut uz laiku risināt bibliotēkas vissāpīgākās problēmas pašreizējā kultūras situācijā.

Kāpēc vispār radusies vajadzība pēc bibliotēku filozofijas? Vienu no atbildēm sniedz amerikāņu zinātnes filozofs Tomass Kūns (*T. Kuhn*) (15) savā teorijā par dabaszinātņu attīstības divām formām – normālo, faktiski – dogmatisko zinātni un tā saucamo zinātnes revolūciju. T. Kūns termina “teorija” vietā lieto terminu “paradigma”. Tas ir ļoti plašs jēdziens, kas ietver noteiktas zinātniskās darbības metodes, pasaules uzskatu (kopīgu intuitīvu pamatnostāju iepretim fenomenu pasaulei), standartus, vērtēšanas kritērijus. Pētniecības gaitā zinātnieks fenomenu pasauli vēro caur savas paradigmas prizmu. Neitrāla novērošana vispār nav iespējama. Lai sāktos jauna zinātnes fāze, jaunās paradigmas sasniegumiem jābūt pietiekami lieliem, lai piesaistītu pastāvīgu piekritēju grupu, turklāt jābūt uzrādītam

arī pietiekami lielam problēmu lokam, kuru atrisināšana tiktu uzskatīta par svarīgu. Zinātnes attīstības procesu veido šo problēmu jeb “mīklu” risināšana.

Normālā zinātne pastāv noteiktas zinātniskas tradīcijas ietvaros, ja noteikts personu loks ir pārliecināts par kāda fenomena noteikta skaidrojuma (konceptijas) panākumiem, par to, ka no šā skaidrojuma varēs atvasināt modeļus tālākiem problēmu risinājumiem. Zināmu laika posmu attiecīgā izpratne ir produktīva un nodrošina veiksmīgus atklājumus un problēmu risinājumus, taču pienāk brīdis, kad zinātnieku grupa, izmantojot pašu atzīto koncepciju, *nespēj pietiekami ātri un kvalitatīvi atrisināt problēmas*, turklāt šo problēmu ir ļoti daudz. Iestājas krīze, kuras *pirmie simptomi ir pētnieku psihiska nospiesība, nedrošības un neapmierinātības izjūta*. Tiek meklēti alternatīvi risinājumi. Vēl viens krīzes simptoms ir zinātnieku vēlme pārkvalificēties kādā citā nozarē. Pāreju no normālas pētniecības uz ārpuskārtas pētniecību, kas neiekļaujas normālā zinātnē, raksturo vairākas pazīmes: *neapmierinātību ar savas teorijas statusu zinātnieki ir gatavi apspriest atklāti un sāk veidot jaunu filozofiju*. Tomēr jaunā paradigma parādās nevis ilgstoša darba rezultātā, bet pēkšņi – kā atklāsme, it kā “zvīņas nokristu no acīm”. Jaunā paradigma un vecā paradigma **nav salīdzināmas**, jo tajās ir pavisam atšķirīga pasaules izpratne, atšķirīgs jēdzienu saturs.

T. Kūna norādītos krīzes simptomus var saskatīt arī bibliotēkzinātnes un bibliotēku sfērā, tāpēc uzdrošinos apgalvot, ka nepieciešama jauna paradigma, jo mūsu dzīvē strauji ienāk jaunās tehnoloģijas, kas ar savu informācijas piegādes operativitāti un vispārpieejamību draud izkonkurēt bibliotēkas. Bibliotēku filozofija veidojas kā atbildes meklējumi uz jautājumu, ko ik dienas uzdod gan bibliotekāri klusībā paši sev, gan valsts institūcijas dažādiem ierēdņiem, lai “taupītu” līdzekļus: būt vai nebūt bibliotēkai un bibliotekāriem. Tas vēlreiz pierāda, ka bibliotēkzinātnē ir jāmainās, lai kādu laiku uz šo jautājumu būtu nešaubīga atbilde: **BŪT!**

Iepazīstoties ar atziņām, ko izteicis Lielbritānijas zinātnes filozofs Karls Popers (*K. Popper*, 1902–1995) (12), ir jādomā par citu, mazliet atšķirīgu bibliotēkas un bibliotekāra uzdevumu. K. Popers uzskata, ka viens no svarīgākajiem jautājumiem filozofijas vēsturē ir bijis *jautājums par mūsu izziņas avotiem*. Šis jautājums pastāv vēl joprojām. Rūdolfš Karnaps (*R. Carnap*, 1891–1970) to savā darbā (10) reducē uz jautājumu *No kurienes tu to zini?* Jautājums par avotiem, uz kuriem balstās apgalvojums, ir jautājums par izziņas avotu autoritāti un izcelsmi ticībā, ka izziņu var leģitimēt ar tās izcelsmi. Tieši pret to iebilst K. Popers. Viņš uzsver, ka jebkuram apgalvojumam piemīt t. s. **nedrošības moments**, pat tiem apgalvojumiem, kas balstās uz vērojumu un tiek uzskatīti par *patiesiem*. K. Popers ir pārliecināts, ka neeksistē tīri, nekļūdīgi izziņas avoti. Gnozeoloģijā tradicionālajam jautājumam par izziņas autoritārajiem avotiem atbilst Platona (427.–347. g. pr. Kr.) tradicionāls jautājums *Kam jāvalda?* (8). Šis jautājums prasa autoritāru atbildi – “labākajiem”, “gudrākajiem”, kā arī citas, šķietami brīvākas atbildes “vairākumam”, “tautai”, kuras tomēr pauž autoritāru nostāju. Jautājumam “Kas ir mūsu primārais izziņas avots?” analogisks ir jautājums “Kam jāvalda?”, uz kuru var rast amizantākas atbildes – “strādniekiem” vai “kapitālistiem”. K. Popers uzskata, ka šie jautājumi ir radikāli jāmaina un izziņas izpētes gaitā jāuzdod cits, daudz pieticīgāks jautājums – *Vai ir un kā iespējams maldus un kļūdas konstatēt un likvidēt?* Atbilde varētu būt: Kritizējot teorijas un, ja mēs spētu līdz tam izaugt,

kritizēt arī mūsu pašu teorijas. Valsts filozofijā analogs jautājums būtu *Kā mēs varētu mūsu sociālās un politiskās institūcijas izveidot tā, lai slikts vai nespējīgs vadītājs tām nodarītu pēc iespējas mazāk ļauna?*. K. Popers norāda, ka sociālajām zinātnēm galvenokārt jārisina tieši šis jautājums, nevis jāpievēršas vēstures likumu atklāšanai un “zinātniskai” vēstures prognozēšanai saskaņā ar šiem likumiem. Šādi nākotnes pravietojumi sarežģī sabiedriskās dzīves ikdienas uzdevumu risināšanu. K. Popera pamatprasība ir šāda: **mēs nedrīkstam bez ierunām pakļauties kādas autoritātes pavēlei un izvirzīt to par ētikas fundamentu. Tātad cilvēks nedrīkst būt tik augstprātīgs un kaut ko apgalvot, jo viņa apgalvojums patiesībā ir tikai hipotēze, pieņēmums, nevis neapstrīdama patiesība. Pastāv daudzi iespējami izziņas avoti, un cilvēks nekad nevarēs būt par tiem visiem skaidrībā.**

K. Popers ir izvirzījis 7 tēzes.

1. Katrs avots, katra pretenzija ir vēlama, bet katram avotam, katrai pretenzijai jābūt kritiskas pārbaudes priekšmetam. Ciktāl netiek skarti vēsturiskie jautājumi, labāk būtu pašam pārbaudīt apgalvotos faktus, nevis noskaidrot citu sniegtās informācijas avotus.
2. Mūsu jautājums ir par to, vai apgalvojums saskan ar faktiem.
3. Tradīcija ir svarīgākais mūsu zināšanu avots, bez tās šīs zināšanas nebūtu iespējamās. Tomēr mums nodotās zināšanas nav pasargātas no kritiskās pētniecības eventuāla nolieguma.
4. Mūsu zināšanu progress pastāv mūsu agrāko zināšanu modifikācijā, koriģēšanā un mūsu gatavībā tās koriģēt.
5. Nedz vērojums, nedz saprāts nav autoritātes. Intelektuālai intuīcijai un iztēlei bieži vien ir lielāka nozīme, bet gan viena, gan otra var maldināt. Izmantojot loģisko domāšanu un vērojumu, kas ietver arī intelektuālo intuīciju un iztēli, katra “droša” teorija ir kritiski jāpārbauda.
6. Skaidrība ir intelektuāla vērtība pati par sevi. To nevar teikt par noteiktību un precizitāti. *Absolūta precizitāte nav iespējama. Ir bezjēdzīgi censties būt precīzākam, nekā to prasa problēmsituācija.*
7. Ikviens kādas problēmas risinājums rada jaunas problēmas. Jo vairāk mēs padziļinām zināšanas par pasauli, jo skaidrākas un labāk apzinātas kļūst zināšanas par mūsu nezināšanu. *Mūsu zināšanas var būt tikai ierobežotas, turpretim mūsu nezināšana noteikti ir neierobežota.*

K. Popera uzskatu ietekmē autore bibliotēkas un bibliotekāra galvenos uzdevumus interpretē šādi:

- 1) bibliotekārs ir **intelektuālo vērtību sargātājs** un **tāpēc nevar būt pasīvs**. Arī viņam ir uzlikta morālā atbildība par izvēli: pakļauties vai nepakļauties autoritātes pavēlēm. Bibliotekāram jāstāv “sardzē”, lai netiktu ierobežota informācijas pieejamība un kāda teorija neuzkundzētos citām teorijām;
- 2) **lasītājam jānodod iespēja pašam vērtēt un noteikt “robus” kādā teorijā vai izpratnē**. Bibliotekārs var organizēt diskusijas, bet viņam jāizvairās no cenzora pienākumiem;
- 3) **bibliotekāram jākārtoti un jāklasificē informācija neitrālā sistēmā**. Viņam būtu jāatsakās no tiešām audzināšanas funkcijām, jo šādus uzdevumus veic citas institūcijas;

- 4) pats galvenais – bibliotēkām **jārūpējas, lai katrs lasītājs saņemtu to informāciju, kas tam nepieciešama**, vai nu datortīklā, vai arī tradicionālajā bibliotēkā.

Bibliotēkas fenomena izpausme

Bibliotēka mūsdienu cilvēkam rada dažādas asociācijas. Viens variants ir grāmatu krātuve, kurā iespējams atrast visu sev nepieciešamo informāciju darbam, mācībām vai izklaidei. Šīs bibliotēkas funkcijas ir neapšaubāmas. Taču – vai bibliotēka ir vienīgi grāmatu vai arī informācijas krātuve? Un vai tikai krātuve? Pastāv dažādi pieņēmumi par bibliotēku, dažāda attieksme pret to kā pret krātuvi, tehnoloģiju centru vai virtuālu iestādījumu.

Mūsdienu pasaulē dominē uzskats, ka nepieciešamā informācija ir visapkārt, tikai vajag mācēt to pasmelt. Ja tas ir tā, tad kādēļ gan vajadzīga bibliotēka? Katrs taču var iegūt šo it kā gaisā virmojošo informāciju, kas nevienam nepieder un ir tik viegli pieejama. Tiek ieteikts pierastos grāmatplauktus aizstāt ar neliela izmēra kastītēm, kurās ērti ir izvietojami optiskie diski ar grāmatu tekstiem, ilustrācijām, kā arī audio un video kasetes, kas pārspēj daudzus gadsimtus veco informācijas nesēju – papīru gan ietilpības, gan piekļūšanas ātruma ziņā. Un kur tad vēl pasauli aptverošais tīkls, ar kura palīdzību mēs varam uzzināt ne vien visu Amerikas prezidentu dzimšanas gadus un datumus, bet arī to, ko tie ēduši brokastīs, ar ko gājuši pastaigāties, un citus privātus un ne tik privātus sīkumus.

Tad kāpēc vēl joprojām apmeklētāju bibliotēkās netrūkst un cilvēki lasīšanai izmanto vienkāršas papīra grāmatas?

Viens no skaidrojumiem ir tas, ka cilvēki jau daudzus gadsimtus par informācijas nesēju ir izmantojuši papīru. Tas ir viegls, informācijas nolaišanai nav nepieciešamas papildu ierīces, un – galvenais – lasot tiek izmantota atstarotā gaisma. Vairumā gadījumu dators ir grūti pārvietojams, informācija ir iekodēta dažādās sistēmās, monitors informācijas attēlošanai izmanto iekšējo gaismu, kas cilvēka acij nav pierasta, veicina nogurumu vai acu iekaisumu. Tātad varam secināt, ka viens no iemesliem ir *pieradums* – bibliotēka cilvēkam nav tikai grāmatu krātuve, bet arī fiziskajā ziņā pagaidām vēl neaizstājama institūcija.

Otrs skaidrojums vairāk balstās uz izjūtām. Digitālā informācija, kas pieejama optiskajos diskos vai citos nesējos, ir bezpersoniska, tā nav saistīta ar materiālu un tāpēc izraisa neuzticību. Varētu teikt, ka tā nerada ap sevi to *auru*, kādu spēj radīt dabisks materiāls, kuru iespējams paņemt rokās, sajust un līdz ar to kuram var uzticēties.

Taču arī šis faktors nav vienīgais, kāpēc vēl joprojām pastāv tradicionālā bibliotēka. Katrai tautai ir savas tradīcijas, un viena no tām ir kultūras mantojuma saglabāšana nacionālajās bibliotēkās. Uz bibliotēku cilvēki nāk, lai *atrastu* sev nepieciešamo *informāciju*, kā arī *atpūstos* no ikdienas, noslēgtos no ārpusaules. Bibliotēka ir *patvērums*. Būdam daudzfunkcionāla iestāde, kas ir atbildīga par saviem lietotājiem/lasītājiem, bibliotēka apzinās sevi un nav bezpersoniska. Savukārt cilvēks, būdam sociāla būtne, kam ir nepieciešama komunikācija, bieži to meklē bibliotēkā.

Bibliotēkai, tāpat kā baznīcai, nav nepieciešama reklāma, tās pastāvēšanu nosaka cilvēku vēlēšanās izziņāt pasauli. Bibliotēka pulcē ap sevi gan tos, kas meklē

palīdzību, kas šaubās, gan tos, kas par sevi ir pārliecināti un vēlas “rakt vēl dziļāk”.

Pastāvošie mitoloģiskie priekšstati par bibliotēku ir šādi (9):

- 1) bibliotēka – rituāla vieta. Bibliotēka paver jaunas bezgalīgas iespējas, tā ir “došanās ceļā”, palīdz atbrīvoties no aizbildniecības, nodrošina iespēju diferenciāciju un īstenošanos;
- 2) bibliotēka – svētvieta. Tā ir sakralizēta. Bibliotēka tiek saistīta ar gaismas pili, šās pils augšāmcelšanos un tās mitoloģisko, vēsturisko un nākotnes nozīmi. Vārds “bibliotēka” ir kļuvis cēls;
- 3) bibliotēka – noslēpums. Tās ir DURVIS, kas ved uz šķēršļu pārvarēšanu vai arī Aizspoguliju;
- 4) bibliotēka – augšupvedēja. Tā ved augšup uz vietu, kur būs iespējams *mierīgi* strādāt (lasīt, meklēt, aplūkot, „raknāties” internetā utt.), kur var piepildīties alkas pēc intimitātes un vēlēšanās būt netraucētam;
- 5) bibliotēka – saskarsmes vieta. Tajā notiek saskarsme ne tikai ar grāmatu, bet arī ar cilvēkiem.

Mūsdienu priekšstatus savos darbos formulējis arī bibliotēku filozofs un bibliotēkzinātnieks S. R. Ranganatans (*Shiyali Ramamrita Ranganathan*, 1892–1972) (13):

- 1) grāmatas ir domātas lietošanai;
- 2) katram lasītājam ir vajadzīga sava grāmata;
- 3) katrai grāmatai ir savs lasītājs;
- 4) ir jātaupa lasītāja laiks;
- 5) bibliotēka ir augošs organisms.

Fenomenoloģijas teorētiskās nostādnes un bibliotēku filozofija

Bibliotēkas pastāv gadsimtiem ilgi. Jau Senajos Austrumos meklējami to pirmsākumi, tās veidojušās antīkajā pasaulē, pastāvējušas viduslaikos, strauji attīstījušās apgaismības laikā. Bibliotēku sistēma pilnveidojās 19. un 20. gadsimtā. Bibliotēkas pastāv arī mūsdienās, aizsākoties informācijas laikmetam. Ar pārliecību mēs varam runāt par bibliotēku kā sociālu fenomenu. Bet kā veidojies šis fenomens, ar ko saistīta tā izcelsme? Atbilde jāmeklē filozofiskajā domāšanā un virzienos.

Fenomenoloģija ir filozofijas mācība par apziņā tvertajām parādībām, viens no izziņas teorijas galvenajiem virzieniem. Vārds *fenomenoloģija* cēlies no vārda *fenomens* (grieķu val. *phainomenon* – *fenomens*), kas burtiskā tulkojumā nozīmē *tas, kas rādās, parādās*.

Fenomens ir

- 1) parādība, kas apziņā atklāj pati sevi;
- 2) sevī noslēgta, pašpietiekama, tālāk neatvasināma garīga apziņas izpausmes forma;
- 3) reta, neparasta, izcila parādība.

Fenomenoloģiju kā jaunu filozofijas virzienu 20. gs. sākumā izstrādāja vācu filozofs **Edmunds Huserls** (*E. Husserl*, 1859–1938). Viņš norādīja, ka objekti mūsu apziņā pastāv tādi, kādi tie mums šķiet, neatkarīgi no tā, vai tiem piemīt vai nepiemīt cita veida esamība. Tāpēc mēs tos varam izpētīt, izmantojot

stingrus likumus un savos spriedumos neņemot vērā objektu iespējamo esamību. Fenomenoloģija pēta objektus tādus, kādi tie mums šķiet (5).

Fenomenoloģijas pamatjautājumu var formulēt šādi: kas ir cilvēka apziņa, kāda ir tās struktūra un tajā veidojušies priekšstati?

Fenomenoloģija pievēršas parādībām jeb fenomeniem kā uztveres objektiem, nevis kā neatkarīgi eksistējošiem faktiem un notikumiem, cenšoties izzināt *kādā veidā cilvēki domā par apkārtējo pasauli un kā viņi to izskaidro*. Pretstatā pozitīvismam fenomenoloģija uzskata, ka realitāte pēc savas būtības ir relatīva (tāda, kas pastāv un mainās atkarīgi no apkārtējiem apstākļiem) un subjektīva.

Parādības fenomenoloģija aplūko ciešā saistībā ar to būtību. Parādībai jeb fenomenam tiek piešķirts būtības statuss, t. i., parādība pati par sevi ir kaut kas vērā ņemams, tai ir sava esamība. *Fenomens sevi atklāj caur sevi pašu*. Tam, ko dzird, redz un pārdzīvo cilvēks, ir sava realitāte (2).

Fenomenoloģija ir pretstats naturāli orientētajām, uz vienkāršu dabas skaidrojumu vērstajām zinātnēm, jo tā interesējas par *cilvēka apziņu* un tās apkārtnē jeb *cilvēka pasaulē notiekošo*. Cilvēka pārdzīvojumu pasaule atšķiras no pasaules ainas, par kuru runā dabaszinātnes. Piemēram, mēs redzam zibeni, bet pērkona grāvienu dzirdam pēc kāda brīža. Pērkona atskanēšana vēlāk ir parādība, jo būtībā zibens uzliesmo un pērkons ducina vienlaikus un mums tikai šķiet, ka grāviens noskan vēlāk. Fenomenoloģija nerunā par pērkona grāviena un zibens saistību no dabaszinātņu viedokļa, bet gan atklāj cilvēka uztverē notiekošo, pērkona grāviena pārdzīvojumu un tā jēgu cilvēka apziņā. Fenomenoloģiski aplūkotā parādība jeb fenomens cilvēku dzīves pasaulē ir nozīmīgs pats par sevi (2).

Fenomenoloģija nepazīst objektus ārpus apziņas, kurus varētu izzināt. Tā ir mācība par apziņas fenomeniem. Mūsu uztvere, fantāzijas tēli un atspoguļojumi, domāšanas akti un izjūtas – tas viss būtībā ir apziņas saturs jeb mūsu pārdzīvojumi.

Fenomenoloģija palīdz saprast, ka ne jau katru priekšmetu var uztvert kā fenomenu. Fenomena rašanos ļoti skaidri parāda gruzīnu filozofs Merabs Mamardašvili: “Nekas nav fenomens. Kaut kas var tikai kļūt par fenomenu. Un tikai ar vienu nosacījumu: ja starp mani un rozi (vai tintnīcu) ir kaut kas noticis. Ja starp mani un priekšmetu nav notikusi tikšanās, tad nav iespējams prasīt, lai es izdzirdētu tā balsi” (6).

Notikums starp cilvēku un priekšmetu būtībā ir priekšmeta jēgas rašanās un aptveršana apziņā. Fenomenoloģiju interesē mūsu apziņas iespējas, nevis no apziņas neatkarīga ār pasaule. Piemēram, ikvienam cilvēkam var veidoties savs priekšstats par bibliotēku. Veidi, kā cilvēki uztver vārda „bibliotēka” nozīmi, var būt ļoti atšķirīgi. Vienu cilvēku bibliotēka saista ar apziņu par to, ka tajā ir iespējams saņemt visus nepieciešamos materiālus darbam vai studijām, bet otrs bibliotēku saistīs ar nepieklājīgu un neviesmīlīgu bibliotēkas garderobisti. Vēl citam nebūs sava priekšstata par bibliotēku, jo viņš savā dzīvē ar to nekad nav saskāries. Līdz ar to jāatzīst, ka nav stingri dotas, ārpus apziņas fiksētas nozīmes „bibliotēka”. Pastāv pati reālā celtne ar tās telpām un iekārtojumu. Taču fenomenoloģija nepievēršas bibliotēkas ēkas arhitektūrai vai iekārtojuma stilam, bet runā par apziņas filozofiju.

Centrālais jēdziens fenomenoloģijā ir *apziņas intencionalitāte*, t. i., vērstība uz objektu, nevis attieksme pret reālu empīrisku objektu ārpus apziņas.

Fenomenoloģija nepazīst empīrisko pieredzi, jo priekšmeti atklāj savu nozīmi mūsu apziņai bez kaut kādas saistības ar pieredzi vai praksi (5).

Galvenās fenomenoloģijas metodes ir *fenomenoloģiskā redukcija* – atteikšanās no spriedumiem par realitāti ārpus subjektīvās pieredzes – un *transcendentālā* (visplašākā, vispārīgākā) *redukcija* – izziņas subjekta kā „tīras” transcendentālas apziņas aplūkošana (5).

Fenomenoloģijā ir svarīgi, kā cilvēks priekšmetu uztver, pārdzīvo, ienes savā saprašanas laukā, ko nozīmē vārdi, kā tie iekļaujas cilvēka dzīves pasaulē. Fenomenoloģija ir *iekšējas pieredzes filozofija*. Mēs iedziļināmies mūsu *pašu radītajā pasaulē*. Mēs paši radām *savu jēgpilno pasauli* un pārdzīvojot atpazīstam to, ieliekam tajā sevi. Pēc E. Huserla domām, nevienam nav aizliegts pēfīt cēloņus un reducēt lietas uz to izcelšanos, kā to dara vairākums zinātņu, taču ar šādu pieeju nevar izsmelt fenomenus to dziļākajā būtībā (2).

Ideja par to, ka **apziņā valda priekšmetiskums**, ir viena no galvenajām fenomenoloģijas tēzēm. Apziņa vienmēr ir *apziņa par kaut ko*, un tā ir vērsta uz *kaut ko*. Noskaidrojot, uz ko ir vērsta apziņa, tiek atbildēts uz jautājumu “kas?”.

Fenomenoloģija vērsas **pret redukcionistisku pieeju**. Redukcionisms nozīmē lietas būtību nesaskatīt pašā lietā, bet reducēt, t. i., attiecināt uz kaut ko citu. Piemēram, ja mēs X pilsētas bibliotēkā esam sastapuši nelaiptu garderobisti, tad nedrīkstam izdarīt secinājumu, ka tāpat mūs uzņems šās pilsētas citās bibliotēkās vai Y pagasta bibliotēkā. Katra bibliotēka ir jāuztver tās pašas esamībā, tās izpausmes ir jāpieņem kā fenomens (parādība, kas pati sevi atklāj). Ja bibliotēkā ir nelaiptns apkalpojošais personāls, tad bibliotēka tāda arī ir. Bibliotēka ir jāsaprot, pamatojoties uz šās bibliotēkas pašas izpausmēm, nevis jāreducē uz neskaitāmām cēloņiem un apstākļiem sakrītībām.

Fenomenoloģija māca jaunu domāšanas veidu – virzīt apziņu tā, lai neapēnotu neviena tēla pašvērtību (2). Tā neļauj, piemēram, bez iedziļināšanās secināt, ka Latvijas valstij nav nekādas jēgas, jo tā ir maza valsts. Latvijai ir pašvērtība, jo tā pastāv un cilvēku dzīves pasaulē tai ir noteikta jēga. Mēs nedrīkstam izdarīt secinājumu, ka maza pagasta bibliotēka ir nevajadzīga, jo tās dokumentu krājums ir neliels. Taču arī šai bibliotēkai ir pašvērtība, tā pastāv, un noteikti pastāv arī cilvēki, kuriem tā ir vajadzīga.

Tālāk atgriezīsimies pie jautājuma par bibliotēkas fenomenu. **Bibliotēka** ir reāls *fenomens*, *pārdomu objekts*, *parādība*, kas jāizprot, lai varētu nešaubīties par tās tiesībām pastāvēt.

Bibliotēka mūsdienās cilvēkiem rada dažādas asociācijas un priekšstatus: vieni bibliotēkā saskata tikai grāmatu krātuvi, otru bibliotēkā saista tikai iespēja izmantot internetu, bet citi bibliotēkas nākotni saredz virtuālā bibliotēkā. Šajos priekšstatos un asociācijās atspoguļojas fenomenoloģiskā cilvēku apziņas un uztveres dažādība, kas balstīta uz katra indivīda personisko pieredzi.

Bibliotēku iespējams aplūkot no dažādiem viedokļiem – kā konkrētu institūciju vai arī kā sociālu fenomenu. Ir jāapzinās *bibliotēka kā sociāls fenomens* ar konkrētu misiju sabiedrībā, kurš nepieciešams sabiedrības attīstībai un kura izzūšana radīs sabiedrībai neapņemamus zaudējumus.

Bibliotēka ir daudzfunkcionāla institūcija, tā ir līdzdalīga sociālajos procesos. Bibliotēka darbojas kā informācijas, kultūras un izglītības iestāde. Ideālā variantā

visām šīm funkcijām harmoniski jāpastāv līdzās. Bibliotēkas fenomenam raksturīgi ir tieši tas, ka bibliotēka nekādos apstākļos nekļūst tikai par informācijas centru, kultūras vai izglītības iestādi, bet organizatoriski apvieno visas nosauktās darbības jomas (16).

Gadsimtu gaitā nemainīgs bijis bibliotēkas mērķis glabāt un nodot tālākām paaudzēm dažādās materiālās formās fiksēto cilvēces radīto informāciju. Bibliotēka kalpo cilvēces atmiņas saglabāšanai. Vācot un glabājot informāciju, tā pilda memoriālo funkciju, dažādu pakalpojumu veidā realizē informācijas pieejamības funkciju, un arvien nozīmīgāka tās darbā kļūst arī informācijas analīzes funkcija (11). Bibliotēkas pastāvēšana ir plašs apziņas darbības lauks ne tikai tās izmantotajiem, bet arī darbiniekiem, jo katrs profesionālis savā apziņā var radīt sev tuvāko un nozīmīgāko bibliotēkas tēlu, tādējādi atrodot sev atbilstošāko darbības jomu.

Kā fenomenu mēs varam aplūkot arī daudzveidīgo un elastīgo bibliotēkas organizāciju. Tajā ir ietverti vairāki savstarpēji saistīti komponenti: priekšstati par bibliotēkas misiju, bibliotēkas būtību, tās eksistences un darbības galvenajiem mērķiem, kurus apzinās visi darbinieki (kuri tiem būtu jāapzinās); no misijas izrietošās organizācijas vērtības; līdzekļi, kuru izmantošana ir pieļaujama, lai sasniegtu bibliotēkas darbības mērķus; savstarpējās attiecības kā bibliotēkas iekšienē, tā sadarbojoties ar citām iestādēm; bibliotēkas vēstures un tradīciju kopšana; jaunu personību informēšana un ieinteresēšana par bibliotēkās atrodamajām vērtībām u. c. (14).

Bibliotēka nav bezpersoniska. Raugoties no cilvēces un sabiedrības attīstības viedokļa, bibliotēkai nav nepieciešami esamības pierādījumi, jo tās pastāvēšanu nodrošina cilvēku vēlme izziņāt pasauli. Tā nav mainījusies visas cilvēces eksistences laikā un ir cilvēces attīstības virzītājspēks.

Nesaraujama ir cilvēku apziņā izveidojusies bibliotēkas saikne ar grāmatu. Tā arī ir kultūras un sociālās vides fenomens – jēgpilna parādība, kas ir nozīmīga cilvēku dzīves pasaulē pati par sevi. Grāmata plašākā nozīmē ir cilvēka darbības un pasaules redzējuma akumulējoša forma, kas pauž attieksmi pret konkrēta laikmeta sabiedrības kultūras procesiem, un arī universāls elements, kas caurvij dažādu sabiedrību kultūru. Grāmatas nozīme skaidrojama ar cilvēces informacionālo atmiņu, ar kuru, kā jau iepriekš minēts, ir saistīta arī bibliotēka (7).

Grāmatu vēsture ir cilvēku garīgās attīstības vēsture. Grāmata vienlaikus ir zināšanu, pieredzes avots un prece. Gadsimtu gaitā grāmata ir kalpojusi trim pamatuzdevumiem:

- izglītības un kultūras politikas realizēšanai;
- zināšanu saglabāšanai (grāmatā ietvertā informācija);
- zināšanu popularizēšanai (grāmatā ietvertās informācijas ietekme uz cilvēka apziņu) (7).

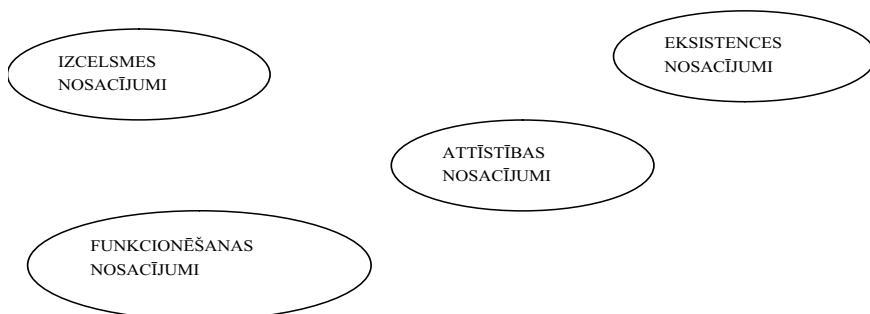
Saistībā ar norādītajiem grāmatas pamatuzdevumiem var atsaukt atmiņā bibliotēkas kā daudzfunkcionālas institūcijas funkcijas un atrast līdzību bibliotēkas un grāmatas kā sociālu parādību pastāvēšanā.

Vēl tikai jāpiebilst, ka fenomenoloģiskais skatījums uz apkārtējo pasauli rosina bibliotēku darba profesionāļus vēl nopietnāk domāt par bibliotēkas veidolu, par to, kā bibliotēku – priekšmetu, parādību – varētu uztvert tās esošie un potenciālie apmeklētāji. Mēs varam izdot jauku krāsainu izdevumu par bibliotēku, regulāri

publicēties presē, runāt par bibliotēku radio un televīzijas raidījumos, taču jāatceras *patiesības mirklis* – brīdis, kad apmeklētājs tieši saskaras ar bibliotēkas realitāti un iegūst savu personisko pieredzi. Līdz ar šo personisko pieredzi, par kuru runā fenomenoloģija, cilvēka apziņā radīsies priekšstats par bibliotēku kā parādību jeb fenomenu. Un uz šo iegūto pieredzi un apziņā izveidotajiem priekšstatiem cilvēks pamatosies savā turpmākajā saskarsmē ar bibliotēku.

Bibliotēkas fenomena izpētes virzieni

Ikviens cilvēks, arī lasītājs jeb lietotājs, vēlas zināt, kā orientēties tagadnē un ko sola nākotne. Orientēšanās sabiedrības norisēs nav tikai notiekošā interpretācija, tā ir paša indivīda zināšanu, prasmju, izjūtu, vēlmju izmaiņu specifiska pieredze. Sabiedrības norisēs reizēm ir grūti orientēties pat tiem, kam nav sveša konceptuāla sociālo procesu apjēgsme. Laiks ir relatīvs, domāšana subjektīva – vai iespējams rast adekvātu attieksmes un prognozēšanas pozīciju? Autore uzdrošinās apgalvot – jā, caur zināšanu un zināšanām, kuras sniedz bibliotēku sistēmās ietvertā un nemitīgi papildinātā cilvēces informacionālā atmiņa, kas visdažādākajās materiālajās formās (papirusi, māla plāksnītes, grāmatas, elektroniskie dokumenti utt.) eksistē bibliotēku telpā jeb bibliotēku sistēmās. Tāpēc izpētei bibliotēka pakļaujama kā sociāla un kultūras parādība jeb fenomens, t. i., pētāma bibliotēkas vēsture, funkcijas, ietekmes sfēras, eksistences jēga un formas – četras nosacījumu grupas (sk. 1. att.):

1. att. **Bibliotēkas eksistences četras nosacījumu grupas.**

For Groups of Conditions of Library Existence.

IZCELSMES NOSACĪJUMI:

- zināšanas kā pirmsākuma impulss;
- zināšanu izmantošanas iespēju nodrošināšana;
- memoriālā funkcija;
- kumulatīvā funkcija;
- komunikatīvā funkcija.

Bibliotēka, tāpat kā valoda un rakstītprasme, ir radusies cilvēces vēstures pirmsākumos. Lai atceramies zīmējumus uz alu sienām – savdabīgus enciklopēdiskus krājumus zināšanu nodošanai ciltsbrāļiem. Lai atceramies Romas impēriju, kur pat pilsētībūvniecības normatīvajos noteikumos līdzās valdības ēkām, veikalniem un pirtīm kā obligāts elements bija ietverta bibliotēka zināšanu izplatīšanai.

Lai atsaucam atmiņā klosterus, kuros līdzās lūgšanu telpām bija iekārtota bibliotēka tekstu pārrakstīšanai un saglabāšanai nākamajām paaudzēm.

Bibliotēka (gr. val. *biblion* – grāmata, *thēkē* – krātuve) sākotnēji ir *telpa* grāmatu (tīstokļu, plāksnīšu, rokraksta grāmatu, vēlāk arī iespiesto grāmatu) glabāšanai, uzkrāšanai (kumulēšanai), vēlāk – *pats grāmatu krājums*. Bibliotēku sistēmā, kas nemitīgi pārdzims, nemitīgi mainīgas ir telplaika dimensijas. Sākotnēji bibliotēka bija telpa ar *KRĀTUVES kultūru*, kam raksturīga vākšana, kolekcionēšana. Krāšanas mānijas izpausme ir savākt ap sevi vērtības un sargāt tās sev. Kumulēšanas kultūra radīja un ietvēra sevī *MEMORIĀLO* kultūru. Memoriālā un kumulatīvā funkcija bija tā, ko sabiedrība vai atsevišķas personības, kuras veidoja bibliotēkas, piešķīra bibliotēkai tās sākotnē – Ašurbanipals Asīrijā, Ptolemajs Ēģiptē, Mediči Itālijā, Jānis Misiņš Latvijā.

Kāpēc bibliotēkas veidojās? Ne jau kādas personības vai sabiedrības grupas iegribu dēļ, bet gan tāpēc, ka bija nepieciešama institūcija, kas pildītu memoriālo, kumulatīvo, komunikatīvo funkciju, apmierinātu vienu, desmit, simt cilvēku vajadzības pēc zināšanām, kalpotu par starpnieci un glabātāju. Sabiedrība kā pašorganizējošs organisms izveidoja sev nepieciešamu iestādi savu vajadzību realizēšanai.

EKSISTENCES NOSACĪJUMI:

- saprāts;
- uztveres diapazons;
- sociālā vide, sabiedrība, personība;
- bibliotekāra personība un ētika;
- racionālais un iracionālais.

Mūsu eksistence vai pasaules kārtība mums lēmusi būt saprātīgiem. Saprāts, kā zināms, paplašina cilvēka aktivitātes amplitūdu abējādi – gan pozitīvā, gan negatīvā aspektā. Bibliotēkas eksistences nosacījums vēstures pirmsākumos un mūsdienās ir cilvēka aktivitātes pozitīvais aspekts – tas, ka cilvēks saprāta attīstībai rada nepieciešamos priekšnoteikumus, veidojot atmiņas krātuvi un izmantojamu resursu avotu ārpus pašas atmiņas – bibliotēku.

Raksturīgs uztveres diapazons ir katram dzīvo būtņu, arī personību kopumam. Mēs aizņemam tādu pasaules nišu, kurai esam visvairāk piemēroti. Mūsu uztvere nosaka bibliotēkas parametrus – grāmatu apdari, informācijas veidolu, strukturējumu, izguves paņēmienus un kvalitāti, tehnisko aprīkojumu, tehnoloģijas, telpisko izkārtojumu utt., lai *mums būtu ērti informāciju uztvert un izmantot*.

Sociālā vide, sabiedrība, personība nosaka informācijas eksistēšanas veidu, formu, saturu. Informācijas pārraidīšanai cilvēks lieto otrās pakāpes zīmju sistēmu. Mēs varam ieraudzīt kodētās zīmju sistēmas aizmetņus arī citu dzīvo būtņu informācijas pārraides un uztveres sistēmās, taču tā ir tikai analogija. Ne putnu, ne vilku bara pastāvēšanu neapdraud ilgmūžīgā materiālā fiksētu zīmju glabātavas, citiem vārdiem – bibliotēkas – trūkums, bet sabiedrības un personības eksistenci gan. To, kas noticis pirms individuālā un kolektīvā (sabiedrības kultūras) saprāta ģenēzes, var vien rekonstruēt mītā. Autoresprāt, bez otrās pakāpes zīmju sistēmas (informācija, kas nav pārmantojama iedzimtības ceļā) un tās pārraides – uztveres mehānisma (kurā ietilpst arī bibliotēka) cilvēka un sociuma eksistence nav iespējama.

Taču līdz ar informacionālās sistēmas attīstīšanos un komplicētības palielināšanos rodas nepieciešamība pēc aizvien vairāk pastarpinātiem tās saglabāšanas un pārraides paņēmieniem. Šīs funkcijas pilda bibliotēka. Bibliotēku pirmsākuma formas (sk. raksta sadaļu “Izcelsmes nosacījumi”) var novērot jau alu zīmējumos, un tādējādi pašas alas varētu saukt par savdabīgām pirmajām cilvēces atmiņas glabātavām.

Iepriekšminētās norises nodrošina bibliotekārs – personība, kas pilda sarežģīto starpnieka funkciju starp zināšanām un zināšanu lietotājiem, kas veic zināšanu sistēmas sakārtošanu, funkcionēšanu un tālāknodošanu. Modernajā sabiedrībā bibliotekārs ir tikpat nozīmīga persona kā senlaikos priesteris savā templī, jo viņam uzticēta misija būt par starpnieku starp gara svētnīcu – grāmatu un personību. Misijas izpratne veidojas no procesa būtības: tas ir uzdevums, kas cilvēkam nenovēršami un noteikti jāveic savā dzīvē. Cilvēkam ir iedzimta tieksme kaut ko izvēlēties, pie kaut kā piederēt, kaut ko realizēt. Visgrūtāk ir izvēlēties to, kas visvairāk izteiktu un apliecinātu personības būtību. Bibliotekārs, kam ir savas misijas apziņa, ir izvēlēties kalpot, palīdzēt, dalīties. Bibliotekārs uzņemas pūles vākt, kārtot, dalīties ar citiem. Poētiski mēs varētu teikt, ka sākumā bija cilvēks, kas izjutis neatvairāmu aicinājumu likt dzīvot nedzīvām lietām (sākotnēji – grāmatām), tās pazīstot, sargājot un ar prieku daloties savā bagātībā ar citiem. Tā ir izveidojusies bibliotekāra profesija – kultūras apgarotība un profesionāla prasme pārvaldīt šo universālo pasauli, kas glabājas bibliotēkā, atbilstoši bibliotēku likumiem un bibliotekārās ētikas uzstādījumiem.

Līdzās bibliotekāram bibliotēka kā fenomens ir nesaraujami saistīta ar grāmatu (arī nosacīto e-grāmatu). Ja grāmatu vispārinot var pieņemt par cilvēces kultūras atmiņas pamatvienību (sīkāk nesadalot zīmju sistēmās) – sava veida kolektīvo smadzeņu atmiņas šūnu, tad bibliotēka nosauicama par šādu pamatvienību kopumu, citiem vārdiem – kolektīvo smadzeņu daļu, kas atbild par atmiņu. Tātad *bibliotēka ir cilvēces radītā informācijas kosmosa sastāvdaļa, kuras pamatuzdevums ir saglabāt un translēt informāciju, kas specifiski fiksēta ilgmūžīgā materiālā ar otrās pakāpes zīmju sistēmas palīdzību. Tādējādi bibliotēku var aplūkot arī kā šīs zīmju sistēmas – grāmatas vai dokumenta metasistēmu*. Bibliotēka pati ir autonoms sakārtots kosmos, taču tas ir sakārtots tādā veidā, lai tajā ietvertais informācijas masīvs/resursi būtu pieejami un izmantojami lielā informācijas kosmosa (globālā tīmekļa) funkcionēšanai un personības vajadzībām. Tas nozīmē, ka līdzās pamatfunkcijai GLABĀŠANA ir svarīgas arī informācijas vākšanas, apstrādes, sistematizācijas un izplatīšanas funkcijas. Taču ar funkcionālo aspektu vien nevar izprast fenomena būtību.

Turpinot aplūkot eksistences nosacījumu racionālo un iracionālo aspektu, jāsecina, ka ikvienam cilvēka darbības fenomenam (arī bibliotēkai) ir racionālā un iracionālā puse. Cilvēka eksistence ir iekārtota racionāli, taču pats cilvēka pastāvēšanas fakts nav racionāli izskaidrojams. Tas, ka kaut kas vispār ir, neatbilst nekādiem ekonomikas nosacījumiem. Esamība kā tāda ir kaut kas ļoti neekonomisks. Tāpat ir arī ar bibliotēku. Ja mēs atbilstoši mūsdienu galējībām uzskatām bibliotēku tikai par funkcionālu iestādi – par kaut ko līdzīgu ūdenstvernei ar krānu, tad mums uz sevi jālūkojas tāpat. Jānosauc sevi par dzīvniekiem, kas slimi ar domāšanu jeb domām. Tas, kas padara cilvēku par cilvēku, nāk no pārcilvēciskās (dievišķās) sfēras. Kā liecina mīti, rakstu zīmes sākotnēji arī bijušas saistītas

ar sakrālo sfēru. Arī bibliotēkas pirmsākumos bija sakrālo institūciju sastāvdaļa. Nav jāatgādina, cik liela nozīme viduslaikos bijusi klostera bibliotēkai. Tāad bibliotēka ir nesaraujami saistīta ar kultūras sfēru, kas, būdama racionālu metožu un sabiedrības iekārtojuma pamats (māju, normatīvu standartu radīšana – un to noārdīšana), arī pati ir racionāla.

Bibliotekāra misija

Misija pirmām kārtām nozīmē to, kas cilvēkam ir jādara ar savu dzīvi. Tāad acīmredzot misija cilvēkam ir kaut kas īpašs – bez misijas nav cilvēka.

Cilvēks atrodas situācijā, kas viņu aicina labprātīgi pakļauties nepieciešamībai. Cilvēks nedara to, kas viņam tiek uzspiests, bet gan to, kas ieteikts. Tāpēc dzīve kļūst par imperatīva realizāciju. No mums ir atkarīgs, vai mēs šo imperatīvu vēlamies realizēt vai ne, vai būsīm uzticīgi savam aicinājumam vai ne. Taču pats aicinājums nav mūsu varā. Tāpēc katra cilvēka dzīvei ir *misija*. Misija ir katram cilvēkam piemītošā apziņa par savu patiesi autentisko esamību, par to, ko viņš ir aicināts piepildīt. Misijas ideja tāpēc ir cilvēciskā stāvokļa konstituējoša sastāvdaļa; bez cilvēka nav arī misijas. Varam šo apgalvojumu arī papildināt – bez misijas nav arī cilvēka.

Profesionālā misija

Dzīvi mēs paši sev nedāvājam, tā mums tiek dota. Mēs atjēdzamies tās vidū, neizprotot, kā un kāpēc. Lai dzīvotu, mums visu laiku kaut kas jādara, citādi draud nāve.

Dzīves shematiskās trajektorijas ir profesijas, arodi jeb eksistences iemītas takas, kas mūsu sabiedrībā jau ir iedibinājušās, noteiktas un noregulētas. Mēs no tām visām izvēlamies vienu, kas būs mūsu pašu, mūsu *curriculum vitae*.

Arodi un profesijas ir sabiedrībai vajadzīgi cilvēku uzdevumu veidi. Viens no šādiem uzdevumiem kopš aptuveni diviem gadsimtiem ir bibliotekāru pienākums. Ikvienai sabiedrībai nepieciešams noteikts skaits ārstu, tiesu ierēdņu, karavīru un arī bibliotekāru – tie ārstē slimos, spriež tiesu, aizsargā savus valsts pilsoņus un panāk, lai tie lasa grāmatas.

Cilvēka misija ir tas, kas cilvēkam jādara, lai cilvēks būtu tas, kas viņš ir, savukārt bibliotekāra misija ir tas, kas jādara bibliotekāram, lai viņš būtu labs bibliotekārs.

Viss teiktas liecina: lai noteiktu bibliotekāra misiju, jāsāk nevis ar cilvēku – šīs profesijas pārstāvi, ar viņa gaumi, īpatnībām un piemērotību darbam, ne arī ar kādu abstraktu ideālu, kas paredz vienreiz un par visām reizēm definēt jēdzienu “bibliotēka”, bet gan ar sociālo nepieciešamību, kam kalpo profesija. Un šī nepieciešamība, tāpat kā viss īsteni cilvēciskais, nav nekas nemainīgs, gluži pretēji, pēc savas būtības tā ir mainīga, nepastāvīga, evolucionizējoša, īsi sakot – vēsturiska.

ATTĪSTĪBAS NOSACĪJUMI:

- rokraksti;
- iespiestās grāmatas;
- e-dokumenti;
- informācijas sakārtošana → izplatīšana → izguve → resursi;
- muzejs + arhīvs + bibliotēka.

Attīstības nosacījumu grupa ir saistīta ar resursu formu, jo tieši tā ietekmē gan bibliotēkas telpu, gan krājumus, gan tehniku un tehnoloģijas, gan koordinācijas un kooperācijas iespējas, gan sistēmveidošanas procesus, gan arī bibliotekāra personības profesionalitāti un viņa ētikas sistēmu.

Noslēgtā bibliotēkas telpa laika pārmaiņās pārkāpj slēgtās telpas robežas, iziet ārpus ierobežojošās platības. Ir sācies bibliotēkas atklātības un attīstības ceļš, kura mērķis ir komunikācija starp personību un zināšanām laikā un telpā, *lietotā-jorientācija, lietotājdraudzīgums*, labuma nodrošināšana sabiedrībai un ikvienam cilvēkam.

Bibliotēku attīstību nosaka gan objektīvi sociālie procesi (informācijas sabiedrības attīstība, informatizācija, digitalizācija un to ietekme uz dzīves stilu, domāšanas stilu dažādību, patērētājsabiedrības veidošanās, mūzizglītība), gan jaunās tehnoloģijas un sistēmas, kuru ieviešana bibliotēkas padarīja par *sakārto-tu* zināšanu bāzēm (informācijas cunami savaldīšanai), par būtiskiem sabiedrības stūrakmeņiem. Pieaugusi arī bibliotēkas krājumu daudzveidība. Tradicionālos izdevumus (grāmatas, periodiku, kuru aizsākumi ir rokraksti un citas senās fiksēšanas formas) papildinājušas kasetes, diski, audio, video, elektroniskie dokumenti, elektroniskās datu bāzes, globālie katalogi. Informācijas aprītē joprojām spilgti iezīmējas *varas* atribūtika – sākot no klosteriem, inkvizīcijas un 2. pasaules kara grāmatu sātiem un beidzot ar mūsdienu “nevēlamo” sacerējumu izņemšanu no bibliotēku aprites.

Attīstās radniecīgu institūciju – **muzeju, arhīvu un bibliotēku integrētās sistēmas**. *veidojas virtuālā telpa un virtuālā bibliotēka*. Informācija ir pieejama tūlīt, jebkurā daudzumā un vietā. Dominē ātrums, ērtums, relevance.

FUNKCIONĒŠANAS NOSACĪJUMI:

- memoriālā funkcija;
- zināšanu organizēšanas funkcija;
- informācijas pieejamības nodrošināšanas funkcija;
- informācijas analīzes funkcija;
- informācijas sistematizācijas funkcija.

Tā kā bibliotēka ir sistēma, kas darbojas, jautājuma izpratnei jāpēta bibliotēkas *funkcijas*. Jāievēro, ka problēma par šīm funkcijām allaž paliks atklāta, jo tās pakāpeniski mainās, transformējas un kārtējās sabiedrības attīstības pārmaiņas radīs kārtējo diskusiju par bibliotēkas ilgtspēju un vietu sabiedrībā.

Funkcijas var apzīmēt gan darbības veidus, gan lomu un uzdevumus – izšķir iekšējās, sistēmveidojošās un ārējās funkcijas. Lai izprastu bibliotēkas funkcijas un misiju, būtiski ir aplūkot iekšsistēmiskās funkcijas, ko varam apzīmēt arī vienkārši ar vārdu „funkcijas”. Ārējās funkcijas parasti sauc par sociālajām, bet lomu apzīmējošās funkcijas – par sabiedrisko uzdevumu.

Bibliotēkas sabiedriskais uzdevums *jeb misija* ir saglabāt un nodot esošajai un nākamajām paaudzēm sociālo (t. i., personības radīto) informāciju, kas fiksēta materiālajos nesējos. Tādējādi bibliotēkas misija ir *būt par cilvēces informacionālo atmiņu*, vākt un glabāt informāciju jeb pildīt *memoriālo funkciju*. Tā laika gaitā nav zudusi (daļēji nodota arhīvam un muzejam), bet ir kļuvusi par palīgfunkciju, dodot vietu iekšsistēmiskajai funkcijai – *dokumentu izmantošanas organizācijas*

funkcijai. Tā savukārt noteikusi ārējo sociālo funkciju – *nodrošināt informācijas pieejamību*. Tieši pieejamība lietotāju vidē tiek uztverta kā bibliotēkas dominējošā funkcija.

Patlaban notiek bibliotēkas dominējošās funkcijas maiņa. Pirmajā vietā izvirzās *informācijas analīzes funkcija* – satura izpratnes, formalizēšanas un sakārtošanas funkcija, kas tiek izmantota sistēmā *personība – bibliotēka – dokuments*. Informācijas analīzes funkcija nav radusies pēkšņi, tās aizsākumi izveidojušies jau bibliotēkas sākotnē, kad dokumentu sakārtošanai veica to satura analīzi un veidoja dažādas klasifikācijas jeb zināšanu sakārtošanas sistēmas. *Sistēmiskums* ir faktors, kura dēļ bibliotēka nav pārvērtusies par noliktavu, kas pilna ar lietošanai nepieejamām zināšanām. Informācijas sakārtošana ir visbūtiskākais priekšnoteikums tās izguvei. Mūsdienu apstākļos šī funkcija attīstās, un tās galvenā iezīme ir nevis pašu dokumentu, bet dokumentu satura sistematizācija. Nākotnes bibliotēkas svarīgāko funkciju nosaka viens kritērijs – tās sabiedriskais uzdevums, kas paliek nemainīgs neatkarīgi no mainīgajām tehnoloģijām un bibliotēku fiziskās eksistences nosacījumiem. Šis kritērijs, misija un funkcija ir *cilvēces informacionālās atmiņas esamības un izmantošanas nodrošināšana*.

Informācijas sabiedrības bibliotēka ir civilizācijas mantojuma glabāšanas un lietošanas sistēma, kurā būtiska nozīme ir informācijas, ideju, informācijas tehnoloģiju, mūžizglītības un identitātes elastīgumam. Šobrīd ir sasniegta robežlīnija, no kuras sākas bibliotēkas jaunā misija – nodarboties ar grāmatu nevis kā ar materiālu objektu, bet kā ar sociālu faktoru.

Apliecinājumu iepriekš teiktajam autore redz Umberto Eko (*U. Eco*) domās par bibliotēku:

„Bibliotēka ir gudrības krātuve, taču nosargāt gudrību tā var, vienīgi liedzot to pat mūkiem. Gudrība nav kā monētas, kuras nemainās pat visnecienīgākajos darījumos, drīzāk tā ir līdzīga greznam tērpam, kas nodilst, valkājot un citu acis kārdinot. Vai tad tieši tā nenotiek arī ar pašām grāmatām, kuru lapas sabirst, krāsas un zeltījums izbalē, ja tās aizskar pārlietu daudzas rokas? ... Kur gan ir glābiņš? Saudzēt grāmatas, tās nelasot un neaizskarot?... Šo brāļu dienas, es prātoju, paiet šīs zemes paradīzē, radot jaunas grāmatas, tādas pašas kā tās, kuras nenovēršami iznīcina laiks... Tātad bibliotēku nevar apdraudēt nekādi pasaulīgi spēki, tātad tā ir dzīva un nemiņīgi atdzimstoša... Bet, ja tā ir dzīva, kāpēc bailīgi liedz savus krājumus tiem, kuri alkst zināšanu? Varbūt atvērtība ir tā, pēc kuras alkst Benes, varbūt tieši pēc tās bija ilgojies Venancijs?” (1, 222.–223. lpp.).

Izmantotie informācijas avoti

1. **Eko, Umberto.** *Rozes vārds*. Rīga : J. Rozes apgāds, 1998. 697, [1] lpp. ISBN 9984-623-07-6.
2. **Huserls, Edmunds.** *Fenomenoloģija*. Tulk. Rihards Kūlis, Aigars Dāboliņš. Rīga : LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2002. 438, [2] lpp. Cilvēks un sabiedrība. ISBN 9984-624-19-6.
3. *Ideju vārdnīca* : domātāji, teorijas un jēdzieni filozofijā, zinātnē, reliģijā, politikā, vēsturē un mākslā. Ovens Adikibi, Bernards Baleins, Elizabete Brejī u. c. Rīga : Zvaigzne ABC, 1999. ix, 659 lpp. ISBN 9984-0466X.
4. **Kants, Imanuels.** *Praktiskā prāta kritika*. Rīga : Zvaigzne, 1988. 191 lpp. : portr. Avots.

5. **Kūle, Maija, Kūlis, Rihards.** *Filosofija* : eksperimentāla mācību grāmata. Rīga : Burtnieks, 1996. 653 lpp. ISBN 9984-9129-6-5.
6. **Mamardašvili, Merabs.** *Domātprieks*. Rīga : Zvaigzne, 1994. 96.lpp.
7. **Ortega, I., Gaset, Hozē.** Bibliotēkāra misija. Tulk. A. Puriņa. *No: Bibliotēkārš un lasītājs*. Rīga, 1991, 104.–125. lpp.
8. **Platons.** *Valsts*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2001. 186, [2] lpp. Avots. ISBN 9984220648.
9. **Šlāpins, Ilmārs.** Mīts par bibliotēku. *Rīgas Laiks*, Nr. 6, 2000, 52.–55. lpp.
10. **Carnap, Rudolph.** *The Logical Structure of the World; Pseudoproblems in Philosophy*. Chicago; La Salle, Illinois : Open Court Publ., 2003. xi, 364 p. Open Court Classics. ISBN 0812695232.
11. **MacDonald, H. Alan.** *Paradigma Lost : the Quest for Informational Ideals in a Jungle of Paradox and Conflict* [tiešsaiste]. Calgary, 1996. [Skatīts 2003. g. 6. janv.] Pieejams: <http://www.ucalgary.ca/~ispage/>
12. **Popper, Karl Raimund.** *Realism and the Aim of Science : from the Postscript to the Logic of Scientific Discovery*. London; New York : Routledge, 1999. xxxix, 420 p. : fig. ISBN 0415084008.
13. **Ranganathan, S. R.** *Five Laws of Library Science*. 2nd ed. [S.l.] : Asia Publishing House, 1994. 240 p.
14. **Багаева, Р. У.** *Организационная культура библиотеки и ее отражение в регламентирующих документах* [tiešsaiste]. [Skatīts 2003. g. 6. janv.] Pieejams: <http://www.gpntb.ru/win/ntb/>
15. **Kuhn, Thomas S.** *Структура научных революций*. Москва : АСТ, 2001. 605, [1] с.
16. **Маркова, Т. Б.** *Библиотека как феномен культуры* [tiešsaiste]. [skatīts 2003. g. 6. janv.] Pieejams: <http://www.antrophology.ru/>

Summary

The article is an attempt to justify the necessity of library's philosophy and its connection with the world view of libraries. The question of the library's place in future society is considered, analyzing the social functions of the library as they relate to the mission of the librarian, collecting and disseminating the collective memory of civilization.

The basic part of the article deals with the phenomenon of the library and the conditions of its existence. Special attention is paid to the peculiarities of the visualization of the library in the consciousness of individual people. The author has attempted to answer several questions: Do we each have our own philosophy of the library, or is there a common one shared by all? Is it necessary for us to exist and to move forward? How do we think about the world in the context of the library? How do we think about the library? What is a librarian, and what is his/her mission in the world?

The librarian embodies the functioning of the library as a bridge between civilization's global memory and every individual in previous centuries up to the present-day information age.

Key words: *library phenomenon, library philosophy, social functions of library, libraries mission, library and society.*

Mutvārdu vēsture kā novadpētniecības informācijas avots un tautas bibliotēku krājuma sastāvdaļa

Oral History as a Source of Information for Local Studies and as a Component of Public Library Collections

Ruta Šenberga

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultāte
Bibliotēkzinātnes un informācijas zinātnes nodaļa
Rīga, Lomonosova iela 1, A korp.
e-pasts: ruta.senberga@lu.lv

Publisko bibliotēku novadpētniecībā jauns darba virziens ir mutvārdu vēstures avotu kolekciju veidošana. Novadpētniecība ir pētījumu joma, kur bieži pietrūkst dokumentāro liecību vai arī tās ir fragmentāras. Tāpēc ļoti noderīgi ir vecākās paaudzes vietējo iedzīvotāju atmiņu stāstījumi un dzīvesstāsti, kas ietver unikālas liecības un pirmreizīgus faktus par novada dabu, vēsturiskiem notikumiem, sabiedriskās un kultūras dzīves norisēm novadā, novadnieku likteņiem. Latvijas tautas bibliotēku uzdevums ir veidot labas kvalitātes mutvārdu vēstures avotu krājumus, kurus varētu izmantot dažādos publiskos pasākumos, skolu mācību un audzināšanas darbā, novada un novadnieku dzimtu vēstures izpētē.

Atslēgvārdi: novadpētniecība; novadpētniecības avoti – mutvārdu vēsture, dzīvesstāsti; mutvārdu vēstures avotu vākšana, analīze, izmantošana bibliotēkās.

Mūsdienās arvien straujāk attīstās novadpētniecība, pieaug tās nozīme sabiedrības dzīvē. Novadpētniecība ir vispusīga sava novada (rajona, pagasta, pilsētas, mikrorajona) pētīšana, ko veic galvenokārt vietējie iedzīvotāji. Galvenie novadpētniecības virzieni ir

- novada dabas un tās bagātību izpēte, dabas aizsardzība,
- novada vēstures un kultūras izpēte, vēstures, kultūras un tehnikas pieminekļu aizsardzība,
- iedzīvotāju demogrāfiskā un etnogrāfiskā izpēte,
- saimniecības sasniegumu izpēte.

Jaunākajā teorētiskajā literatūrā ir izteikta atziņa, ka mūsdienās ir jāstrādā pie *kompleksas* novada izpētes pagātnē, tagadnē un nākotnes perspektīvā (7, 1.–2. lpp.).

Novadpētnieka veikuma vērtība ir atkarīga ne tikai no mūsdienīgas pieejas novadpētniecības satura atklāsmei, bet arī no ieguldījuma nācīgas vēstures izpratnē un interpretācijā. Novada vēstures iepazīšana un izpēte indivīdiem un atsevišķām grupām

- ļauj izjust piederību dzimtajai pusei un lepnumu par to, ceļ pašapziņu;
- palīdz stiprināt saites starp novadniekiem;
- modina interesi par novada nākotni un rada vēlēšanos līdzdarboties tā attīstībā.

Pastiprinātu interesi par pagātni izraisa ģimenes un dzimtu vēstures pētījumi. Arvien vairāk cilvēku vēlas noskaidrot savus senčus, uzzināt iespējami vairāk par viņu dzīvesvietu un laikmetu, kurā tie dzīvojuši.

Pašlaik viens no aktuālākajiem bibliotēku novadpētniecības darba uzdevumiem ir vākt, glabāt un ieviest aprītē *jaunus* novada un dzimtas vēstures izpētes avotus. Pie šādiem avotiem pieder mutvārdu vēsture.

Rakstā aplūkota mutvārdu vēstures avotu nozīme novada un dzimtas vēstures izpētē, to specifika, analīzes un vērtēšanas kritēriji, kā arī interpretācijas problēmas.

Mutvārdu vēstures avotus parasti savāc dažādu nozaru zinātnieki, arhīvu, muzeju un bibliotēku darbinieki, vēstures, ģeogrāfijas un literatūras skolotāji, novadpētnieki. Šo speciālistu rosinātajās un veiktajās intervijās top stāstītāja (autora, teicēja, informanta, respondenta) mutisks stāstījums

- par savu dzīvesgājumu jeb dzīvesstāsts,
- par pārdzīvotajiem pagātnes notikumiem (tā ir mutvārdu vēsture šī jēdziena šaurākajā nozīmē).

Teorijā un praksē grūti un nereti pat neiespējami novilkt stingru robežu starp dzīvesstāstu un mutvārdu vēsturi. Kā atzīst profesors T. Tisenkopfs, jēdzieni “dzīvesstāsts” un “mutvārdu vēsture” literatūrā bieži tiek lietoti kā sinonīmi (11, 2. lpp.). Dzīvesstāsts reti ir vienīgi autora personiskās dzīves atspoguļojums. Parasti stāstītājs tiešāk vai netiešāk vēsta arī par dažādiem pagātnes notikumiem, kuri ietekmējuši viņa likteni, kā arī par saviem tuviniekiem, novadniekiem, likteņbiedriem. Savukārt mutiskās vēstures liecības par aizgājušo laiku nereti papildina arī plašs autobiogrāfiska satura stāstījums. Jēdziens “mutvārdu vēsture” tiek lietots arī kā plašs, komplekss jēdziens, ar to apzīmējot nereglamentētās, neformālās vēstures liecības – vēstules, dienasgrāmatas, atmiņu pierakstus (12, 22. lpp.). Mutvārdu vēstures metodoloģiskie jautājumi vēl diskutējami un tālāk risināmi. Dažādi autori Latvijā un ārzemēs apskatītos jēdzienus interpretē atšķirīgi, diezgan brīvi un nereti arī aprakstoši.

Rakstā jēdziens “mutvārdu vēsture” lietots gan plašākā nozīmē, ar to saprotot ne tikai stāstījumus par pagātnes notikumiem, bet arī dzīvesstāstus, gan šaurākā nozīmē, ar to apzīmējot vienīgi mutiskās liecības par pagātni.

Mutvārdu atmiņas ir viena no vecākajām vēsturisko liecību formām. Eiropā mutvārdu vēstures avotus pētījumos izmantoja līdz pat 19. gs. vidum. Vēlākajos gados pret mutvārdu vēsturiskajām liecībām sāka izturēties skeptiski, apšaubot to ticamību un objektīvo patiesīgumu. Eiropā un ASV mutvārdu vēsture atdzima pēc Otrā pasaules kara. Īpašu popularitāti – arī Latvijā – tā ieguvusi mūsdienās. Lai gan joprojām norisinās diskusijas par mutvārdu vēstures avotu noderīgumu pagātnes izziņāšanā, mūsdienās arvien plašāks speciālistu un interesentu loks nodarbojas ar dzīvesstāstu un citu mutvārdu vēstures liecību vākšanu un pētīšanu.

Mutisko liecību kritiķi un noliedzēji apgalvo, ka cilvēka atmiņa nav nekļūdīga un uz to nevar paļauties, jo nav garantijas iegūt drošu un ticamu informāciju. Taču

daudziem cilvēkiem atmiņa vēl sirmā vecumā ir apbrīnojami laba, un viņi ļoti skaidri atceras faktus, notikumus, ar fotogrāfisku precizitāti spēj raksturot kādreizējo novada ainavu, dažādus objektus u. c. Mutvārdu vēstures aizstāvji atgādina, ka daudzi rakstītie avoti tapuši un top joprojām uz mutisko liecību pamata (piemēram, tiesas protokolos fiksētās aculiecinieku liecības), tomēr pētnieki tos atzīst par ticamiem.

Mutvārdu vēsturnieki pamatoti norāda, ka arī rakstītie avoti nav absolūti drošs un ticams izziņas avots. Gan publikācijās, gan ikdienā sastopamies ar to, ka personas dokumentos – dzimšanas, laulības un miršanas apliecībā, pasē, dažādās izziņās – ir ierakstīti kļūdaini un neprecīzi dati (dažādu iemeslu dēļ kāds tos tīši vai netīši sagrozījis vai arī vienkārši pārrakstījis). Kļūdas ir arī enciklopēdijās, biogrāfiskajās vārdnīcās, zinātniskajās publikācijās, reizēm pat oficiālajos dokumentos.

Mutvārdu vēstures kritiķi norāda, ka vēsturiskās liecības būtiski ietekmē intervētājs ar stāstītāja izvēli, uzdoto jautājumu tematiku un to formulējumu, tendenciozi panākot sev vēlamu rezultātu. Intervētāja ietekme mutvārdu vēstures liecību tapšanā nav noliedzama. Tomēr, kā no stāstītāja iegūt iespējami drošu informāciju, ir vairāk intervēšanas metodikas, nevis mutvārdu vēstures avotu patiesīguma un ticamības jautājums. Arī no arhīvu un citiem pirmavotiem nereti nevar iegūt absolūti drošus un objektīvus datus, jo daudzas dokumentārās liecības ir stipri sagrozītas un falsificētas rakstītāja sociālās un politiskās piederības dēļ. Tas spilgti redzams padomju režīma dokumentos.

Pret mutvārdu vēstures avotiem aizspriedumaini noskaņotie vēsturnieki apgalvo, ka stāstītāja liecības ir hronoloģiski ierobežotas, tās aptver personas dzīves laiku, vidēji apmēram 70 gadu. Dzīve rāda, ka mums trūkst dokumentāro liecību pat par neseno pagātņi (piemēram, par Atmodu, 1991. gada janvāra barikādēm, augusta puču u. c.). Sandra Kalniete – viena no aktīvākajām Latvijas Tautas frontes darbiniecēm, “vēstures melnstrādniece”, kā viņa sevi dēvē, – savas atmiņu grāmatas “Es laužu. Tu lauži. Mēs laužām. Viņi lūza” ievadlappusēs raksta: “Pēc kā vērtēs Atmodu? (...) Īstu vēstures avotu nebūs, jo PSRS – mirstošajā valstī – viss – partijas komitejas lēmumi, statistika, protokoli – bija viltots. (...) Tikai pēc rakstītajiem dokumentiem spriežot par Atmodu, var rasties nepareizs priekšstats par demokratizācijas procesu un to virzošajiem spēkiem, jo daudzas lietas netika teiktas skaļi, taču visiem bija pašsaprotamas. Tas palielina atmiņu nozīmi un padara tās par svarīgu, pat neatvietojamu vēstures avotu. Tikai salīdzinot daudzo aculiecinieku stāstus ar notikumu sadrumstaloto atspoguļojumu tā laika presē un papildinot tos ar neformālo organizāciju un kompartijas oficiālo dokumentu analīzi, ir iespējams tuvoties patiesīgam. Turklāt atmiņu burvība slēpjas notikumu dziļi personīgā skatījumā, jo Atmoda nebija tikai notikumu un faktu virknējums. Atmoda bija dvēseles svētki, kad viss likās iespējams, sasniedzams un tīrs” (4, 8. lpp.). Atmiņas par Atmodu S. Kalnieti pamudinājusi rakstīt grāmatu “Latvijas valsts atjaunošana, 1986–1993” (Rīga, 1998), jo, “kad lasīju nodaļas par Latvijas Tautas fronti, vispirms jutos apmulsusi un tad dziļi saniknota – tik virspusēgi un nepilnīgi šie nesenās pagātnes notikumi bija apviļāti” (4, 8. lpp.). “Apmulsums un niknums ir bijuši ļoti labi dzenuļi, lai tagad mūsu visu guvums būtu viens no pamatīgākajiem, izsvērtākajiem darbiem par apbrīnojamo vēstures spriedi – tautas pašapziņas zvaigžņu stundu. Šajā darbā ar spēcīgu personības zīmogu emocionalitāte iet roku rokā ar asu domas analītiskumu, cieņu pret faktiem, to

nepielūdzamību un paškritisku atklātumu,” – tā S. Kalnietes grāmatu vērtē literatūrkritiķe Ildze Kronta (5, 36. lpp.).

Ir svarīgi apzināties, ka daudzas traģiskas latviešu tautas, dzimtu un atsevišķu indivīdu dzīves lappuses Latvijā, tās novados un svešumā nav dokumentētas vispār vai arī dokumentārās liecības ir iznīcinātas, tāpēc šos notikumus pārdzīvojušo aculiecinieku rakstītie vai mutiskie atmiņu vēstījumi ir vienīgie izziņas avoti.

Atmiņu stāstījumi un dzīvesstāsti dod iespēju izvairīties no dažiem dokumentāro pierakstu trūkumiem. Proti, dokumenti nevar atbildēt uz interesenta uzdotajiem jautājumiem, turpretī cilvēkam var palūgt

- detalizēti raksturot un izskaidrot kādu notikumu, parādību, faktu,
- minēt vēl citus piemērus,
- izskaidrot pretrunas saglabātajās dokumentārajās liecībās.

No vērtīgiem un gudriem vecākās paaudzes cilvēkiem var saņemt atbildes par visām vai ļoti daudzām dzīves jomām.

Mutvārdu vēstures spēks ir cilvēku izjūtas, emocijas, pārdzīvojumi.

Dokumentārie avoti un mutvārdu vēsture nav jāuzskata par pretmetiem. Tie viens otru papildina. Pēdējo 40–50 gadu laikā pasaulē ir nostiprinājusies sapratne, ka mēs vairs nevaram būt atkarīgi vienīgi no rakstītā vārda. Arvien plašāk dzīvesstāstus un mutvārdu vēsturi izmanto dažādu zinātņu pētījumos – psiholoģijā, socioloģijā, antropoloģijā, folkloristikā, valodniecībā, novadpētniecībā un citās zinātņu nozarēs.

Taču, kā atzīmē vēsturnieks A. Ivanovs, “vēstures zinātnē mutvārdu vēsture vēl nav ieņēmusi tai atbilstošu vietu. Tas ir paradokss, jo pats termins “mutvārdu vēsture” norāda uz tās ģenētisko saikni ar vēstures zinātni” (2, 75. lpp.).

Dzīvesstāsti un mutvārdu vēstures liecības ir vērtīgs **novadpētniecības izziņas avots**. Novadpētniecība ir pētījumu joma, kurā bieži pietrūkst dokumentāro liecību vai arī tās ir fragmentāras, nepietiekamas, it īpaši – par laika ritumā pārmainīto un zudušo.

Parasti tikai vecie novadnieki var raksturot

- kādreizējo novada ainavu un skatus,
- apdzīvoto vietu izvietojumu apvidū, māju puduru, bijušo viensētu un atsevišķu ēku plānojumu, to ārējo izskatu,
- zudušos dabas un vēstures pieminekļus.

Viena no jomām, par kuru nav saglabājušās rakstiskās un vizuālās liecības (apraksti, fotogrāfijas, zīmējumi, gleznas, filmas u. c.) vai to ir ļoti maz, ir *novada ainava*. Turklāt šīs liecības parasti ir fragmentāras un nepilnīgi atspoguļo novada veidolu. Apvidus vizuālais izskats ceļotājam rada pirmo, nereti arī palieckamu iespaidu par novadu. Taču apvidus ainava nav tikai braucēja vai kājāmgājēja vērošanas, bet arī novadpētniecības izpētes objekts, jo teritorijas veidola vēsturiskās pārmaiņas ietver vērtīgu informāciju par novada sociālo un ekonomisko dzīvi tuvākā un tālākā pagātnē, par sabiedrības ietekmi uz vidi. V. Hoskins (*W. G. Hoskins*, 1908–1992) – pazīstams novadpētniecības teorētiķis un popularizētājs – ir atzinis, ka Anglijas ainava ir viena no bagātākajām un nozīmīgākajām vēsturiskajām liecībām novada izpētē (9, 224. lpp.).

Latvijas gleznainākie novadi, nozīmīgākie dabas pieminekļi ir iemūžināti fotogrāfijās, gleznās un grafikas darbos, kinohronikās un dokumentālajās filmās, tie

aprakstīti arī daiļdarbos un ceļojumu piezīmēs (piemēram, Pērses ūdenskritums un Pērses ieleja pirms applūdināšanas – viens no skaistākajiem dabas veidojumiem, teiksmainais Staburags u. c.). Taču vairumā gadījumu par mūsu zemes dažādu novadu ainavu, par mežu un ūdeņu bagātībām, pārmaiņām gadu ritumā var pastāstīt vienīgi novadnieki. Piemēram, pagaidām nav pēfīts Daudzeses pagasts, nav publikāciju par tā dabu, vēsturi, saimniecisko, sabiedrisko un kultūras dzīvi, taču vecākās paaudzes daudzesiešu atmiņu stāstījumos ir ļoti interesantas liecības. Īstenā daudzesiete Milda Sama (dzim. 1920.) 2002. gadā savai mazmeitai Ingai Orolai stāstīja:

“ (...) mums bija gara pļava – strēmele tāda, gar lielo mežu mums bija pļava, un gar pašu mežu upīte (Pālupīte) bija tāda neliela. Un tad, kad mans tēvs bija dzīvs – ap divdesmito gadu (...), tad bija daudz zivis tur – visvisādas: līdakas un asari, un raudas – visādas zivis. Tēvs bija liels zvejnieks. Viņš, kā švaks veselībā bija, tad viņš gāja zvejot. Katru dien' tādu [ar uzsva-ru, izteiksmīgi, rāda] kuli nesa mājās. Mamma jau teica: “Tīri tu pats, es viņas netīrīšu. Man viņas jau apnikušas tīrīt – tās zivis.” Un viņam ar' laimējās, viņš katru dien' to kuli nesa, tās zivis mājās. Bet tad valdība atkal izgudroja, ka mežā esot slapjš un ka tā Pālupīte jābagarē. Un tad to Pālupīti izraka. Kā to Pālupīti izraka, ielaida Viesītes upē, tā vairs zivis nevienas – tukša upe.”

I. O. “Vēži arī tur bija?”

M. S. “Vēži nebija. Vēži bija Viesītes upē, bet tagad tie ar' nav neviena vairs – kāda slimība, vai kas viņiem bij', bet Ulmanlaikā, tad vēži bija daudz. Mans krusttēvs – tas jau ķēra vēžus, pakoja kastītēs un lika sūnas pa starpām, un sūtīja uz Rīgu – viņi bija dārgi. Tagad mums nav ne vēžu, ne zivis – nekā” (8, 59.–60. lpp.).

Tagad upe acīmredzot ir piesārņota, jo vēži dzīvo vienīgi tūrā ūdenī.

Latvijas lauku vizuālais veidols (ainava, apdzīvoto vietu izkārtojums un izskats, tūrumu sakoptība vai aizlaistība) būtiski mainījies padomju laikā pēc Otrā pasaules kara. Šīs izmaiņas radīja vienlaidu kolektīvizācija, Latvijai raksturīgo viensētu likvidēšanas politika kolhozu centru izveides vārdā, meliorācija, hidroelektrostaciju (Pļaviņu un Rīgas HES) un citu lielo rūpniecības objektu celtniecība. Plašie, taču nepārdomātie meliorācijas darbi visai bieži nodarīja lielu ļaunumu dabai. Kādreizējo gleznaino mazo upīšu vietā parādījās nepievilcīgi novadgrāvji. Buldozeri līdz ar zemi nolīdzināja simtiem bērzu birztaliņu, tika saspridzināti varenī ozoli, uzarti ļoti daudzi lauku ceļi. Laika gaitā mainījies arī mežu flora un fauna. Novada kādreizējā ainava bieži vien saglabājusies vienīgi veco novada iedzīvotāju atmiņā un reproducējama viņu stāstījumos. Arī daudzu sagrauto, nojaukto, laika zoba bojāto baznīcu, bijušo muižu centru, ciematu, lielāko māju puduru un viensētu veidolu un izvietojumu nereti var raksturot vienīgi vecākās paaudzes novadnieki, jo trūkst fotogrāfiju, celtniecības dokumentācijas, zemes plānu. Ļoti būtiskas pārmaiņas skārušas novadus, kuros tika ierīkotas padomju armijas bāzes, kara lidlauki un poligoni (piemēram, Zvārdes poligons, Jēkabpils tuvumā – lielā kara lidlauka teritorija u. c.). Nojaukto viensētu un māju grupu skaits vietām ir tik liels, ka tikai atsevišķi vietējie ilgdzīvotāji spēj atcerēties to kādreizējos nosaukumus un veidolu. Diemžēl viņi pamazām aiziet mūžībā.

Latvijas novadu vēstures izpēti apgrūtina iznīcinātie, sagrozītie un arī nepieejamie Latvijas jaunākā laika vēstures dokumenti. Par daudzām novada dzīves jomām un parādībām atbildes var saņemt vienīgi no vecajiem cilvēkiem, kuru atmiņa glabā vērtīgu, cīturu nefiksētu informāciju. Nereti tikai vecākās paaudzes vietējie iedzīvotāji – labi novada pazinēji – var atsaukt atmiņā un sniegt unikālas liecības un pirmreizīgus faktus par

- vēsturiskajiem notikumiem novadā tuvākā un tālākā pagātnē,
- daudzām sabiedriskās un kultūras dzīves norisēm,
- dzimtu un atsevišķu cilvēku likteņiem Latvijā un tālu projām no tās.

Agrāko gadu novadpētniecības publikācijās dominē vietu, dažādu objektu – pieminekļu, senu un ievērojamu celtnu apraksti, izveidoti ciltskoki, dažādu faktu apkopojumi. Pēdējā laikā iezīmējusies **jauna pieeja novadpētniecības priekšmeta izpratnē** – tiek uzsvērta nepieciešamība izzināt cilvēku vēsturi (*people's history*), cilvēku likteņus, sabiedriskās aktivitātes, ikdienas sadzīvi (7, 3.–4. lpp.). Līdz ar to nepieciešams uzklaušīt vienkāršo, parasto, ikdienišķo cilvēku balsi, izmantot viņu rakstiskās un mutiskās liecības, ielūkoties ģimenes arhīvā, jo vēstures līdzdalībnieks ir ikviens cilvēks un „vēstures rats” ietekmē katra indivīda dzīvi. Svarīgi ir noskaidrot arī t. s. “mazo vēsturi”, “neofiālo vēsturi”, novadu un dzimtu vēsturi. Tā var būtiski papildināt un bagātināt akadēmisko, oficiālo vēsturi ar jauniem faktiem, kas nav atrodamā tradicionālajos avotos, ar citādu skatījumu uz notikušo un netradicionālu interpretāciju un vērtējumu.

Vērtīgas un interesantas ir atmiņas par kādreizējās saimniekošanas pieredzi (vecajām ūdensdzirnavām, vējdzirnavām, vilnas kārstuvēm u. c.). Latvijas novados vēl joprojām sastopami labi veco amatu pratēji – namdari, galdnieki, kalēji, podnieki, mūrnieki, audēji, pinēji, kas var detalizēti raksturot darbarīkus, darba procesu, amatnieku tradīcijas. Vecākās paaudzes cilvēki, īpaši laukos, daudz var pastāstīt par novadnieku dzīvesveidu, ieražām, tradīcijām.

Ne mazāka nozīme novadpētniecībā ir arī notikumu, faktu interpretācijai, cilvēku pārdzīvojumiem, emocijām, bagātā pieredzē sakņotām atziņām un dzīves gudrībai.

Mūsdienās novadpētniecības un ģeoloģijas pētījumos līdztekus tradicionālajiem avotiem plaši sāk izmantot arī mutvārdu vēstures avotus. Pēdējos gados publicētajos pētījumos par atsevišķiem Latvijas novadiem bez arhīvu materiāliem un attiecīgās literatūras par pirmavotu daudzkārt ir kalpojuši atmiņu stāstījumi. Par to liecina, piemēram, viena no labākajām un vērtīgākajām pēdējo gadu monogrāfijām – Valdas Marijas Šuvcānes “Lībiešu ciems, kura vairs nav” (Rīga, 2002). Būdamā lībiete, lībiešu valodas pratēja un vēsturniece, V. M. Šuvcāne ir uzrakstījusi Ziemeļvidzemes lībiešu un sava dzimtā Lielirbes ciema vēsturi. Nozīmīgu daļu grāmatā ieņem atmiņas, ko autorei stāstījuši dzimtās puses ļaudis – radnieki, vietējie ciemu iedzīvotāji, no kuriem daudzi jau ir aizgājuši aizsaulē. Bagātīgie atmiņu stāstījumi padara vielas izklāstu daudzpusīgāku, pilnīgāku un sniedz daudzās zīmīgas, kolorītas detaļas.

Vācot, analizējot, interpretējot un izmantojot mutvārdu vēstures avotus, ir jāievēro to būtība un īpatnības. Mutvārdu vēstures avots ir specifisks, neparasts un vienreizīgs (2, 77. lpp.). Tam ir trīs galvenās īpatnības.

Pirmā īpatnība – mutvārdu vēstures avots ir vēsturisko notikumu aculiecinieka un dalībnieka *mutisks* stāstījums, kas top intervētāja un stāstītāja sadarbībā.

Mūsdienu tehnoloģijas rada iespēju stāstītāja mutiskos vēstījumus iemūžināt audioierakstā vai videoierakstā. Tas ir ērtākais veids, kā maksimāli pilnīgi un precīzi fiksēt un saglabāt iegūtā avota informatīvo potenciālu.

Stāstījums pēc formas var būt, *pirmkārt, dzīvesstāsts*. Autors brīvi un nepiešpiesti stāsta par savu dzīvesceļu (ideālā variantā – no bērnības līdz mūsdienām). Šādā stāstījumā visspilgtāk izpaužas autora personība. Dzīvesstāsts ir vērtība pati par sevi, tāpat kā ikviens cilvēks ir unikāls. Dzīvesstāsts ir savdabīgs piemineklis cilvēka mūžam un vienlaikus ietver vērtīgu, vienreizīgu informāciju. Tam ir ļoti daudzveidīgas izmantošanas iespējas. Novadnieku dzīvesstāstu kopums veido novada dzīvesstāstu. Tā ir ļoti liela bagātība, neatsverams avots novada vēstures un tagadnes izpētē, liecība nākotnei. Taču bez intervētāja papildjautājumiem stāstītājs, pat ja viņš ir labs novada zinātnājs, var arī nepieminēt atsevišķus novadpētniecībai, arī bibliotēku vēsturei nozīmīgus faktus.

Otrkārt, stāstījums var veidoties *strukturētas intervijas* laikā (labi pārdomāti, loģiski sistematizēti intervētāja jautājumi intervējamam un viņa atbildes). To sauc par dzīves vēsturi (1, 33. lpp.). Šāda intervija dod iespēju mērķtiecīgi iegūt ziņas par kādu tematu, piemēram, savākt iespējami vairāk liecību novada un bibliotēkas vēstures izpētei, personas biogrāfiskās uzziņas izveidošanai. Taču intervētājs var nepajautāt par kaut ko svarīgu, ko stāstītājs zina. *Novadpētniecībā strukturētā intervija* ir noderīga, lai

- uzklāst un fiksētu labu novada zinātāju liecības, kuri nevēlas plašāk stāstīt par savu dzīves gājumu, bet labprāt stāsta par dzimtas puses pagātni,
- ātrāk savāktu un apkopotu liecības par novada pagātni (kopumā vai vienīgi par atsevišķiem jautājumiem – bibliotēkas vēsturi, svarīgiem notikumiem, labi pazīstamiem novada ļaudīm u. tml.), kas nepieciešamas publikācijai, nozīmīgas jubilejas pasākumiem u. c.,
- savāktu mutiskās liecības vienīgi par novada (bibliotēkas, skolas, baznīcas, organizācijas, biedrības u. tml.) vēsturi, ja mutvārdu stāstījumu vākšanas un apstrādes darbietilpīguma un finansiālo līdzekļu trūkuma dēļ bibliotēkai nav iespējams plašāk izvērst mutvārdu vēstures izpētes darbu, veidojot novadnieku dzīvesstāstu kolekciju.

Treškārt, stāstījums pēc formas var būt autora *brīvs vēstījums* (par savu dzīvi, pieredzētajiem un pārdzīvotajiem notikumiem, tuviniekiem un laikabiedriem), *kas mijas ar intervētāja mērķtiecīgiem jautājumiem un atbildēm uz tiem*. Stāstījums var veidoties dažādi atkarībā no intervētāja ieceres (iegūt stāstītāja dzīvesstāstu, iegūt dzīvesstāstu un vienlaikus faktus novada izpētei; savākt galvenokārt informāciju par novada/bibliotēkas vēsturi u. c.), stāstītāja īpatnībām (labs runātājs; samērā nerunīgs, atbild vienīgi uz uzdotajiem jautājumiem, taču par atsevišķiem tematiem stāsta labprāt un plaši). Tādējādi šie stāstījumi ir kaut kas vidējs starp dzīvesstāstu un strukturētu interviju. Novadpētniecībā visvairāk piemērota ir tieši šāda stāstījuma forma, jo tiek iegūts gan novadnieka dzīvesstāsts, gan arī vērtīgas liecības par novada vēsturi kopumā vai arī kādu atsevišķu tās jomu. Ja stāstītājs ir labs runātājs, ieteicams vispirms uzklāst viņa dzīvesstāstu, bet jautājumus par novada vēsturi uzdot pēc tam. Reizēm stāstītāja dzīves gājums tik cieši ir savijies ar novadā, iestādē, organizācijā notikušo, ka nav iespējams un nav arī vajadzīgs nodalīt šīs jomas. Piemēram, ilggadēju skolotāju dzīvesstāstā līdztekus

stāstījumam par viņu darba mūžu ir daudz liecību arī par skolas dzīvi (mācību un audzināšanas darbu, ārpusklases pasākumiem, audzēkņiem, citiem skolotājiem. Šādos gadījumos jautājumus stāstītā papildināšanai un precizēšanai varētu uzdot jau biogrāfiskā stāstījuma laikā kādā piemērotā brīdī, kad stāstītājs ietur pauzi, ja vien tas netraucē viņu risināt aizsākto domu un nepārtrauc stāstījuma plūdumu.

Pašlaik nav reālu iespēju savākt dažādu novadu visu novadnieku dzīvesstāstus (kāda milzīga bagātība un vērtība gan tā būtu!), svarīgi ir vispirms uzklaut ilgdzīvotājus – labus novada zinātājus. Ir jāsteidzas uzklaut un dokumentēt represēto cilvēku traģiskos likteņstāstus. Tāpat arī jācenšas fiksēt liecības, ko par savu mūžu un uzskatiem var sniegt pazīstami novada cilvēki, kuri ir tā gods un lepnums. Tie ir ilggadējie skolotāji, bibliotēku un citu kultūras iestāžu darbinieki, mediķi, bijušie pašvaldības un saimnieciskie darbinieki, tautas talanti un daudzi citi. Svarīgi ir vākt lielo un stipro ģimeņu stāstījumus par dzimtas vēsturi. Taču jebkurā ģimenē būtu ieteicams pierakstīt, fiksēt audioierakstos un videoierakstos vecākās paaudzes liecības par tuvinieku dzīves ceļiem, sakārtot un saglabāt ģimenes arhīva materiālus, veidot ciltskoku. Ja atsevišķas ģimenes vēstures materiāli tiek nodoti atklātībā, tie var kļūt par vērtīgu avotu novada un visas tautas vēstures izpētē. S. Kalniete raksta: “Kad sāku strādāt pie grāmatas (“Ar balles kurpēm Sibīrijas sniegos”. – R. Š.), tad kopā ar vecākiem pārcilājām pieticīgo ģimenes arhīvu. Tajā atradās unikāli dokumenti un vēstules, par kuru esamību laika gaitā pat bija piemirsts. Starp tiem arī maza, zaļgana piezīmju grāmatiņa – mammas dienasgrāmata, kas rakstīta otrreizējā ceļā uz Sibīriju. (..) Pēc ilgas vilcināšanās mamma piekrita dienasgrāmatas fragmentus iekļaut grāmatā. Manis pārliecināta, viņa pārvarēja savu kautrību un saprata, ka dienasgrāmata ir dokuments, kas vairs nepieder tikai viņai, bet vēsturei, jo sniedz autentisku liecību par ļaunumu, kādu komunistiskais režīms nodarījis nevainīgiem cilvēkiem” (3, 207.–208. lpp.).

Otrā mutvārdu vēstures avota īpatnība izpaužas tādējādi, ka stāstījums ir vairāk vai mazāk selektīvs (stāstītājs kaut ko noklusē, nevēlas stāstīt par atsevišķiem notikumiem, cilvēkiem u. c.). Raksturīga dzīvesstāstu un atmiņu iezīme ir subjektīvs notikumu un cilvēku vērtējums, pagājušā atainojums no šīs dienas skatpunkta.

Trešā mutvārdu vēstures avota specifiskā iezīme ir tā, ka avota saturu un kvalitāti ietekmē

- cilvēka atmiņas īpatnības un noturīgums (mūža otrajā pusē daudziem cilvēkiem atmiņa pavājinās, ir grūti atcerēties cilvēku vārdus, vietu nosaukumus, gadskaitļus; atsevišķi notikumi atmiņā ir pabalējuši vai saplūduši kopā);
- stāstītāja raksturs un dzīves uztvere (viens grib atcerēties tikai labo, pat tad, ja dzīve bijusi ļoti smaga; cita atmiņās turpretī ir daudz rūgtuma).

Izmantojot mutvārdu vēstures avotus novadpētniecībā, **galvenais vērtēšanas kritērijs** ir sniegtās *informācijas drošums un ticamība*. Mutvārdu stāstījumi, tāpat kā citi pētījumos izmantotie pirmavoti, var ietvert gan drošas, gan arī apšaubāmas ziņas, tāpēc tās jāsalīdzina un jāpārbauda ar citos – mutiskajos, iespiestajos un elektroniskajos avotos sniegtajām liecībām un faktiem.

Varbūtējās kļūdas un neprecizitātes vēstījumā jācenšas novērst jau intervijas laikā, uzdodot stāstītājam papildjautājumus. Lai kļūdas pamanītu, intervētājam

labi jāzina Latvijas vēsture un ģeogrāfija, novada vēsture, arī latviešu literatūra, māksla. Intervējot represētos, nepieciešamas zināšanas par padomju totalitārā režīma represīvo sistēmu un tās orgānu darbību.

Tā kā mutvārdu vēstures avots top intervētāja un intervējamā sadarbībā, tā **satūra analizē** noskaidrojama abu intervijas dalībnieku loma, attiecības, nostāja. Kaut arī *intervētājs* atbilstoši savai iecerei vada interviju, viņš nedrīkst būt tendenciozs, mēģinot panākt sev vēlamu faktu atlasī un parādību interpretāciju. Tāpēc jāpievērš uzmanība jautājumu formulējumiem (vai jautājumā nav ietverta atbilde), replikām, komentāriem. Jānoskaidro, vai *stāstītājs*

- runā tikai par paša redzēto, piedzīvoto un pārdzīvoto, par to, ko labi atceras (šīs liecības ir vistīcāmākās, vērtīgākās),
- atstāsta no tuviniekiem, radiem, kaimiņiem, paziņām dzirdēto (mazāk drošas, pamatīgāk pārbaudāmas, taču noderīgas liecības),
- atstāsta no publikācijām, radio un televīzijas raidījumiem uzziņāto (novadpētniecības pētījumiem šo informāciju lietderīgāk iegūt no atbilstošajām publikācijām).

Labus stāstītājus nereti pārņem stāstītprīeks, un tiek ļauta vaļa fantāzijai (šie stāstījumi maz noderīgi kā novadpētniecības faktogrāfisko ziņu avots, taču tie parāda novada tautas talantus – lieliskus, aizrautīgus stāstītājus, skaistas un bagātas valodas runātājus, asprāšus).

Stāstījuma analizē noderīgi ir intervijas aprakstā sniegtie *intervētāja paskaidrojumi un novērojumi* par stāstītāju un intervijas norisi (autora izvēle, pirmsinterview saruna ar autoru, tas, vai stāstītājs gatavojies intervijai, intervijas apstākļi un gaisotne, stāstītāja attieksme pret intervētāju un interviju, atklātība, liecību ticamība, atmiņas precizitāte u. c.).

Daudzi mutvārdu vēsturnieki uzskata, ka īstais, patiesais mutvārdu vēstures avots ir vienīgi *mutiskā* liecība, jo pat prasmīgākais un precīzākais runātā teksta atšifrējums nespēj pilnībā atveidot stāstījuma saturu un informatīvo potenciālu. Tādējādi mutisko stāstījumu izpētē tiek ievērotas *mutvārdu izteiksmes īpatnības*: uzsvērumi, balss intonācija, runas temps, pauzes (tās reizēm pasaka vairāk nekā vārdi), emociju izpausmes (asaras, smiekli), videoierakstos – arī žesti, mīmika. Tikai šos aspektus ievērojot, ir iespējams maksimāli precīzi izprast stāstītā saturu un stāstītāja viedokli.

Individuālā dzīvesstāsta fakti pilnībā ir izprotami tikai kontekstā ar laikmetu. Atsevišķa cilvēka, ģimenes, dzimtas, viena novada ļaužu likteņi veido parasto ikdienas cilvēku vēsturi, neoficiālo vēsturi. Tā ir daļa no tautas vēstures.

Pagaidām līdz galam nav atrisināti atsevišķi mutvārdu vēstures teorētiskie jautājumi. Taču pasaulē arvien vairāk teorētiku un praktiķu mutvārdu vēsturi uzskata par aktuālu un perspektīvu darba virzienu. Ir kļuvis skaidrs, ka **mutvārdu vēsturi** kā vienreizīgu un vērtīgu avotu **var izmantot** dažādās jomās un dažādiem mērķiem:

- zinātniskajos pētījumos, arī novadpētniecībā;
- dzimtas vēstures izpētē;
- dažādos publiskajos pasākumos bibliotēkās un muzejos;
- mācību un audzināšanas darbā, pieaugušo pašizglītbā;
- dzīvesstāstu un atmiņu publicēšanā (iespiestā veidā un elektroniski).

Stāstītāja un stāstījumā pieminēto personu aizsardzībai ir noteikti tiesiskie un ētiskie principi, kuri jāievēro kontaktos ar intervējamo personu un stāstījuma tālākā izmantošanā. Visiem, kuri vāc mutiskos stāstījumus, tiek izvirzīta strikta prasība dokumentāri noformēt vienošanos ar autoru, kurā liecības sniedzējs ar savu parakstu apstiprina dzīvesstāsta un atmiņu tālākās izmantošanas noteikumus, paredzot iespēju izmantot materiālu noteiktiem mērķiem, kā arī pēc autora vēlēšanās noteikt zināmus ierobežojumus. Tā, piemēram, ļoti pamatīgi ir izstrādāts Latvijas Okupācijas muzeja videofilmējuma veidlapas teksts vairākos variantos, paredzot iespēju tekstu vēl papildināt ar jauniem nosacījumiem vai precizēt esošos, jo, kā raksta A. Līce, “runa ir par lietām, kas, patvaļīgi interpretētas, var apgānīt mīrušo piemiņu, dziļi ievainot dzīvos un sagrozīt patiesību, kā tas diemžēl bija ar Skaidrītes Gailītes dokumentālo romānu “... un tad ienāca postītājs” dramaturga Raimonda Staprāna lugā “Postītājs”” (6).

Bibliotēku novadpētniecībā mutvārdu vēsture ir jauns, mūsdienīgs un veicināms darba virziens. Latvijas bibliotēkās šis darbs ir pašā aizsākumā, turpretī daudzas ārzemju bibliotēkas veido mutvārdu vēstures kolekcijas un vispusīgi tās izmanto. Ļoti labi mutvārdu vēstures jomā strādā Lielbritānijā. Šajā valstī mutvārdu kolekciju veidošanā aktīvi ir iesaistījušās ne tikai dažādas mutvārdu vēstures organizācijas un biedrības, arhīvi, muzeji, bet arī bibliotēkas. Mutvārdu vēstures darbs bibliotēkās ir pārdomāti un metodiski pareizi organizēts (noteikti tematu un respondentu izvēles kritēriji, izstrādāta intervēšanas, iegūto skaņu ierakstu apstrādes, glabāšanas un izmantošanas metodika). Bibliotēkas arī rūpējas, lai mutvārdu liecībās reģions būtu aptverts gan ģeogrāfiski, gan tematiski. Profesionāli organizētā un veiktā mutvārdu vēstures avotu vākšana dod iespēju iegūt labas kvalitātes dzīvesstāstus un citus mutvārdu vēstījumus, tāpēc savāktos materiālus var izmantot ne tikai bibliotēku un skolu vajadzībām, bet arī pētnieciskajā darbā. Raksturīgi ir tas, ka profesionāļu vadībā strādā daudz iepriekš apmācītu brīvprātīgo palīgu (13, 178.–182. lpp.).

Plānojot mutvārdu vēstures kolekcijas veidošanu, Latvijas bibliotēku darbiniekiem ieteicams

- iepazīties ar novada vēsturiskās attīstības īpatnībām,
- noskaidrot novada vēstures izpētes līmeni un uzdevumus,
- izstrādāt detalizētu intervijās noskaidrojamo jautājumu loku, sagrupēt tos tematiski hronoloģiskos vai hronoloģiski tematiskos blokos (atkarībā no novada īpatnībām un bibliotēkas iecerēm mutvārdu vēstures avotu vākšanā), izceļot nozīmīgākos, aktuālākos tematus,
- sastādīt potenciālo autoru sarakstu.

Par katru personu vēlams

- a) iegūt un atzīmēt galvenos biogrāfiskos datus (dzimšanas gads/aptuvenais vecums, izglītība, īsas ziņas par dzīves un darba pieredzi),
- b) noskaidrot, kādā veidā novadnieks var būt īpaši piemērots mutvārdu vēstures darbā (būtu lietderīgi iegūt viņa dzīvesstāstu, uzzināt, vai viņš ir labs novada zinātājs; aktīvs vietējā kora vai dramatiskā pulciņa dalībnieks 20. gs. 30. gados; represētais, kas kopā ar ģimeni deportēts 1941. gada 14. jūnijā; cilvēks ar ļoti labu atmiņu; lielisks stāstītājs u. tml.).

Svarīgi ir sameklēt cilvēkus, kas paši būtu spējīgi uzrakstīt savu autobiogrāfiju vai atmiņas, rosināt viņus šim darbam un lūgt nodot attiecīgo materiālu kopijas

bibliotēkai novadpētniecības krājuma papildināšanai vai, ja iespējams, arī publicēšanai.

Bibliotēku darbinieki, īpaši laukos, labi pazīst sava novada/mikrorajona iedzīvotājus vai vismaz lasītājus, tāpēc varbūtējo stāstītāju saraksta izveidošana neprasa sevišķi daudz laika un pūļu. Tas palīdz mērķtiecīgāk izvēlēties intervējamos, noteikt tos, kuru liecības jāuzklausā nekavējoties, jo rīt jau var būt par vēlu.

Laiks negaida, laiks steidzina. Mēs jau esam nokavējuši – pārāk daudz vēriņu, gudru un zinošu vēstures liecinieku ir aizgājuši mūžībā, un tāpēc šobrīd vajadzētu steigties savākt vecākās paaudzes liecības. Pēc neilga laika 20. gadsimta liecinieku vairs nebūs. Katru dienu no dzīves aiziet novadu “dzīvās enciklopēdijas”, cilvēki, kuri daudz darījuši novada un tā iedzīvotāju labā. No dzīves šķiras cilvēki, kas padomju un vācu okupācijas laikā izgājuši cauri ciešanu ellei. Pasaule ir nosodījusi hitlerismu, taču nav nosodīts staļinisms un komunisms. Rietumu pasaule joprojām nespēj un arī negrib noticēt padomju genocīdam, oficiālās Krievijas aprindas to noliedz. Taču ir notikuši drausmīgi noziegumi pret cilvēci, no starptautisko tiesību viedokļa tas ir bijis genocīds, kam nav noilguma. Tāpēc ir jāvāc represēto dzīvesstāsti un atmiņas kā vēsturiska liecība un smaga apsūdzība padomju totalitārajam režīmam. Pārdzīvotais ir tik atbaidošs savā necilvēcībā un nežēlībā, ka izdzīvojušie šodien paši brīnās, kā gan to spējuši izciest un palikt dzīvi.

Cilvēku likteņstāsti uzrunā spēcīgāk nekā vēstures grāmatas. Tie aicina neaizmirst vēsturi un ir atgādinājums nākamajām paaudzēm nekad nepieļaut totalitārisma atkārtošanos.

Latvijā gandrīz nav nevienas ģimenes, kas kaut vai netieši nebūtu cietusi no represijām, zaudējusi tuviniekus karā un citās laikmeta kolīzijās. Kopš 20. gs. 80. gadu beigām daudz darīts, lai savāktu, apkopotu un publicētu atmiņas, vēstules, dienasgrāmatas, autobiogrāfijas. Vairums to vēsta par Latvijas iedzīvotāju masveida deportācijām – “šīm lielajām cilvēku iznīcināšanas un pazemošanas akcijām 1941. un 1949. gadā” (5, 36. lpp.). Viens no apjomīgākajiem un vērtīgākajiem darbiem šo izdevumu klāstā ir S. Kalnietes dokumentālās prozas grāmata “Ar balles korpēm Sibīrijas sniegos” (Rīga, 2001), kurā autore stāsta par padomju represijās daudz cietušu un bojā gājušu savas dzimtas locekļu traģiskajiem likteņiem. Tās uzrakstīšanā autore izmantojusi ļoti plašu un daudzveidīgu avotu klāstu (tēva rakstītās atmiņas, vēstules, mātes dienasgrāmatu, fotogrāfijas, sarunas ar tuviniekiem, Latvijas Valsts arhīva un Latvijas Okupācijas muzeja materiālus, grāmatas un rakstus latviešu, krievu, angļu, franču, vācu valodā). Recenzējot S. Kalnietes grāmatu, I. Kronta raksta: “Savu artavu tautas likteņarhīvā ieliek katrs dzīves stāsts, katrs atmiņu pieraksts, gan pats vienkāršākais, gan spilgti talantīgi uzrakstītais, tautas vēsturiskajai apziņai tie vajadzīgi visi. Šajā atmiņu stāstu lielajā dažādībā Sandras Kalnietes grāmatai ir īpaša vieta. Īpaša tādēļ, ka viņa spējusi, izsāpot savu tuvo cilvēku likteņus, ierakstīt tos vēsturē, savienot dzīves stāstu intimitāti un personiskumu ar vēsturiskam vēstījumam piemītošu objektivitāti, faktu, dokumentu novērtējumu. Sandra Kalniete, man šķiet, pavisam noteikti apzinājusies, ka viņai tas jāizdara – piemiņas vārdā ne tikai iztēlē jāredz un jāizstāsta tuvinieku ciešanu ceļi, bet arī jāuzraksta tās Latvijas vēstures lappuses, kurās “visdemokrātiskākā vara pasaulē” necilvēcīgi kropļoja un izdzēsa tūkstošiem dzīvju un dzīvību. Tāpēc arī darbam pievienotas tik bagātīgas atsaucēs, kas precīzē izmantotos avotus,

publikācijas un ieinteresētam lasītājam paver vēl plašāku vēsturisko kopainu. Un arī *Notikumu hronoloģija* – ar uzskatāmu dzimtas likteņu un vēsturiski politisko notikumu sasaisti. (..) Protams, tik pilnīgu objektivitātes pamatojumu nevar gaidīt no katra atmiņu rakstītāja, katra dokumentālās prozas autora. Bet ir ļoti labi, ja kāds var arī tā – dzimtas dzīves stāstu vērst spēcīgā Latvijas vēstures mācību stundā.” (5, 36. lpp.).

Mūsdienās pats svarīgākais ir paspēt uz klausīt visus, kas spēj un grib liecināt, fiksēt audioierakstā vai videoierakstā viņu dzīvesstāstus un atmiņas, paglābt tos no aiziešanas nebūtībā un saglabāt nākotnei. Šo materiālu apstrādē pagaidām varētu aprobežoties ar pašu nepieciešamāko – noformēt vienošanos ar autoru par dokumenta izmantošanu, inventarizēt, izveidot autora aprakstu un izstrādāt arī intervijas aprakstu (tā svarīgākie un darbietilpīgākie elementi ir īsā anotācija un stāstījuma kopsavilkums), kā arī nodrošināt ierakstu saglabāšanu. Kamēr mutvārdu avotu kolekcija ir neliela, šī dokumentācija ir pietiekama, lai ierakstus varētu izmantot praktiskajā un pētnieciskajā darbā. Lai saglabātu ierakstus, vēlams tos kopēt un strādāt ar kopiju, bet oriģinālu saglabāt kā arhīva eksemplāru. Ja bibliotēkai nav iespējams dublēt visus ierakstus, jācenšas nokopēt vismaz vērtīgākos, biežāk lietotos. Tālākos bibliotēkā darba procesus (detalizēta bibliogrāfiskā apraksta izveidošana, klasificēšana, stāstījuma plašāka pārstāsta un/vai nozīmīgāko un interesantāko fragmentu atšifrēšana, ziņu ievadīšana novadpētniecības datu bāzē), kā arī materiālu analīzi un pamatīgāku novērtēšanu varētu atlikt uz vēlāku laiku, kad steidzamākie uzdevumi būs paveikti.

Sadarbojoties ar muzejiem, arhīviem, skolām un pieaicinot brīvprātīgos palīgus (pensionētos izglītības un kultūras darbiniekus, skolotājus un vecāko klašu audzēkņus, novadpētniekus un visus pārējos, kuri jūt atbildību par savas dzimtas, dzimtā novada, latviešu tautas vēstures izpēti), bibliotēkas var izveidot vērtīgas mutvārdu vēstures avotu kolekcijas, kas noder ne tikai bibliotēku un skolu darbā, bet arī paplašina Latvijas un tās novadu nesenās vēstures avotu bāzi un palīdz saglabāt tautas vēsturisko atmiņu.

Izmantotie informācijas avoti

1. **Bela-Krūmiņa, B.** Dzīvesstāsti mutvārdu vēstures skatījumā. *No: Cilvēks. Dzīve. Stāstījums* : rakstu krāj. Rīga, 2002, 30.–37. lpp. ISBN 9984-670-87-X.
2. **Ivanovs, A.** Mutvārdu vēstures avoti – iemiesota atmiņa. *No: Atmiņa kultūrvēsturiskā kontekstā* : starptautiskās konferences materiāli. 2. d. Daugavpils, 2002, 75.–84. lpp. ISBN 9984-14-172-1.
3. **Kalniete, S.** *Ar balles korpēm Sibīrijas sniegos*. Rīga, 2001. 297 lpp. ISBN 9984-635-78-3.
4. **Kalniete, S.** *Es lauzu. Tu lauzi. Mēs lauzām. Viņi lūza*. Rīga, 2000. 479 lpp. ISBN 9984-05-310-5.
5. **Kronta, I.** Piemiņa un vēstures lappuses : piebilde. *Jaunā Gaita*, Nr. 3(230), 2002, sept., 36.–37. lpp. ISSN 0448-9179.
6. **Liče, A.** Stāsts nenoskārstai vajadzībai. *Diena*, Nr. 138, 2003, 14. jūn. ISSN 1407-1290
7. *Local Studies Collection Management*. Ed. by M. Dewe. Aldershot, 2002. 196 p. ISBN 0-566-08365-5.
8. **Orola, I.** *Daudzeses (Daudzevas) novads novadnieku atmiņās un dzīvesstāstos* : bakalaura darbs. Rīga, 2003. 108 lp.

9. *The Oxford Companion to Local and Family History*. Ed. by D. Hey. Oxford, 2002. 517 p. ISBN 0-19-860667-2
10. **Thompson, P.** *The Voice of the Past : Oral History*. 3rd. ed. Oxford, 2000. xiii, 368 p. ISBN 0-19-289317-3
11. **Tisenkopfs, T.** Dzīve un teksts : biogrāfiskā pieeja sociālajās zinātnēs. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. A daļa, Humanitārās zinātnes, Nr. 5, 1993, 1.–8. lpp. ISSN 0868-6556
12. **Zīrnīte, M.** Nacionālās mutvārdu vēstures projekts. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. A daļa, Humanitārās zinātnes, Nr. 12, 1993, 22.–24. lpp. ISSN 0868-6556
13. **Балацкая, Н. М.** Библиотечное краеведение Великобритании на страницах журнала “The Local Studies Librarian”. **В кн.:** *Краеведческая работа современных библиотек*. Санкт-Петербург, 1997, с. 166–207.

Summary

A new trend in local studies librarianship is forming collections of oral history sources. Local studies is a field of research, where very often documentary evidence is missing or is fragmentary. Therefore memories about the past and the life stories of the older generations' inhabitants are of high value. They contain unique evidence and facts about the nature of the district, historical events, processes of the social and cultural life in the district and the fates of the inhabitants. The task of Latvian public libraries is to supply a qualitative collection of oral history sources that could be used in different publicity activities, educational work, research of the district and family history. Therefore it is very important for librarians and volunteers to comprehend the essence and peculiarities of oral history sources, to know the criteria for their evaluation and to carry out interviewing properly.

Key words: *local studies, local studies sources – life stories, reminiscences; interviewing; analysing oral history sources; forming libraries collection.*

Informācijas zinātne

Promocijas un augstskolu studentu pētniecisko darbu autortiesību aizsardzība datu bāzēs un plagiāta novēršana

Dissertations and Theses in Full-text Electronic Databases: Copyright Protection and Plagiarism Prevention Issues

Jānis Kreicbergs

Valsts kase, Smilšu iela 1, Rīga, LV-1919
e-pasts: jkjkjk@inbox.lv

Promocijas un augstskolu studentu pētniecisko darbu pilnteksta datu bāzes kļūst par izplatītu pakalpojumu akadēmiskajā vidē. Tās uzlabo pētniecisko darbu pieejamību un sekmē informācijas un zināšanu izplatību.

Veidojot pilnteksta datu bāzes, ir jāpievērš uzmanība autortiesību aizsardzībai. Autortiesības uz studentu pētnieciskajiem darbiem pieder to autoriem – studentiem, kuri nosaka savu darbu izmantošanas nosacījumus. Esošā likumdošana nenoskaidro akadēmisko un izklaides darbu autortiesību aizsardzību.

Plagiāts ir aktuāla problēma akadēmiskajā vidē, bet pareizi izveidota datu bāzu izmantošanas un aizsardzības sistēma palīdz cīnīties ar šo problēmu.

Atslēgvārdi: autortiesības, plagiāts, pilnteksta datu bāzes, promocijas darbi, pētnieciskie darbi.

Promocijas un studentu pētniecisko darbu autortiesību aizsardzība

Intelektuālā īpašuma un autortiesību aizsardzību sabiedrība sāk uztvert kā ikdienišķu parādību. Tas, cik nopietni sabiedrība izturas pret autortiesībām un to ievērošanu, norāda uz sabiedrības attīstības līmeni. Autortiesību aizsardzība ir saistīta ne tikai ar pirktpēju un labklājību, bet arī ar sabiedrības morāli. Cilvēki pamazām sāk apzināties, ka intelektuālais īpašums ir kāda indivīda darba un pūļu rezultāts, kas ir jārespektē.

Līdz šim bibliotēku elektroniskie katalogi, bibliogrāfiskie rādītāji un citi līdzekļi neradīja īpašas problēmas autortiesību aizsardzībā, jo to objekts bija tikai ziņas par dokumentu. Tās pat veicināja interesi par darbiem. Kad radās iespēja un līdzekļi plašam iedzīvotāju lokam ar globālā tīmekļa starpniecību piekļūt darbu elektroniskajām pilnteksta versijām, situācija strauji mainījās. Līdz šim elektroniskais katalogs ir bijis tikai ceļvedis uz aprakstīto dokumentu, turpretim tagad elektroniskā kataloga un pilnteksta datu bāzes hibrīds ir gan ceļvedis, gan resurss. Tas nozīmē, ka līdz ar bibliogrāfiskajām ziņām ātri un ērti var sameklēt nepieciešamo dokumentu un uzreiz piekļūt tā tekstam.

Šāds risinājums ideālā gadījumā šķiet bibliogrāfijas misijas papildījums un turpinājums. Taču nav jāaizmirst, ka datu bāzē iekļautajiem darbiem ir jānodrošina autortiesību aizsardzība.

Intelektuālā īpašuma aizsardzības noteikšanā var izpausties divas galējības. Vienu galējību raksturo tas, ka autori visu “saturu” aizslēdz un padara nepieejamu. Pat visvienkāršākā darbība, piemēram, grāmatas aizdošana draugam, kļūst par kriminālu pārkāpumu. Otra galējība ir intelektuālā īpašuma koncepcija, kuras pamatā ir vieglums, ar kādu šo “saturu” iespējams kopēt un izplatīt tīklā. Līdz ar to visi tie, kas ir finansiāli atkarīgi no autortiesību aizsardzības sistēmas realizēšanas, ir spiesti meklēt citu veidu, kā nopelnīt sev iztikas līdzekļus.

Ir svarīgi saglabāt līdzsvaru starp autoru, izdevēju un sabiedrības interesēm. Liedzot aizsargātos darbus izņēmuma kārtā izmantot, piemēram, izglītības un pētniecības procesā, zinātnēi un izglītībai tiktu nodarīts būtisks kaitējums. Jāzaglabā iespēja noteiktos gadījumos brīvi piekļūt informācijai, lai autortiesības neradītu monopolu un situāciju nenoteiktu autortiesību īpašnieki. Ja šādas brīvas piekļuves nebūtu elektroniskajā vidē, tas nozīmētu, ka informācijas resursi ir pieejami tikai tiem, kuri var par tiem samaksāt. Līdz ar to sabiedrība polarizētos, un tajā izveidotos ar informāciju bagātie un nabagie slāņi. No otras puses, jāaizstāv autoru un izdevēju intereses saņemot godīgu samaksu par savu ieguldījumu un noteikt sava darba izmantošanas nosacījumus (9).

Autortiesību aizsardzības jautājumus katrā valstī regulē nacionālā likumdošana. Lielākā daļa attīstīto valstu savu likumdošanu cenšas veidot saskaņā ar starptautiskajām tiesību normām, piemēram, 1886. gadā pieņemto “Bernes konvenciju par literāro un mākslas darbu aizsardzību” (Latvija šai konvencijai pievienojās jau pirms 2. pasaules kara – 1937. gadā – un pēc neatkarības atgūšanas – 1995. gadā). Starptautiskā līmenī autortiesību jautājumus koordinē Vispasaules intelektuālā īpašuma organizācija (*WIPO*). Latvija *WIPO* apstiprinātajam līgumam par autortiesībām pievienojās 1996. gadā.

Lai gan pasaulē ir veikts būtisks autortiesību harmonizācijas process, autortiesību likumdošana ir nacionāla, tāpēc dažādu valstu starpā (pat Eiropas Savienības dalībvalstīs) atsevišķos jautājumos pastāv ievērojamas atšķirības (4).

Būtiskie autortiesību noteikumu principi ir līdzīgi, bet nianse var atšķirties. Lai gūtu precīzu priekšstatu, kādi principi un nosacījumi darbojas Latvijā un kā tie ietekmē pilnteksta datu bāzu veidošanu un darbību, nepieciešams atsevišķi apskatīt Latvijas Republikas autortiesību likumdošanu.

Likumdošana

Rakstā analizēti trīs Latvijas Republikas likumi – “Autortiesību likums”, “Augstskolu likums” un likums “Par zinātnisko darbību”, precīzāk – tās likuma daļas un panti, kas ir tematiski saistoši.

Galvenā nozīme, protams, ir “Autortiesību likumam”. Pirms tiek iztirzāti šā likuma panti, ir jāizskaidro būtiskākie likumā lietotie termini:

- **autors** – fiziskā persona, kuras radošās darbības rezultātā radīts konkrēts darbs;
- **darbs** – autora jaunrades rezultāts jebkādā materializētā formā, kā arī publiski izpildīta improvizācija tās izpildījuma brīdī;

- **izziņošana** – darbība, ar kuras palīdzību darbs pirmo reizi kļūst pieejams publikai, neatkarīgi no tās veida;
- **publicēšana** – darbība, ar kuras palīdzību darba eksemplāri ar autora piekrišanu kļūst pieejami sabiedrībai, ievērojot nosacījumu, ka eksemplāru skaits apmierina sabiedrības saprātīgu pieprasījumu atbilstoši šā darba raksturam;
- **publiskošana** – jebkura darbība, ar kuru tieši vai ar attiecīgas tehniskas ierīces palīdzību darbs kļūst pieejams publikai;
- **publiska patapināšana** – autora darba oriģināla vai kopijas izmantošana darbība, ar kuras palīdzību darbs tiek padarīts pieejams uz neierobežotu laiku neierobežotam personu lokam bez mērķa gūt tiešu vai netiešu ekonomisku vai komerciālu labumu;
- **reproducēšana** – darba vienas kopijas vai vairāku kopiju izgatavošana ar jebkuriem līdzekļiem jebkādā formā, arī darba vai tā daļas īslaicīga vai pastāvīga uzglabāšana elektroniskā formā;
- **reprogrāfiskā reproducēšana** – darba oriģināla vai kopiju faksimil-eksemplāru izgatavošana ar jebkura līdzekļa palīdzību fotokopēšanas ceļā, izņemot iespēšanu. Par reprogrāfisko reproducēšanu uzskatāma arī skenēšana vai faksimileksemplāru izgatavošana fotokopēšanas ceļā palielinātā vai samazinātā mērogā (2).

Likumā nav pieminēta darba glabāšana. Studentu pētniecisko darbu sākumā ir iekļauts darba autora paziņojums, ka darbs tiek deponēts noteiktā bibliotēkā. Termins *deponēt* (lat. val. *deponere* – nolikt drošībā) nozīmē nodot glabāšanā, iemaksāt, noguldīt (18). Tātad darbs netiek ne publicēts, ne publiskots. Ar šādu paziņojumu autors norāda, ka viņš pilnvaro bibliotēku glabāt viņa darbu, bet tas, vai bibliotēkai ir tiesības šo darbu piedāvāt bibliotēkas lietotājiem, paliek neskaidrs.

Augstskolu likuma 58. pantā ir norādīts:

- 1) akreditētās bakalaura un maģistra studiju programmas beidzas ar gala pārbaudījumiem, kuru sastāvdaļa ir bakalaura vai maģistra darba izstrādāšana un aizstāvēšana;
- 2) augstākās profesionālās izglītības studijas beidzas ar valsts pārbaudījumiem, kuru sastāvdaļa var būt diplomdarba vai diplomprojekta izstrādāšana un aizstāvēšana;
- 3) pārbaudījumi noris kompleksi, galvenokārt rakstveidā. **Augstskolas uzglabā šos materiālus** (1).

Autortiesību likums nosaka, kādi darbi tiek aizsargāti un kādi ne. Atbilstoši likuma 2. panta 1. daļai autortiesības pieder autoram, tiklīdz darbs ir radīts, neatkarīgi no tā, vai tas ir pabeigts. 2. panta 2. daļā norādīts, ka autortiesības attiecināmas uz literāriem, **zinātnes**, mākslas un citiem šā likuma 4. pantā minētajiem darbiem, arī nepabeiktiem darbiem, neatkarīgi no darba uzdevuma un vērtības, izpaušmes formas vai veida. 4. pantā uzskaitīti aizsargājami darbi:

- 1) literārie darbi (grāmatas, brošūras, runas, datorprogrammas, lekcijas, aicinājumi, ziņojumi, sprediķi un citi līdzīga veida darbi);
- 2) dramatiskie un muzikāli dramatiskie darbi, scenāriji, audiovizuālo darbu literārie projekti;
- 3) horeogrāfiskie darbi un pantomīmas;
- 4) muzikālie darbi ar tekstu vai bez tā;

- 5) audiovizuālie darbi;
- 6) zīmējumi, glezniecības, tēlniecības un grafikas darbi un citi mākslas darbi;
- 7) lietišķās mākslas darbi, dekorācijas un scenogrāfijas darbi;
- 8) dizaina darbi;
- 9) fotogrāfiskie darbi un darbi, kas izpildīti fotogrāfijai līdzīgā veidā;
- 10) celtnu, būvju, arhitektūras darbu skices, meti, projekti un celtnu un būvju risinājumi, citi arhitektūras darinājumi, pilsētbūvniecības darbi un dārzu un parku projekti un risinājumi, kā arī pilnīgi vai daļēji uzceltas būves un realizētie pilsētbūvniecības vai ainavu objekti;
- 11) ģeogrāfiskās kartes, plāni, skices, plastiskie darbi, kas attiecas uz ģeogrāfiju, topogrāfiju un citām zinātnēm;
- 12) citi autoru darbi (2).

6. pantā ir uzskaitīti arī neaizsargājami darbi:

- 1) normatīvie un administratīvie akti, citi valsts un pašvaldību iestāžu izdotie dokumenti un tiesas nolēmumi (likumi, tiesu spriedumi, lēmumi un citi oficiālie dokumenti), kā arī šo tekstu oficiālie tulkojumi;
- 2) valsts apstiprinātie, kā arī starptautiski atzītie oficiālie simboli un zīmes (karogi, ģerboņi, himnas, ordeņi, naudas zīmes u. tml.), kuru lietošanu nosaka atsevišķi normatīvie akti;
- 3) kartes, kuru sagatavošanu un lietošanu nosaka normatīvie akti;
- 4) presē, radio vai televīzijas raidījumos vai citos saziņas līdzekļos sniegtā informācija par dienas jaunumiem, dažādiem faktiem un notikumiem;
- 5) idejas, metodes, procesi un matemātiskās koncepcijas (2).

Autortiesību likuma 2. panta 2. daļā noteikts, ka autortiesības attiecas arī uz zinātnes darbiem. 4. pantā ir plaši uzskaitīti gan literārie, gan mākslas darbi, bet par zinātnes darbiem nekas nav minēts. Mulsinošs ir arī 4. panta 12. punkts – “citi autoru darbi”. Tas rada likuma nepabeigtības iespaidu. Turklāt 6. pantā starp uzskaitītiem neaizsargājamiem darbiem minētas metodes, procesi un matemātiskas koncepcijas. Kā zināms, metodes, procesi un matemātiskas koncepcijas zinātnē ir visai izplatīta parādība. Likuma izstrādātājiem būtu likums jāprecizē, skaidrāk definējot zinātnes darbus.

Bet kas gan ir zinātniska darbība? Likuma “Par zinātnisko darbību” (11) 1. pantā ir teikts, ka zinātniskā darbība ir mērķtiecīga faktu vākšana, sistematizēšana un izskaidrošana nolūkā iegūt jaunas zināšanas par pētāmajām parādībām dabā, apziņas sfērā un sabiedrībā. Tā ietver arī teorētisko priekšstatu pārbaudi, popularizēšanu un sagatavošanu praktiskai izmantošanai.

Atbilstoši likumam “Par zinātnisko darbību” zinātniekam ir ekskluzīvas tiesības uz intelektuālo īpašumu, kas radies viņa zinātniskās darbības rezultātā, ja darba līgumā nav noteikts citādi (8. pants), bet viens no zinātnieka vispārīgajiem pienākumiem ir informēt sabiedrību par savu pētījumu rezultātiem un popularizēt zinātnes sasniegumus un atziņas (6. pants). Informācija par zinātniskajiem pētījumiem, kas finansēti no valsts budžeta, ir atklāta (9. pants).

Zinātnieks šā likuma izpratnē ir fiziska persona, kas veic zinātnisku darbību un kam ir šajā likumā noteiktajā kārtībā iegūta vai apstiprināta zinātniskā kvalifikācija (5. pants). Tā, piemēram, promocijas darbu autori pēc doktorantūras studiju programmas apgūšanas un promocijas darba aizstāvēšanas iegūst doktora zinātnisko grādu, tātad arī zinātnieka statusu.

Portālā “Latvijas autori un viņu darbi” ir skaidrots, ka zinātnisks darbs ir darbs, kurā izmantota zinātniska pieeja. Šo darbu kategorija neietver tikai zinātniska rakstura literārus darbus tradicionālajā Bernes konvencijas izpratnē. Autortiesību izpratnē par zinātniskiem darbiem apzīmē visus darbu veidus, izņemot beletristikas un mākslas darbus. Zinātniski darbi ir darbi par tehnikas jautājumiem, izziņu krājumi, celtņu un būvju risinājumi, kartes un plāni, kas saistīti ar ģeogrāfiju, topogrāfiju un citām zinātnēm. Tomēr autortiesību likumdošana neaizsargā zinātniskus pētījumus un atklājumus rūpniecisku paraugu formā vai izgudrojumus, kas ir jauni un rūpnieciski izmantojami, – tos aizsargā patentu likumdošana (3).

Kā redzams, pieejas, skaidrojumi un avoti ir vairāki, bet vienota precīza skaidrojuma par zinātnisko darbu nav. Tas vēlreiz norāda uz nepieciešamību precizēt šā darba definējumu autortiesību likumā.

Autortiesību īstenošanā piedalās autortiesību subjekti – darba autori, līdzautori, viņu mantinieki un citi autora tiesību pārņēmēji, kuri autortiesības uz darbu īsteno paši vai ar savu pārstāvju starpniecību (Autortiesību likuma 7. pants).

Autortiesību likums arī nosaka autortiesību prezumpciju: persona, kuras vārds vai vispārātzīts pseidonīms ir norādīts uz publiskota vai publicēta darba vai reproducēta darba, uzskatāma par darba autoru, ja nav pierādīts pretējais (8. pants).

Tātad, lai persona apstiprinātu savas autortiesības, tai nav nepieciešams veikt kādas īpašas procedūras. Likumā ir noteikts, ka autortiesību piederības apliecināšanai nav nepieciešama reģistrācija, darba speciāla noformēšana vai kādu citu formalitāšu ievērošana (2. panta 3. daļa).

Diemžēl sabiedrībā ir izplatīts maldīgs priekšstats, ka autortiesības aizsargā tikai tos darbus, uz kuriem atrodama starptautiskā autortiesību zīme ©. Speciālisti iesaka lietot šo zīmi kombinācijā ar savu vārdu un darba publicēšanas gadskaitli, lai pievērstu uzmanību autortiesību ievērošanai. Papildus tam var lietot frāzi “Visas tiesības aizsargātas”. Ja autors vēlas atļaut kādu darbību, kas saistīta ar viņa darbu, to var norādīt: “Atļauts kopēt izglītības mērķiem. Kopijas nav paredzētas pārdošanai” vai “Šī darba vai tā daļas izmantošana vai iekļaušana citā darbā, kas paredzēts komerciāliem mērķiem, ir atļauta tikai pēc saskaņošanas ar autortiesību īpašnieku”.

Jāpiemin, ka autortiesības var piederēt ne tikai autoram, bet arī citai juridiskai vai fiziskai personai. Autortiesību likumā ir nodalītas autora personiskās tiesības un autora mantiskās tiesības. Autora personisko tiesību koncepcija balstās uz autora un viņa radītā darba saistību. Autora personiskās tiesības aizsargā autora personiskās un reputācijas, nevis monetārās vērtības (15).

Autortiesību likuma 14. panta 1. daļā ir noteikts, ka darba autoram ir **neatsavināmas** autora personiskās tiesības uz

- 1) autorību – tiesības tikt atzītam par autoru;
- 2) izlemšanu, vai darbs tiks izziņots un kad tas tiks izziņots;
- 3) darba atsaukšanu – tiesības pieprasīt, lai darba izmantošana tiek pārtraukta, ar noteikumu, ka autors sedz zaudējumus, kas pārtraukšanas dēļ radušies izmantotājiem;
- 4) vārdu – tiesības pieprasīt, lai viņa vārds būtu pienācīgi norādīts visās kopijās un jebkurā ar viņa darbu saistītā publiskā pasākumā vai arī tiktu lietots pseidonīms vai ievērota anonimitāte;

- 5) darba neaizskaramību – tiesības atļaut vai aizliegt izdarīt jebkādus pārveidojumus, grozījumus un papildinājumus gan pašā darbā, gan tā nosaukumā;
- 6) pretdarbību (arī uz vienpusēju atkāpšanos no līguma bez zaudējumu atlīdzināšanas) jebkurai sava darba izkropļošanai, sagrozīšanai vai citādi pārveidošanai, kā arī tādai autora tiesību aizskaršanai, kas var kaitēt autora godam vai cieņai (2).

Neviena no šā panta pirmajā daļā minētajām tiesībām autora dzīves laikā nevar pāriet citai personai (14. panta 2. daļa).

Likuma 15. pants nosaka autora mantiskās tiesības. Panta 1. daļā norādīts, ka autoram attiecībā uz sava darba izmantošanu ir šādas izņēmuma tiesības:

- 1) publiskot darbu;
- 2) reproducēt darbu;
- 3) izplatīt darbu;
- 4) iznomāt vai publiski patapināt darba oriģinālus vai kopijas;
- 5) padarīt darbu pieejamu publikai pa vadiem vai citādi individuāli izraudzītā vietā un individuāli izraudzītā laikā (2).

Autoram ir tiesības izmantot savu darbu jebkādā veidā, atļaut vai aizliegt tā izmantošanu, saņemt atlīdzību par atļauju izmantot savu darbu un par darba izmantošanu, izņemot likumā paredzētos gadījumus (15. panta 4. daļa).

Citiem autora tiesību pārņēmējiem (arī juridiskām personām) var pāriet tikai šā likuma 15. panta 1., 2. un 3. daļā noteiktās tiesības (16. panta 2. daļa).

Likums nosaka autora mantisko tiesību ierobežošanas principus. Autora darba izmantošana bez atļaujas un bez atlīdzības nedrīkst būt pretrunā ar autora darba normālas izmantošanas noteikumiem un nepamatoti ierobežot autora likumīgās intereses vai radīt viņam zaudējumus. Šaubu gadījumā ir pieņemams, ka autora tiesības uz darba izmantošanu vai atlīdzības saņemšanu nav ierobežotas (18. panta 2. un 3. daļa).

Lai autortiesības nekļūtu par ko līdzīgu monopolam un tiktu nodrošināta darba izmantošana bez autora piekrišanas un atlīdzības, likuma 19. pantā uzskaitīti īpaši izņēmuma gadījumi, piemēram:

- 1) autortiesības nav uzskatāmas par pārkāptām, ja bez autora piekrišanas, bet samaksājot viņam taisnīgu atlīdzību, publicēts darbs tiek izmantots publiskai patapināšanai (19. panta 2. daļa);
- 2) obligāti norādot izmantotā darba nosaukumu un autora vārdu, kā arī ievērojot šā likuma 14. panta un 18. panta otrās daļas noteikumus, atļauts reproducēt publiskotus darbus citātu veidā zinātniskos, pētnieciskos, polemiskos, kritiskos un informatīvos nolūkos citēšanas mērķim atbilstošā apjomā (20. panta 1. daļa);
- 3) obligāti norādot izmantotā darba nosaukumu un autora vārdu, kā arī ievērojot šā likuma 18. panta otrās daļas noteikumus, atļauts izziņotus vai publicētus darbus vai to fragmentus izmantot izglītības standartiem atbilstošās mācību grāmatās (..) un tamlīdzīgi, kas tiek speciāli radīti un izmantoti izglītības un pētniecības iestādēs nepastarpinātā mācību un pētniecības procesā to darbības mērķim atbilstošā apjomā nekomerciālos nolūkos;

- 4) ievērojot šā likuma 18. panta otrās daļas noteikumus, ikvienai bibliotēkai vai arhīvam atļauts nekomerciālos nolūkos reprogrāfiski reproducēt vienu darba kopiju, ja šāda kopija izgatavota, lai nosargātu īpaši vērtīgu darbu (..), turklāt nav iespējams šādu kopiju iegūt citā pieņemamā veidā (2).

Izlasot šos izņēmuma gadījumus, uzmanību saista vairāki likumā lietotie vārdi un frāzes:

- 1) taisnīga atlīdzība – jēdziens “taisnīgs” var būt strīdīgs jautājums. Ministru kabinets 2004. gada 27. aprīlī ir pieņēmis noteikumus Nr. 444 “Noteikumi par publisko patapinājumu”, kuros noteikta atlīdzības aprēķināšanas kārtība attiecībā uz valsts un pašvaldību bibliotēkām, atlīdzības izmaksāšana, sadale un citi ar patapinājumu saistīti jautājumi;
- 2) mērķim atbilstošs apjoms – šo kārtējo diskutējamo jautājumu, ja pusēm ir atšķirīgi viedokļi un nepiekāpīga nostāja, var izlemt tikai tiesa. Pat ļoti īsus darba fragmentus var uzskatīt par tādiem, kuru izmantošana bez atļaujas pārkāpj nosacījumu par atbilstošu apjomu (22);
- 3) “un tamlīdzīgi” – šī 21. panta frāze šķiet pavisam mulsinoša, likumam neatbilstoša, jo nav īsti skaidrs, ko likumdevējs ar to ir vēlējis pateikt.

Visos pārējos gadījumos (neskaitot likumā noteiktos izņēmumus) aizsargāta darba izmantošana ir jāsaskaņo ar autortiesību subjektu. Likumā noteikts, ka darba izmantotājiem, lai tie iegūtu darba izmantošanas tiesības, attiecībā uz katru darba izmantošanas veidu un katru darba izmantošanas reizi jāsaņem autortiesību subjekta atļauja. Autortiesību subjekta atļauja tiek izsniegta gan licences līguma, gan licences veidā. Darba izmantotājam pirms darba izmantošanas jānoslēdz licences līgums vai jāsaņem darba izmantošanas licence (40. pants).

Licences līgums ir līgums, ar kuru viena puse – autortiesību subjekts – dod atļauju otrai pusei – darba izmantotājam – izmantot darbu un nosaka darba izmantošanas veidu, abām pusēm vienojoties par izmantošanas noteikumiem, atlīdzības lielumu, tās izmaksāšanas kārtību un termiņu. Licences līgumā var paredzēt, ka licencē tiek piešķirtas tiesības darbu izmantot vienā vai vairākos norādītajos veidos, kā arī tiesības nodot licenci trešajām personām (sublicence). Attiecīgās tiesības var nodot pilnībā vai daļēji (41. pants).

Licence ir atļauja izmantot attiecīgo darbu tādā veidā un ar tādiem noteikumiem, kādi norādīti licencē. Ir vienkāršā licence, izņēmuma licence un vispārējā licence:

- vienkāršā licence dod licences saņēmējam tiesības veikt tajā norādītās darbības vienlaikus ar autoru vai citām personām, kuras arī saņēmušas vai saņems attiecīgo licenci;
- izņēmuma licence dod tiesības veikt tajā norādītās darbības vienīgi licences saņēmējam;
- vispārējo licenci izsniedz autoru mantisko tiesību kolektīvā pārvaldījuma organizācija, un šī licence dod tiesības izmantot visu to autoru darbus, kurus pārstāv šī organizācija (42. pants).

Autortiesības būtībā ir privātas tiesības. Autors var izlemt, kā atļaut izmantot savu darbu, kā aizsargāt savas autortiesības, noteikt, vai viņš izsniegs licenci darba izmantošanai un kam to izsniegs. Licencē var ietvert dažādus autora mantisko tiesību izmantošanas nosacījumus un termiņus. Tā ir rakstiska vienošanās starp autortiesību īpašnieku un lietotāju (22).

Autortiesību pārkāpumi un aizsardzība

Lai gan autortiesības tiek aizsargātas ar likumu, cilvēki ir turpinājuši tās pārkāpt, un var teikt, ka arī turpinās to darīt. Pirātisms ir un paliek problēma visā pasaulē, gan tur, kur autortiesības ir nepietiekami aizsargātas, gan tur, kur tās ir pārāk stingri aizsargātas. Turklāt pēdējos gadu desmitos informācijas tehnoloģijas ir ienākušas ikdienas dzīvē un atvieglojušas materiālu kopēšanu pat nejaušos gadījumos (4).

Ar autortiesībām aizsargātu darbu digitalizācija paver daudzas iespējas lietotājiem – galvenokārt iespēju viegli piekļūt šiem darbiem. Taču tiem, kam pieder autortiesības, tas nozīmē gan iespējas, gan risku. Izmantojot digitalizāciju, var ātri izplatīt dokumentus datortīklos, palielināt to izplatību un uzlabot pieejamību, kā arī rast jaunus “tirgus”, bet, no otras puses, pastāv nesankcionētas izmantošanas risks (14).

Autortiesību likumā ir noteikts, ka par autortiesību un blakustiesību pārkāpumu uzskatāma darbība, ar kuru tiek aizskartas autortiesību vai blakustiesību subjekta personiskās vai mantiskās tiesības, arī aizsargājamo objektu fiksācija, to publicēšana, publiskošana, reproducēšana, izplatīšana jebkādā veidā bez tiesību subjekta piekrišanas (68. panta 1. daļa).

Pastāv divi autortiesību pārkāpumu veidi. Viens no tiem ir pirātisms – teksta vai cita veida darba, it īpaši videomateriālu un skaņu ierakstu nelikumīga tīrāzēšana un tirgošana. Otrs pārkāpuma veids ir plaģiāts. Tas izpaužas cita darba izdošanā par savējo un publicēšanā ar savu vārdu, resp. autorības zagšanā un autora personisko tiesību pārkāpšanā.

Potenciāls risinājums digitālā pirātisma novēršanai ir “digitālo tiesību pārvaldības” (*digital rights management*) tehnoloģiju un infrastruktūras attīstība. Jēdziens “digitālo tiesību pārvaldība” burtiskā tulkojumā ne vienmēr īsti atbilst tajā ietvertu vārdu nozīmei. Šo procesu pareizāk būtu saukt par “piekļuves atļaujas realizēšanu”. Lietotājam saturs tiek piegādāts tādā formā, kādā tehnoloģijas nodrošina iepriekš definētu satura piekļuves un izmantošanas noteikumu ievērošanu. Saturs tiek “iepakots” drošā digitālā “konteinerā”, un lietotājs to var atvērt tikai ar noteiktu pieeju “atslēgu”, noteiktā vietā utt. Piemēram, ja saturs ir teksta dokuments, tehnoloģija var atļaut to tikai lasīt uz ekrāna, bet aizliegt izdrukāt (vai arī “izgriezt”, “kopēt” un “ielīmēt”).

Vienkāršākie “digitālo tiesību pārvaldības” mehānismi ir piekļuve ar apstiprinātu lietotāja vārdu un paroli (4).

Digitālo tiesību pārvaldības sistēmā (DTPS) tiek izmantotas vairākas metodes un risinājumi, piemēram:

- 1) dokumentu izplatīšanas drošības un kontroles metodes – objektu šifrēšanas un atšifrēšanas metodes, lai novērstu nesankcionētu izmantošanu, objektu izcelsmes un to autentiskuma pārbaude, autortiesību paziņojuma pievienošana objektam un slēptās informācijas “iešūšana” objektā (marķēšana un elektroniskās ūdenszīmes), lai šo informāciju varētu izmantot piederības noteikšanai;
- 2) novērošanas un reģistrēšanas tehnoloģijas, kuras palīdz kontrolēt piekļuvi, lietotāja identifikāciju un autorizāciju, uzskaita lietošanu, un, ja nepieciešams, piesūta rēķinu par saņemto pakalpojumu;

3) drošas maksājumu un norēķinu sistēmas shēma, ko var realizēt ar dažādām metodēm – kredītkartēm, institūciju vai privātajiem lietojumkontiem, elektroniskajiem norēķiniem. Dokumenti un objekti parasti atrodas uz izdevēja/īpašnieka servera, bet globālā tīmekļa norēķinu sistēma, pieņemot lietotāja reģistrāciju, autorizāciju un kredīta pārbaudi, ļauj lietotājam piekļūt saturam (14).

DTPS attīstība var radīt zināmas problēmas:

- 1) no lietotāja viedokļa DTPS ir kompleksa sistēma, kuras reģistrācija un parolu mehānisms ir piesaistīti apmaksas sistēmai, kas darbojas pēc principa “maksā par katru reizi”. Dažādi (īpaši elektroniskie) maksājumi var radīt lietotājos atturīgu attieksmi. Tā kā digitālo tiesību pārvaldības sistēmas ieviešanai ir nepieciešami noteikti līdzekļi un resursi, tās piemērošana attaisnojas būtiska un vērtīga satura izmantošanas kontrolei;
- 2) DTPS nav tā projektēta, lai atbilstu autortiesību izņēmuma gadījumiem, piemēram, attiecībā uz darba izmantošanu citēšanai atbilstošā apjomā (14).

Atvērtā pieeja zinātniskajiem un pētnieciskajiem darbiem

Autori vienmēr pastāv iespēja ļaut citiem brīvi izmantot viņu darbus. Tomēr tam var būt nevēlamas sekas – citi cilvēki darbus var izmantot arī tā, kā autori to nevēlas (piemēram, komerciālos nolūkos). Tāpēc autori parasti saglabā noteiktu kontroli pār saviem darbiem.

Autors var aizstāvēt savas personiskās un mantiskās tiesības, norādot sava darba izmantošanas nosacījumus (piemēram, izglītības un zinātniskiem mērķiem). Tādējādi šos darbus var brīvi lietot, nepārkāpjot autora tiesības.

Darba brīva izplatīšana gan parasti nesniedz tūlītēju finansiālu ieguvumu. Sākumā publicēšanās dod iespēju padarīt savu vārdu pazīstamu un paust citiem savus uzskatus. Jo vairāk darbs izplatās, jo tas kļūst vērtīgāks, un šo parādību parasti ir grūti novērtēt finansiālajā ziņā (4).

Atšķirībā no citiem autoriem pētnieki parasti gūst savus ienākumus nevis no savu pētījumu pārdošanas, bet no zinātniskā efekta, kādu rada pētījums – cik tas ir lasīts, citēts un izmantots par pamatu jauniem pētījumiem (8).

Lai gan tiesības prasīt samaksu par darba izmantošanu ir noteiktas autortiesību likumdošanā, zinātnē un izglītībā šī samaksa ir uzskatāma par pieejamības un līdz ar to arī zinātniskā efekta barjeru. Tā kā vairums institūciju nevar atļauties apmaksāt piekļuves maksu labākajiem (un arī attiecīgi dārgākajiem) pētnieciskajiem žurnāliem un to datu bāzēm, daudzi pētījumi paliek nepieejami un tādējādi zaudē savu ietekmi un nesniedz ieguldījumu zinātnes progresā. Pieejas maksa lielā mērā ir arī veids, kā izdevējs atgūst publicēšanas izdevumus un veido peļņu (8).

Ārvalstīs popularitāti gūst atvērto arhīvu projekti. Tos veido gan kādas institūcijas ietvaros, gan arī nozares, valsts vai pat starptautiskā mērogā. Šie projekti ir savdabīgs protests pret izdevēju organizācijām, kuras izdod zinātniskos žurnālus un uztur žurnālu maksas datu bāzes. Atvērto arhīvu mērķis ir izveidot infrastruktūru, kurā zinātnieki, pētnieki, studenti un citas personas varētu “ieguldīt” savu intelektuālo īpašumu un pretī saņemt brīvu pieeju citu radītajai informācijai.

Atvērto arhīvu “zelta likums” paredz, ka tad, ja katrs no mums savu darbu darīs cita cilvēka labā, ieguvēji būs visi. Dots devējam atdodas (8).

Ja darbi tiek piedāvāti bez pieejas maksas, aktuāla vairs nav pirātisma problēma. Tomēr saglabājas plaģiāta iespēja. Tāpēc šādos arhīvos iekļautajos darbos ir norādīts, ka darba autoram ir tiesības būt atzītam un norādītam kā darba autoram un ka darbs ir atzīstams par viņa darbu. Tādējādi tiek saglabātas autora personiskās tiesības.

Zinātniskos un pētnieciskos darbus autortiesību aspektā var aplūkot arī no cita skatpunkta.

Pastāvošā autortiesību likumdošana paredz vienādus principus un nosacījumus gan akadēmiskiem pētījumiem, gan komerciāliem mērķiem radītiem mākslas darbiem. Taču akadēmiskie pētījumi atšķiras no darbiem, kuri radīti izklaides industrijai, ar vairākām iezīmēm.

1. Zinātniskie darbi ir kumulatīvi. Katrs zinātnisks pētījums pēc būtības ir kā ķēdes posms zinātnes progresā. Zinātnes “ēka” tiek būvēta uz pamatiem, kurus ir ielikušas iepriekšējās zinātnieku paaudzes. Zinātnisks darbs atšķirībā no mūzikas vai kino ir vairāk uz faktiem bāzēts darbs, nevis iztēles un fantāzijas auglis. Pie zinātniskiem darbiem bieži vien strādā vairāki pētnieki un zinātnieki vai pat to grupas. Augstskolu studentu pētījumi parasti top darbu vadītāju uzraudzībā un ar viņu palīdzību.
2. Vairumā gadījumu zinātne ir institucionāls “pasākums”. Zinātniskos pētījumus ļoti bieži finansē valsts vai publiskie fondi – gan tieši stipendiju veidā, gan netieši ar infrastruktūras atbalstu. Vairumā gadījumu pētnieki saņem atalgojumu par savu akadēmisko darbību. Turklāt disertācijas un citi pētījumi ir daļa no tās akadēmiskās institūcijas intelektuālā mantojuma, kurā darbs ir veidots. Mūzikas, kino un citās izklaides industrijas jomās pastāv cita struktūra un principi.
3. Zinātnisko darbu aizsardzības centrā jābūt autora personisko tiesību aizsardzībai – autorības atzīšanai un atpazīšanai, nevis ekonomisko ienākumu gaidīšanai. Zinātnē atalgojumam jābalstās uz atzinību un citām intelektuālām kategorijām, nevis ekonomiskām vērtībām.
4. Studentu pētnieciskie darbi bieži vien paliek nepublicēti. Tā kā šie darbi pastāv tikai dažos eksemplāros, pieejamība tiem ir ierobežota un tie pilnvērtīgi neiekļaujas zinātniskās komunikācijas “apritē”.
5. Publiskās aizstāvēšanas tradīcija netieši norāda, ka pašam darbam arī jābūt publiski pieejamam (20).

Studenta pētnieciskais darbs tiek radīts kā daļa no uzdevuma, lai iegūtu akadēmisko grādu. Neskatoties uz to, studenta ziņā paliek iespēja izlemt jautājumus par sava darba publicēšanu, patentēšanu vai autortiesību aizsardzību, noteikt, kādā veidā un vai tas vispār tiks darīts. Augstskolai nav autortiesību uz studentu darbiem, tā var tos izmantot tikai akadēmiskai recenzēšanai un novērtēšanai akadēmiskā grāda iegūšanai, un to veic kompetents augstskolas personāls. Students ir autortiesību īpašnieks, kas izlemj jautājumus par darba kopiju izgatavošanu un atļauju tās kopēt (10).

Pārpratumi un mīti par autortiesībām ir ļoti dažādi.

1. Viss ir kārtībā, jo darbs iecerēts izglītības mērķiem.
2. Es šo materiālu pārveidoju, un tagad tas ir mans.
3. Viss ir kārtībā, jo es nokopēju tikai mazu “gabaliņu”:
 - svarīga ir kvantitāte un kvalitāte attiecībā pret visu darbu,
 - svarīgs ir mērķis.

4. Autora pieminēšana atļauju.
5. Autora pieminēšana ir brīva reklāma.
6. Izmantotajā darbā nav norādīts, ka to aizsargā autortiesības.
7. Tas ir globālajā tīmeklī, tātad to var lietot bez atļaujas (12).

Plaģiāta problēma

Plaģiāts ir izplatīta problēma akadēmiskajā vidē, jo studentu un reizēm pat docētāju vidū atrodas indivīdi, kuri izmanto citu cilvēku radītos darbus, uzdodot tos par savējiem. No autortiesību viedokļa tas uzskatāms par autora personisko tiesību rupju pārkāpšanu.

Promocijas un augstskolu studentu pētniecisko darbu pilnteksta datu bāze var šķist ideāls līdzeklis, lai bez īpašas piepūles sagatavotu plaģiātu. Tas negatīvi ietekmē daudzu cilvēku attieksmi pret savu darbu publicēšanu pilnteksta datu bāzēs. Šie cilvēki vairumā gadījumu pat neprasa par savu darbu publicēšanu un izmantošanu atlīdzību – viņi ir gatavi piedāvāt savus pētījumus par brīvu, lai veicinātu izglītības un zinātnes attīstību. Viņiem ir viena pamatota prasība – tikt atzītiem par savu darbu autoriem un to pienācīgi norādīt visur, kur viņu darbus izmanto. Darbi tiek “ziedoti” izglītībai un zinātnei nekomerciālai izmantošanai. Ir arī gadījumi, kad atsevišķu autorības zagļu rīcības dēļ potenciālie darbu “ziedotāji” savus darbus patur pie sevis.

Pētījumi gandrīz nav iedomājami bez plaša izmantoto informācijas avotu saraksta. Visu dzīvi mēs mācāmies un izmantojam citu cilvēku uzkrāto pieredzi un zināšanas. Izglītībā un zinātnē katrs jauns pētījums un atklājums balstās uz iepriekšējo paaudžu ieguldījumu. Atšķirību starp patstāvīgu pētījumu un plaģiātu nosaka tas, ka plaģiāta radītājs izveido tekstu no citu autoru darbu fragmentiem, nenorādot īstos autorus, turklāt nemaz neiedziļinoties pētāmajā problēmā, neveicot patstāvīgu informācijas analīzi un izvirzot savus secinājumus. Reizēm var konstatēt, ka teksts ir vienkārši pārkopēts.

Plaģiāta maskēšanai parasti tiek lietotas šādas metodes:

- atsevišķu vai specifisku vārdu aizstāšana;
- noformējuma mainīšana;
- papildināšana ar atsevišķiem vārdiem vai teikumiem;
- virsrakstu mainīšana;
- teikumu pārfrāzēšana;
- atsevišķu rindkopu izņemšana;
- rindkopu pārkārtošana;
- vārdu nomainīšana ar sinonīmiem (piemēram, internets, globālais tīmeklis, WWW, Web) (21).

Dažādās valstīs plaģiāta problēmas var atšķirties – galvenokārt valodas, valsts lieluma un iedzīvotāju skaita dēļ. Pamanīt plaģiātu Latvijā ir daudz reižu vieglāk nekā, piemēram, ASV vai Krievijā, kur ir liels skaits lielpilsētu ar daudzām pētniecības iestādēm un augstskolām, un tāpēc pārzināt visas jaunās publikācijas un pētījumus ir ļoti grūti un plaģiatoriem ir mazāks risks tikt pamanītiem.

Liela nozīme ir valodai. Angļu un krievu valodu ikdienā lieto miljoniem cilvēku, pie kuriem jāpieskaita arī tie, kas labi pārzina šīs valodas kā svešvalodas. Tas ievērojami palielina iespējas izmantot angļu vai krievu valodā rakstītos darbus

zināšanu paplašināšanā un pētniecībā – tos lasa gan tie, kuriem attiecīgā valoda ir dzimtā valoda, gan tie, kuri prot valodu kā svešvalodu. Var teikt, ka šīs abas valodas līdz ar to izplatību ir ideāli piemērotas globālā tīmekļa videi. Pieaug angļu un krievu valodā sarakstīto darbu lietotāju skaits, starp šiem lietotājiem ir arī plaģiatori. Viņiem Latvijā ir daudz izdevīgāk realizēt plaģiātu no angļu vai krievu valodā sarakstīta darba nekā no darba latviešu valodā, jo, pirmkārt, pārtulkojot tekstu, tas iegūst citu izteiksmes veidu un ir mazāk līdzīgs oriģinālam. Otrkārt, ja Latvijā kāds “nozog” ārzemju autora darbu un to pārtulko latviski, tad ir maz ticams, ka autors spēs pamanīt sava darba plaģiātu. Treškārt, tepat Latvijā plaģiātu ir grūti pamanīt, jo nav iespējams pārzināt visu angļiski vai krieviski rakstošo autoru darbus. Plaģiāts no latviešu valodā sarakstīta darba ir daudz riskantāks – noslēgtajā nozares vidē, kurā strādājošie speciālisti cits citu vairāk vai mazāk pazīst un labi pārzina jaunākās publikācijas, “zādzību” var ātri pamanīt pats autors vai personas, kas labi pazīst šo darbu.

Plaģiatori dara savu darbu, paļaujoties uz savu pārliecību, ka viņi netiks pieķerti. Retumis kāds riskē iesniegt plaģiātu tam pašam augstskolas pasniedzējam, kuram ir iesniegts arī oriģināls. Plaģiāti parasti tiek iesniegti citās augstskolās un citiem pasniedzējiem.

Kā uzlabot cīņu pret plaģiātu un palielināt iespēju to atklāt? Pētniecisko darbu pilnteksta datu bāze, no vienas puses, ir veids, kā negodīgie studenti var iegūt materiālus saviem (ne)darbiem, tomēr, no otras puses, datu bāze mazina plaģiāta izplatību vismaz vienas augstskolas robežās. Publicējot darbu datu bāzē, to lasa daudz vairāk lietotāju nekā tradicionālajā formātā. Tas nozīmē, ka ir daudz lielāka iespējamība, ka plaģiāts tiks pamanīts. Pieņemot, ka studentu vidū plaģiāts ir izplatīts, studentu darbu pilnteksta datu bāze kombinācijā ar plaģiāta atklāšanas datorprogrammu var būt ļoti efektīvs veids, kā izskaust plaģiātu vismaz pētnieciskajos darbos.

Cīņai ar plaģiātu tiek radītas īpašas datorprogrammas (piemēram, *Turnitin*, *Copy Catch*, *EVE2* u. c.), kas palīdz atklāt tā pazīmes analizējamajos dokumentos. Šīs programmas veic savu uzdevumu pēc salīdzināšanas principa. Pārbaudot aizdomīgo darbu, programma to salīdzina ar noteiktās datu bāzēs vai globālajā tīmeklī pieejamiem dokumentiem. Ja darbs tiešām ir bijis nokopēts, ekrānā paralēli tiek attēlots oriģinālais dokuments un plaģiāts, izceļot vienādās frāzes, procentuāli norādot teksta sakritību vai līdzības pakāpi, oriģināla URL (vienotais resursu vietrādīs) adresi (globālā tīmekļa avota gadījumā).

Vienkāršāks, bet mazāk efektīvs veids, kā meklēt iespējamā plaģiāta patieso izcelsmi, ir globālā tīmekļa meklēšanas rīku (piemēram, www.google.lv vai www.siets.lv) izmantošana. Jāņem vērā, ka meklēšanas pieprasījumā parasti var izmantot tikai 3 vai 4 vārdus, turklāt nav garantijas, ka meklējamā frāze tiks atrasta. Šī metode var attaisnoties, ja ir pārliecība, ka aizdomīgā frāze vai teikums kaut kur ir lasīts vai dzirdēts.

Plaģiāta noteikšanai ar datorprogrammas palīdzību ir 4 posmi:

- 1) lai sāktu analizēt darbu, ir nepieciešama bāze, ar kuru aizdomīgo darbu salīdzināt. Tā var būt pētniecisko darbu pilnteksta datu bāze. Pirmkārt, datu bāze ietver darbus elektroniskā formā, un tādējādi programmai ir iespējams meklēt tajos vienādās vai līdzīgās pazīmes. Otrkārt, datu bāze ietver darbus,

- kurus plaģiāta radītāji būtu varējuši izmantot. Tas nozīmē, ka datu bāzes saturs nosacīti tiek aizsargāts no plaģiatoriem, jo viņi apzinās, ka viņu darbi tiks salīdzināti ar oriģināliem;
- 2) aizdomīgjie darbi tiek salīdzināti. Automatizēta datorprogramma palīdz pārbaudīt visus, ne tikai aizdomīgos darbus. Uzdevumu veic dators, tāpēc iespējams apstrādāt lielu daudzumu informācijas. Programma meklē esošajā datu bāzē vienādus vai līdzīgus elementus – teikumus, frāzes, rindkopas utt. Ir programmas, kas palīdz salīdzināt gan ar iekšējiem resursiem, gan globālā tīmekļa resursiem vai resursiem ārējās datu bāzēs. Latvijā šis risinājums nebūtu tik piemērots kā angļiski runājošajās valstīs, jo globālajā tīmeklī informācijas latviešu valodā ir daudzārt mazāk nekā angļu valodā;
 - 3) konstatētais potenciālais plaģiāts tiek rūpīgi pārbaudīts vēlreiz, lai plaģiāta faktu apstiprinātu. Plaģiāts ir nopietns pārkāpums, it īpaši akadēmiskajā vidē, tāpēc, pirms kāds tiek vainots plaģiātā, šī pārbaude ir obligāta. Aizdomīgo darbu vēlreiz salīdzina ar oriģinālu, un to dara īpaša komisija, kurā var iesaistīt docētājus, oriģinālā darba autoru un citus speciālistus;
 - 4) ja plaģiāta fakts apstiprināts, tiek veikti tālākie pasākumi atbilstoši augstskolā vai normatīvajos aktos un likumdošanā noteiktajai kārtībai (21).

Secinājumi

Lai arī Latvijas autortiesību likumā zinātniskie darbi ir tikai pieminēti un nav precīzāk raksturoti un paskaidroti, zinātnisko darbu autoru autortiesību aizsardzība ir paredzēta. Problēmas rada zinātniskā darba raksturojums un precizējums likumdošanā. Bez šās problēmas Autortiesību likumā ir vēl vairāki trūkumi – “atvērtais” autortiesību likuma 12. pants un daudzi neskaidri formulējumi.

Autortiesību pārkāpšana, pat nejauša, elektroniskajā vidē ir kļuvusi ļoti izplatīta. Pie autortiesību pārkāpumiem pieder arī pirātisms un plaģiāts. Pirātisms ir teksta vai cita veida darba nelikumīga tīrāžošana un pārdošana, bet plaģiāts izpaužas sveša darba uzdošanā par savējo, tātad īstā autora personisko tiesību pārkāpšanā. Cīņā pret autortiesību pārkāpumiem elektroniskajā vidē palīdz digitālo tiesību pārvaldības tehnoloģijas. Kontrolētā izmantošana ir viens no galvenajiem plaģiāta novēršanas veidiem mūsdienās, kaut arī tai ir savi trūkumi.

Speciālisti par atbilstošāku akadēmiskajai videi uzskata darbu labprātīgu ieviešanu atvērtajos arhīvos. Tajos ietvertie darbi ir brīvi pieejami ar nosacījumu, ka tiek ievērotas autoru personiskās tiesības.

Zinātnisko un pētniecisko darbu specifika ir atšķirīga no izklaides industrijai radīto darbu iezīmēm. Zinātniskie darbi ir zinātnes progresa ķēdes posmi, tie veidoti, balstoties uz iepriekšējo paaudžu darbiem, un savukārt kalpo par pamatu jauniem pētījumiem. Zinātnē autorības atzīšana ir svarīgāka par pētījuma ekonomiskajiem rezultātiem. Attiecībā uz zinātniskajiem darbiem autortiesību aizsardzības sistēmā būtu nepieciešams veidot citu pieeju, panākot šo darbu lielāku pieejamību zinātnes un izglītības mērķiem.

Plaģiāts ir autora personisko tiesību pārkāpums. Lai gan akadēmiskajā vidē plaģiāts ir uzskatāms par ļoti smagu pārkāpumu, tas bieži vērojams studentu un dažkārt pat docētāju darbos.

Plaģiatoriem pilnteksta datu bāzes var likties ērts veids, kā iegūt kvalitatīvu informāciju un to ietvert savā darbā. Taču pastāv liels risks, ka oriģinālo tekstu kāds var būt redzējis. Turklāt studentu darbu pilnteksta datu bāze nodrošina daudz lielāku lietotāju skaitu, un līdz ar to palielinās iespēja, ka plaģiātā kāds var atrazit oriģinālo darbu. To apzinās arī plaģiāta veidotāji. Plaģiāta atklāšanai tiek lietotas īpaši veidotas plaģiāta atklāšanas datorprogrammas, kuras aizdomīgo darbu salīdzina ar norādīto informācijas masīvu – publikācijām globālajā tīmeklī vai konkrētas datubāzes saturu.

Izmantojot informācijas tehnoloģijas un informācijas izplatīšanas iespējas, var efektīvi cīnīties pret plaģiatoriem, kuriem tieši iepriekšminētās tehnoloģijas sākotnēji ir devušas plašas iespējas informācijas iegūšanā.

Promocijas un augstskolu studentu pētniecisko darbu pilnteksta datubāžu veidošanā būtu jāņem vērā vairāki būtiski nosacījumi: studentu autortiesību ievērošana, atvērto arhīvu idejas popularizēšana un kompleksas sistēmas izveidošana plaģiāta novēršanai.

Izmantotie informācijas avoti

1. Augstskolu likums : [pieņemts LR Saeimā 1995. g. 2. novembrī, spēkā no 1995. g. 1. decembra]. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 179, 1995, 17. nov., 2.–3. lpp.
2. Autortiesību likums : [pieņemts LR Saeimā 2000. g. 6. aprīlī, spēkā no 2000. g. 11. maija]. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 148/150, 2000, 27. apr., 2.–3. lpp.
3. *Autortiesību vārdnīciņa* [tiešsaiste]. [B.v.] : autornet.lv, 2005 [skatīts 28.03.2005.]. Pieejams: <http://www.autornet.lv/tiesibas/vardnica>
4. **Bide, M.** *Open Archives and Intellectual Property: Incomptiabile World Views* [tiešsaiste]. Bath : University of Bath, 2002 [skatīts 22.10.2004.]. Pieejams: http://www.oaforum.org/otherfiles/oa_f_d42_cser1_bide.pdf
5. *CopyCatch Gold* [tiešsaiste]. [B.v. : b.i., b.g.] [skatīts 28.03.2005.]. Pieejams: <http://www.copycatchgold.com>
6. **Culwin, F., Lancaster, T.** *A Review of Electronic Services for Plagiarism Detection in Student Submissions* [tiešsaiste]. [London : South Bank University, 2000] [skatīts 28.03.2005.]. Pieejams: <http://www.ics.ltsn.ac.uk/pub/conf2000/Papers/culwin.htm>
7. *EVE2 Plagiarism Detection System* [tiešsaiste]. [B.v.] : Canexus, [b.g.] [skatīts 28.03.2005.]. Pieejams: <http://www.canexus.com/eve/index.shtml>
8. **Harnad, S.** *For Whom the Gate Tolls? : How and Why to Free the Refereed Research Literature Online Through Author/Institution Self-archiving, Now* [tiešsaiste]. Southampton : University of Southampton, [b.g.] [skatīts 22.10.2004.]. Pieejams: <http://www.cogsci.soton.ac.uk/~harnad>
9. *Intellectual Property: an Association of Research Libraries Statement of Principles* [tiešsaiste]. [B.v.] : Association of research libraries, 1994 [skatīts 28.03.2005.]. Pieejams: <http://www.arl.org/scomm/copyright/principles>
10. *An Interpretation of the University of Calgary's Intellectual Property Policy for Graduate Students Prepared by the Faculty of Graduate Studies and Research Policy Committee* [tiešsaiste]. Calgary : University of Calgary, 1994 [skatīts 28.03.2005.]. Pieejams: http://www.ucalgary.ca/UofC/research/html/policies/ipp_notes.html
11. *Likums "Par zinātnisko darbību"* [tiešsaiste]. [B.v.] : Latvijas Vēstnesis, [b.g.] [skatīts 22.10.2004.]. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=66549>
12. **McMillan, G.** *Copyright Practical Applications* [tiešsaiste]. [B.v.] : Virginia Tech, [b.g.] [skatīts 28.03.2005.]. Pieejams: <http://scholar.lib.vt.edu/copyright/Cright4FutureProfs.ppt>

13. *Projekts "Noteikumi par plaģiātismu LU Sociālo zinātņu fakultātē"* [tiešsaiste]. Rīga : politika.lv, 2002 [skatīts 22.10.2004.]. Pieejams: <http://www.politika.lv/index.php?id=102915&lang=lv>
14. **Ramsden, A.** *Copyright Management Technologies : the Key to Unlocking Digital Works?* [tiešsaiste]. [B.v.] : Ariadne, [1997] [skatīts 28.03.2005.]. Pieejams: <http://www.ariadne.ac.uk/issue10/copyright/>
15. **Rosenblatt, B.** *Moral Rights Basics* [tiešsaiste]. Harvard : Harvard Law School, 1998 [skatīts 28.03.2005.]. Pieejams: <http://cyber.law.harvard.edu/property/library/moralprimer.html>
16. **Seadle, M.** Copyright in the Networked World : Moral Rights. *Library Hi Tech*, Vol. 20, Nr. 1, 2002, p. 124–127. ISSN 0737-8831.
17. **Seadle, M.** Why a Copyright Column? *Library Hi Tech*, Vol. 17, Nr. 1, 1999, p. 121–125. ISSN 0737-8831.
18. *Svešvārdu vārdnīca*. Jura Baldunčika redakcijā; red. Aldis Lauzis. [Rīga] : Jumava, 1999. 879 lpp. ISBN 9984-05-266-4.
19. *Turnitin : Plagiarism Prevention* [tiešsaiste]. [B.v.] : iParadigms, 2005 [skatīts 28.03.2005.]. Pieejams: http://www.turnitin.com/static/products_services/plagiarism_prevention.html
20. **Urs, Shalini R.** Copyright, Academic Research and Libraries: Balancing the Rights of Stakeholders in the Digital Age. *Program: Electronic Library and Information Systems*, Vol. 38, Nr. 3, 2004, p. 201–207. ISSN 0033-0337.
21. *The Use of Electronic Tools to Support Plagiarism Detection* [tiešsaiste]. [B.v.] : University of Leeds, [b.g.] [skatīts 28.03.2005.]. Pieejams: <http://www.comp.leeds.ac.uk/hannah/CandIT/plagiarism.html>
22. *What is Copyright?* [tiešsaiste]. [B.v.] : The UK Patent Office, [b.g.] [skatīts 28.03.2005.]. Pieejams: <http://www.intellectual-property.gov.uk/std/faq/copyright/index.htm>

Summary

Electronic dissertation and thesis full-text databases available via the internet open new opportunities for students and scholars to access academic library services on and off campus. Essential benefits of such databases are extended availability of research information, unlocked intellectual property, information procession and search tools and electronic storage of the dissertations and theses.

Copyright protection is a rather weak point in digitalization projects. Despite the considerable role of the university in the process of the student's academic development, copyright on dissertations and theses belongs to the author (student). Existing copyright law doesn't provide a separate approach to academic works and entertaining creations.

Another problem in the academic environment is plagiarism. Electronic full-text databases may seem to be ideal sources for plagiarism. Geographical and language aspects considerably affect plagiarism peculiarities. Well-organized access policy to these databases in combination with electronic plagiarism tracing tools eliminates this risk.

Key words: *copyright, plagiarism, full-text databases, dissertation and thesis, research information, academic works.*

Informācijas kvalitatīva organizēšana bibliotēku elektroniskajos katalogos

Qualitative Organizing of Information in Library Electronic Catalogs

Baiba Mūze

Latvijas Universitāte

Sociālo zinātņu fakultāte

Bibliotēkzinātnes un informācijas zinātnes nodaļa

Lomonosova iela 1A, Rīga, LV-1019

e-pasts: Baiba.Muze@lu.lv

Rakstā ir aplūkoti bibliotēku elektroniskie katalogi, kas uzskatāmi par nozīmīgu elementu informācijas sabiedrībā, lai lietotāji varētu izgūt informāciju un radīt jaunas zināšanas. Tiek argumentēta informācijas organizēšanas principu un kvalitātes ietekme uz kataloga izmantošanas iespējām un raksturotas katalogizācijas teorijas pamatlicēju A. Panici, Č. Katera, S. Lubecka koncepcijas un mūsdienu nozīmīgākais pētījums “Funkcionālās prasības bibliogrāfiskajiem ierakstiem”, kas izvirza jaunu entītiju-attiecību metadatu¹ modeli informācijas avotu apstrādei digitālajā vidē. Elektronisko katalogu lietošanas vērtības un kvalitātes noteikšana aplūkota ekonomikas teoriju aspektā.

Atslēgvārdi: informācijas organizēšana; katalogizācija; bibliotēku elektroniskie katalogi; kvalitāte; funkcionālās prasības bibliogrāfiskajiem ierakstiem; katalogizācija ekonomisko jēdzienu kontekstā; katalogs kā vērtība.

Pārejā uz informācijas sabiedrību bibliotēku uzdevums ir piedāvāt jaunus un kvalitatīvus informācijas pakalpojumus, lai sabiedrībai radītu priekšnoteikumus ekonomisko un sociālo uzdevumu izpildei, nodrošinot informācijas pieejamību un iespēju informāciju transformēt zināšanās. Informācijas sabiedrības veidošanā bibliotēkām ir stratēģiska nozīme, jo “*tās veicina sabiedrības identitātes nostiprināšanu, ekonomikas attīstību, mūžizglītību un kultūras daudzveidību*” (14). Bibliotēka ir zināšanu ieguves avots, kas “*lietotājiem padara viegli un ātri pieejamas visu veidu zināšanas un informāciju*” (13).

Par katalogu veidošanu mūsdienās dominē uzskats, ka zināšanas nevar tikai apstrādāt un stacionāri glabāt, informācija ir jāizplata tālāk, lai lietotāji varētu radīt jaunas zināšanas. Šajā atziņā izpaužas dinamiskuma aspekts – zināšanas un informācija ir dinamiskā attīstībā un tās nevar statiski apkopot. Tā kā mūsdienu bibliotēku misija ir saistīta ar zināšanu iegūšanu, informācijas un zināšanu organizēšanā jābūt savstarpējai koordinācijai. Informācijas zinātnē ir daudz diskusiju, kurās tiek apskatīti galvenie savstarpēji saistītie elementi:

- dati;
- informācija;
- zināšanas.

Izpratne par savstarpējām attiecībām starp šiem trim elementiem palīdz pilnīgāk izprast bibliotēku attīstību un darbības mērķus.

Termins „dati” bieži tiek izmantots kā sinonīms terminam „informācija”, taču tiem ir atšķirīga nozīme. Dati ir ziņas, kas kaut ko raksturo un var noderēt par pamatu secinājumiem, lēmumiem, tā ir svarīga sastāvdaļa informācijas un zināšanu radīšanā. Turpretim informāciju veido dažādi dati – skaitļi, vārdi, simboli u. c. Kataloģizācijas procesā neapstrādāti dati tiek transformēti saprotamā informācijā. Mašīnlasāmajai datu apstrādei un elektronisko katalogu veidošanai bibliotēkās izmanto integrētās informācijas sistēmas, kas nodrošina visu bibliotekāro procesu automatizētu veikšanu. Metadatu veidošanai izmantotās bibliotēku informācijas sistēmas dinamiski attīstās. Trešās paaudzes sistēmas ir saistītas ar zināšanu konstruēšanu, jo dati tiek pārveidoti strukturētā informācijā ar kontekstu.

Informāciju var definēt kā datus, kas pieejami un atveidoti saprotamā veidā – izsaka kaut ko jaunu saņēmējam, kurš līdz tam to nav zinājis. Tātad dati, kas apstrādāti ar konkrētu mērķi, veido informāciju, kas nodrošina iespēju radīt zināšanas. Mūsdienās informācija tiek saistīta ar izplatīšanu tālāk – ar pāreju no viena subjekta uz otru.

Bibliotēku elektroniskie katalogi

Informācijas pakalpojumu sniegšana lietotājiem pamatojas uz bibliotēku krājumiem un to izmantošanu. Tādējādi svarīgi ir veidot katalogus, lai apkopotu ziņas par informācijas resursiem un radītu informācijas pieejas punktus krājumam. Bibliotēku elektroniskie katalogi ir uzskatāmi par nozīmīgu elementu informācijas sabiedrībā, lai lietotāji varētu izgūt jaunu informāciju, piekļūt jaunām zināšanām un tādējādi veicināt savu un visas tautas attīstību.

Bibliotēkzinātnē informācijas organizēšana kataloģizācijas procesā, katalogu izmantošana un informācijas funkcionēšanas likumsakarības sabiedrības sistēmā “dokuments–bibliotēka–lietotājs” aplūkojamas ciešā saistībā ar laikmetam raksturīgo sociālās vides specifiku un attīstību. Starptautiskajā standartā LVS ISO 5127 katalogs definēts kā “*sakārtots saraksts vai bibliogrāfiskās izguves sistēma, kas nodrošina piekļuvi datiem un dokumentu adresēm vienā vai vairākos krājumos*” (17, 78. lpp.).

Informācijas sabiedrībā arvien lielāku nozīmi iegūst bibliotēku elektroniskie tiešsaistes publiskās pieejas katalogi jeb *OPAC*², kuros “*informāciju glabā automatizētas sistēmas datubāzē un kuriem informācijas lietotāji var piekļūt no termināliem attālā atrašanās vietā*” (17, 87. lpp.). Elektroniskajos katalogos bibliogrāfiskie elementi tiek iekļauti mašīnlasāmajos ierakstos, kas veidoti mašīnlasāmās kataloģizācijas formātā *MARC*³. Ierakstu struktūra nodrošina plašas iespējas informācijas pieejas punktu izveidē un līdz ar to arī palielina izguves iespējas. Tiešsaistes katalogu struktūrai ir raksturīga relāciju datubāzes izmantošana informācijas glabāšanai. Katra atsevišķā ieraksta datus var izmantot saistībā citiem ierakstiem. To nodrošina indeksi un tabulas, saisaistot ierakstus un radot daudzus pieejas punktus. Datubāzes struktūra parāda datu attiecību nozīmi informācijas izguves sistēmā. Attēlojot attiecības starp datiem, tiek veidota datubāzes struktūra, kas nosaka informācijas izguves iespējas.

Katrs bibliogrāfiskais ieraksts ir uztverams kā atsevišķas vienības raksturojums visā katalogu sistēmā un bibliotēkas krājumā. Svarīgas ir katalogu ierakstu

savstarpējās attiecības un saites. Saistība starp atsevišķām vienībām katalogā tiek nodrošināta, izmantojot sistēmas integritāti un autoritatīvo ierakstu datubāzu iespējas.

Katalogizācija

Bibliotēkzinātne pēta katalogizāciju kā datu apstrādes procesu kopumu, kurā ir iekļauta informācijas apkopošana, organizēšana, klasificēšana attiecībā uz datiem. Datu apstrādē ietilpst vairāki procesi:

- bibliogrāfisko datu apstrāde;
- aprakstgalvas (galvenā pieejas punkta) izveide;
- indeksēšana (sistematizācija un priekšmetošana);
- anotēšana;
- atrašanās vietas apzīmējuma uzrādīšana.

Tādējādi katalogizācijas procesā tiek radīta bibliogrāfiskā un papildu informācija par bibliotēkas krājuma vienībām un izveidoti pieejas punkti tām. Katalogizācija ir datu apstrāde ar noteiktu mērķi, process, kurā dati kļūst par bibliogrāfisko informāciju un informācijai tiek radīta pievienotā vērtība. Veicot katalogizāciju, informācija par katru aprakstvienību tiek iekļauta krājuma izguves sistēmā un izveidots elektroniskais katalogs, kas nodrošina krājuma izmantošanu. Katalogizācija ir pamats, lai lietotāji varētu atrast un saņemt nepieciešamo informāciju.

Katalogizācijai ir liela nozīme katalogu tālākajā izmantošanā. Katalogizācija kā informācijas organizēšanas process ietekmē kataloga kvalitātes līmeni. Atbilstoši katalogizācijas kvalitātes un pilnības līmenim ir iespējama kataloga veiksmīgāka vai ne tik pilnvērtīga izmantošana. Katalogizācijas novērtēšanā iekļaujami visi iepriekšminētie datu apstrādes procesi. Bibliotēkām ir pienākums organizēt informāciju tā, lai tā nodrošinātu zināšanu ieguvu. Bibliotēku kā sociālo institūciju mērķis ir dot labumu un pilnveidot zināšanas jebkuram sabiedrības loceklim un visai sabiedrībai kopumā.

Informācijas organizēšanas principi

Viena no 20./21. gadsimta mijas izcilākajām katalogizācijas teorijas autorēm Elena Svenoniusa (*Elaine Svenonius*) ir atzinusi, ka “*informācijas pieejas sistēmas efektivitāte ir tieši atkarīga no tā, cik pārdomāti tiek veikta informācijas organizēšana*” (24).

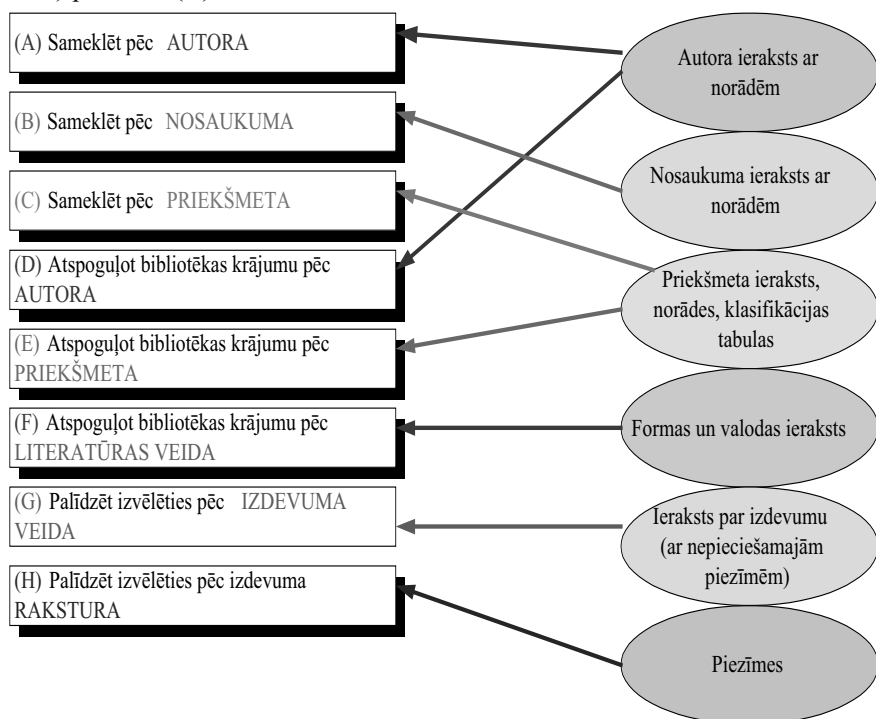
1850. gadā Antonio Panici (*Antonio Panizzi*) pirmoreiz noteica informācijas organizēšanas principus bibliotēku katalogos. Pirms simt piecdesmit gadiem izteiktās atziņas ir spēkā arī mūsdienās. Bibliotēkzinātnes katalogizācijas teorijas speciālisti Čārlzs Ami Katers (*Charles Ammi Cutter*) un Seimurs Lubeckis (*Seymour Lubetzky*) datu apstrādes un informācijas organizēšanas teorētiskos principus ir attīstījuši tālāk. Č. Katers izdevumā “*Rules for a Dictionary Catalog*”⁴ (1904) definējis trīs galvenās katalogu funkcijas:

- nodrošināt meklēšanu pēc kāda no zināmajiem elementiem –
- autora A,
- nosaukuma B,
- priekšmeta C;

- atspoguļot bibliotēkas krājumu pēc
- autoriem D,
- priekšmetiem E,
- literatūras veida F;
- palīdzēt lasītājam grāmatas izvēlē pēc
- izdevuma veida (bibliogrāfiski) G,
- rakstura (daiļliteratūra vai nozaru literatūra) H.

Katram no definētajiem kataloga mērķiem un funkcijām Č. Katers uzrādīja elementus kataloga ierakstā, veidojot saites starp funkcijām un elementiem:

- 1) autora ieraksts ar norādēm (A un D),
- 2) nosaukuma ieraksts vai nosaukuma norādes (B),
- 3) priekšmeta ieraksts, norādes, klasifikācijas tabulas (C un E),
- 4) formas un valodas ieraksts (F),
- 5) izdevuma ieraksts (ar nepieciešamajām piezīmēm) (G),
- 6) piezīmes (H).

1.att. Č. Katera definēto kataloga funkciju un elementu saistība

Relationship among Catalogue Functions and Elements as Defined by Ch.Cutter

1. attēlā ir atspoguļoti Č. Katera noteiktie principi kataloga ierakstu veidošanai atbilstoši kataloga galvenajām funkcijām. Jāatzīmē, ka kataloga galvenās funkcijas un to saistība ar elementiem ierakstā atbilst arī mūsdienu katalogizācijas praksei, tikai ierakstu veidošanas un kataloga izmantošanas iespējas ir paplašinājušās.

Nozīmīgākās izmaiņas katalogizācijas teorijā ir saistītas ar informācijas tehnoloģiju attīstību un izmantošanu, jo tās ietekmējušas visus trīs katalogizācijas elementus – produktu (katalogs), procesu (katalogizēšana kā viens no datu apstrādes procesiem) un objektus (informācijas avoti).

Digitālā revolūcija rada jaunas nostādnes par informācijas organizēšanas principiem, akcentējot zināšanu nodošanu tālāk. Tas ietekmē bibliotēkzinātnes un informācijas zinātnes teoriju un praksi, jo bibliotēka ir galvenā informācijas apstrādes un tālāknodošanas institūcija. Bibliotēkas nodrošina pamatu zināšanu radīšanai, un bibliotekāri kā informācijas apstrādes speciālisti ir atbildīgi par informācijas kvalitatīvu organizēšanu.

Bibliotēkas ir nozīmīga informācijas sistēmas komponente, kas darbojas kā saikne starp dokumentiem (zināšanu avotiem) un lietotājiem (zināšanu izmanto-tājiem un jaunu zināšanu radītājiem). Bibliotēkzinātnē informācijas organizēšana tiek aplūkota saistībā ar zinātnes filozofijas izpratni, noskaidrojot,

- KO lietotāji vēlas zināt,
- KĀPĒC lietotāji vēlas zināt,
- KĀ lietotāji vēlas saņemt un izmantot informāciju.

Katalogizācijā svarīgi ir noteikt galveno mērķi, kāpēc informācija tiek orga-nizēta, un to saistīt ar informācijas tālāko izmantošanu. Katalogam ir jānodrošina, lai informācija zināšanu veidošanai īstajā brīdī ir pieejama katram lietotājam, kam tā vajadzīga, un lai tā ir izmantojama atbilstoši lietotāju vajadzībām. 20. gadsimta 90. gados un 21. gadsimta sākuma periodā, dinamiski pieaugot tūmeklī pieejamo elektronisko katalogu un to lietotāju skaitam, bibliogrāfiskās informācijas orga-nizēšanā tiek uzsvērti jautājumi par katalogu izmantošanas un informācijas sa-nemšanas iespējām.

Nozīmīgākais dokuments, kurā apkopotas atziņas par bibliogrāfiskās informācijas organizēšanu katalogu ierakstos digitālajā vidē, ir Starptautiskās Bibliotēku asociāciju federācijas *IFLA*⁵ pētījums “Funkcionālās prasības bibliog-rāfiskajiem ierakstiem”⁶ (8). Tajā noteiktas bibliogrāfiskās informācijas funkcijas un raksturotas attiecības starp atsevišķiem datu elementiem ierakstā, ņemot vērā informācijas atšķirīgos formātus un nesējvides, informācijas lietojumu un lietotāju vajadzības. Tādējādi pētījums aptver “*visas bibliogrāfisko ierakstu funkcijas to visplašākajā nozīmē, t. i., tādu ierakstu funkcijas, kuri ietver ne vien aprakstošos elementus, bet arī piekļuves punktus un citus organizējošos elementus*” (7, 5. lpp.). Pētījumā iekļautas entītijas – lietotāju galveno interešu objekti. Tie iedalāmi trīs grupās:

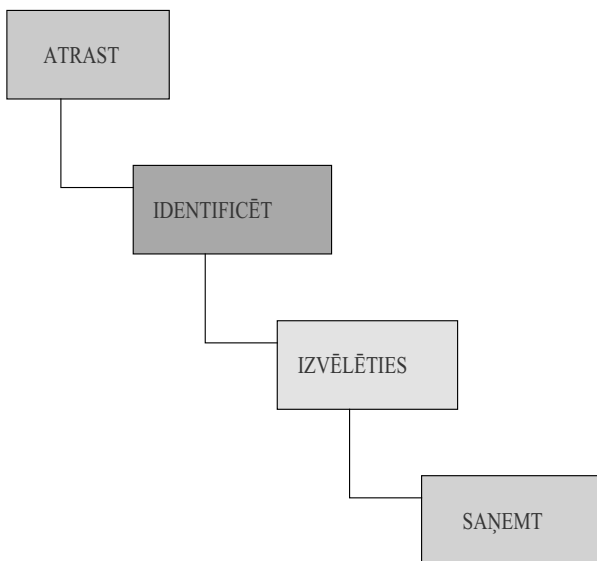
- intelektuālā vai mākslinieciskā veikuma produkti (*darbs, izteiksme, manifestācija, vienība*);
- atbildība par intelektuālo vai māksliniecisko veikumu, izgatavošanu, izplatīšanu vai piederība (*persona, institūcija*);
- intelektuālā vai mākslinieciskā veikuma subjekti (*jēdziens, objekts, no-tikums, vieta*).

IFLA pētījumā ir formulēta vispārīga izpratne par to, kādu bibliogrāfisko informāciju vajadzētu sniegt ierakstā un kādā mērā tā nepieciešama un atbilst elektronisko katalogu ierakstu lietotāju vajadzībām. Pētījuma veicēji ir izstrādā-juši konceptuālu modeli par “*lietotājus interesējošām entītijām, katras entītijas*

atribūtu un entītiju attiecību tipi. (..) [Pētījums] ir orientēts uz lietotāju, mēģinot sistemātiskā veidā definēt, kādu informāciju lietotājs vēlas atrast bibliogrāfiskajā ierakstā un kā šī informācija tiek lietota” (7, 6. lpp.). Ir ņemtas vērā lietotāju dažādās vajadzības un intereses izmantot informācijas avotus. Tādējādi pētījumā izceltas tās entītijas, kas ir lietotāju interešu galvenie objekti, un identificētas entītiju raksturīgākās pazīmes jeb atribūti. Pētījumā raksturotas arī attiecības starp entītijām, jo “lietotājiem tās ir vissvarīgākās, formulējot bibliogrāfisko meklēšanas pieprasījumu, interpretējot atbildes uz meklējumiem un “kuģojot” pa bibliogrāfiskajos ierakstos aprakstīto entītiju kopumu” (7, 6. lpp.). Funkcionālo prasību izstrāde bibliogrāfiskās informācijas organizēšanai ietekmē unificētos katalogu veidošanas principus, akcentējot elektronisko katalogu funkcijas informācijas izguves aspektā.

Funkcionālās prasības bibliogrāfiskajiem ierakstiem noteiktas saistībā ar darbībām, ko veic elektronisko katalogu lietotāji, meklējot informāciju un izmantojot elektronisko katalogu ierakstus. Galvenās lietotāja darbības ar datiem ir šādas:

- datu izmantošana, lai ATRASTU materiālus, kas atbilst lietotāja formulētajiem meklēšanas kritērijiem;
- izgūto datu lietošana, lai IDENTIFICĒTU entītiju;
- datu izmantošana, lai ATLASĪTU un IZVĒLĒTOS lietotāja vajadzībām atbilstošās entītijas;
- datu lietošana, lai IEGŪTU vai SAŅEMTU aprakstītās entītijas vai pieeju tām (7, 10. lpp.).

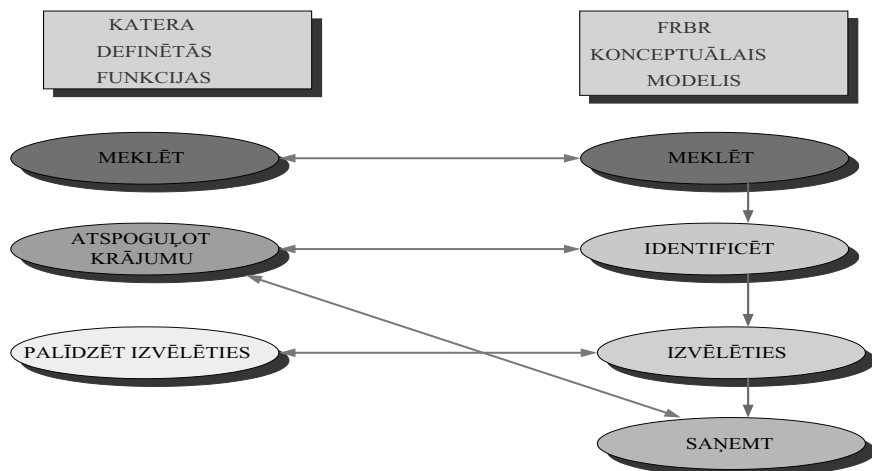

2. att. Bibliogrāfisko datu izmantošanas mērķi

Purposes of Bibliographic Data Usage

Funkcionālo prasību konceptuālajā modelī ir noteiktas tās pašas trīs katalogu funkciju grupas, ko izvirzījis Č. Katers, bet papildus iekļauta arī aprakstītās entītijas iegūšanas funkcija. Tādējādi secināms, ka informācijas organizēšanas pamatprincipi saglabājas un pirms vairāk nekā simt gadiem izstrādātās katalogizācijas

teorijas idejas iespējams attiecināt arī uz 21. gadsimta elektroniskajiem katalogiem. Tikai jāatzīmē, ka mainījušās lietotāju vajadzības, paplašinājušās informācijas apstrādes un izguves iespējas. Tas ietekmē informācijas organizēšanas procesu un rada nepieciešamību pēc papildu funkcijām katalogiem un to ierakstiem.

3.att. Katalogu ierakstu funkcionālo prasību salīdzinājums Č. Katera teorijā un FRBR modeli

Comparison of Catalog Records' Functional Requirements in Ch. Cutter's Theory and in FRBR

Katalogizācijas padziļināta izpēte mūsdienās dod iespēju papildināt līdzšinējo katalogizācijas teoriju. *IFLA* rekomendācijas par funkcionālajām prasībām bibliogrāfiskajiem ierakstiem izvirza jaunu entīciju-attiecību metadatu modeli informācijas avotu apstrādei, saglabājot līdzšinējās galvenās atziņas par katalogu funkcijām un papildinot tās ar jaunām funkcionālām prasībām katalogu veidošanai. Var prognozēt, ka *FRBR* modeļa ieviešana ir katalogizācijas teorijas un prakses nozīmīgākā pārmaiņa pēdējo simt gadu laikā. *FRBR* palīdz labāk raksturot saistību starp bibliogrāfisko raksturojumu un pašiem informācijas avotiem, kurus tas apraksta. Katalogizācijas teorijas speciālisti uzskata, ka *FRBR* iezīmē pāreju no tradicionālās katalogizācijas uz pilnīgi jauniem principiem, kas ir atbilstoši interneta videi un bibliotēku virtuālajiem katalogiem.

Informācijas apjoms dinamiski pieaug un mainās, apgrūtinot tās pārvaldīšanu un operatīvu piekļuvi tai. Izguvē tikai kvalitatīvi strukturētai informācijai ir vērtība. Tas izvirza uzdevumu kataloga ierakstos pilnvērtīgi organizēt bibliogrāfiskos elementus – “datu vismazākās loģiskās vienības, kas izmantotas bibliogrāfiskajā ierakstā” (17, 55. lpp.). Pētījumā par funkcionālajām prasībām “bibliogrāfiskais ieraksts definēts kā datu kopums par entītijām, kas aprakstītas bibliotēku katalogos. (...) Šajā datu kopumā ir iekļauti:

- aprakstošie datu elementi (piemēram, tie, kas definēti Starptautiskajā standartizētajā bibliogrāfiskajā aprakstā (ISBD));
- datu elementi, ko lieto personu, institūciju, darbu nosaukumu aprakstgalvās;

- priekšmetu iedaļas, kas kalpo kā kārtojuma līdzekļi vai rādītāju šķirklī;
- citi datu elementi, kurus lieto ierakstu organizēšanai datubāzēs (piemēram, klasifikācijas indeksi);
- anotācijas (piemēram, atreferējumi vai kopsavilkumi);
- *konkrētās eksemplāru ziņas par bibliotēku krājumiem (piemēram, inventāra numuri, plaukta šifri)*” (7, 9. lpp.).

Informācijas speciālists Ronalds Heglers (*Ronald Hagler*) ir definējis sešas funkcijas informācijas organizēšanā:

- identificēt visus radītos informācijas nesēja entītijas eksistences veidus;
- identificēt darbus, kuri iekļauti citos informācijas nesējos vai ir to daļas;
- apkopot informācijas entītijas visu veidu deponitārijos;
- organizēt informāciju atbilstoši standartiem;
- nodrošināt galvenos pieejas punktus un radīt pievienoto vērtību;
- uzrādīt vienības atrašanās vietu un pieejamību (11).

Informācijas laikmetā ir mainījušies informācijas organizēšanas principi. To ietekmējuši šādi faktori:

- jaunu informācijas avotu formātu rašanās;
- digitālā revolūcija ar jauniem uzdevumiem datu apstrādē un informācijas izplatīšanā.

Informācijas organizēšanas attīstības tendences ir ietekmējušas pētniecību bibliotēkzinātnē. Pētījumos tiek izmantotas jaunas metodes un pamatojumi meklēti citās teorijās un konceptuālās nostādnēs. E. Svenoniusa atzinusi, ka mūsdienās informācijas organizēšanas attīstībā un tās pētniecībā dominē divas tendences:

- informācijas organizēšanas formalizācijas pieaugums, tās pētniecībā izmantojot matemātisko un entītijū-attiecību modelēšanu, lingvistisko konceptualizāciju, teorētisko pieņēmumu empīrisko pārbaudi;
- bibliotēku automatizācijas attīstība, lai nodrošinātu tradicionālās bibliogrāfiskās datu apstrādes mērķus, kā arī ieviestu jaunas inteligentās meklēšanas iespējas un izmantotu katalogizācijas un klasifikācijas procesā apstrādāto informāciju (24).

Pētījumi, kas veikti 21. gadsimta pirmajos gados, atbalsta jaunākās vadlīnijas bibliogrāfiskās informācijas organizēšanā. Knuta Hegnas (*Knut Hegna*) un Ēvas Murtomā (*Eeva Murtomaa*) pētījums (9), kurā Norvēģijas un Somijas nacionālās bibliogrāfijas *MARC* ieraksti salīdzināti ar funkcionālajām prasībām bibliogrāfiskajiem ierakstiem, ir guvis lielu atzinību starptautiskajā vidē. Tajā izteikta atziņa, ka šobrīd spēkā esošie bibliogrāfiskā apraksta standarti (*ISBD* grupa), katalogizācijas noteikumi (*AACR*) un mašīnlasāmās katalogizācijas formāti (*MARC*) informācijas organizēšanai tikai daļēji atbalsta bibliogrāfisko ierakstu funkcionālo prasību konceptuālo modeli. Pētījuma autori uzsver, ka modelī definētajām entītijām (darbs, izteiksme, manifestācija, vienība) ir raksturīga sava pazīmju jeb atribūtu kopa, kas pilda dažādas funkcijas lietotāju informācijas pieprasījumos: atrast → identificēt → izvēlēties → saņemt. Analizējot *MARC* ierakstos organizēto informāciju, pētījuma autori pārliecinājušies, ka tā raksturo darbu un manifestāciju, reizēm pat izteiksmi. Viņi atzīst, ka diemžēl daļa no šīs informācijas

lietotājiem ir pieejama tikai uz ekrāna, bet nav izmantojama meklēšanā un nereti nav izmantojama arī tālākai apstrādei.

Tādējādi varam secināt, ka katalogu veidošanā datu apstrāde netiek veikta pilnvērtīgi. Lai elektroniskā kataloga izmantošana apmierinātu lietotāju vajadzības, tā izveidi vajadzētu veikt atbilstoši līdzšinējiem katalogizācijas pamatprincipiem un mūsdienu funkcionālo prasību konceptuālajam modelim. Līdz ar to jebkurā elektroniskā kataloga ierakstos būtu iekļaujama šāda informācija:

- materiāla apzīmējums;
- valodu kodi;
- standartnumuri;
- klasifikācijas kodi;
- aprakstgalvas informācija (individuālais, institucionālais vai īslaicīgais institucionālais autors);
- pamatnosaukums un citi nosaukumi vai nosaukumziņas;
- pakārtotās atbildības ziņas;
- izdevuma ziņas;
- izdošanas ziņas;
- fiziskais raksturojums;
- sērijas ziņas;
- piezīmes;
- papildinformācija (ierakstam pievienotā informācija vai saites uz elektroniskajiem resursiem);
- priekšmeti/atslēgvārdi;
- ziņas par atrašanās vietu.

Ziņas izvēlētas atbilstoši *ISBD* standartu noteikumiem, katalogizācijas noteikumiem un koncepcijai par lietotāju vajadzībām.

Elektroniskā kataloga izmantošanas iespēju novērtēšana ekonomikas teoriju aspektā

Bibliotēka ir sociāla institūcija, un tās piedāvāto pakalpojumu kvalitāte ietekmē sabiedrības attīstības iespējas. Lai noteiktu sociāli ekonomiskās attīstības potenciālu, vispirms jānovērtē bibliotēkas piedāvāto resursu un pakalpojumu līmenis. Agrāk bibliotēku darbības novērtēšanā netika ņemtas vērā ekonomikas koncepcijas un metodes. Mūsdienu ekonomiskajos apstākļos bibliotēku darbības novērtēšanā arvien nozīmīgāki kļūst tādi ekonomiskie aspekti kā tirgzinība, kvalitātes mērījumi, audits un kvalitātes sistēmas ieviešana. Tas izskaidrojams ar bibliotēkas galveno misiju – piedāvāt kvalitatīvus pakalpojumus un produktus un nemitīgi pilnveidot pakalpojumu sistēmu.

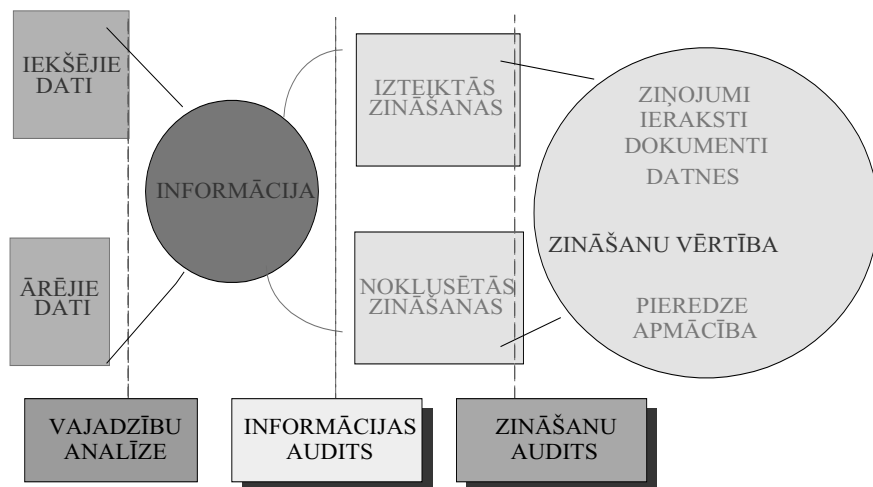
Starptautiskajā standartā sniegtajā bibliotēkas kvalitātes definīcijā norādīts, ka katalogam kā pakalpojumu sistēmas sastāvdaļai lietošanas vērtība un kvalitāte ir “*raksturojums, kas izsaka bibliotēkas spēju apmierināt lietotāju vajadzības*” (16, 13. lpp.). Bibliotēkas elektroniskā kataloga kvalitāte un izmantošanas iespējas ir atkarīgas no tā, cik pilnvērtīgi ir veikta informācijas organizēšana katalogizācijas procesā. Informācijas organizēšana ietekmē *elektronisko katalogu-produktu* (ieraksti, kas raksturo katru aprakstvienību un kopumā atspoguļo

bibliotēkas krājumu) un *elektronisko katalogu-pakalpojumu* (meklēšana un citas izmantošanas iespējas).

Tā kā definīcijā norādīts, ka kvalitāte ir *“pazīmju, īpašību kopums, kas raksturo derīgumu, atbilstību”* (15, 421. lpp.), kataloga kvalitātes noteikšanai jāvērtē tā atbilstība standartiem un citiem normatīvās bāzes noteikumiem, kā arī pēc derīguma izmantošanā. Kataloga derīgumu nosaka nevis kataloga veidotājs un tā ieguldītie resursi, bet gan elektroniskā kataloga lietotājs un tā ieguvumi. Turklāt kvalitātes mērs nav absolūta vērtība, tas ir atkarīgs no konkrētās situācijas – informācijas lietotāja pieprasījuma mērķa, veida un citiem kvalitāti ietekmējošiem faktoriem.

Starptautiskajā standartā ir sniegts cits termina skaidrojums, uzsverot lietotāju vajadzības un apmierinātību: *“Kvalitāte ir produkta vai pakalpojuma pazīmju un raksturojumu kopums, kas attiecas uz to spēju apmierināt noteiktas vajadzības”* (17, 17. lpp.). Bibliotēkzinātnē ir svarīgi noteikt vadlīnijas informācijas pilnvērtīgai apstrādei un organizēšanai katalogos, lai lietotāji spētu izgūt tajos iekļauto informāciju un bibliotēkām būtu iespējams sniegt kvalitatīvus informācijas pakalpojumus. Tā ir *“informācijas vai ziņu glabāšana, pieejamība, apstrāde vai piegāde, lai apmierinātu konkrētu informācijas lietotāju vajadzības”* (17, 90. lpp.). Bibliotēku pakalpojumu kvalitāte aplūkojama saistībā ar informācijas organizēšanas efektivitāti un produktivitāti. Informācijas organizēšanas procesa un katalogu kvalitātes pētījumi veicami bibliotēkas kvalitātes sistēmas kontekstā.

Katalogu kvalitātes un vērtības noteikšanā svarīgi ir novērtēt izguves sistēmu līdz ar iespējamo meklēšanas procesa atdevi, ko raksturo *“atbilstīgu trāpījumu proporcija pret visiem atbilstīgiem dokumentiem”* (17, 83. lpp.). Tādējādi izguves sistēmas novērtēšanā tiek noteikts, cik no atlasītajiem ierakstiem atbilst lietotāja pieprasījumam vai vajadzībām. Jo pilnvērtīgāk un kvalitatīvāk informācija ir organizēta katalogu ierakstos un jo organiskāk katalogs ir veidots kā visas informācijas izguves sistēmas sastāvdaļa, jo lielākas iespējas lietotājiem atrast nepieciešamo informāciju un lielāka ir atdeve. Informāciju nepieciešams organizēt, lai to varētu izgūt. *“Izguve ir aktīvs glabāto datu selektīvas iegūšanas process”* (17, 77. lpp.). Bibliotēku elektroniskie katalogi ir viena no organizētas informācijas meklēšanas iespējām. Meklēšana un informācijas izguve no kataloga ir *“darbības, ko veic ar izguves sistēmu, lai iegūtu informāciju par dokumentiem”* (17, 81. lpp.). Izguve ir atkarīga no informācijas organizēšanas kvalitātes. Lai novērtētu meklēšanu, jāveic pētījumi par izguves sistēmu efektivitāti un lietotās meklēšanas stratēģijas rezultātiem, nosakot *“atbilstību – sekmīga trāpījuma rezultātā iegūta dokumenta kvalitāte attiecībā uz pieprasījuma profilu”* un *“piemērotību – sekmīga trāpījuma rezultātā iegūta dokumenta kvalitāte attiecībā uz informācijas lietotāja vajadzībām”* (17, 83. lpp.). Tādējādi varam secināt, ka svarīgi ir novērtēt gan informācijas izguves atbilstību pieprasījumam, gan izguves rezultāta piemērotību lietotāja vajadzībām. Jānovērtē gan kataloga ieraksti, gan katalogs kopumā kā informācijas izguves sistēma, veicot informācijas organizēšanas un izmantošanas auditu un nosakot kataloga kvalitāti.

4. att. Auditi informācijas un zināšanu pārvaldībā [20]

Audits in Information and Knowledge Management

4. attēlā atspoguļota shēma par iekšējo un ārējo datu apstrādi ar mērķi radīt informāciju, kas spēj tālāk veidot zināšanas. Lai shēmā attēlotā saikne *dati* → *informācija* → *zināšanas* darbotos pilnvērtīgi, katrā posmā jāveic novērtēšana – datu apkopošana, novērošana, mērījumi, analīze.

Darba pilnveidošanai aktualizējas nepieciešamība bibliotēkās novērtēt veiktspējas rādītājus, organizēt procesu un pakalpojumu auditu. Kvalitātes sistēmas ieviešana bibliotēkās var sekmēt bibliotēkas darbu kopumā un tās piedāvāto pakalpojumu pilnveidošanu, lai palielinātu lietotāju apmierinātību. Darba efektivitātes uzlabošanai nepieciešama procesuālā pieeja līdz ar visu procesu, to secības un izmantoto metožu identificēšanu. Jāveic bibliotēku pakalpojumu un procesu neatkarīgā novērtēšana jeb auditēšana, lai noskaidrotu atbilstību normām, standartiem, vadlīnijām un procedūrām.

Izvēloties piemērotāko metodi, ir iespējams noteikt kvalitāti un mērīt vērtību arī katalogam kā vienam no bibliotēkas pakalpojumiem, ar kuru cieši saistīti daudzi citi bibliotēku pakalpojumi. Kataloga vērtējums nav normatīvs akts, kurā uzrādītas tikai normas un fiksēts situācijas apraksts, bet tajā atspoguļojas attieksme pret vērtībām. Patika ir subjektīva un neprasa nekādu objektīvu pamatojumu, turpretim vērtējums (vērtības noteikšana) pamatojas uz objektīvu atbilstību. Atbilstības objektīvam vērtējumam ir svarīgi vērtēšanas kritēriji, kuru noteikšana nav atkarīga no subjektīviem principiem.

Katalogu kvalitāti ietekmē vairāki faktori, no kuriem nozīmīgākie ir šādi:

- vienveidīgi bibliogrāfisko datu apstrādes un organizēšanas noteikumi atbilstoši starptautiskajām koncepcijām saistībā ar lietotāju vajadzībām;
- unificēti pieejas punkti informācijai, kas tiek radīti katalogizācijas procesā.

“Pieejas, piekļuves punkts ir ikviens elements, pēc kura var meklēt un identificēt bibliogrāfisko ierakstu” (17, 56. lpp.). Katalogu ierakstos iekļautos pieejas punktus var iedalīt trīs grupās:

- galvenie pieejas punkti (piemēram, autors, nosaukums);
- aprakstvienības bibliogrāfiskais raksturojums;
- novietojuma apzīmējumi.

Mašīnlasāmās katalogizācijas formātā veidoto ierakstu pieejas punktu grupas sasaucas ar Č. Katera definētajām katalogu funkcijām un *FRBR* konceptuālā modeļa atziņām par ierakstu funkcionālajām prasībām. Galvenie pieejas punkti nodrošina atrašanās funkciju, savukārt bibliogrāfiskais raksturojums palīdz lietotājam izvēlēties vajadzīgo informāciju un atspoguļo krājumu. Novietojuma apzīmējumus lietotājs izmanto informācijas saņemšanai.

Lai pilnveidotu bibliotēku katalogus un izstrādātu jaunas koncepcijas katalogu kvalitātes un vērtības palielināšanai digitālajā vidē, katalogi jāpēta kā mainīgās pasaules sastāvdaļa, izvirzot galvenos pētniecības aspektus:

- katalogu organizēšanas cikls, kurā papildināmi vai iekļaujami trūkstošie posmi un kuram jā sākas un jābeidzas ar lietotāju;
- informācijas avotu satura vērtība neatkarīgi no informācijas avota fiziskā formātā;
- katalogs kā svarīga daļa kopīgajā informācijas un zināšanu organizēšanas sistēmā;
- informācijas tehnoloģijas kā rīks, kas pilnveido galaproduktu, piedāvā jaunus formātus procesam un jaunu objektu apstrādei;
- jaunas zināšanas par katalogu veidošanas mūsdienu filozofiju katalogizētājiem kā informācijas pārvaldības speciālistiem, kas cenšas izprast lietotāju vajadzības, izzināt meklēšanas pieprasījumu veidošanu un analizē lietotāju pieprasījumu apmierinātību.

Lai novērtētu bibliogrāfiskās informācijas organizēšanu un izmantošanu, arvien vairāk datu interpretācijai bibliotēkzinātnē un informācijas zinātnē tiek izmantoti ekonomikas teorētiskie pamatojumi. Informācijas organizēšanas intelektuālās bāzes pētījumi pamatojas uz trim filozofiskajiem virzieniem – sistēmu filozofiju, zinātnes filozofiju un valodas filozofiju (24, 193.–194. lpp.).

Līdz ar to arī informācijas organizēšanas kvalitātes novērtēšanas principi pamatojas uz ekonomisko izpratni par:

- katalogizāciju – procesu, kurā tiek radīta informācija ar pievienoto vērtību,
- katalogu derīgumu – novērtēšanu lietotāju apmierinātības aspektā.

Mūsdienās – tā dēvētajā informācijas laikmetā – informācija ir ieguvusi jaunu nozīmi. “Agrāk panākumi pamatojās uz tādiem kritērijiem kā finanšu kontrole, fiziskie resursi, rakstīšana, pārtika, uguns un mājoklis. Tagad sekmīga darbība un panākumi ir tiem, kuri pārvalda informāciju – tās attīstību, pieejamību, analīzi un izplatīšanu” [6]. Informācijas izplatīšanā vērojamas komercializācijas iezīmes – informāciju var pirkt un pārdot par naudu. Informācija kā prece ir kļuvusi par komercelementu.

Ir dažādi informācijas definējumi un veidi, kā to mērīt un noteikt, cik tā ir laba, atbilstoša, derīga. Ekonomisti uzskata informāciju par fenomenu, kas rada

jaunu informāciju un zināšanas, mazina šaubas un neziņu. Informācijas mērījumi tās novērtēšanai tiek veikti, atbalstot saikni starp pieprasījumu un piedāvājumu. 20. gadsimta sākumā decentralizētajā cenu sistēmā ekonomisti izstrādāja koncepciju par informācijas ekonomiku. 20. gadsimta beigās Džons Perijs Barlovs (*John Perry Barlow*) uzskatīja, ka informācijas novērtēšana nav saistāma ar monetāro politiku, bet gan ar visu sabiedrību, kurā katrs informācijas lietotājs nosaka tās vērtību. Viņš norādīja, ka informācijai vērtība palielinās, ja tā ir vairāk pieejama un vairāk izplatīta. Ar to informācija atšķiras no lielākās daļas preču, kuru vērtība var pieaugt, ja to nepietiek (1) Turklāt sociologi informāciju vērtē kā publiskās lietošanas precī – precī, kas noderīga visiem.

Informācijas kvalitātes un vērtības noteikšana nav vienkārša, tā jāveic atbilstoši informācijas lietošanas mērķiem, ievērojot vairākus posmus informācijas dzīves ciklā. *“Informācija iziet daudzus posmus un līmeņus, līdz tā iegūst vērtību. Vispirms tā eksistē savā pirmajā latentajā periodā, gaidot īsto paradigmu, perspektīvu un brīdi, kad tiek atpazīta tās vērtība. Pēc tam iespējams panākt, ka neorganizētie dati kļūst lietojami un izmantojami. Tos apkopo, organizē, analizē un iegūst secinājumus no tiem. Gan informāciju, gan secinājumus var izplatīt. Tikai tad, ja informācija tiek uztverta un izprasta, tai ir vērtība un uz to var atsaukties”* (6). Informācijas aktuālā vērtība tiek radīta apstrādes procesā, un to var noteikt tikai pēc tās izprašanas un lietošanas. Informācijai pašai par sevi nav vērtības. Pirmajos posmos iespējams tikai noteikt vēlamo vērtību, ko cer iegūt. Informācijas kā produkta jeb rezultāta vērtību sabiedrība atzīst saistībā ar tās izmantošanas iespējām.

Ekonomikā informācija tiek aplūkota kā patēriņa prece. Informācija var būt vērtīga un tāpat maksāt, jo apstrādes posmā tā iegūst pievienoto vērtību, tāpat ir mērāma. Arī galaprodukts – katalogs kā informācijas izguves sistēma – ir tirgus prece. Informācijas apkopošana, apstrāde, izplatīšana un pārvaldīšana prasa kapitālieguldījumus un cilvēku darbu. Informācija, tieši tāpat kā citas preces, pirms izplatīšanas būtu jānovērtē, t. i., jānosaka tās kvalitāte, ņemot vērā, ka tai katrā posmā ir citi lietotāji un piegādātāji.

Bibliotēkas darbinieki, kuri veic datu apstrādi un informācijas organizēšanu, piedalās informācijas vērtības radīšanā. Dž. Barlovs uzskata, ka informācijas vērtība ir atkarīga no tās organizētāja un izplatītāja. Viņš nosauc piecpadsmit pazīmes, kurām pastāvot informācijai vērtību nevar noteikt tāpat kā citām precēm pēc cenu teorijas. Viena no pazīmēm attiecas uz to, ka informācija var būt kā patēriņa prece individuālam lietotājam vai kā publiskā prece sabiedrībai kopumā (1).

Mūsdienās arvien lielāka uzmanība tiek pievērsta datu apstrādei, lai informācijai radītu pievienoto vērtību un lietotājam informācija būtu izmantojama un pēc iespējas derīga. Tādējādi palielinās informācijas un visa kataloga lietošanas vērtība. Informācijas organizēšanas novērtēšana veicama pēc ekonomiskiem principiem, saistot to ar lietotāju apmierinātību. Tā kā ekonomika ir sociāla zinātne, kas pēta preces un to patēriņu, uz katalogu novērtēšanu var attiecināt ekonomikas teoriju, pēc kuras vērtīgu lietu radīšanā pastāv likumsakarības un to vērtības noteikšana ir saistīta ar izmantošanu un noderīgumu. Taču atziņas par vērtību un noderīgumu saistībā ar preču ierobežoto daudzumu uz katalogiem nevar attiecināt. Ekonomikas teorijas koncepcija par pieprasījumu ir piemērota arī bibliotēku katalogu novērtēšanai, jo svarīgi ir noteikt katalogu kā informācijas izguves sistēmas

pieprasījumu. Šajā aspektā izpaužas saistība starp pieprasījumu un piedāvājumu, un tas arī nosaka nepieciešamību vērtēt katalogu lietotāju apmierinātību. Jāņem vērā lietotāju dažādās informacionālās vajadzības un intereses, kas nosaka atšķirīgu pieprasījumu un katalogu vērtību. Katrs lietotājs atbilstoši individuālai vērtību sistēmai var izvēlēties ne tikai kādu no pieejamiem bibliotēku veidotiem katalogiem un dot priekšroku kādai no kataloga izmantošanas iespējām, bet informācijas meklēšanai izraudzīties arī dažādas tiešsaistes firmu datubāzes vai interneta meklēšanas dienestu bezmaksas datubāzes kā alternatīvu bibliotēku katalogiem. Minētās datubāzes bieži vien piedāvā lielākas iespējas informācijas atrašanā un izguvē nekā bibliotēku elektroniskie katalogi. Tā kā lietotāji informācijas iegūšanā nereti izvēlas vieglāko ceļu, jāatzīmē, ka internets ir diezgan nozīmīgs konkurents bibliotēkai. Šajā aspektā bibliotēkām ir nepieciešams kvalitatīvi organizēt informāciju tās veidotajos katalogos. Ekonomikas teorija izvirza koncepciju, ka vērtību sistēma veidojas korelācijā starp subjektīvām un vispārnozīmīgām vērtībām, starp esošām un vēlamām vajadzībām.

Bibliotēku katalogu novērtēšanā atbalstāma ir ekonomistu atziņa par vērtību sistēmu, kurai piemīt noteikta struktūra. Lietotāji kā tirgus dalībnieki vēlas saņemt pilnvērtīgu aktuālo informāciju, jo tā ir pamats zināšanu radīšanai. Tāpēc arī šāda informācijas izplatīšana ir sekmīgu tirgus attiecību priekšnosacījums. Valsts vienotās bibliotēku informācijas sistēmas izveidē Latvijā jāņem vērā, ka visiem lietotājiem jānodrošina pieeja pilnvērtīgai informācijai. Tas izvirza uzdevumu izstrādāt kvalitatīvus katalogus ar lielāku lietošanas vērtību.

Atbilstoši ekonomikas teorijas skaidrojumiem par preces tirgus vērtību katalogu vērtība ir atkarīga no tajos iekļautās informācijas un iespējamiem pakalpojumiem. Arī uz katalogu lietošanas vērtību var attiecināt ekonomistu koncepciju par preces publisko derīgumu (visai sabiedrībai), kolektīvo derīgumu (daļai no sabiedrības) un individuālo derīgumu (katram atsevišķam lietotājam).

Vērtību teorijas aspektā par pozitīvo vērtību var uzskatīt to, kas veicina vai ietekmē izdzīvošanu un labklājību. Savukārt no varbūtības teorijas aspekta svarīga nozīme ir kvalitatīvai informācijas plūsmi starp cilvēkiem sociālajā vidē un informācijas pieejamībai. Tādējādi jāpalielina ticamība, ka jebkurā katalogā tiks atrasta un izgūta atbilstoša informācija. Nekvalitatīvi apstrādātu datu vai nepilnīgi organizētas informācijas un tās izguves dēļ katalogā iekļautā informācija var palikt neizgūta.

Katalogs kā produkts un pakalpojums kopumā veido vienotu izguves sistēmu, kurā ietilpst vairāki elementi. Katalogu kvalitātes un lietošanas vērtības pētniecība veicama, tikai kopīgā sistēmā aplūkojot visus sistēmas elementus. E. Svenoniusa uzsver, ka bibliogrāfiskās informācijas organizēšanas un katalogizācijas pētniecībā ir nepieciešama sistēmanalītiskā pieeja, pēc kuras "*pētījuma galvenais objekts – katalogs – aplūkojams kā vienotas sistēmas rezultāts, kurā integrētas dažādas atsevišķas daļas un vienības, lai sasniegtu kopīgo mērķi*" (24, 3. lpp.).

Katalogu novērtēšana pamatojas uz objekta izpēti kopīgā sistēmā. Tajā svarīgs ir katalogizācijas posms ar datu apstrādi un arī kataloga izmantošanas iespējas. Č. Katers pirmais izvirzīja sistēmisko pieeju informācijas organizēšanai. To apliecina viņa atziņas par kataloga funkcijām: katrs bibliogrāfiskās informācijas elements kataloga ierakstā pilda vienu vai vairākas funkcijas, un informācijas organizēšanas

mērķis katalogizācijas procesā ir panākt, lai katalogs kā rezultāts nodrošinātu tam izvirzītās funkcijas. Turpmākajos 20. gadsimta pētījumos Č. Katera izstrādātais konceptuālais modelis par katalogu veidošanu un sistēmisko pieeju ir ticis atbalstīts un pilnveidots. Izmantojot sistēmu teoriju katalogizācijas izpētē, ir noteiktas likumsakarības starp sistēmas elementiem. Katalogu novērtēšanā tas ir īpaši svarīgi, jo katra atsevišķā elementa kvalitāte ietekmē visas sistēmas kvalitāti.

Audits kā bibliotēkas darbības neatkarīga vērtēšana palīdz identificēt nepilnības veiktajās procedūrās un neatbilstību standartizētajām prasībām, tādā veidā noteikt bibliotēkas darbības lietderīgumu. Katalogu audita veikšana nozīmē ne tikai ierakstos iekļautās informācijas kvantitatīvu uzskaitīšanu, bet arī kvalitatīvo novērtēšanu. Auditā īpaša uzmanība jāpievērš ierakstos iekļautās informācijas atbilstībai standartiem, jo informācija tiek izmantota multifunkcionāli (piemēram, ierakstā uzrādītais autors ir galvenais pieejas punkts meklēšanā, izvadformās tas tiek izmantots aprakstgalvas veidošanā). Audits palīdz noskaidrot, kāda informācija un pakalpojumi bibliotēkās tiek nodrošināti un cik lielā mērā tie atbilst mūsdienu vajadzībām, kā arī noteikt uzdevumus, kas veicami informācijas organizēšanas un izmantošanas pilnveidei.

Bibliotēku katalogu auditos parasti tiek iekļauti visi informācijas izguves sistēmā iesaistītie elementi:

- *produkti* – ieraksti vai ierakstu kopums katalogā;
- *procesi* – principi aprakstošajā katalogizācijā, pieejas punktu noteikšanā, priekšmetošanā un autoritatīvo ierakstu izveidē;
- *objekti* – aprakstvienības, kuras tiek katalogizētas (parasti dalītas pa fiziskiem formātiem).

Krievijas bibliotēkās realizētā projekta “Puškina bibliotēka” ietvaros ir veikts mašīnlasāmo ierakstu audits, lai noskaidrotu šo ierakstu un līdz ar to informācijas izguves procesa kvalitāti [28]. Pētījuma rezultāti liecina, ka katalogizācijas procesā vērojamas nepilnības ietekmē izguvi, bet kopumā katalogu ieraksti apmierina lietotāju galvenās prasības informācijas izguvē.

Elektroniskais katalogs kā sociāla vērtība

Vērtību teorijas aspektā bibliotēka aplūkojama kā fenomens un vērtību kopums, kas kalpo sociāliem mērķiem un realizē sabiedrības vajadzības. Bibliotēkas galvenā misija ir sniegt zināšanas sabiedrībai. Bibliotēkas pakalpojumu vērtību nosaka tas, ka tie dod labumu visai sabiedrībai. Bibliotēka atspoguļo sociālās vērtības, kas ietekmē un ir arī atkarīgas no sabiedrības aktivitātēm, tā veido attieksmi pret kultūras vērtībām. Savukārt pakalpojumu kvalitāte ir tieši atkarīga no tā, cik pilnvērtīgi tiek veikta datu apstrāde un informācijas organizēšana.

Elektronisko katalogu lietošanas vērtības lielums mainās tieši proporcionāli tā kvalitātei. Kvalitatīva datu apstrāde un informācijas organizēšana nodrošina iespējas pilnvērtīgāk izmantot bibliotēkas elektronisko katalogu un palielina kataloga lietošanas vērtību – informācijas atlases un izmantošanas iespējas (atbilstība lietotāju prasībām, daudzveidīgu pieejas punktu un izguves iespēju nodrošināšana).

Katalogam vērtība nepiemīt no dabas un neizriet no kataloga iekšējās struktūras. Kataloga vērtību nosaka tā iekļaušanās cilvēka sabiedriskās esamības

sferā. Katalogs ir kļuvis par noteiktu sociālo attiecību elementu. Bibliotēkas misijas kontekstā kataloga vērtībai ir liela nozīme, jo bibliotēka kā vērtīborientējoša sociāla institūcija sniedz pakalpojumus atbilstoši sabiedrības mērķiem un vajadzībām, nodrošina informāciju un zināšanu apguvi. Kataloga sniegtā informācija veicina zināšanu veidošanu. Bibliotēka ir krātuve visam, kas ir zināms – cilvēces sasniegumu un zināšanu deponitārijs. Katalogs nodrošina iespēju bibliotēkā atrast to, ko cilvēks vēlas un ko tam vajadzētu zināt. Kataloga vērtība ir saistīta ar darbības motivāciju, jo katalogs un tajā iekļautā informācija var sekmēt lēmuma pieņemšanu un vērtību izvēli.

Kataloga vērtības apzināšanā svarīgi ir noteikt lietotāju vajadzības un vērtības. Tā kā vērtīborientācija lietotājiem ir atšķirīga, tad tas, kas vienam ir vērtīgs, otram var būt nevērtīgs.

Katalogs ar organizētu informāciju palīdz radīt zināšanas. Šis faktors arī nosaka kataloga nozīmi sabiedrībā. Katalogs ir vērtība-līdzeklis, kam jābūt virzītam uz labklājību. Bibliotēku katalogiem, tāpat kā jebkurai vērtībai, var būt gan pozitīva, gan arī negatīva vērtība.

Bibliotēka ir dinamiski mainīga. Mainās arī sabiedrības attieksme un vērtības. Katram laikam ir sava vērtība un vērtīborientācija. Parādās jauni katalogu veidi, un tiek izvirzīti arī jauni katalogu izmantošanas mērķi. Digitālajā vidē radikāli ir mainījušās informācijas izguves iespējas, un tas ietekmē katalogu veidošanu un informācijas organizēšanu tajos. Arvien vairāk priekšroka tiek dota jaunām funkcionālajām iespējām, kas ietekmē katalogu vērtību. Uz informāciju un zināšanām balstītā sabiedrībā vērojams pavērsiens vērtīborientācijas kritēriju ziņā. Uz kvantitatīvi virzītas ekstensīvas domāšanas stereotipu nomaina intensīva garīgā dzīve, kas vērsta uz kvalitāti. Subjektīvas vērtīborientācijas vietā tiek dota priekšroka citām vērtībām. Rodas lielāka iespēja personībai aktīvi līdzdarboties uz subjektīvās pieredzes bāzes. Personu individuālās vērtības tuvinās visas sabiedrības vērtībām. Katalogizācijas speciālistu vērtīborientācija arvien vairāk ietekmē informācijas organizēšanas kvalitāti un līdz ar to arī kataloga un visas bibliotēkas kopīgo vērtību.

Bibliotēkās katalogizācijas process rada vērtību, ja informācijas strukturēšana un organizēšana tiek veikta kvalitatīvi. Pārejā uz informācijas un zināšanu sabiedrību informācijas nozīme pieaug, un bibliotēka no informācijas sniegšanas pāriet uz zināšanu nodošanu.

Izmantotie informācijas avoti

1. **Barlow, J. P.** The Economy of Ideas. *Wired2*, 1994, March, p. 84–90, 126–129.
2. *Bibliotēku likums* [tiešsaiste]. 2002. [skatīts 20-04-2005]. Pieejams: <http://www.km.gov.lv/UI/main.asp?id=13185>
3. **Cutter, C. A.** *Rules for a Dictionary Catalog*. 4th ed. Washington, DC : Government Printing Office, 1904.
4. **Delsey, T.** Standards for Descriptive Cataloging : two perspectives on the past twenty years. *In: The Conceptual Foundations of Descriptive Cataloging*. Ed. by Elaine Svenonius. San Diego : Academic Press, 1989.
5. **Ede, S.** Cataloguing in the Digital Age. *Liber Quarterly*, Nr. 11, 2001, p. 360–371. ISSN 1435-5205.

6. **Fenner, A.** Placing Value on Information [online]. *Library Philosophy and Practice*, Vol. 4, Nr. 2, Spring 2002. Available: <http://libr.unl.edu:2000/LPP/fenner.html>
7. **FRBR: Funkcionālās prasības bibliogrāfiskajiem ierakstiem – gala ziņojums** [tiešsaiste]. IFLA Pētniecības grupa par funkcionālajām prasībām bibliogrāfiskajiem ierakstiem; apstiprinājusi IFLA Kataloģizācijas sekcijas pastāvīgā komiteja; tulkojuma darba grupa: Anita Goldberga, Baiba Holmna, Antra Indriksone, Guna Linkeviča, Baiba Mūze, Laimdota Prūse, Baiba Sporāne. Rīga : Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2005. Pieejams: <http://www.lnb.lv/struktura/BI/standartiz/FRBR.htm>. ISBN 9984-607-4.
8. *Functional Requirements for Bibliographic Records – Final Report* [tiešsaiste]. – [B.v. : IFLA, b.g.]. [skatīts 2004. g. 10. nov.]. Pieejams: <http://www.ifla.org/VII/s13/frbr/frbr1.htm>
9. **Hegna, K., Murtomaa, E.** *Data Mining MARC to Find: FRBR?* [online]. 2002. [cited 12-04-2005]. Available: <http://folk.uio.no/knuthe/dok/frbr/datamining.pdf>
10. **Hagler, R.** *The Bibliographic Record and Information Technology*. 2nd ed. Chicago : American Library Association; Ottawa : Canadian Library Association, ©1991. xv, 331 p. : ill. ISBN 0838905544.
11. **Hagler, R.** The Consequences of Integration. *In: The Conceptual Foundations of Descriptive Cataloging*. San Diego : Academic Press, 1989.
12. **IFLA.** *Guidelines for Online Public Access Catalogs (OPAC) Displays* [online]. 2003. Available: <http://www.ifla.org/VII/s13/guide/opacguide03.pdf>
13. *IFLA/UNESCO Public Libraries Manifesto* [online]. 1994. [cited 20-04-2005]. Available: <http://www.ifla.org/VII/s8/unesco/eng.htm>
14. *Kopenhāģenas deklarācija* [tiešsaiste] : Kopenhāģenas konference “Publiskās bibliotēkas un informācijas sabiedrība” 1999. gada 14.–15. oktobrī. 1999. [skatīts 2005-04-20]. Pieejams: <http://www.km.gov.lv/UI/Main.asp?id=10104>
15. *Latviešu valodas vārdnīca* : A-Ž. Rīga : Avots, 1987. 883 lp.
16. *LVS ISO 11620 Informācija un dokumentācija. Bibliotēku darbības rādītāji*. Rīga : Latvijas standarts, 2001. 127 lp.
17. *LVS ISO 5127 Informācija un dokumentācija. Vārdnīca*. Rīga : Latvijas Standarts, 2004. 160 lp.
18. **Lubetzky, S.** *Seymour Lubetzky : writings on the classical art of cataloging*. Compiled and ed. by Elaine Svenonius, Dorothy McGarry. Englewood, Colo. : Libraries Unlimited, 2001. xxi, 443 p. : ill. ISBN 1563089327. Includes bibliographical references and index.
Content: Cataloging Rules and Principles; Code of Cataloging Rules; Principles of Cataloging; Periodical articles etc.
19. **Mūze, B.** Elektroniskie katalogi bibliotēkas kvalitātes sistēmas kontekstā. *No: Platforma[-3]* : Latvijas Universitātes filoloģijas, mākslas (teātra un mūzikas) zinātnes un bibliotēkzinātnes doktorantu rakstu krājums. Rīga : Zinātne. Izdošanā.
20. **Mūze, B.** Informācijas apstrādes standartizācija. *No: Latvijas Universitāte. Zinātniskie raksti*. Rīga : Latvijas Universitāte, 2002. Bibliotēka un sabiedrība. 3. rakstu krāj. 646. sēj., 144.–161. lp.
21. **Mūze, B.** Jauni izaicinājumi Latvijas bibliotēku attāļajiem elektroniskajiem katalogiem = New Challenges to the Remote Electronic Catalogues of Libraries in Latvia. *No: Platforma-2* : Latvijas Universitātes filoloģijas, mākslas (teātra un mūzikas) zinātnes un bibliotēkzinātnes doktorantu rakstu krājums. Rīga : Zinātne, 2004, 221.–229. lp.
22. **Rowley, J., Farrow, J.** *Organizing Knowledge: an Introduction to Managing Access to Information*. 3rd ed. Aldershot : Gower, 2000. 404 p. ISBN 0-566-08047-8.

23. **Svenonius, E.** (ed.). Bibliographic Entities and their Uses. *In: IFLA UBCIM Programme and the IFLA Division of Bibliographic Control : Seminar on Bibliographic Records Proceedings of the Seminar Held in Stockholm, August 15–16, 1990.* Munich : Saur, 1992, p. 16–18.
24. **Svenonius, E.** *The Intellectual Foundation of Information Organization.* Cambridge : Massachusetts Institute of Technology, 2000. Digital libraries and electronic publishing. 255 p. ISBN 0-262-19433-3.
25. **Taylor, A. G.** *Wynar's Introduction to Cataloging and Classification.* With assistance of David P. Miller. 9th ed. Englewood, Colorado : Libraries Unlimited, 2000. xv, 552 p. : ill. Library and information science text series. ISBN 1563088576 (pbk). ISBN 1563084945.
26. **Yee, M. M.** One Catalog or no Catalog? *ALCTS Newsletter*, Vol. 10, Nr. 4, 1999.
27. **Yee, M. M., Shatford L., S.** *Improving Online Public Access.* Chicago; London : American Library Association, 1998. xv, 221 p. Bibliogr.: p. 209–215. Available also: http://www.alastore.ala.org/SiteSolution.taf?_sn=catalog2&_pn=product_detail&_op=389. ISBN 083890730X.
28. *Мегапроект "Пушкинская библиотека"* [tiešsaiste]. [skatīts 2005-04-15].
Pieejams: <http://www.unn.ru/library/pushkin.htm>

Summary

Library electronic catalogues are essential components of information society, in order the users could retrieve information and create new knowledge. The most essential process of data processing is cataloguing, which creates added value of information. Cataloguing as a process of information organizing affects the level of catalogue quality.

Statements of A. Panizzi, C. A. Cutter, S. Lubetzky and other cataloguing professionals are relevant nowadays, too. The most essential document, which summarizes the organization of bibliographic information in catalogue records in a digital environment, is IFLA research "Functional requirements for bibliographic records". It suggests a new entity-relation metadata model for processing the information sources and determines the functions of bibliographic information and describes relationships among separate data elements in the record, taking into consideration the various formats and carriers of data, as well as the usage of information and users' needs.

Cataloguing is a process of creating an added value, if structured organizing of information is performed in good quality.

Key words: *organizing of information, cataloguing, electronic catalogs of libraries, quality, functional requirements for bibliographic records (FRBR), cataloging from the viewpoint of economic theories, catalog as value.*

Piezīmes

¹ Metadati – dati par datiem.

² OPAC – Online Public Access Catalog.

³ MARC – Machine Readable Cataloguing.

⁴ Tulkojumā „Noteikumi vārdnīckatalogiem”.

⁵ International Federation of Library Associations.

⁶ Functional Requirements for Bibliographic Records (FRBR).

Informācijpratības teorētiskās nostādnes: skolas bibliotēku aspekts

Application of the Concept of Information Literacy in the Work of School Libraries

Lita Vēvere

Jelgavas Spīdolas ģimnāzija
e-pasts: lita.vevere@inbox.lv

Pārskata rakstā aplūkota jēdziena „informācijpratība” būtība, attiecinot to uz skolēnu darbību bibliotēkā un tai nepieciešamajām iemaņām. Izklāstīta informācijpratības jēdzieniskā atīstība un interpretācija vairāku Rietumeiropas, ASV un Krievijas pētnieku darbos, analizēti mācību modeļi informācijas prasmju apgūšanai un standarti, kas nosaka skolēnu prasmes. Informācijpratību vislietderīgāk ir apgūt atsevišķā mācību stundā skolas bibliotēkā. Šo stundu ieteicams vadīt skolas bibliotēkas speciālistam, kas, pārzinot gan pedagoģisko, gan bibliotekāro teoriju un praksi, var vissekmīgāk veidot skolēnos informācijas prasmes.

Raksta noslēgumā autore formulē savu viedokli par situāciju Latvijas skolu bibliotēkās.

Atslēgvārdi: informācijpratība, informācijas prasmes, bibliotēkas lietošanas prasmes, skolas bibliotēkas speciālists.

Tradicionāli par informācijas uzkrāšanas vietu tiek uzskatīta bibliotēka. Pilnveidojoties bibliotēku krājumiem un pakalpojumiem, arī bibliotēku klientiem jāaug līdzī spējā to visu apgūt. Skolas savas bibliotēkas kā iekšējās struktūrvienības sāka veidot 19. gadsimta beigās, bet tikai 20. gadsimta otrajā pusē tika izstrādātas teorētiskās nostādnes par skolēnu darbību bibliotēkā un tai nepieciešamajām prasmēm.

Par bibliotēkas lietošanas prasmēm tiek runāts kā par atsevišķu prasmju kopumu.

Bibliotēkas lietošanas prasmes ir šādas:

- cilvēka spēja orientēties bibliotēkas krājuma izvietojumā;
- prasme izmantot katalogus un kartotēkas tradicionālā un elektroniskā formātā;
- laba lasīšanas prasme un kultūra;
- spēja apgūt un uztvert izlasīto (uzrakstīt plānu, konspektu, anotāciju, recenziju u. tml.);
- prasme izmantot dažādus informācijas avotus (enciklopēdijas, vārdnīcas, atlantus u. tml.);
- prasme izmantot bibliotēkā esošos audiovizuālos materiālus;
- zināšanas par pastāvošajiem informācijas pakalpojumiem un produktiem kopumā.

Daudzās skolās šis prasmju kopums ir skolas mācību programmas sastāvdaļa, un skolēni to apgūst skolas bibliotēkā tās speciālista vadībā.

Izrādījies, ka, dzīvē un skolās ienākot jaunajām informācijas tehnoloģijām, ar šīm prasmēm vien ir par maz. Nepieciešams šīs prasmes apgūt un ieviest bibliotēkārajā darbībā, jo tās paver ļoti plašas iespējas darbā ar informāciju. Uz tradicionālo bibliotēkas krājuma daļu joprojām ir attiecināms termins “bibliotēkas lietošanas prasmju kopums”, bet, jaunajām tehnoloģijām „radot” jaunu terminu – „elektroniskie informācijas avoti”, arvien biežāk tiek lietots arī termins „**informācijas prasmes**”.

Informācijas prasmes veido lietotāja spēja sameklēt nepieciešamo informāciju, tai piekļūt un to izgūt, pakāpeniski atrisinot konkrēto pieprasījumu:

- kāda informācija ir nepieciešama?
- kur tā jāmeklē?
- kā var noteikt informācijas avotu atrašanās vietu?
- kuri informācijas avoti jāizvēlas lietošanai?
- kā tos izmantot?
- kā glabāt ierakstus par izmantoto informāciju?
- kā novērtēt atrasto informāciju?
- kā parādīt savus atklājumus? (10)

Informācijas prasmes apguvis cilvēks ir informācijpratīgs

Termini “informācijas prasmes”, “informācijpratība” vai “informācijas pratība” ietver plašāku jēdzienu nekā termins “bibliotēkas lietošanas prasmes”. Visbiežāk tiek lietots jēdziens *informācijpratība*.

Pēdējos 30 gadus ir daudz diskutēts par informācijpratību bibliotēkzinātnes un izglītības jomas literatūrā. Tas ir viens no tiem retajiem terminiem, kuram līdz pat šim brīdim nav noteiktas, konkrētas definīcijas. Iemesls tam ir zināms – nemitīgi pieaug šī termina jēdzieniskā ietilpība, jo tas aptver arvien vairāk jaunu apgūstamo prasmju. P. Zurkovskis (*P. Zurkovsky*) 1974. gadā rakstīja, ka informācijpratība ir „spēja informacionālu lēmumu pieņemšanā izmantot tehniku un prasmes par daudzveidīgiem informācijas instrumentiem tikpat labi kā jebkurus citus pirmavotus” (23). Desmit gadus vēlāk NCEE (*National Commission on Excellence in Education*) informācijpratību skaidroja kā „prasmes, kas nepieciešamas jaunai karjerai, pilsonībai un mūžizglītībai” (11). 20. gadsimta 90. gadu vidū Amerikas Bibliotēku asociācijas Informācijpratības prezidentālā komitejā (*ALAPCIL*) informācijpratīgs cilvēks tika raksturots kā persona, kas prot lasīt un rakstīt, kas „apzinās, ka informācija ir nepieciešama, kam piemīt spēja to iegūt, novērtēt, efektīvi izmantot un kas ir iemācījusies mācīties” (20). K. Doila (*C. Doyle*) no *CMLEA* (*California Media and Library Educators*) 1994. gadā informācijpratību dēvēja par „spēju iegūt, novērtēt un lietot informāciju no dažādiem avotiem” (13). P. Breivika un Dž. Senna (*P. Breivik, J. Senn*) tajā pašā 1994. gadā to uzskatīja par „spēju iegūt un novērtēt jebkādu informāciju, kas nepieciešama jebkurā brīdī” (12).

Pēdējā laikā zinātnieces Dž. Kērka (*J. Kirk*) un B. Postone-Andersons (*B. Poston-Anderson*) ir mēģinājuši atklāt šī termina komplekso sarežģītību, apvienojot informācijpratības definīcijā septiņas prasmes:

- noteikt, kāda informācija nepieciešama;
- savākt vajadzībām atbilstošus informācijas avotus;

- atlasīt un saglabāt nozīmīgo informāciju no avotiem;
- saprast un novērtēt informāciju no dažādiem avotiem;
- kombinēt un organizēt informāciju vislabākajā variantā;
- prezentēt apgūto informāciju tai atbilstošā veidā;
- vērtēt rezultātu saskaņā ar uzdevuma prasībām un tam atbilstošo zināšanu pieaugumu (20).

Kaut arī lielākoties informācijpratības definīcijas ir universālas un piemērojamas dažādiem apstākļiem, D. Lorčesters (*D. Loerchester*) 1996. gadā izveidoja definīciju, kas atbilst tieši bērnu informācijas vajadzībām. Saskaņā ar to „informācijpratīgi skolēni ir kāri lasītāji, kritiski un radoši domātāji, mācīties ieinteresētas personības, organizēti pētnieki, prasmīgi komunikatori, atbildīgi informācijas lietotāji un prasmīgi tehnoloģiju izmantotāji” (18). P. Montgomerija (*P. Montgomery*) šo definīciju 1997. gadā izvērsa, atzīmējot, ka „*informācijpratība* ir kļuvusi par tādu kā bāzes terminu (*umbrella term*), kas ietver sevī elektronisko meklēšanu, informācijas izguvi, bibliotēkas prasmes, mediju prasmes, izpētes prasmes, prasmes atsaukties uz avotiem un mācību un mācīšanās prasmes” (19).

K. Tainere (*K. Tyner*) 1998. gadā ieteica lietot šādu vienkāršu un saprotamu jēdziena skaidrojumu: „Informācijpratība ir spēja atrast, novērtēt un efektīvi izmantot informāciju personiskajā un profesionālajā darbībā” (22).

Mūsdienīgs un visaptverošs informācijpratības termina skaidrojums ir atrodams arī Latvijas Lauksaimniecības universitātes mājaslapā.

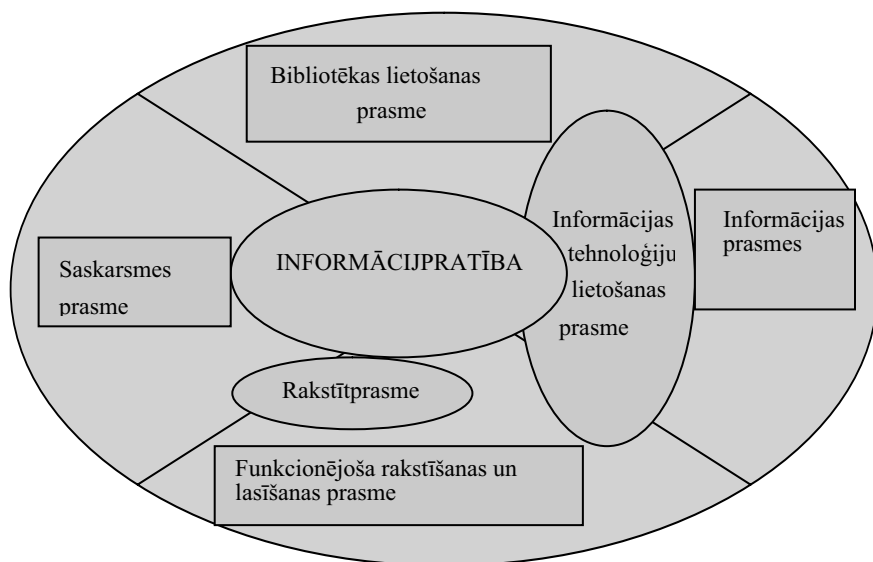
„Informācijpratība ir

- 1) cilvēka prasme definēt problēmu; formulēt to, kāda informācija nepieciešama problēmas risināšanai; zināt, kur un kā sameklēt vajadzīgo informāciju; novērtēt un atlasīt problēmas risināšanai derīgo informāciju; no iegūtās informācijas sintezēt jaunu problēmas risinājumam piemērotu informāciju;
- 2) indivīda prasme lietot resursus, procesus, sistēmas un līdzekļus, lai iegūtu un novērtētu informāciju, kas ir jebkādā veidā, un lietotu šo informāciju problēmu risināšanai, izlemšanai un jaunu zināšanu, produktu vai sistēmu radīšanai” (5).

I. Jēkabsons savā maģistra darbā „Informācijpratības programmas modelis: veidošanas kritēriji un metodes” citē UNESCO formulējumu, pēc kura informācijpratību veido piecas atsevišķas prasmes:

- 1) rakstītprasmes pamati – spēja pareizi uzrakstīt savu vārdu un uzvārdu;
- 2) funkcionējoša lasītprasme un rakstītprasme, kas ļauj lasīt ar izpratni un aprakstīt vienkāršas ikdienas un sadzīves lietas;
- 3) saskarsmes prasmes, kas ļauj komunicēt, lietojot sabiedrībā pieņemtās valodas normas, žestus un mīmiku;
- 4) informācijas prasmes, kas ar kritiskās domāšanas palīdzību ļauj atrast, izvērtēt un izmantot informāciju savai mūžizglītbai;
- 5) informācijas tehnoloģiju lietošanas prasmes, kas ļauj lietot elektroniskos informācijas avotus un citas jaunās tehnoloģijas (6, 13.–14. lpp.).

Pamatojoties uz iepriekš minētajām definīcijām, var izveidot informācijpratības termina jēdzieniskās izpratnes struktūru, kurā viena no svarīgākajām prasēm, ko ietver informācijpratība (sk. att.), ir bibliotēkas lietošanas prasme. Jāapzinās, ka termins „informācijas prasmes” nav identisks terminam „bibliotēkas lietošanas prasmes”.

1. att. **Informācijpratība**
Information Literacy

Kopš 20. gadsimta 80. gadu vidus daudzi ārvalstu bibliotekāri – gan praktiķi, gan teorētiķi – ir veidojuši **mācību modeļus**, kas izmantojami, mācot skolēniem informācijas prasmes. Strādājot pēc šiem modeļiem, iespējams nostiprināt jau esošās zināšanas un domāšanas prasmes un sagatavoties nākotnes pārmaiņām. Modeļi balstās uz praktizējošo bibliotekāru pieredzi un ir radīti, lai papildinātu skolēniem klasē uzdoto darbu izglītojošo vērtību. Kopumā tie ir kļuvuši par kodolu efektīvai nodarbībai bibliotēkā kā alternatīvai klases mācību stundai. Šai nodarbībai ir sava programma, un tā atbilst skolēna mācību uzdevuma vai pētījuma vajadzībām. K. Kulthau (*C. Kuhlthau*) veidotajā modelī informācijas meklēšanas process ir radošs darbs. Tas ir vienīgais modelis, kas testēts empīriski (20, 30.–40. lpp.). Tāpat tas ir vienīgais modelis, kurā atzīta informācijas meklēšanas holiskā daba, jo tam ir tieša saistība ar domām, jūtām un rīcību. Modelis specifiski raksturo meklēšanas procesu kā tādu, t. i., pētījums tiek sadalīts darbībās, kas sākas, skolēnam iepazīstoties ar uzdevumu, un beidzas tad, kad skolēns ir gatavs organizēt savāktu informāciju un sākt rakstīt.

Citi mācīšanas modeļi savukārt ir radīti ar domu sniegt visaptverošus ieteikumus. Visi šie modeļi ir izglītojoši; tie iesaka „labāko vingrināšanos”, skolēniem uzsākot savus informācijas meklējumus un izpētes projektus, un visu uzsvāru liek uz kognitīvo vai kritiskās domāšanas attīstību. Līdz ar to bibliotekāri, skolotāji un skolēni var atrast tiem noderīgu informāciju dažādos laikos un dažādos apstākļos atkarībā no konteksta, uzdevuma vai problēmas un arī no to skaita. Visplašāk no šiem modeļiem ir pazīstami B. Striplingas (*B. Stripling*) un Dž. Pitas (*J. Pitts*) 1988. gadā radītie semestra darbu un *REACTS (Taxonomies of Thoughtful Research and Thoughtful Reactions)* modeļi, M. Džoisas (*M. Joyce*) un Dž. Talmanas (*J. Tallman*) 1997. gada *I - Search* modelis, M. Peipasas (*M. Pappas*) un A. Tepes

(A. Tepe) 1997. gadā radītais *Pathway to Knowledge* (angļu val. *pathway* – taka) modelis un A. Juhtas (A. Yucht) izstrādātais *Flip it!* modelis.

Ikviens no šiem modeļiem iesaka savu pētījuma veikšanas struktūru kā pilnīgu veselumu, kura ietver sevī gan rakstīšanu uz papīra, gan informācijas meklēšanu, kas ar to saistīta. Kaut arī A. Irvingas (A. Irving) 1985. gadā, M. Eisenberga un R. Berkovica (M. Eisenberg, R. Berkowitz) 1990. gadā izveidotie modeļi ir piemērojami izpētes projektiem, to autori uzskata, ka viņu modeļi ir plašāki, nekā skolēni tos iespēj lietot izpētē. Piemēram, A. Irvinga norāda, ka viņas modeļi skolēni var sekmīgi izmantot dažādu skolas uzdevumu pildīšanai. A. Irvingas skatījumā informācijpratība būtībā ir „dzīvespratība”. M. Eisenbergs un R. Berkovics, grāmatas „*Information Problem-Solving: The Big Six Skills Approach to Library and Information Skills Instruction*” (1990) autori, sešas lielas prasmes uzskata par pietiekami elastīgām, lai tās varētu izmantot jebkuru lēmumu pieņemšanā. Viens no elastīgākajiem ir *4 soļu modelis*, ko izstrādājis Vinipegas Skolu departaments, jo tas nav saistīts ar konkrētu vecuma grupu un tā pamatprincips ir pakāpenība izpētes procesā.

Mūsdienās izveidoti dažādi **standarti**, kas nosaka informācijpratīga cilvēka prasmes. Tas nozīmē, ka šo prasmju kopumu apstiprinājusi un pasludinājusi kāda kompetenta institūcija. Standarti pārsvarā ir veidoti kādai konkrētai vecuma grupai, kas apgūst noteiktu izglītības pakāpi. Piemēram, Amerikas Skolu bibliotēku asociācija izstrādājusi Informācijpratības standartu skolēniem, kurā 9 pamatprasmes sadalītas 3 jomās – informācijas prasmes, patstāvīgas mācīšanās prasmes un sociālā atbildība (16). Pastāv arī atsevišķu ASV pavalstu vai citu institūciju standarti, piemēram, Aļaskas štata Izglītības departamenta izveidotais skolēnu Bibliotēkas/informācijas prasmju standarts (1). *Handy 5* modelis (*Kansas Association of School Librarians Research Committee, 2001*) tika radīts mācību plāna projektu ietvaros. *Handy 5* modelis ir bāzēts uz *Big 6* un tiecas ievērot Kanساس štata izglītības vadlīnijas, kas paredz skolas mācību priekšmetos radīt skolēniem iespējas iemācīties risināt problēmas jebkurā no mācību plāna jomām. *Handy 5* modelis ir izstrādāts pēc reģionālas iniciatīvas, meklējot veidus, kā radīt saikni starp dažādiem mācību plāniem un programmām. Jau sarežģītāku prasmju kopums augstskolu studentiem izveidots Viskonsinas Akadēmisko bibliotekāru asociācijā (14).

Austrālijas Informācijpratības standarts veidots uz augstskolu studentiem paredzētā Amerikas Informācijpratības standarta bāzes, taču ir universāls standarts, kas piemērojams jebkurai izglītojamo grupai (15). Tātad skolā apgūtā informācijpratība jāpapildina visu mūžu.

Krievijas pētnieki nereti termina “informācijpratība” vietā lieto arī terminu “**informacionālās darbības pamati**” (*основы информационной деятельности*). Skolēns ir attīstījis informācijas prasmes un ieguvis informācijpratību, ja viņš

- izprot precīzas un nozīmīgas informācijas nepieciešamību, spēj formulēt jautājumus, noteikt informācijas avotus un izmantot optimālo informācijas meklēšanas stratēģiju;
- atrodot derīgu informāciju, prot atšķirt faktus no viedokļiem un neizmanto nevajadzīgu informāciju;
- novērtē informācijas izmantošanas procesu, sasniegtos rezultātus, atrod veidu, kā uzlabot savu darbu;

- ir atbildīgs informācijas lietotājs, atzīst intelektuālo brīvību un intelektuālā īpašuma tiesības un lieto atsauces uz citu darbiem; prot sastrādāties ar citiem, meklējot un izmantojot informāciju un pēc tam daloties savas darbības rezultātos;
- izmanto savam vecumam atbilstošu informācijas tehnoloģiju.

Krievijas Izglītības programmas „Skola 2100” autoru kolektīva vadītājs A. Gorjačevs ir definējis savu informācijpratības satura izpratni (24). Informācijpratība ir

- prasme meklēt, atrast, izgūt dažādus informācijas avotus;
- prasme analizēt iegūto informāciju, izmantojot dažādas shēmas, tabulas u. tml.;
- prasme novērtēt informāciju – tās ticamību, precizitāti un pietiekamību konkrētās problēmas atrisināšanai;
- prasme izjust nepieciešamību pēc papildu informācijas un iegūt to;
- prasme izmantot informācijas meklēšanas, ieguves, analīzes un novērtēšanas rezultātus lēmumu pieņemšanā;
- prasme radīt konkrētajai situācijai nepieciešamo objektu un procesu informacionālo modeli;
- prasme veidot savu zināšanu krājumu par personiski svarīgu informāciju savai darbībai dažādās nozarēs;
- prasme radīt savus informācijas avotus;
- prasme izmantot mūsdienīgas tehnoloģijas darbam ar informāciju, prasme strādāt grupā un individuāli.

Lai sistematizētu visas prasmes, kas veido informācijpratību, ir izveidoti 3 prasmju kopumi:

- 1) cilvēks – prasmes darbā ar informāciju;
- 2) cilvēks un dators – informācijas tehnoloģiju izmantošanas prasmes;
- 3) cilvēks un sabiedrība – prasmes saskarsmē ar informāciju un sabiedrību.

Katrā prasmju kopumā ir ietverti 4 aspekti:

- 1) konceptuāli analītiskais aspekts ir saistīts ar informacionālo procesu būtības un kopainas izpratni. Apgūstot prasmes caur šī aspekta prizmu, skolēni saprot, ko viņi tieši dara un kāpēc to dara, un apgūs informacionālās darbības jaunos jēdzienus. Vācot informāciju par objektu vai parādību, skolēni rada jaunu priekšstatu par to; priekšstats tiek nostiprināts, veidojot savu objekta vai parādības informacionālo modeli sev vēlamā formā;
- 2) organizatoriskais aspekts ir saistīts ar informācijas ieguves specifiku – informāciju grāmatā, televīzijas vai radio raidījumos, bibliotēkā, ar to struktūru un informācijas organizēšanu;
- 3) komunikatīvais aspekts ir saistīts ar kolektīvajiem informacionālās darbības veidiem, ar to savstarpējo iedarbību, kā arī ar informacionālo produktu adaptāciju konkrētajā mērķauditorijā;
- 4) izmantošanas aspekts ir saistīts ar informacionālo iemaņu praktisko izmantošanu un informacionālās darbības galarezultātu.

Krievijas pētnieki UNESCO programmas „Informācija visiem: vispārīga pieeja informācijai” 3. sesijā 2004. gada 23. jūnijā Sanktpēterburgā ieteica

nomainīt jēdzienu “informācijpratība” ar jēdzienu “**informacionālā kultūra**” (*информационная культура*).

Jēdziens “informacionālā kultūra” ir veidojies 20. gadsimta otrajā pusē, kad liela uzmanība tika pievērsta informācijas apmaiņas procesiem un mehānismiem. Problēmu rada šī jēdziena daudznozīmība, jo tā pamatā esošie bāzes termini „informācija” un „kultūra” ir polisēmiski. Jāņem vērā arī tas, ka eksistē daudzi līdzīgi termini, kas jēdzieniski nav pilnīgi identiski: bibliotēkas lietošanas prasmes, lasīšanas kultūra, bibliogrāfiskās zināšanas, informācijas prasmes, datorprasme u. tml. Visi šie termini ietver vārdus “kultūra”, “zināšanas”, “prasmes”, tātad ir saistīti ar kopīgu galamērķi. Informacionālā kultūra, pēc Krievijas pētnieku domām, ir vispārējās kultūras sastāvdaļa, un to nosaka cilvēka sociālā daba. Personības informacionālās kultūras koncepcija balstās uz cilvēka – radošas un informāciju uztverošas personības izpratni. Savukārt **personības informacionālā kultūra ir ārējās vides apstākļu apguves un izmantošanas instruments, kas veidojies, saplūstot 3 zinātņu nozarēm – informātikai, bibliogrāfijai un kulturoloģijai** (25). Analizējot atšķirīgus viedokļus, var secināt, ka pētnieki, izmantojot dažādu terminoloģiju, apskata vienus un tos pašus informacionālās kultūras elementus. Pie tiem pieder

- jau iegūtās zināšanas par dabu, sabiedrību, domāšanu, tehniku un darbības veidiem;
- darbības veidi, kas iemisojas personības prasmēs un iemaņās;
- radošās meklējumdarbības pieredze jaunu problēmu risināšanā;
- attieksme pret pasauli, sabiedrību.

Pārsvārā pētījumos analizēts tikai viens personības attīstības posms – skolēna vai studenta vecumā, bet nav vēl izstrādāts universāls personības informacionālās kultūras modelis. Interesanta ir Samaras Izglītības attīstības centra Socioloģisko pētījumu laboratorijas veidotā empīriskā interpretācija jēdzienam „personības informacionālā kultūra” (25). Pēc tās personības informacionālo kultūru veido 3 līmeņi:

- kognitīvais līmenis – zināšanas, prasmes (interneta lietošanas prasmes, iemaņas darbā ar informāciju – informācijas meklēšana, darbs ar atlasīto informāciju, tās strukturizēšana, sistematizēšana, apkopošana un pasniegšana visiem saprotamā veidā, prasme komunicēt ar citiem cilvēkiem, izmantojot mūsdienu tehnoloģijas);
- emocionālais vērtību līmenis – nostādnes, vērtējums, attieksme (informacionālās vajadzības un intereses, informācijas avota izmantošanas motīvs un ar to saistītās gaidas, cilvēkam svarīgākie informācijas ieguves kanāli, informacionālo vajadzību apmierinātība, kompetences pašnovērtējums, attieksme pret deviantu uzvedību internetā);
- uzvedības līmenis – reālā un potenciālā uzvedība (nepieciešamās informācijas meklēšanas veidi un ieguves kanāli, to izmantošanas intensitāte, izmantošana dažādās savas darbības sfērās, jaunas informācijas izplatīšanas veidi, iekļaušanās interneta sabiedrībā, darbības formas tajā).

Skolēna informacionālā kultūra tiek traktēta kā mijiedarbība ar informāciju, kas attīsta spēju orientēties informācijas pasaulē un veido pamatu to īpašību

izaugsmei, kas nepieciešamas informācijpratīgai personībai, – informācijpratību, informacionālu domāšanas stilu un pasaules uzskatu. Šo īpašību veidošanās ir pakāpenisks process, kas atbilst personības attīstības procesam. Vispārējās izglītības galamērķis ir panākt īpašu informacionālu kvalitāti un līdz ar to veidot informacionālu personību. Šādas personības attīstības galvenie posmi sakrīt ar sākumizglītības, pamatizglītības un vidējās izglītības apguves posmiem.

Izglītības apguves process savā būtībā ir dinamisks: sākumskolas posmā veidojas valodas kultūra, grāmatu kultūra un datorkultūra; pamatizglītības ieguves posmā turpinās visu triju kultūras veidu attīstība un veidojas bibliogrāfiskās kultūras un garīgās kultūras pamati; vidējās izglītības ieguves posmā, kad skolēnam kļūst zināmi likumi un likumsakarības par informācijas būtību personības, sociālajā un kultūras kontekstā, attīstās skolēna pasaules uzskats un līdz ar tiesisko un ētisko kultūru arī informacionālais pasaules uzskats, t. i., priekšstati par dabu, sabiedrību, cilvēku.

Galvenie pamatprincipi izglītības procesā ir veselums, nepārtrauktība, sistēmiskums, starppriekšmetu saikne un atklātība. Pamatprincipi realizējami tajās izglītības programmās, kuru mērķis ir skolēna informacionālās kultūras attīstīšana. Tā tiek veikta, veidojot skolēnā

- attieksmi pret informāciju,
- tieksmi apgūt informacionālās kultūras pamatus,
- prasmi patstāvīgi realizēt informācijas meklēšanu,
- prasmi novērst informācijas deficītu,
- spēju darboties informācijas vidē, modelēt personisko informacionālo uzvedību, virzoties no nezināmā uz zināmo,
- spēju radīt un izmantot savu meklēšanas sistēmu,
- spēju uztvert informāciju un novērtēt to pilnīguma, ticamības un avota uzticamības ziņā,
- informācijas apmaiņas svarīguma apziņu, spēju bibliogrāfiski sadarboties un prasmi uzturēt lietišķus kontaktus (24).

Ir izstrādātas arī atbilstošas mācību priekšmeta „Informacionālā kultūra” programmas visām vispārīgizglītojošās skolas klasēm.

Interesantu programmu ir izstrādājušas arī akadēmiķes M. Vohriševa un A. Kočeulova Samarā. Programmas mērķis ir izveidot skolēnos informacionālo kultūru, attīstīt prasmi iegūt informāciju un strādāt ar to, palīdzēt skolēniem viņu konkrētajā praktiskajā darbā. Akadēmiķes uzskata, ka viņu izstrādātā programma palīdz realizēt mūsdienu izglītības svarīgāko mērķi – motivēt un sagatavot bērnu informācijas tehnoloģiju izmantošanai (25). Tehnoloģijas veicina bērna kognitīvās spējas un nodrošina augsta intelektuālā līmeņa sasniegšanu. Psiholoģiskā gatavība dzīvei jaunajā informācijas sabiedrībā ir nepieciešama katram cilvēkam neatkarīgi no viņa izglītības līmeņa. Programmā ir noteiktas nepieciešamās zināšanas par informāciju un informacionālo kultūru, un tā veidota atbilstoši skolas un skolas bibliotēkas iespējām. Katrā klasē ir paredzētas obligātās informacionālās kultūras stundas. Katras klases mācību programmu veido 3 bloki jeb centri:

- 1) kulturoloģiskais bloks,
- 2) informācijas bloks,
- 3) informacionāli psiholoģiskais stāvoklis (*информационно-психологическое состояние*).

Stundu tēmas atbilst skolēnu vecuma īpatnībām. Katra vecuma grupa šos programmas blokus apgūst savam vecumam un zināšanām piemērotā modulī: „Grāmata”, „Bibliotēka”, „Bibliogrāfija”, „Sociālā komunikācija”. Piemēram, 1.–4. klases moduļa „Grāmata” informācijas blokā skolēnam paredzēta iepazīšanās ar datoru un izglītojošām datorprogrammām, bet 10. un 11. klases modulī „Sociālā komunikācija” – iepazīšanās ar hiperteksta veidošanu, ekspertsistēmām, multimediju tehnoloģijām, internetu u. tml.

Aplūkojot un analizējot minētās informācijpratības apguves programmas un standartus, vērojama tieši Krievijas programmām piemērota iezīme – nepieciešamo bibliogrāfisko zināšanu lielais īpatsvars. Krievijas teorētiķi joprojām bibliogrāfiju uzskata par svarīgu orientēšanās līdzekli informācijas masīvos, kas pasargā domāšanu no „informācijas pārslodzes”. Izmantojot bibliogrāfiju, skolēns var piekļūt visam neapverami lielajam informācijas apjomam. Tāpat Krievijas programmu autori samērā lielu uzmanību pievērš bibliotēkas lietošanas prasmēm saistībā ar garīgās pasaules pilnveidošanu.

Dažādu Krievijas autoru darbos ir ieviests termins “informacionāli komunikatīvās tehnoloģijas” (*информационно-коммуникативные технологии*), kas tiek lietots termina “informācijas tehnoloģijas” vietā, motivējot to ar internetu kā interaktīvu sistēmu – lietotājs ne tikai iegūst informāciju, bet var to arī modelēt atbilstoši personiskajām vajadzībām un mērķiem, sarakstīties ar citiem, piedalīties virtuālajās konferencēs, veidot savas mājaslapas. Tātad ir nepieciešams iepazīstināt skolēnus ar interneta komunikatīvajām iespējām.

Amerikas Bibliotēku asociācijas ziņojumā teikts, ka „informācijpratība piemīt tiem cilvēkiem, kuri iemācījušies mācīties, jo viņi jebkuros apstākļos spēj atrast informāciju, kas nepieciešama, lai realizētu kādu uzdevumu” (16). Tas atspoguļojas arī IFLA (*International Federation of Library Associations and Institutions*) divu sekciju – Informācijpratības sekcijas un Skolas bibliotēku un resursu centru sekcijas 2004. un 2005. gada stratēģiskajos darba plānos (21).

Informācijpratības sekcija par savu mērķi šajos gados ir uzskatījusi visu tipu bibliotēku lietotāju izglītības sekmēšanu un informācijpratības pieredzes un ideju apmaiņas veicināšanu. Ir izvirzīti 4 uzdevumi:

- 1) sekmēt informācijpratīgu pilsoņu attīstību, pilnveidot viņu tehniskās un kritiskās domāšanas iemaņas un spējas, kas nepieciešamas informācijas noteikšanai, ieguvei, pārvaldīšanai un izmantošanai, lai bagātinātu savas personiskās dzīves un darba aspektus;
- 2) noteikt informācijpratību par sabiedrības mūžizglītības pamatu dažādos sabiedrības slāņos;
- 3) pilnveidot bibliotekāru kā izglītības veicinātāju zināšanas;
- 4) panākt informācijpratības efektīvas apguves metodikas ieviešanu visu tipu bibliotēkās.

Skolas bibliotēku un resursu centru sekcijas pamatmērķis ir uzlabot skolu bibliotēku darbu, panākt atbilstošu finansējumu un sekmēt kvalificētu kadru izvēli, kas nodrošinātu skolu bibliotēkās kvalitatīvu bibliotekāro un informacionālo apkalpošanu. Šajā sekcijā ir izvirzīti 6 uzdevumi:

- 1) aktivizēt skolu bibliotēku un resursu centru lomu lasītprasmes, informācijpratības un mūžizglītības veicināšanā;

- 2) popularizēt labākos skolas bibliotekārus un viņu pieredzi;
- 3) veicināt skolas bibliotekāru profesionālo attīstību; atbalstīt tādu apmācības programmu, kas būtu savienojama ar darbu;
- 4) propagandēt skolas bibliotēku un informācijpratības nozīmi skolas mācību procesā un skolotāju izglītībā;
- 5) atbalstīt pētījumus par skolu bibliotēkām;
- 6) atbalstīt skolu bibliotēku asociācijas un sadarboties ar tām.

Daudzi izglītības jomā strādājoši speciālisti jau ir apzinājušies to, ka jāmaina attieksme pret informācijas resursiem. Diemžēl informācijpratības apguve kā mācību priekšmets skolās ir ļoti reta parādība, jo tā ir atkarīga no skolu finansējuma, bibliotēkas speciālista aizrautības un skolas vadības izpratnes par mūsdienīgu izglītības procesu. Arī Starptautiskās skolu bibliotēku asociācijas goda priekšsēdētājs Dž. Brauns 2002. gadā savā 2. projekta ziņojumā ir konstatējis, ka Latvijā nekas nenotiek mūsdienīgu skolu bibliotēku un informācijas pakalpojumu programmu veidošanā (1). Tas saistīts ar Izglītības un zinātnes ministrijas neieinteresētību. Pat Latvijas Skolu bibliotekāru asociācija ar savu entuziasmu un auglīgo darbu nespēj visu mainīt. Jau 1997. gadā konferencē “Skolu bibliotēku attīstība un izglītības kvalitāte” (9) skaidri tika noteikts risināmo problēmu loks, taču Dž. Brauns (2) diemžēl nevarēja pateikt neko iepriecinošu. Bibliotekāriem būtu nepieciešamas jaunas informācijpratības apguves programmas, to varianti, programmām atbilstoša metodika. Pēdējā programma ir iznākusi 1992. gadā (I. Rasima “Bibliotēkmācība 1.–9. klases skolēniem” (7)). Pašreiz bibliotekārs, kas vēlas apmācīt skolēnus informācijas ieguvē un lietošanā, var izmantot dažādus piedāvātos kursus un seminārus, pieredzes apmaiņas braucienus, publikācijas žurnālā “Skolotājs” un atsevišķus rakstus par informācijprasmi veidošanu skolēniem citos avotos. Ļoti apsveicami ir tas, ka klajā nākusi I. Hamčanovskas grāmata “Vides izglītība skolā”, kurā aprakstīta konkrēta pieredze, kā skolas bibliotekārs var sadarboties ar skolotājiem un rosināt skolēnus pievērsties mācībām vispirms kādā atsevišķā priekšmetā (3).

Noteikti jāpiemin izdevums “Skolu bibliotēka šodien un rīt”, kurā analītiski aplūkotas Latvijas skolu bibliotēku problēmas (8), un “Informācijas lietotāja rokasgrāmata”, kas domāta jauniešiem, kuri apgūst informācijas meklēšanu, lietošanu un izmantošanu (4).

Lielu ieguldījumu Latvijas skolu bibliotēku situācijas apzināšanā un nākotnes perspektīvu iezīmēšanā devis jau minētais Dž. Brauns ar savām vizītēm mūsu zemē un ziņojumiem par skolu bibliotēku un informācijas pakalpojumu attīstību Latvijā (1, 2). Savā darbā skolu bibliotekāri var balstīties arī uz periodikā publicētu ārzemju skolu bibliotekāru pieredzi un dokumentiem. 1990. gadā tika pieņemtas IFLA vadlīnijas skolu bibliotēkām.

Visjaunākais nosauktais izdevums ir trīs gadus vecs, un neviens no tiem nav tieši atbilstošs bibliotekāru praktiķu darbam, bet ir vienīgi noderīgs ierosmes gūšanai darbam skolā. Daudzās citu valstu informācijpratības apguves programmas un standarti, kas jau sekmīgi tiek lietoti otro gadu desmitu, vēl vairāk mudina apzināties milzīgo darba apjomu, kas kopā veicams Latvijas bibliotēkzinātnes un pedagoģijas darbiniekiem.

Ideāli būtu, ja ieinteresētais bibliotekārs praktiķis varētu no *v a i r ā k ā m* aprobētajām programmām izvēlēties savas skolas izglītības filozofijai un izglītības

procesam atbilstošāko variantu, derīgāko metodiku un palīg līdzekļus un tādējādi pilnvērtīgi iekļauties modernajā mācību procesā. Jāapzinās, ka šis process ir orientēts uz skolēnu, kas tiecas pēc pilnības informācijas meklēšanā un zināšanu ieguvē. Labas skolu bibliotēkas pamazām iegūst akadēmisko bibliotēku iezīmes un būtībā garantē, ka šo skolu absolventi sekmīgi varēs iekļauties augstāko mācību iestāžu mācību procesā – vidē, kam ir raksturīga informācijas pārpilnība.

Diemžēl ir tikai dažas skolas, kurās tiek mācītas bibliotēkas un informācijas prasmes. Ir pienācis laiks šādu prasmju apguvi iekļaut skolas mācību programmā kā pilntiesīgu mācību priekšmetu. Skolēnus apmācīt vajadzētu tieši bibliotēkas speciālistam, kas pārzina informācijas resursus, masu informācijas līdzekļus un pedagoģiju kā sava darba blakusjomu.

Tradicionāli bibliotēkās skolēni apgūst bibliotēkas lietošanas prasmes, bibliogrāfiskās zināšanas, lasīšanas kultūru, bet izglītības iestādēs veido datorprasmes, mācīšanās prasmes un iemaņas. Mūsdienās pieeja datorprasmju apguvei mainās – no uzskata, ka programmēšana ir viena no svarīgākajām mācību prasmēm, līdz viedoklim, ka tā ir tikai neliela daļa no kopējās izglītības. Datorprasmju apmācības mērķis ir sagatavot kompetentus datortehnoloģiju lietotājus, kuri paši spēj izmantot dažādas programmas, lai apstrādātu tekstuālu vai grafisku informāciju, strādātu datortīklā utt. Dators tādējādi uzlūkojams arī no citu iespēju viedokļa – datorprasmes izmantojamas tieši konkrētu informācijas vajadzību risināšanā. Līdz ar jauno tehnoloģiju ienākšanu izglītības iestāžu bibliotēkās arī datorprasmju izmantošana arvien tiešāk ir saistāma ar darbu bibliotēkās, kurās informācijas avoti ir dažādojušies. Bez jauno tehnoloģiju prasmēm un izpratnes par to lietošanas daudzveidību, kā arī bez reālas to izmantošanas mūsdienīgs bibliotēkas klients skolas bibliotēkā vairs nav iedomājams. Tātad, ja dators uzskatāms par instrumentu informācijas ieguvei, tad neapšaubāmi loģiska ir turpmāko informācijas prasmju veidošana tieši bibliotēkas speciālista vadībā skolas bibliotēkā.

Lai skolas bibliotēka sekmīgi realizētu savas funkcijas, tai nepieciešams pastāvīgs Izglītības un zinātnes ministrijas, vietējās pašvaldības un skolas administrācijas atbalsts. Tas nozīmē izprast nepieciešamību pēc izglītības papildināšanas skolas bibliotēkas speciālistam, sniegt viņam metodisko palīdzību, iedalīt bibliotēkai atbilstošus un pietiekamus finanšu līdzekļus, regulāri papildināt un atjaunot tehnoloģijas un aprīkojumu. Ļoti būtisks faktors skolas izglītības mērķu īstenošanā un skolas bibliotēkas piedāvāto pakalpojumu apjoma palielināšanā un kvalitātes uzlabošanā ir kvalificētu skolas bibliotēkas darbinieku skaita palielināšana. Pašreiz skolu bibliotēkās pieaug mācību materiālu daudzums un bibliotēkas krājumi. Lielāka uzmanība jāpievērš arī skolēnu individuālo mācību vajadzību apmierināšanai. Kam pievērst lielāku uzmanību – tehniskajam darbam vai darbam ar bibliotēkas klientu? Šis jautājums kļūst aizvien aktuālāks, jo spēkā esošie IZM normatīvi, piemēram, joprojām paredz tikai vienu darbinieku skolā, kurā ir 300–400 skolēnu. Normatīvi ir saglabājušies, lai gan darba apjoms un veidi ir būtiski mainījušies.

Izmantotie informācijas avoti

1. **Brauns, Dž.** *Skolu bibliotēku un informācijas pakalpojumu attīstība Latvijā*. [npublicētais materiāls] : eksperimentāls projekts: projektu konsultanta Dž. Brauna ziņojums Red. I. Gudakovska. Rīga : LU Filoloģijas fakultāte, BZIZN BDTC, 2000. 55 lp.
2. **Brauns, Dž.** *Skolu bibliotēku un informācijas pakalpojumu attīstība Latvijā. 2.* [npublicētais materiāls] projekts : ziņojums. Rīga : LU Filoloģijas fakultāte, BZIZN BDTC, 2002. 69 lp.
3. **Hamčanovska, I.** *Vides izglītība skolā*. Red. Rita Cimdiņa. Rīga : RaKa, 2002. 130 lp. Pedagoģiskā bibliotēka. ISBN 9984-15-429-7.
4. *Informācijas lietotāja rokasgrāmata*. Sast. I. Gudakovska, I. Ikauniece, L. Cvetkova. Rīga : Pētergailis, 2001. 100 lp. ISBN 9984-673-51-0.
5. *Informācijpratība* [tiešsaiste]. [skatīts 2005. g. 10. apr.]. Pieejams: <http://www.llusp.lv/dokumenti/StudijuNolikums.htm>
6. **Jākabsons, I.** *Informācijpratības programmas modelis: veidošanas kritēriji un metodes* [npublicētais materiāls] : maģistra darbs. Rīga : LU BZIN, 2004. 95 lp.
7. **Rasima, I.** *Bibliotēkmācība 1.–9. klases skolēniem* : ieteikumi bibliotekārajām stundām. Rīga : Latvijas Nacionālā bibliotēka, 1992. 60 lp.
8. *Skolas bibliotēka šodien un rīt* : tematisku rakstu krājums. LU Bibliotēkzinātnes un informācijas zin. nod.; sast. I. Gudakovska. Rīga : LU, 1999. 65 lp.
9. *Skolu bibliotēku attīstība un izglītības kvalitāte* : konference. Rīga : Rīgas pilsētas Skolu valde, 1997. 87 lp.
10. **Stīvensone, Dž.** *Bibliotēku un informācijas pārvaldība* : angļu-latviešu un latviešu-angļu terminu skaidrojošā vārdnīca. No angļu val. tulk. Baiba Sporāne; zin. red. Inese Auziņa-Smita. Rīga : Zvaigzne ABC, 2001. 243 lp. ISBN 9984-22-089-3.
11. **Baumbach, D. T.** Information Skills for the Information Age : The State of Our States. *School Library Media Annual*. Vol. 4, p. 278–285.
12. **Breivik, P. S., Senn, J. A.** *Information Literacy: Educating Children for the 21st Century*. New York : Scholastic, 1994. 4 p.
13. **Doyle, C. S.** Information – Literate Use of Telecommunications. *DMLEA Journal*, Nr. 2, p. 17–20.
14. *Information Literacy Competencies and Criteria for Academic Libraries in Wisconsin* [tiešsaiste]. Information Literacy Committee of Wisconsin Association of Academic Librarians, a Division of the Wisconsin Library Association [tiešsaiste]. Wisconsin Association of Academic Librarians, 1998. [skatīts 2005. g. 18. dec.]. Pieejams: <http://www.wla.lib.wi.us/waal/infolit/ilcc.html>
15. *Information Literacy Standards* [tiešsaiste]. Council of Australian University Librarians, 2001. [skatīts 2005. g. 14. janv.]. Pieejams: <http://www.caul.edu.au/>. ISBN 0-86803-695-1.
16. *Information Literacy Standards for Student Learning* [tiešsaiste]. American Library Association and the Association for Educational Communications and Technology. American Association of School Librarians, Association of Educational Communications and Technology, 1998. [skatīts 2005. g. 14. janv.]. Pieejams: http://ala.org/aasl/ip_nine.html
17. *Library/Information Literacy Standards* [tiešsaiste]. Alaska Association of School Librarians (AkASL), 2003. [skatīts 2005. g. 13. janv.]. Pieejams: <http://www.akasl.org>
18. **Loercherster, D. V.** A Farwell Challenge. *School Library Media Quarterly*, 24, Nr. 4, p. 192–194.
19. **Montgomery, P.** Use of Information: The Information Literacy Phenomenon. *A Handbook for Pathways to Knowledge*, p. 8–10.

20. **Pickering, T. N.** *Information Literacy and Information Skills Instruction. Applying Research to Practice in the School Library Media Center.* 2nd edition. Westport, Connecticut, London : Libraries Unlimited, 2004. 222 p.
21. *Strategic Plan 2004–2005* [tiešsaiste]. IFLA, 2004. [skatīts 2005. g. 13. janv.] Pieejams: <http://ifla.org/VII/s11/index.html>
22. **Тунер, К.** *Literacy in a Digital World.* Mahwah, New Jersey, London : Lawrence Erlbaum Associates Publishers. 1998.
23. *What is Information Literacy?* [tiešsaiste]. [skatīts 2005. g. 13. janv.]. Pieejams: www.lib.utk.edu/instruction/infolit/infolit.html
24. **Горячев, А.** *Формирование информационной грамотности в образовательной программе «Школа 2100»* [tiešsaiste]. [skatīts 2005. g. 5. jūn.]. Pieejams: http://perm.psu.ru/school136/media_c/goryshev.html
25. **Кочеулова, А. С.** *Программирование процесса формирования информационной культуры личности : информационная среда региона как условие формирования информационной культуры личности : тез. докл. Междунар. научной конф., г. Самара, 27–30 сент. 1999.* С. 110–111.

Summary

This paper examines the comprehension of the concept of “information literacy”. This concept is applied to students’ work at schools’ libraries and necessary skills. The paper outlines the development of and interpretation of concept in the works of authors of both Western and Russian schools. Similarly the educational models for acquisition of informational skills and standards of student skills are analysed.

The good knowledge of teaching practise and informational skills makes the library expert the person that can improve and develop students’ closely intertwined independent cognition process and informational skills most successfully.

The author concludes with a formulation about the situation of schools’ libraries in Latvia.

Key words: *information literacy, information skills, school librarian.*

Grāmatzinātne

Latviešu grāmatu kalendāri Latvijas kultūras vēsturē¹

Latvian Book Calendars in the Latvian History of Culture

Līga Krūmiņa

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultāte
Bibliotēkzinātnes un informācijas zinātnes nodaļa
Lomonosova iela 1A, Rīga, LV-1018
e-pasts: Liga.Krumina@lu.lv

Rakstā analizēti latviešu grāmatu kalendāri no 1758. gada, kad iznāca pirmais izdevums, līdz 1919. gadam (vairāk nekā 2500 kalendāru). Pētīta šo iespieddarbu nozīme Latvijas kultūras vēsturē un kalendārniecības attīstības pozitīvās un negatīvās tendences. 160 gadu ilgais periods sadalīts četros hronoloģiskos posmos. Katrā no tiem vērtēta kalendāru pieejamība (kalendāru tirāžas un valodas lietotāju skaita attiecība), apkopots kalendāru tematiskais piedāvājums, skaidrota lasītāju attieksme (vairāk nekā 650 publikāciju periodiskajos izdevumos), kā arī norādīti nozīmīgākie konkrētā posma kalendāri.

Atslēgvārdi: kultūras vēsture, grāmatniecība, turpinājumi, grāmatu kalendāri.

Kalendāri, arī kalenteri, kalendari, laika grāmatas, gada grāmatas, almanahi – tik dažādi nosaukumi ir rakstītām, iekaltām, iecirstām, zīmētām, iespiestām tabulām un tekstiem, kas gadu simtiem tikai tiem raksturīgā veidā ir apmierinājuši cilvēka vajadzības pēc laika skaitīšanas un zināšanām visdažādākajās dzīves jomās. Savā attīstības gaitā kalendāri ir pilnveidojušies gan saturā, gan formā, daudzveidīgākas kļuvušas to izmantošanas iespējas, un tie kļuvuši par neatņemamu dzīves sastāvdaļu. Bet ko varam pateikt par latviešu kalendāriem kā kultūrvēsturisku parādību to rašanās sākumā?

Rakstā, kura mērķis ir izvērtēt kalendāru nozīmi Latvijas kultūras vēsturē, uzmanība pievērsta grāmatu kalendāriem, t. i., tāda veida kalendāriem, kuru saturā ir pamatziņas (kalendāriji) un dažādi pielikumi (populārzinātniska literatūra, daiļliteratūra). Ar grāmatu kalendāriem sākās un veidojās latviešu kalendāru vēsture. No 18. gs. vidus līdz 19. gs. vidum vienīgi un tautā plaši pazīstamie grāmatu kalendāri bija «Zemnieku jeb latviešu laiku grāmata» (vēlāk ar nosaukumu «Jauna un veca latviešu laiku un notikušu lietu grāmata» jeb tā saucamais “Kurzemes latviešu kalendārs”) un «Vidzemes kalendārs». Vienā no plašākajām latviešu kalendārniecībai veltītajām publikācijām «Atskats uz latviešu kalendārniecību: simtspiecdesmit gadu piemiņai» Teodors Zeiferts šos kalendārus raksturojis šādi: «Kā latviešu garīgās rakstniecības sākumā stāv mazais katķisms, tā laicīgās rakstniecības sākumā kalendārs. Pirmā no minētajām grāmatām mēģina piesaistīt uzmanību pie mūžīgām lietām, otra tieši pie tekošās dienas. (..) Latviešu kalendāram, kā

redzams, no paša iesākuma nav šaura dienu rādītāja nozīme. Tas grib būt patiesi "laiku un notikušu lietu grāmata". Tas izpilda laikraksta, hronikas, populārzinātnisku un beletristisku rakstu krājuma vietu» (11).

Raksta autore ir apskatījusi kalendārus no pirmā zināmā iespaidarba 1758. gadā līdz 1919. gadam. Minētajā laika posmā apzināti vairāk nekā 600 atšķirīgu nosaukumu (attiecīgi ap 2500 laidienu) kalendāri.

Latviešu kalendāru kultūrvēsturiskās analīzes nepieciešamību noteica situācija latviešu grāmatniecībā – apjomīga avotu kopuma izpētē balstīta vērtējuma trūkums. Kultūrvēsturiskās izpētes pamatā ir pieņēmums, ka iespaidarbi (šajā gadījumā kalendāri) ir viens no informācijas publiskošanas veidiem. Publiskošanas brīdī tie iegūst sabiedrisku nozīmi, uzsāk pildīt konkrētus uzdevumus, īstenot sabiedriskas un personiskas funkcijas. Sabiedriskā nozīme savukārt izpaužas sabiedrības attieksmē pret piedāvātajiem iespaiddarbiem – vēlmē tos iegādāties, publiski apspriest presē u. tml.

Iespaidarbu sabiedriskā izmantošana vairumā gadījumu ir atkarīga no konkrētas sabiedriski politiskās situācijas, tāpēc izpēte ir veikta atsevišķos hronoloģiskos periodos. Tie iezīmēti kā nosacītas robežas, lai varētu konstatēt izmaiņas kalendāru pieejamībā un tematiskajā struktūrā, kā arī raksturot kalendārniecības attīstības tendences. Kalendāriem kā turpinājumizdevumiem ir raksturīgs liels secīgo laidienu skaits (atsevišķos gadījumos tie nepārtraukti izdoti vairāk nekā 100 gadu), tādējādi izdošanas hronoloģija ne vienmēr sakrīt ar konkrētiem vēsturiskiem periodiem. Tomēr jāatzīst, ka vispārīgās tendences latviešu grāmatniecībā (piem., lasīšanas un lasītāju vēsture) un literatūrā (piem., latviešu rakstnieku daiļrades refleksijas kalendāros), kā arī sociālvēsturiskais fons (piem., lielākās kalendāru lasītāju daļas – latviešu zemnieku un pilsētās strādājošo ekonomiskais un politiskais stāvoklis) ir ietekmējis konkrētos posmus kalendāru iznākšanas laikā.

Latviešu kalendāru izpēte ir veikta četros hronoloģiskos periodos²:

- 1) kalendāri latviešu laicīgās literatūras sākotnē (1758–1855);
- 2) kalendāri latviešu nacionālās atmodas laikā (1856–1889);
- 3) kalendāri 19. un 20. gs. mijā un 1905. gada revolūcijas posmā (1890–1905);
- 4) kalendāri pēcrevolūcijas periodā un Pirmā pasaules kara laikā (1906–1919).

Kalendāru vērtējuma pamatā ir secinājumi, kas izdarīti, *pētot kalendāru pieejamību, analizējot kalendāru tematiku un raksturojot publikācijas par tiem periodiskajā presē.*

Nozīmīgi faktori, no kuriem atkarīga kalendāru nokļūšana līdz lasītājiem (*kalendāru pieejamība*), ir valodas lietotāju skaits (to izglītības līmenis) un kalendāru tirāžas. Savietojot latviski runājošo iedzīvotāju skaitu (statistikās ziņas³), secinājumus latviešu lasīšanas vēsturē (aptuvenais lasītpratēju skaits) un kalendāru tirāžas, skaidrota kalendāru iespējamā izplatība. Visai pilnīgas norādes par kalendāru tirāžām ir kopš 1900. gada (līdz tam – fragmentāras)⁴. Eksemplāru skaits trūkstošajos posmos aptuveni (nosakot vidējo rādītāju) aprēķināts pēc analogijas ar iepriekšējiem vai turpmākajiem gadiem.

Sabiedrības pozitīvā vai negatīvā attieksme pret kalendāriem vistiešāk ir atkarīga no to satura. Analizējot saturu, uzmanība pievērsta *kalendāru tematikai*,

vērtēta to potenciālā spēja izglītot, glabāt un popularizēt zināšanas, pētīta kalendāru komunikatīvā nozīme cilvēku saskarsmē. Kalendāru tematiskā struktūra skaidrota, izmantojot adaptētu Universālās decimālās klasifikācijas indeksu shēmu.

Viens no sabiedrības attieksmes rādītājiem ir lasītāju atsauksmes. Tās lasāmas *publikācijās* (izskatīts ap 650 dažāda apjoma apskatu un recenziju), kas par latviešu kalendāriem iespiestas periodiskajā presē. Analīzei izmantoti hronoloģijai atbilstošie periodiskie izdevumi, tādējādi publikāciju autori ir kalendāru laikabiedri – kā izdevēji un cenzori, tā arī praktiskie lietotāji. Publikācijās lasāms gan kāda konkrēta autora viedoklis par konkrētu kalendāru, gan periodiskā izdevuma redakcijai piesūtīto kalendāru kopuma analīze. Vairums publikāciju ir visai apjomīgi apskati par viena kalendāra vai visu gadā izdoto kalendāru devuma kvalitāti. Recenzenti rubrikās «Grāmatu galds», «Rakstniecība», «Grāmatu plaukts», «Mūsu kalendāri» un citur savu viedokli izteikuši gan vāciešu izdotajā presē «Latviešu Avīzes» un «Tas Latviešu Ļaužu Draugs», gan (ar 1856. gadu) latviešu periodiskajos izdevumos «Mājas Viesis», «Dienas Lapa», «Baltijas Vēstnesis», «Balss», «Austrums» u. c.

Recenzenti kalendāru satura izklāstam pievieno savus subjektīvos spriedumus par to noderīgumu, atbilstību programmai (publicēšanas mērķim), novērtē kalendāra vietu citu konkrētā gada kalendāru vidū, kā arī izsaka viedokli par to, vai attiecīgā gada kalendārs var droši stāties līdzās iepriekšējo gadu laidieniem. Raksturīga ir labāko kalendāru izvēles tendence, publikāciju ievadā atzīmējot, ka citus kalendārus nav ne laika, ne vietas sīkāk apspriest. Atsevišķos gadījumos kalendāru apskati ir tendenciozi – jaušama konkurentu darbu pelšana, savu kalendāru izcelšana (periodisko izdevumu izdevēji bieži vien ir arī kalendāru apgādātāji). Tomēr secinājumu objektivitāte panākama, salīdzinot recenzijas dažādos periodiskajos izdevumos, un publikāciju daudzums šādu iespēju dod.

Kalendārniecības jautājumi katrā no četriem hronoloģiskajiem periodiem izklāstīti šādi:

- 1) ir noteikta latviešu iedzīvotāju skaita un kalendāru koptirāžas attiecība, vērtēta kalendāru pieejamība (*Kalendāru pieejamība*);
- 2) apkopots kalendāru tematiskais piedāvājums (*Kalendāru tematika*);
- 3) skaidrota lasītāju attieksme, kā arī norādīti nozīmīgākie konkrētā perioda kalendāri (*Kalendāru raksturojums periodiskajos izdevumos*).

Kalendāri latviešu laicīgās literatūras sākotnē (1758–1855)

Kalendāru pieejamība

Iedzīvotāju skaits Latvijas teritorijā 1750.–1855. gadā, pēc statistiskajiem novērojumiem un aptuveniem aprēķiniem, palielinājās no 498 000 (perioda sākumā) līdz 725 000 (1800. g.) un aptuveni vienam miljonam (perioda beigās). Ziņas par iedzīvotāju etnisko sastāvu ir kopš 19. gs. otrās puses (latvieši veidoja $\frac{2}{3}$ no Latvijas teritorijas iedzīvotāju kopskaita). Tādējādi iespējams, ka no 18. gs. vidus līdz 19. gs. vidum to bija vismaz puse no iedzīvotāju skaita (attiecīgi apmēram 250 000 cilvēku perioda sākumā līdz 500 000 perioda beigās).

Kalendāri (4 nosaukumi), kuru izdošana sākās gan dažādās Latvijas teritorijas daļās un ārpus tās, gan dažādos laika posmos (no 1758. g. – Kurzemē; no 1781. g. – Vidzemē; no 1851. g. – Pēterburgā), pieteica sevi ar visai apjomīgām tirzāžām.

Tirāžu apjomu Kurzemē noteica valdošās varas atbalsts un monopoltiesību piešķiršana. Kurzemes kalendāra «*Jauna un veca latviešu laiku un notikušu lietu grāmata*» (no 1758. līdz 1924. g.) pirmie seši atrastie laidieni (1762.–1768. g.) iznāca tipogrāfa Kristiāna Lītkes (*Liedtke*; 1733–1766) apgādā. Ar Kurzemes hercoga aizdevuma palīdzību K. Lītke Jelgavā dibināto tipogrāfiju atjaunoja ap 1667. gadu. Tipogrāfiju viņš vadīja tikai 6 gadus, taču ar panākumiem, kuru pamatā, kā atzīmē pētniece Līvija Labrence, «bija privilēģiju iegūšana lielu metienu izdevumiem vācu un latviešu valodā. (...) Lītkem vienīgajam Kurzemē bija tiesības izdot vācu un latviešu dziesmu grāmatas, katehismus, evaņģēlijus un kalendārus» (3, 9. lpp.). Ziņas par kalendāra tirāžu K. Lītkes laikā ir fragmentāras.⁵

1769. gadā spiestuvi ieguva un kalendāra izdošanu pārņēma Johans Frīdrihs Stefenhāgens (1744–1812). L. Labrence norāda, ka arī J. F. Stefenhāgens «saņēma hercoga privilēģijas un savu darbību sāka ar reliģiskās literatūras un kalendāra izdošanu latviešu valodā» (3, 14. lpp.).⁶ No 1775. līdz 1869. gadam izdošanas privilēģijas J. F. Stefenhāgenam iznomāja jaundibinātā Jelgavas Pētera akadēmija (*Academia Petrina*):

«Hercogs piešķīra Akadēmijai priekšrocību izdot kalendāru un izmantot visus ienākumus, atvēlēja publicēt avīzi "Mitauische politische und gelehrte Zeitung" un paturēt ienākumus, kā arī atļāva visus Akadēmijas rakstus, kalendārus, avīzes un citas Akadēmijas publikācijas laist klajā ar Akadēmijas padomes lēmumu bez cenzūras» (2, 54. lpp.).

Ziņas par kalendāra tirāžu ir visai fragmentāras.⁷ Pieņemot, ka izdevējs katru gadu pakāpeniski kāpināja tirāžu no 2100 eksemplāriem 1776. gadam līdz 14 000 eksemplāriem 1850. gadam, Kurzemes kalendāra koptirāža 1758.–1855. gadā varēja sasniegt aptuveni 550 600 eksemplāru (aptuveni 5600 eksemplāru vidēji gadā).

1781. gadā savu gaitu uzsāka otrs minētā laika posma kalendārs – «*Vidzemes kalendārs*» (iznāca no 1781. līdz 1939. gadam). Kalendāra izdošanu sāka un līdz 1790. gada laidienam turpināja Rubenes prāvests, vācu tautības latviešu literāts, grāmatizdevējs Kristofs Harders (*Harder*; 1747–1818). Ar negodīgiem paņēmieniem kalendāra izdošanu 1789. gadā pārņēma Rīgas pilsētas spiestuves vadītājs Jūliuss Konrāds Daniēls Millers (*Müller*; 1759–1830)⁸. J. K. D. Millers, kas ar grāmatām apgādāja Vidzemes latviešus, kalendāru Rīgā izdeva līdz 1810. gadam. 1812. gadā, kad Vidzemes kalendāru atsāka drukāt vācu tautības grāmatizdevējs Vilhelms Ferdinands Hekers (*Häcker*; 1774–1842), kalendārs, pēc T. Zeiferta atzīnuma (11, 1140. lpp.), nostājās uz «drošiem pamatiem», piedzīvoja «ziedu laikus» un turpināja iznākt līdz pat Otrajam pasaules karam.

Ziņas par kalendāra tirāžu ir ļoti nepilnīgas.⁹ Pieņemot, ka iznākšanas sākumā Vidzemes kalendāra tirāža bija daži simti eksemplāru, bet kopš 19. gs. pirmās pusēs nostabilizējās un pieauga līdz 3000 eksemplāriem gadā, koptirāža 1758.–1855. gadā varēja sasniegt aptuveni 172 000 eksemplāru (aptuveni 1770 eksemplāru vidēji gadā).

Kurzemes kalendāram un Vidzemes kalendāram apskatāmā perioda beigās (1851. gadā) pievienojās «*Latviešu kalenderis*» (iznāca no 1851. līdz 1914. gadam). 1851.–1854. gadā kalendāru iespieda Pēterburgā Vīnhēbera spiestuvē. Ziņu

par minētā kalendāra tirāžu nav. Viens laidiens ir bijis A. J. Stendera «*Dziesmu kalendāram*» 1811. gadam. Tas 1810. vai 1811. gadā iespiests J. F. Stefenhāgena un dēla tipogrāfijā. Arī par šī kalendāra tirāžu nav ziņu.

Kalendāri ir izdevumi vienam gadam, jo vienam gadam ir domāta to kalendārā daļa (mēnešu un dienu tabulas; svētku un svinamās dienas, tirgu rīkošanas laiks u. tml.), un iedzīvotāji tos iegādājas katru gadu no jauna. Tādējādi kalendāru pieejamība nosakāma, samērojot iedzīvotāju skaitu ar vidējo kalendāru tirāžu gadā. Salīdzinot aptuvenās ziņas par kalendāru tirāžām 1758.–1850. gadā ar latviešu iedzīvotāju skaitu, var secināt, ka kalendāru pieejamībai to tapšanas sākotnē bija šāda dinamika: **1 kalendārs apmēram 80 latviešu iedzīvotājiem gadā** perioda sākumā un **1 kalendārs apmēram 40 latviešu iedzīvotājiem** perioda beigās. Tātad 19. gs. sākumā kalendārus iegādājās jau divreiz vairāk interesentu nekā 18. gs. otrajā pusē. Kā daudzviet apgalvots, iespējams, tie bija katrā mājā.

Kalendāru tematika

Ievērojot to, ka kalendāri bija pieejami gan Kurzemē, gan Vidzemē daudziem lasītājiem, būtisks ir jautājums: ko latviešu lasītājs varēja šajos kalendāros atrast?

Vairāk nekā 20 gadus (līdz 1782. gadam) Kurzemes kalendārs bija vienīgais kalendārs latviešu valodā. Kalendāru rašanos vispirms Kurzemē, pēc Jāņa Niedres domām, noteica tās ekonomiskās dzīves līmenis. Muižas bija ieinteresētas gadatirgu attīstībā, un kalendāri deva iespēju izziņot, piemēram, tirgu sarakstus (5, 115. lpp.). Tā arī 1760., 1761. un 1762. gada laidiena pielikumā, pēc E. F. Šēnberga ziņām «Latviešu Avīzēs» 1863. gadā, cita nekā nav kā Kurzemes tirgi un norādes par saules un mēness aptumsumiem (30).

Analizējot pilnīgi saglabājušos kalendāra eksemplārus, jāatzīmē, ka jau no pirmajiem sešiem tipogrāfa K. Lītkes apgādā 1763.–1768. gadā izdotajiem Kurzemes kalendāra laidieniem sāka veidoties kalendāriem raksturīgā divdaļīgā satura struktūra, proti, *pamadaļa* (vai laikabiedru publikācijās minētās kalendāra *pamatziņas*), kurā ir kalendārijs un paskaidrojumi par rakstu zīmēm šinī kalendārā, 12 zīmes (zodiaka skaidrojums), ziņas par saules un mēness aptumsumiem, ziņas no valdnieku dzīves (piem., «Kas ir apakš tās valdīšanas tā Kurzemes Lielkunga Fridriķ Kaschmira noticis», 1766), ģeogrāfiski fakti (piem., «Iekš cik daļām top gan visa tā Pasaule iedalīta?», 1763), dabas parādības, laika prognoze, gadalaiku raksturojums, un *pielikumi* – Kurzemes kalendārā, piemēram, didaktiski dzejojumi jeb «mācība caur pasaku» (pārsvarā Gotharda Frīdriha Stendera darbi), ko var uzskatīt par rakstu sēriju, jo tie ievietoti vairāku gadu laidienos (1764–1771). Kurzemes kalendāra pirmajos laidienos atrodami arī populārzinātniski raksti (piem., «Uz ko tad rakstīts tapa, kad papīrs vēl ne bija?», 1763), vēstures fakti («Kas bij tas pirmais Liels Kungs vārdā», 1763) un sīkas ziņas par tirgus norises vietām un laikiem (piem., «Tirgus, kas Kurzemē in Leišos ik gada top turēti», 1764). Visai plaši iztirzāts jautājums par Kurzemes hercogisti kā Polijas karaļa lēni 17. gs. sākumā – «Kāpēc padeve tas Liels Kungs sevi in to Kurzemi apakš tiem Poļiem» (1763).

Pārņemot kalendāra izdošanu, J. F. Stefenhāgens veidoja tajā jaunu nodaļu – padomi medicīnā. 1772. gada kalendārā, kad pirmoreiz tika aplūkoti šie jautājumi, lasām par izvairīšanos no lipīgām vainām, par koku mizu lietošanu veselības uzlabošanā un par cērmju zālēm. Izdevējs šos jautājumus acīmredzot uzskatījis par

īpaši aktuāliem. Turpmāk dažādi padomi higiēnā un slimību profilaksē atrodami katrā kalendāra laidienā (piem., rakstu sērija «Mīļi draugi!»).

Kad kalendāra izdošanas privilēģiju ieguva Jelgavas Pētera akadēmija, pārmaiņas vērojamas arī kalendāra tematikā. Gandrīz 20 gadus (līdz pat 1795. gada laidienam) kalendāru ievada Pētera – Kurzemes un Zemgales lielskunga pavēles. Par neatņemamu satura elementu no 1776. gada laidiena kļūst arī lūdzamu dienu mācības, dažādi, pēc izdevēju domām, jauki stāsti par labu mācību. 18. un 19. gs. mijā kalendārā tiek publicēta J. F. Stefenhāgena izdevniecības grāmatu reklāma, recenzijas (piem., 1798. g. – par žurnālu «Latviska Gada Grāmata»), humors un dzeja (piem., Neredzīgā Indriķa dzejoļi 1807. gadā). Pastāvīga Kurzemes kalendāra satura sastāvdaļa ir arī receptes un padomi mājsaimniecībā (to autors pārsvarā ir Matiāss Stobe (1742–1817) – vācu tautības latviešu žurnālists, literāts, Kurzemes kalendāra sastādītājs 1800.–1817. g.). Pēc 1795. gada, kad Kurzemi pievienoja Krievijai, izdevēji kalendārā sāka ievietot ziņas, kas būtu noderīgas arī Vidzemes latviešiem, proti, laika skaitīšanu pēc vecā stila un Vidzemes tirgus ziņas. Ar 1807. gadu kalendārā ir labības maksa un «tas vienreiz viens». Tādējādi Kurzemes kalendārs deva savu ieguldījumu zemnieku līmenim atbilstošu saimniecisku un medicīnisku jautājumu popularizēšanā un iedzīvotāju izglītošanā.

Vidzemes latviešu kalendāra pirmo laidienā tematika ir cieši saistīta ar kalendāra izdevēja K. Hardera personisko attieksmi pret notikumiem tā laika Latvijas teritorijā. Kā norāda A. Apinis, «Harders bija dziļi inteligents, ar asu sociālo izjūtu apveltīts cilvēks, kas vērīgi sekoja laikmeta garīgās dzīves strāvotajiem» (78, 75. lpp.). K. Harderu nodarbināja latviešu tautas garīgā dzīve – valoda, folklorā, arī izglītība. Tādējādi Vidzemes kalendārā K. Hardera laikā nav «tev būs to darīt» toņa un reliģiski moralizējošu materiālu. Līdzās kalendāram raksturīgajiem atceres dienu sarakstiem un kalendāriem ievietotas arī apceres par astronomiju, kurām bija liela nozīme heliocentriskā pasaules uzskata popularizēšanā, plašāki dzejojumi, mīklas.

Pēc Vidzemes kalendāra pārņemšanas J. K. D. Millers par tā sastādītāju ar 1792. gadu uzaicināja Rūjienas mācītāju Gustavu Bergmani (1749–1814). Gan J. K. D. Millera laikā, gan pēc 1813. gada, kad Vidzemes kalendāru iespieda vācu tautības grāmatizdevējs V. F. Hekers, tā saturā ir pamatzīņas (“Vērā liekami gadi”, “Krievu Ķeizarkais nams”, “No tiem četriem gadskārt’s laikiem”, “Tirgi Vidzemē, Kurzemē un Leišos” u. tml.), pielikumos G. F. Stendera dzeja, stāsti un tulkojumi, J. T. Bērenta stāsti un tulkojumi (piem., stāstu sērija «Miķelis Dievmīliņš» un «Miķeļa Dievmīliņa garīgas domas par laicīgām lietām» 1845.–1852. g. laidienos), ziniska (populārzinātniska) lasāmviela, J. G. Āgelūta un P. Tīdemaņa stāsti (pārsvarā dievbijīgi didaktiskā intonācijā), padomi medicīnā, mājsaimniecībā, lopkopībā u. c.

Abi minētie kalendāri pēc satura ir vispārīgi, t. i., gan to pamatdaļā, gan pielikumos ievietotiem rakstiem nav dominējoša temata. Vispārīgie kalendāri ar universālu saturu «visiem dzīves gadījumiem», kā liecina izpēte, veido lielāko kalendāru grupu arī visos turpmākajos vēstures periodos.

Kalendāru raksturojums periodiskajos izdevumos

Publikācijas periodiskajos izdevumos («Tas Latviešu Ļaužu Draugs» un «Latviešu Avīzes») minētajā laika posmā ir kopš 1832. gada. To autori pārsvarā

ir vācu tautības latviešu literatūras darbinieki, kuri apkopoja un vērtēja latviešu valodā rakstīto (tātad tie nebija latviešu kalendāru praktiskie lietotāji). Vairumam publikāciju autors ir baltvācu vēsturnieks, latviešu literatūras bibliogrāfs un kalendāru cenzors Kārlis Eduards Napjerskis (*Napiersky*). Abus latviešu kalendārus raksturojis arī bibliogrāfs Kristiāns Kārlis Augusts Dēbners (*Döbner*) un Jelgavas latviešu draudzes mācītājs Rūdolfs Šules.

Šī perioda publikācijās atrodam viedokļus par kalendāra nozīmi zemnieku sētā un tā izmantošanas iespējām. Tas lasāms arī vēlāko gadu desmitu publikācijās:

«(..) Kad dēliņš kādos svētkos grib zināt, kādā dienā viņam atkal jāiet skolā, un meitiņa grib izrēķināt, cik nedēļas vēl trūkst, ka viņa atkal gadu vecāka paliks; – un kad kalps tās dienas grib skaitīt, cik vēl līdz Jurgiem, tad viņi visi atskrej pie kalenderi, tur to ziņu uzmeklē, uz ko sirds viņiem nesās. – Bet ļaudis daudzkārt arī tad skatās kalenderī, kad viņiem kāds ceļš ir jāuzņem vai laukā kāds darbs jāstrādā, jo tad grib dabūt zināt, kāds laiks to dienu būs, un kalenderis ar drošiem vārdiem to arī izstāsta gan» (67).

Publikāciju autori vienprātīgi atzīst, ka kalendārs ir grāmatiņa, ko ikviens, kas māc lasīt, daudzreiz ņem rokā. Raksti tajā ir gan par pamācīšanu, gan par izlustēšanu (stāsti labai mācībai, stāsti audzināšanai un sirds labošanai, mīklas prātošanai). Autori pievērš uzmanību kalendāra noformējumam, atzīstot, ka «Jelgavas kalenderis izskatās smukāks par to otru (Vidzemes kalendāru), jo tur visas svētdienas un tās stundas, kad mēness aug un dilst, ar sarkaniem rakstiem ir ieliktas» (68). Autori atzīmē arī materiālu pārpublicēšanas gadījumus, norādot, ka «to stāstu, kas Vidzemes kalenderī pielikts, jau lasīja Kurzemes Latviešu Avīzēs šā gada 33. Nr.» (83), taču kalendāru tapšanas sākotnē pārpublicēšana vēl nav uzskatīta par apkarojamu darbību.

Uzsverot kalendāru plašo izmantošanu, kā arī mazāk izglītotu lasītāju nekritisko uzticēšanos visam, kas kalendāros rakstīts, publikāciju autori aicina turpmākajos laidienos izskaust divas būtiskākās kļūdas kalendāru saturā: pirmkārt, saskaņot tirgus dienu un vārdadienu datumus; otrkārt, nublicēt kalendāros laika pareģojumus. Laika apstākļi «ir Dieva rokās», tāpēc jebkuras prognozes ir meli un krāpšana: tie sagroza lētticīgākiem cilvēkiem galvu, un to dēļ kalendāri būtu izmetami.

Kalendārs ir «balts, ar melnām un sarkanām zīmēm; tūkstošu gadu vecs un vairāk, un tomēr ik gadus jauns; – mazs, bet kā jau vecīts, uz visiem labiem padomiem krietni mācīts» (88), tas arvien nobēdzināts plauktiņā pie tēva Bībeles un dziesmu grāmatas – šāda visnotaļ pozitīva bija recenzentu attieksme pret iespieddarbiem, kas aizsāka latviešu laicīgo rakstniecību.

No 1758. līdz 1855. gadam latviešu lasītāju rīcībā bija divi kalendāri. Darināti pēc vācu kalendāru parauga, tie lika pamatus kalendāriem raksturīgajai divdaļīgajai satura struktūrai, kā arī piedāvāja lasītājiem universālus, vispārīgiem kalendāriem tipiskus rakstus.

Kalendāru saturs apskatāmajā laika posmā bija atkarīgs gan no naudas devēju labvēlības un privilēģijām, gan no sastādītāju, izdevēju un apgādātāju mērķiem un rīcības, kas (kā tas redzams «Vidzemes kalendāra» gadījumā) bieži vien saskanēja ar valdošo aprindu vēlmēm. Tomēr kalendāru saturā atrodamas gan noteiktai lasītāju kategorijai – latviešu zemniekiem svarīgas sadzīves ziņas (piem., par tirgiem), gan izglītojoši

raksti, gan arī izklaidei domāta lasāmviela. Tādējādi varam secināt, ka pirmie kalendāri bija praktiski lietojami iespieddarbi, kuri palīdzēja organizēt cilvēku komunikāciju, deva kaut nelielu iespēju izzināt pasauli, labāk rūpēties par saimniecību un veselību, kā arī tos izklaidēja.

Kalendāri latviešu nacionālās atmodas laikā (1856–1889)

Kalendāru pieejamība

Laikā no 1856. līdz 1889. gadam Latvijas teritorijā turpināja pieaugt iedzīvotāju skaits. Turklāt bija vērojama tendence etniskajam sastāvam mainīties par labu latviešu tautībai. No visiem 1 265 000 iedzīvotājiem 19. gs. otrajā pusē (1863. gadā) $\frac{2}{3}$, t. i., 843 000 iedzīvotāju bija latvieši. 1881. gadā, kad iedzīvotāju skaits, pēc aptuvenām aplēsēm, tuvojās 1 600 000, jau 77%, t. i., aptuveni 1 232 000, bija latvieši.

Apskatāmajā periodā palielinājās kalendāru izdošanas apjomi. Ziņas kalendāru bibliogrāfijā liecina (4, 219.–222. lpp.), ka šajā laikā iznākuši vidēji 8 dažādi kalendāri gadā – no 3 nosaukumiem perioda sākumā līdz 29 nosaukumiem perioda beigās.

Arī 1856.–1889. gada kalendāros nav norādes par eksemplāru skaitu, tāpēc to tirāža izsecināta no publikācijām presē, kā arī aptuveni aprēķināta pēc analogijas ar iepriekšējiem un turpmākajiem gadiem. Pieturas punkts ir žurnālista Anša Bandreviča apskats žurnālā «Austrums» 1886. gadā. Tajā autors raksturojis ap 20 šajā gadā izdotos kalendārus, reģistrējot to tirāžu.¹⁰ A. Bandrevičs rakstīja:

«Te nu redzam, ka latviešiem tagad iznāk ap 20 kalendāri, kopā rēķinot, kādos 165–170 tūkstošu eksemplāros. Ja nu salīdzina latviešu dvēseļu skaitu ar citām tautībām, tad kalendāru un eksemplāru skaits nemaz nav liels, un, ja latviešu tautas dzīve uz priekšdienām plašāki attīstīsies, tad jauniem kalendāriem vēl jānāk klāt. Piemēram, vēl pavisam trūkst kalendāru latviešu tautas skolotājiem, dārzniekiem utt., citām tautām sevišķi kalendāri katrā darbības laukā, kā dakteriem, būves darbu vadītājiem, visādiem amatniekiem utt.» (38).

Priekšstats par kalendāru tirāžu veidots šādi: 1) modelēts citu gadu laidien skaita A. Bandreviča rakstā minētajiem kalendāriem; 2) pēc analogijas noteikta aptuvenā ikgadējā tirāža Kurzemes kalendāram un Vidzemes kalendāram, kuri savu gaitu turpinājuši no iepriekšējā perioda; 3) novērots, ka zemākā tirāža, jaunam kalendāram gaitu uzsākot, ir vidēji 2000 eksemplāru. Tādējādi secināts, ka laikā no 1865. līdz 1889. gadam kalendāru kopējā tirāža bijusi aptuveni 2 660 000 eksemplāru (78 000 eksemplāru vidēji gadā). Piemēram, 1886. gadā, kuru analizē A. Bandrevičs, apmēram **7 latviešu iedzīvotājiem bija 1 kalendārs**. Kaut arī kalendāri latviešu interesentiem bija pieejami gandrīz 6 reizes vairāk nekā iepriekšējā perioda beigās, tomēr A. Bandrevičs secina, ka «kalendāru un eksemplāru skaits nemaz nav liels».

Kalendāru tematika

Mācītājs un literāts Kārlis Kundziņš «Baltijas Vēstnesī» 1878. gadā rakstīja:

(..) «*Laika-grāmata ne tikvien rāda, kā ārīgā dzīvē, dabā laiks un gaiss mainās un grozās, bet arī liecina, ka iekšīgai jeb*

gara dzīvei savi īpaši laiki un zināmas zīmes, no kurām var nojēgt, ciktāl kāda tauta tikuse vaj ciktāl tā atpakaļ palikuse, kas tai trūkst vai kas tai pārāk, cik viņas valoda izkopta, kas tai vajadzīgs un derīgs sirdi un padomu izlocīt, prātu izcilāt» (37).

Vai kalendāros kopš 1856. gada bija atrodamas nacionālās atmodas «zīmes», vai to saturu ietekmēja aktīvās sabiedriski politiskās norises un latviešu grāmatnieku iesaistīšanās kalendāru tapšanā? Pavērosim kalendāru tematikas tālāku attīstību.

Apskatāmajā periodā bija raksturīga divu galveno kalendāru tematisko grupu veidošanās – *vispārīgie kalendāri* un *nozaru jeb arodnieciskie kalendāri*. Te gan jāatzīmē, ka pazīme, kas šķir minēto grupu kalendārus, ir temata dominante jeb rakstu proporcija par labu konkrētai nozarei. Tādējādi robeža starp kalendāru grupām ir visai relatīva, jo arī vispārīgajos kalendāros ikreiz ir atrodamī padomi lauksaimniecībā un mājsaimniecībā, tāpat kā nozaru kalendāros daudz noderīgu vispārīgo ziņu. No 1856. līdz 1889. gadam tika izdoti 46 dažādu nosaukumu kalendāri, no tiem 38 – vispārīgie kalendāri, bet 8 – nozaru kalendāri.

Vispārīgie kalendāri turpināja savu gaitu no iepriekšējā perioda. Palielinoties kalendāru nosaukumu skaitam, vispārīgie kalendāri, kā liecina tematiskā analīze, joprojām bija vairākumā. Tāpat kā iepriekšējā periodā, kalendāru saturu noteica veidotāju programma, taču par nozīmīgāku rīcības motīvu kļuva peļņas gūšana. Saturu ietekmēja arī īpaši perioda beigās vērojamā kalendāru konkurence.

Vispārīgajos kalendāros paplašinājās un nostiprinājās *pamatdaļa*. Visos kalendāros bez kalendārija bija atrodamas iepriekšējam periodam raksturīgās ziņas par Krievu ķeizarsko namu (iekšpolitikas jautājumi), četriem gadskārtu laikiem (laika iedalīšana), astronomiskās ziņas par saules un mēness aptumšošanas (ziņas par saules sistēmu) un 12 debess zīmēm (piezīmes par zodiaku) un ziņas par tirgiem Kurzemē, Vidzemē un Leišos (ekonomikas vadības un plānošanas jautājumi). Kopš 19. gs. 70. gadiem kalendāru pamatdaļā tika iekļautas ziņas arī par dažādu Latvijā dzīvojošo reliģisko grupu laika skaitīšanas sistēmām (jūdu kalendārs, katoļu un pareizticīgo kalendārs), par skolām (augstskolas, ģimnāzijas, apriņķa skolas u. c.), par transportu un pastu (piem., E. Zīslaka «Latviešu kalenderī ar bildēm» 1877. gadam – dzelzceļa līniju attālumi un braukšanas cenas, braucieni ar diližansu Kurzemē), dažādu mēru un svaru salīdzināšanas tabulas, nepieciešamās valsts pārvaldes un tieslietu ziņas (piem., Ausekļa «Baltijas gruntnieku, saimnieku u. c. kalendārā» – valsts pārvaldes, tiesu iestāžu un ierēdņu saraksti), ziņas par finanšu, banku lietām un vērtspapīriem (piem., Ā. Alunāna «Īstajā tautas kalendārā 1882. gadam» – tabula priekš procentu apskaita par 100 rbļ.), dažādi statistiski dati (iedzīvotāju skaits, teritoriju platība un attīstības līmenis u. c.), ziņas par nozīmīgiem notikumiem Latvijā un ārvalstīs, kā arī izdevēju apgādos esošo grāmatu saraksti un citi sludinājumi (reklāma). Tādējādi kalendāru pamatdaļas tematiskajā struktūrā nostiprinājās *dabaszinātņu jautājumi* (astronomija, laika iedalīšana un laika skaitīšana), *sabiedriskās zinātnes* (statistika un demogrāfija, politika, ekonomika, tieslietas, valsts administratīvā pārvalde, izglītība, audzināšana un mācīšana, metroloģija), kā arī *uzņēmumu pārvalde un tirdzniecības organizēšana* (transporta pakalpojumi, pasta sakari un reklāma) un *vēsture* (pārskati par notikumiem iekšzemē un ārzemēs). Kalendāriem, kā redzams pēc pamatdaļas tematu loka, bija visas iespējas būt par rokasgrāmatām un praktiskās dzīves

konsultantiem. Daudzveidīgā sabiedrisko zinātņu daļa ir spilgts piemērs jaunajai situācijai, kurā kalendāru veidotāji rosināja latviešus arvien aktīvāk iesaistīties sabiedriskās dzīves norisēs.

Kalendāru *pielikumu* beletristikajā daļā laika kavēklim tika publicēta dzeja, proza un humors, bet populārzinātnisko rakstu un padomu daļā atrodami gan iepriekšējam periodam raksturīgie jautājumi *medicīnā, lauksaimniecībā* (augkopība, laukkopība, dārzkopība un lopkopība) un *mājturībā*, gan arī raksti par biedrībām un nodarbinātību (piem., «Baltijas kalendārī» 1886. un 1889. g.), likumdošanas skaidrojumi (piem., Kurzemes statistikas komitejas izdotajā «Laika grāmatā»), plašāki pārskati par Latvijas zemes un latviešu rakstniecības vēsturi (piem., Ā. Alunāna izdotajā «Īstajā tautas kalendārā») u. tml. Kalendāru pielikumos 1856.–1889. gadā bija lasāmi raksti, ko sacerējuši literatūrā un dažādās profesijās izglītoti latvieši, piemēram, jurists un literāts Andrejs Stērste («Par pārsūdzbū, pārsūdzbūšanas termiņiem un instancēm» “Baltijas kalendārī” 1884. g.), aktieris, dramaturgs un satīriķis Ā. Alunāns (dzeja un proza «Īstajā tautas kalendārā» 1882.–1883. g.), žurnālists un tulkotājs H. Alunāns (raksti «Īstajā kalendārā» 1887. un 1888. g.), dzejnieks, tulkotājs un folklorists F. Brīvzemnieks (raksti «Latviešu kalenderī ar bildēm») u. c.

Vispārīgo kalendāru grupā bija vērojama nosacītu apakšgrupu veidošanās. Apskatāmajā periodā atrodam pirmos *vietējos kalendārus*, piemēram, kalendāri Latgales latviešiem (augšzemnieku dialektā), Liepājai un Ventspilij.

1862.–1871. gadā publicista, vēsturnieka un folklorista Gustava Manteifeļa (*Manteuffel*) apgādā iznāca kalendārs Latgales latviešiem (poļu–latviešiem jeb Infantijas latviešiem) «*Infantuzemes laikagrāmata jeb kalenders*». Vidējā apjoma kalendāra vispārīgajā daļā ir iekļautas raksturīgās ziņas astronomijā, svētku dienu uzskaitījums (arī dienas, kurās valsts iestādes un tiesas slēgtas), latviešu grāmatu saraksts, kas dabūjamas pie kalendāra sastādītāja un izdevēja G. Manteifeļa, kā arī citi sludinājumi (1869. gada laidienā publicēts īpašs «ceļa rādītājs zemnieku laudīm, kas Rīgā grib ko pirkt»). Visiem kalendāra laidieniem ir pielikums, kas sarakstīts «ne tikvien dzejā, dēļ apskaidrošanas, bet vēl dēļ priecīga laika kavēkļa mūsu kalendāra lasītājiem». Tajā iekļautajā prozā un dziesmās dominē reliģiska tematika, rakstos – praktiski padomi lauksaimniecībā, mājsaimniecībā un medicīnā.

1874.–1883. gadā Viktora Nīmaņa (*Niemann*) apgādā iznāca «*Liepājas vecais un jaunais kalenders*». Lai gan dažviet presē atzīmēts, ka «pie kalenderēm tas nosaukums “Kurzemes”, “Vidzemes”, “Liepājas” neko citu neapzīmē kā tik to vien, kur viņi izdoti» (36) un kalendāra pamatziņās ir vispārīgiem kalendāriem raksturīgie temati, tomēr izdevumā lasāma arī tāda informācija, kam nenoliedzami ir lokāla nozīme (piem., “Ziņa par Liepājas andeles bankas darīšanām” (1874); “Liepājas dzelzes ceļš” (1876); “Grāmatas, kas dabūjamas pie K. Ukstiņa un V. Nīmaņa Liepājā”). Liepājas kalendāra pielikumos kopā ar visai plašo padomu sadaļu (piem., 28 padomi «nama būšanas kopējiem» 1875. gada laidienā) arvien atrodams kāds novadpētniecisks apraksts vai attēls (piem., Liepājas skats un baznīcas ar aprakstu 1879. gada laidienā).

Kopš 1878. gada, kad klajā nāca vienīgais Riharda Tomsona kalendāra «*Zemkopības kalenderis priekš Vidzemes un Kurzemes zemkopiem*» laidiens,

sāka veidoties otra nozīmīga kalendāru grupa – *nozaru kalendāri*. Nosaucot R. Tomsona kalendāru par ļoti vajadzīgu un nepieciešamu ceļa vadoni, bez kura vairs nevar iztikt, Juris Māters recenzijā 1877. gadā (85) par svarīgākajām satura daļām nosauca tabulas, kas zemniekiem īpaši noderīgas (piem., dažādu lauksaimniecības pārskatu paraugi, mēru un svaru salīdzināšana un pārrēķins, lopu barības daudzuma un labuma noteikšana u. tml.). Zemkopības jautājumi, kā liecina nosaukums, dominēja arī «*Zemkopības kalendārā ar pārskatu par mašīnām un zemkopības rīkiem priekš mazgruntniekiem*» (1880–1885), firmas «Cīglers un biedrs» sastādītajā «*Zemkopības kalenderī*» (1881–1884), kā arī «*Kalendārā priekš zemkopjiem*» (1885–1887) visādu zemkopības mašīnu un skunstīgu mēslu pārdošanas «Rustons, Proktors un biedrs» izdevumā. Minētie trīs kalendāri bija reklāmas izdevumi lauksaimniecības rīku un tehnikas pārdošanai un tika dalīti klientiem bez maksas. Tajos iekļauti gan raksti par tehnikas izmantošanu, gan dažādi derīgi aizrādījumi un padomi mājā, stallī un laukā, un, kā norāda kāds recenzents, «par velti nevar vairāk gribēt» (87).

Nozaru kalendāru grupā bez zemkopības kalendāriem, kuru skaits bija vislielākais, lasītājiem tika piedāvāts rakstnieka Jāņa Purapuķes sagatavotais humoristiskais kalendārs «*Jocīgais kalenderu kalenders jeb dzīves kalenders*» (1883, 1887), Jēkaba Rumberga izdots reliģijas jautājumu kalendārs «*Baltijas sabiedrības kalendārs*» (1885–1887) un Ernesta Vasmaņa apgādā klajā nākušais «*Kristīgs tautas kalenders*» (1887–1889), kā arī brāļu Bušu tipogrāfijā iespiestais kalendārs «*Saimniecības un zemkopības kalendare*» (1887–1890, 1892, 1894). Tādējādi jau ar pirmajiem nozaru kalendāriem to veidotāji pievērsās tiem tematiskajiem virzieniem (zemkopība, saimniecība un mājturība, humors un satīra, reliģija), kuri ir svarīgi arī visos turpmākajos vēsturiskajos periodos.

Kalendāru raksturojums periodiskajos izdevumos

Sākot ar 1852. gadu, kad par latviešu kalendāriem «Latviešu Avīzēs» savu viedokli publicēja Mafīss Vītiņš, kalendāru vērtētāji ir latvieši – tādat kalendāru lasītāji. Vairāk nekā 80 publikācijas minētajā laika posmā lasāmas tādos periodiskajos izdevumos kā «Latviešu Avīzes», «Baltijas Vēstnesis», «Balss», «Baltijas Zemkopis», «Tiesu Vēstnesis», «Dienas Lapa», «Rota», «Austrums». Lielākā daļa publikāciju atrodamas «Baltijas Vēstnesī», kas rubrikās «Latviešu kalendāri» un «Grāmatu galds» visai regulāri iepazīstināja lasītājus ar konkrētā gada kalendāru ražu. Publikāciju galvenais nolūks ir raksturot kalendāru saturu, izteikt kritisku vai atzinīgu vērtējumu, lai palīdzētu lasītājiem izvēlēties satura, noformējuma, valodas, cenas vai citu kritēriju ziņā labāko kalendāru. No visa kalendāru kopuma par uzmanības vērtiem gan uzteikšanai, gan kritizēšanai atzīti šādi kalendāri: «*Inflantuzemes laikgrāmata jeb kalenders*» (1862–1871); «*Vidzemes veca un jauna laika grāmata*» (1860–1915) Ernsta Arnolda Plātesa apgādā; «*Liepājas vecais un jaunais kalenders*» (1874–1883) V. Nīmaņa apgādā; «*Latviešu tautas kalenders*» (1875–1897) brāļu Bušu apgādā; «*Latviešu kalenders ar bildēm*» (1877–1913) Eduarda Zīslaka apgādā; «*Īstais tautas kalendārs*» (1882–1898) Ā. Alunāna, vēlāk – Pūcišu Ģederta (īst. v. Ģederts Eilenbergs) apgādā; «*Latviešu tautas kalendārs*» (1882–1889) no Titāna Viesuļa (īst. v. Kārlis Stālbergs); «*Baltijas kalendāris*» (1884–1891) «Baltijas Vēstneša» un «Balss» apgādā; «*Māju kalenders*» (1884–1915) ar pārtraukumiem sākumā J. F. Stefēnhāgena, vēlāk Jāņa

Veismaņa un «Latviešu Avīžu» redakcijas apgādā; E. Zīslaka spiestuvē Jelgavā izdotā «Zīslaka Kurzemes un Vidzemes laika grāmata» (1888–1915); «Latvijas kalendārs» (1883–1888) no J. Skujiņa. Atsevišķās publikācijās apskatīti arī kalendāri, kuri pieredzēja tikai 1 vai 2 laidienus, piemēram, «Baltijas gruntnieku, saimnieku, pagastu valdību u. c. kalendārs» (1879), ko izdeva Auseklis (īst. v. Miķelis Krogzemis); «Zemkopības kalenderis priekš Vidzemes un Kurzemes zemkopjiem» (1878) no Riharda Tomsona; «*Ilustrēts kalendārs*» Heinriha (Indriķa) Alunāna apgādā (1887–1888). Tādējādi publikācijās pieminēta un raksturota lielākā daļa 1856.–1889. gada kalendāru. Kas publikāciju autoriem licies apspriešanas vērts?

1856.–1889. gada izdevumu apskatos (tāpat kā iepriekšējā periodā) dominē viedoklis par kalendāriem kā tautas laicīgās izglītošanas līdzekli. Uzsverot preses nozīmi latviešu rakstniecības izvērtēšanā, zīmīgs ir Ā. Alunāna uzskats: «Zināms, ka katras tautas rakstniecībā atradīsies grāmatīņas no maz vērtības, bet kalenders, kurš pavisam citādi izplatīts, kurš apmeklē katras mājiņas, ir no par daudz liela svara priekš visas tautas izglītības un attīstīšanas» (29).

Vairākos pārskatos autori analizējuši kalendārniecības kā atsevišķa rakstniecības virziena pozitīvās un negatīvās tendences.

Par pozitīvu tendenci autori uzskatījuši kalendāru konkurences palielināšanos. Tas rosina kalendāru veidotājus domāt gan par noformējuma un satura kvalitāti, gan par pieņemamu cenu. Kalendāru vērtējuma neatņemams kritērijs publikācijās ir cenas un pilnīguma samērs. Kā nozīmīga pozitīva tendence atzīmēta arī atsevišķu nozaru kalendāru veidošanās, kas aizpilda «robus» jomās, kur trūkst literatūras – grāmatu vai periodisko izdevumu. Apskatāmajā periodā šāds viedoklis ir, piemēram, par «Zemkopības kalenteri priekš Vidzemes un Kurzemes zemkopjiem».

Par nozīmīgāko negatīvo tendenci visai vienprātīgi ir atzīta peļņas gūšana uz izdevumu kvalitātes rēķina: «Latviešiem (1884. gadam) ir jau kādi 13 kalendāri, tie nav vis cēlušies caur vajadzību, bet visvairāk caur spekulāciju: kalendāru izdevēji tos izdod, gribēdami uz tādu vīzi panākt kādu peļņu» (40). Publikācijās analizēti dažādi pircēju pievilināšanas paņēmieni, kurus izmanto kalendāru izdevēji, piemēram, skanīgi nosaukumi: «Kalendāru nosaukumi “tautas kalendārs”, “īstais tautas kalendārs” rāda, ka viņu sastādītāji rauga tautai pieglausties mīļiem vārdiem, lētā vīzē iegūt viņas uzticību» (38). Recenzenti atzīmē, ka interesi par mazvērtīgajiem kalendāriem, pati to neapzinādamās, bieži vien uztur prese – «ļaudis, caur laikrakstiem uzmanīgi darīti, pērk viņa (Buša) kalendari aiz ziņkārības». Līdz ar to ir izteikti aicinājumi neuzņemt lapās ne raksta galiņa par šo kalendāru, kā arī griezt muguru grāmatu tirgotājiem, kas to tirgo un, «pie šī veikala pāra kapeikas pelnīdami, paliek par veselīga gara samaitātājiem» (80). Taču perioda beigās atsevišķi autori secina, ka «senākie niecīgie un vienīgi spekulācijas nolūkā izdotie kalendāri eksemplāru skaita ziņā ar katru gadu vairāk sašļūk un tos pērk vēl tikai pavisam neattīstīti ļautiņi» (66).

Recenzenti īpašu uzmanību pievērsuši kalendāriem, kuri ar savu parādīšanos iezīmē jaunas vēsmas latviešu kalendārniecībā. Par moderno kalendāru izdošanas sākumu un paraugu ir uzskatīts Ausekļa «Baltijas gruntnieku, saimnieku, pagastu valdību u. c. kalendārs» (viens laidiens 1879. gadam). Par tā saukto «lielo kalendāru» aizsācēju (formāta un satura kupluma ziņā), kas veicinājis kalendāru literatūras attīstību, arvien ticis uzteikts E. Zīslaka «*Latviešu kalenderis ar bildēm*».

E. Zīslaka kalendārs «*Zīslaka Kurzemes un Vidzemes laika grāmata*» atzīts par labāko un glītāko izdevumu tā saukto «mazo kalendāru» grupā (to raksturīgākā pazīme ir zemā cena – 10 kap.).

Augstu vērtējumu kalendāri saņēmuši gan par izdošanas mērķi (piem., «Baltijas kalendārs»), kura peļņu paredzēts izmantot labdarīgiem mērķiem), gan par satura nozīmi un kvalitāti (piem., «Baltijas gruntnieku, saimnieku, pagastu valdību u. c. kalendārs»).

Uzskatot kalendāru par grāmatu, «kuru pērk pat nabagākais, pat tukšākais, kas avīžu netura, citas grāmatas nepērk», un uzsverot, ka «taisni tādēļ jācensas un jā rūpējas par to, ka kalendārs būtu pildīts derīgiem rakstiem un padomiem, kam praktiska vērtība» (31), publikāciju autori apskatījuši vairākus ar kalendāru kvalitatīti saistītus jautājumus.

Diskusija izvērsās par kalendāru saturu. Autoru viedokļi dalās: vieniem svarīgi ir tirgus pārskati, dažādu reliģisko grupu (piem., žīdu) atšķirīgie kalendāri, valdnieku cilts apraksti; otriem būtiskas ir dažādu mēru un svaru tabulas, ierēdņu, valsts iestāžu un veikalu saraksti u. tml. Dažviet piezīmēs lasām, ka kalendāram – grāmatai, kas tiek lietota visu gadu, «vienkāršie beletristikas ražojumi, kā parastie stāstiņi, nekad nebūs par tādu rotu kā derīgi padomi» (54). Citviet atzīmēts, ka ar padomiem vien kalendārs nevar būt par tīkamu laika kavēkli. Par derīgiem ir atzīti stāsti, no kuriem var ko mācīties (piem., E. Zīslaka «Latviešu kalenders ar bildēm»), bet par izskaužamiem atzīmēti sacerējumi, kuru idejas ir neģēlīgas no morālā viedokļa. Kalendāros neuzņemti var palikt arī dzejoļi, kuros trūkst realitātes – «vien miers un laimība, piens un medus» (piem., «Māju kalendārā 1884. gadam»).

Recenzentu uzmanība ir pievērsta kalendāru saturam arī pēc izvēlēto rakstu ticamības un saprotamības. Apsveicot jauno «*Zemkopības kalenteri priekš Vidzemes un Kurzemes*», ar kuru sperts nozīmīgs solis un tautā laists pirmais zemkopības kalendārs, autori tomēr atzīmē, ka rakstos ir lietota gudra, vienkāršam zemniekam nesaprotama terminoloģija, kā arī neprecīzi zāļu un preparātu nosaukumi (86) Kalendāros par izskaužamu parādību uzskatāmas gan faktu kļūdas (tirgus datumi, iestāžu un ierēdņu adreses u. tml.), gan laika pareģojumi un pūšļotāju mācības (piem., «Latviešu tautas kalenders 1877. gadam»).

Joprojām aktuālas (tāpat kā iepriekšējā periodā) ir neskaidrības un sajukums vārdadienu reģistrēšanā. Valodnieks Augusts Bīlenšteins salīdzina ap 10 latviešu kalendāru un konstatē gan datumu atšķirības, gan neveiksmīgus jaunievedumus (piem., Titāna Viesuļa «Latviešu tautas kalendārā»). «Neaizmirsīsim,» atzīmē autors, «ka Kurzemē un Vidzemē latviešiem ir kopība un sadzīve ar dažām citām tautām un tautībām (..) arī pie krustamiem vārdiem» (28), un aicina vārdu reformu kalendāros veikt saziņā ar citu valodu kalendārniekiem.

Nozīmīgs faktors, kas nodrošina kalendāru satura kvalitāti, pēc recenzentu domām, ir to veidošanā iesaistīto autoru kompetence, profesionalitāte un atpazīstamība. Kalendāru veidotāju meistarība saskatāma gan rakstu rūpīgā atlasē un teicamā izkārtojumā, gan rakstos no latviešu dzīves un personiskiem novērojumiem. Kalendāru saturu ietekmē valodas kvalitāte (kā latviešu valodas ortogrāfija un sintakse, tā arī leksika – pareiza vārdu izvēle un lietošana), tāpēc kritiku izpelnās tulkojumi, kuros teksts “pārcelts vārdu pa vārdam pat pret latviešu valodas dabu”

(piem., Titāna Viesuļa «Latviešu tautas kalendārā» 1888. g.). Ne mazāk būtisks vērtētājiem šķiet kalendāru noformējums (papīra un ilustrāciju izvēle, drukas un vāka kvalitāte). Daudzās publikācijās uzteikti poligrāfiskā izpildījuma un papīra ziņā labi attēlu pielikumi, kurus var izņemt un izmantot telpu greznošanai (piem., E. Plātesa «Vidzemes veca un jauna laika grāmata uz 1868. gadu»). Kalendāros kritizēti raibi izgredznojumi un attēlu neatbilstība tekstam.

Kolorīts ir kalendāru satura emocionāli subjektīvais vērtējums. Visizteiksmīgākos negatīvos apzīmējumus izpelnās «*Latviešu tautas kalenderis*» brāļu Bušu apgādā (pārspīlētas fantāzijas izperināti raksti; nedzejiska, neloģiska un riebīga valoda; nepareizības un muļķības, kas nemācītam lasītājam sagroza galvu; ar īgnumu notiesājams ražojums (21) u. tml.). Ērnotā ortogrāfijā sekli stāstiņi un neprāšas padomi ārstniecībā sakopoti «*Latvijas kalendārā*» J. Skujiņa apgādā.

Par «vecu senlaiku spoku, kas izcēlies no kapa» ir nodēvēts V. F. Hekera «*Vidzemes kalendārs*», kuram ortogrāfija «vēl no Noasa laikiem» un vārdi, «kuros neviens savus bērnus nesauks». Par šo kalendāru ir izteikts visai vienprātīgs atzinums, ka visos gados kopš iznākšanas tas «nav spējis pārvērsties nedz ārīgi, nedz iekšīgi» (56). Līdzās V. F. Hekera «*Vidzemes kalendāram*» no iepriekšējā perioda savu gaitu turpina arī J. F. Stefenhāgena «*Jauna un veca latviešu laiku un notikušu lietu grāmata*». Šie kalendāri uzskatāmi par visai unikālu parādību latviešu kalendārniecībā, jo ar mainīgiem panākumiem varējuši pastāvēt līdz 20. gs. 20.–30. gadiem.

1856.–1889. gada kalendāru ražas vērtējumi liecina, ka sabiedrības viedoklis vairumā gadījumu saskanēja ar kalendāru veidotāju iecerēm. Atzinīgi tika novērtētas kalendārniecībā vērojamās tendences – kalendāru skaita pieaugums, vispārīgo kalendāru tematikas paplašināšanās, īpašu nozaru kalendāru veidošanās, kā arī kalendāru poligrāfiskā izpildījuma un vizuālā noformējuma kvalitātes uzlabošāns. Kritiski vārdi bija veltīti atsevišķiem mazvērtīgiem kalendāriem, taču šādu kalendāru daudzums apskatāmajā periodā vēl nebija tik kritisks kā pēc 1905. gada revolūcijas un Pirmā pasaules kara laikā.

No 1856. līdz 1889. gadam lasītājiem tika piedāvāts visai prāvs dažādu kalendāru nosaukumu skaits, turklāt pietiekami lielās tirāžās, kas nodrošināja to pieejamību. Kalendāru skaita palielināšanās veicināja konkurenci un lielāku kalendāru dažādību. Izveidojās divas tematiskās pamatgrupas – vispārīgie un nozaru kalendāri. Ar pāris izņēmumiem visi minētā laika posma kalendāri guva laikabiedru pozitīvu vērtējumu. Lai gan iezīmējās tendence kalendārus izdot tikai peļņas gūšanai, tā vēl neietekmēja lielākās kalendāru daļas satura un poligrāfisko kvalitāti.

Kalendāru pamatdaļā nostiprinājās ziņas, kas atbalstīja latviešu aktīvu iesaistīšanos sabiedriskajā dzīvē un veicināja izglītību. Minētās ziņas liecina par jaunām sociāli ekonomiskām attiecībām, piemēram, naudas aizņemšanos uz augļiem, preču aktīvu reklamēšanu u. tml. Tādējādi vairums kalendāru šajā periodā popularizēja zināšanas un izglītoja, kā arī attīstīja gaumi un izklaidēja.

Kalendāru apspriešanā aktīvi piedalījās latviešu periodiskie izdevumi un rakstniecības vēsturē pazīstami kultūras un literatūras darbinieki. Viņu viedoklis bija līdzīgs F. Kārkluvalka 1888. gadā «*Baltijas Vēstnesī*» rakstītajam: «Varam teikt it droši, ka latvieši kalendārniecības ziņā jau dažu labu soli uz priekšu spēruši, ka tie kalendārus pataisījuši par interesantām un patīkamām grāmatām, kurās atronam dažus sīkus padomus, pietiekoši labus stāstus un dzejoļus, arī šad un tad atronam ziniskus rakstus, vai nu lielākas, vai mazākas vērtības» (31).

Kalendāri 19. un 20. gadsimta mijā un 1905. gada revolūcijas laikā (1890–1905)

Kalendāru pieejamība

19. un 20. gadsimta mijā Latvijas teritorija joprojām bija sašķelta starp trim gubernām un latvieši tajā kā nacionāla grupa dzīvoja kopā ar citām tautībām. Ziņas par iedzīvotāju skaitu un etnisko sastāvu atrodamas 1897. gada 1. Viskrievijas tautas skaitīšanas rezultātos. No visiem 1 929 400 iedzīvotājiem Latvijas teritorijā 1 318 100 (68%) bija latvieši. Iedzīvotāju skaits līdz 1913. gadam turpināja augt un sasniedza 2 493 000. Pēc pieauguma dinamikas un procentuālās attiecības aptuveni aplēšams, ka 1905. gadā Latvijas teritorijā bija 1 531 000 latviešu tautības iedzīvotāju.

Laikā no 1890. līdz 1905. gadam bija vērojams visai straujš kalendāru nosaukumu skaita un tirāžas pieaugums. Periodā kopumā vidēji gadā iznāca 50 dažādu nosaukumu kalendāri. Kalendāru skaits pakāpeniski palielinājās no 33 nosaukumiem 1890. gadā līdz 80 nosaukumiem 1904. gadā. Pēc tam – 1905. gadā tika izdoti 75 dažādu nosaukumu kalendāri.

Kopš 1900. gada katra kalendāra tirāža visai konsekventi tika reģistrēta bibliogrāfiskajos rādītājos «Список изданий, вышедших в России» un «Книжная летопись». Tādējādi aptuvenas aplēses par kalendāru tirāžu 1890.–1899. gadā veiktas, salīdzinot agrāko gadu apjomu (kalendāriem, kas turpināja iznākt no iepriekšējā perioda) ar bibliogrāfijās reģistrēto skaitu, kā arī atzīmējot konstatēto vidējo tirāžu (apm. 2000 eks.) tiem kalendāriem, par kuriem ziņu nav. Kopā apskatāmajā laika periodā kalendāri iznākuši aptuveni 4 033 000 lielā tirāžā (t. i., 252 000 eksemplāru vidēji gadā). 1897. gadā eksemplāru skaits sasniedza apmēram 247 000, 1904. gadā – 397 000, bet 1905. gadā – 328 000. Tātad šajā laika posmā **apmēram 4 latviešu tautības iedzīvotājiem bija pieejams 1 kalendārs** (1904. gadā – 1 kalendārs 3 cilvēkiem). Tas, ka salīdzinājumā ar 1856.–1889. gadu, kalendāru daudzums bija divkārtšojies, raksturoja tendenci, kas pieņēmas spēkā un pēc 1906. gada tika vienprātīgi nosaukta par «kalendāru plūdiem».

Kalendāru tematika

19. gs. otrajā pusē latviešu nacionālā sabiedrība veidojās, vienlaikus noslāņojoties gan pēc mantiskā un izglītības stāvokļa, gan pēc darba un dzīves veida. Tas, pēc T. Zeiferta atzinuma, nomanāms arī kalendārniecībā, kas «sāk stipri sadalīties pēc arodiem, nodarbošanās veidiem, speciālām interesēm». «Savs kalendārs», kā norāda literatūras kritiķis, «tagad ne vien katrai lielākai pilsētai, bet arī dažam pagastam un dažam veikalam» (11). Šī tendence turpināja attīstīties arī 20. gs. sākumā, un tādējādi visam laika posmam kopumā bija raksturīga kalendāru daudzveidība gan formāta un apjoma, gan tematikas ziņā.

No 1890. līdz 1905. gadam lasītāju rīcībā nonāca 201 atšķirīga nosaukuma kalendārs (tātad aptuveni četras reizes vairāk nekā 1856.–1889. g.). Tas, ka no tiem trešā daļa – 67 nosaukumi bija izdoti tikai vienu gadu, liecina gan par kalendāru konkurenci, gan par izdošanu bez nopietnas ilgstošas programmas. Analizējot kalendāru saturu, konstatēti vairāki tematiskās attīstības virzieni. Dominējošo grupu (151 nosaukums) veidoja vispārīgie kalendāri. Starp tiem nozīmīgs daudzums – trešā daļa (49 nosaukumi) bija vietējie vispārīgie kalendāri. Mazākā skaitā iznāca

dažādu tirgotavu vispārīga satura reklāmas kalendāri (15 nosaukumi), kā arī kalendāri bērniem un skolniekiem (4 nosaukumi). Īpaši sazarota un daudzveidīga 1890.–1905. gadā bija nozaru kalendāru grupa, kurā atzīmējami 50 kalendāru nosaukumi. Tādējādi lasītājiem bijušas plašas izvēles iespējas.

Vispārīgie kalendāri turpināja iepriekšējā periodā aizsāktu attīstības gaitu. Šo kalendāru grupā tradīcijas uzturēja kalendāri, kas lasītājiem jau bija labi pazīstami (piem., par «kalendārniecības veterāniem» nodēvētie V. F. Hekera «*Vidzemes kalendārs*» (1781–1919) un J. F. Stefenhāgena un dēla izdotā «*Veca un jauna laika grāmata*» (1758–1919), «*Latviešu kalenderis ar bildēm*» (1877–1913) E. Zīslaka, kopš 1895. gada G. Landsberģa apgādā).¹¹ Par paraugu citiem kalendāriem arī šajā laikā vērtētāji atzīmēja tādus izdevumus kā «*Tēvijas kalendārs*» (1888–1913) Z. Veinberga apgādā¹², «*Īstais tautas kalendārs*» Pūcišu Ģederta (Ģ. Eilenberga) apgādā (1882–1898), «*Vidzemes veca un jauna laika grāmata*» E. Plātesa apgādā (1860–1915). Apskatāmajā periodā notika daudzu jaunu apgādātāju iesaistīšanās (piem., «*Derīgu grāmatu nodaļas kalendārs*» (1903–1906) Rīgas Latviešu biedrības Derīgu grāmatu nodaļas apgādā, «*Māju kalenderis*» Jāņa Veismaņa (Pavasaru Jāņa), vēlāk «*Latviešu Avīžu*» redakcijas apgādā (1884–1886, 1888, 1890, 1898–1915), «*Austruma kalendārs*» (1893–1906) Jēkaba Dravnieka apgādā, vēlāk Jāņa Ozola izdevumā u. c.).

Vispārīgo kalendāru grupā ar saturā kuplākajiem kalendāriem («lielajiem kalendāriem») sāka konkurēt 19. gs. 90. gados nostiprinājusies tā saucamo «mazo» jeb 10 kapeiku kalendāru kopa (gan mazāka apjoma kalendāri, gan kabatas un piezīmju formāta kalendāri – 60 no 201 kalendāru nosaukuma), jo tie lētās cenas dēļ bija pieejami lielākai lasītāju daļai (labākie no šiem kalendāriem bija «*Zīslaka Kurzemes un Vidzemes laika grāmata*» (1888–1915) E. Zīslaka apgādā un «*Jaunais tēvijas kalendārs*» (1902–1917, 1919) Miķeļa Freiberga apgādā). Atšķirība starp abām kalendāru grupām raksturota šādi:

«Mazie 10 kapeiku kalendāri mēdz pasniegt pa lielākai daļai tikai kādu stāstiņu, dažreiz ar bildēm “pušķotu” un tad vēl kādus sīkumus, kamēr lielākie kalendāri parasti pasniedz arī it nopietnus rakstu gabalus» (79).

Taču satura atšķirības nemazina mazo kalendāru uzdevumu, proti, – «tādiem mazturīgiem ļaudīm, kuri varbūt citu grāmatu nedabū vai negrib lasīt, bez parastajām kalendāru ziņām pasniegt ne vien derīgu laika kavēkli, bet arī pamācības, kas var noderēt praktiskā dzīvē un arī paplašināt gara redzes aploku» (84).

Raksturīga perioda iezīme bija vispārīgo kalendāru apgādātāju ģeogrāfijas paplašināšanās. Vietējie kalendāri vienu vai vairākus gadus iznāca, piemēram, Aizputei («*Aizputes kalendārs*» (1904) pie Viļa Altberģa), Alūksnei («*Alūksnes kalendārs*» (1905–1907, 1910–1914), izdevējs Jānis Ozols, vai «*Īstais Alūksnes kalendārs*» (1905–1906, 1910–1911), izdevējs Roberts Ņelle, Liepājai («*Jaunais Kurzemes un Vidzemes latviešu kalendārs*» (1892–1903) un «*Vispārīgs Latvijas kalenderis*» (1884–1886, 1888–1915) Klāva Ukstiņa apgādā vai «*Liepājas latviešu kalendārs*» (1891–1902) Matīsa Pētersona apgādā), Ventspilij («*Gada laiki*» (1901–1904, 1907, 1909–1914) Teodora Antmaņa apgādā) un citām Latvijas vietām. Kalendāros kopā ar pamatziņām jau tradicionāli atrodamā vietējiem iedzīvotājiem noderīga informācija, piemēram, ziņas par Alūksnes draudzi, Alūksnes

ārstu, iestāžu un veikalu adreses, maksa dzelzceļa biļetēm Ventspils – Tukums – Rīga, Liepājas pilsētas suņu nodoklis, Liepājas ielu un namu rādītājs u. tml.

Vispārīgo kalendāru grupā iekļaujami arī 1890.–1905. gadā izdotie kalendāri bērniem un skolniekiem – «*Bērnu kalendārs*» (1903–1904) Rīgas Latviešu biedrības Derīgu grāmatu nodaļas apgādā, «*Jākobsona bērnu kalendārs*» (1902) Mārtiņa Jākobsona apgādā, «*Kalendārs Lutera ticīgiem bērniem Krievijā*» (1896–1906, 1908–1915) un «*Pašvalda bērnu kalendārs*» (1902–1903) Jāņa Alfrēda Kukura apgādā. Šajos kalendāros apkopotas gan tradicionālās vispārīgās ziņas un pielikumi (dzeja, proza, raksti), gan arī mazajiem lasītājiem noderīgi teksti – tabulas ar skolas mācību stundu sarakstu (piem., «*Jākobsona bērnu kalendārā 1902. gadam*») vai atsevišķa nodaļa «*Laika kavēklis*» (piem., «*Bērnu kalendārā 1903. gadam*»).

No 1890. līdz 1905. gadam īpaši daudzveidīga kļuva *nozaru kalendāru* grupa. 50 dažādu nosaukumu arodnieciskajos kalendāros (kā tos dēvēja preses publikācijās) dominē šādi temati: lauksaimniecība kopumā (5 nos.), dārzkopība (2 nos.), lopkopība (1 nos.), zemkopība (2 nos.), biškopība (2 nos.), rūpniecība un amatniecība (3 nos.), tirdzniecība (2 nos.), jūrniecība (1 nos.), reliģija (8 nos.), tieslietas (2 nos.), saimniecība un mājturība (3 nos.), ārstniecība (1 nos.), mūzika (1 nos.), izglītība un audzināšana (2 nos.), sociālās problēmas – atturības jautājumi (1 nos.), literatūra (1 nos.), humors un satīra (13 nos.).

Kā liecina analīze, visplašākā grupa bija humora un satīras kalendāri. Nākamās skaitliski lielākās nozaru kalendāru tematiskās grupas bija lauksaimniecības kalendāri, kā arī reliģiskie, draudžu un baznīcu kalendāri. Jautājumi par lauksaimniecību un reliģiju aplūkoti arī vispārīgo kalendāru populārzinātniskajos rakstos un beletristikā, taču kalendāru veidotāji acīmredzot tos uzskatīja par nozīmīgiem un īpašu kalendāru cienīgiem tematiem.

Kalendāru vispārīgajā daļā iepriekšējā periodā ierasto informāciju papildināja ziņas par *lopkopību, mežsaimniecību un zivsaimniecību*, piemēram, mednieku un zvejnieku kalendārs, vidēja lopu grūsnības un putnu perēšanas ilguma tabulas («*Baltijas kalendārā 1894. gadam*» u. c.), *par finansēm un banku lietām*, piemēram, “kurša tabula priekš rubļa un vācu markas”, tabula ārzemju naudas maiņai krievu metāla naudā, rādītāji par aktīm un vekseliem («*Baltijas almanahā 1899. gadam*» u. c.). Tā kā kalendāru veidotāji centās ievērot lasītāju intereses un ekonomiskās dzīves aktualitātes, regulāru finanšu ziņu publicēšana kalendāros bija saistīta, piemēram, ar 19. gs. beigām raksturīgo banku un kredītiestāžu tīkla veidošanos. Tomēr jāatzīst, ka vēsturiskās norises (piem., sabiedriski politiskie notikumi 1905. gada revolūcijas laikā) cenzūrai pakļauto kalendāru saturā atbalsojās visai fragmentāri (sabiedrības aktivitātes ar satīrisku intonāciju aplūkoja, piem., Brencis un Žvingulis «*Ādolfa Alunāna zobgala kalendārā 1905. gadam*»). Toties jo plaši lasītājiem tika piedāvāti ceļojumu apraksti, vēsturiskas apceres, hronikas un biogrāfijas (piem., «*J. A. Freija latviešu kalendārā 1904. gadam*»).

Kalendāru beletristikas un populārzinātnisko rakstu daļā apskatāmajā periodā tika publicēti pazīstamu autoru darbi: Doku Ata, Pavasaru Jāņa un Vensku Edvarta dzeja (piem., «*Austruma kalendārā 1893. gadam*»), Augusta Deglava un Rūdolfa Blaumaņa proza un dažādi raksti (piem., «*Austruma kalendārā*» 1894. gadam), Annas Brigaderes un Jāņa Poruka dzeja un proza (piem., «*Berga Bazāra kalendārā 1901. gadam*»), Pērsieša un Aspazijas dzeja (piem., «*Saimnieču un zelteņu*

kalendārā 1896. gadam»), Līgotņu Jēkaba un Augusta Saulieša apcerējumi (piem., «Māju kalendārā uz 1904. gadu»), Jāņa Akuratera un Raiņa dzeja un tulkojumi (piem., «Saimnieču un zelteņu kalendārā 1904. gadam»), Kronvalda Ata raksti (piem., «Derīgu grāmatu nodaļas kalendārā 1905. gadam») u. c. Tomēr jāatzīmē, ka 1890.–1905. gadā turpināja veidoties arī tā sauktā kalendāru sēnalu beletristika. Tie pārsvarā bija «ļoti jauki un patiesīgi stāsti», kurus mēdza izdot grāmatiņās ar raibiem, bilžainiem vākiem. Kalendāru pielikumos varēja izlasīt, piemēram, pazīstamā briesmu romānu izdevēja J. A. Zilbermaņa apgādā publicēto sacerējumu «Zem karātavām salaulāti: oriģinālstāsts iz Baltijas senatnes no Zemzarīša» («Zilbermaņa jaunā tēvijas kalendāra 1904. gadam» pielikumā) vai «Torņkalna meitiņa Līziņa un palkavnieks Valdis jeb mīlestības varā: jauks, paties stāsts no K. Cilinskij» («Jaunajā tēvijas kalendārā 1904. gadam»).

Kalendāru raksturojums periodiskajos izdevumos

Kalendāru attīstībai 1890.–1905. gadā aktīvi sekoja rakstniecības vērtētāji. No visa publikāciju skaita tieši šim posmam ir veltīta lielākā daļa (ap 400) publikāciju. Publikācijas lasāmas laikrakstos «Baltijas Vēstnesis», «Balss», «Tēvija», «Mājas Viesis», «Latviešu Avīzes», «Rīgas Avīze», «Dienas Lapa», «Vārds», žurnālos «Austrums» un «Zemkopis», almanahā «Jauna Raža». Arī šajā periodā, kā liecina minētie periodiskie izdevumi, kalendāri vērtēti no dažādiem viedokļiem – pārsvarā atbilstoši katra izdevuma programmai un ievirzei, taču par labākajiem kalendāriem viedokļi sakrīt.

1894. gadā žurnālists Fricis Kārkluvāls atzīmējis:

«Ja ņemam pa rindai tos rakstniecības ziedus, kuriem latvieši visvairāk pieķeras, tad tos varētu varbūt sastādīt šādā kārtībā: 1) dziesmu grāmata, 2) kalendārs, 3) bībele, 4) tās no agrākajiem dzejniekiem pašiem nosauktās “rīmju grāmatas” un mīlestības stāstiņi, 5) laikraksti, 6) citas grāmatas. Šo kārtību droši vien varēs ievērot katrā vienkārša, mazāk attīstīta latvieša gaitā uz tālāk attīstīšanos caur lasīšanu un gara pacildināšanu. (..) Kad starp dziesmu grāmatu un bībeli iespraudusies kāda grāmatiņa ar laicīgu saturu, tad tas vienkārši noticis tādēļ, ka bībele ir drusku dārgāka, kālab dažreiz mazzurīgajam kalpam vai vaļeniekam jāiztiek ar saimnieka iegādāto bībeli. Turpretī kalendārs, šņorītē pie sienas piekārts, pušķo gandrīz ikkatra kalpa vīra un puīša dūmiem nokvēpušās istabiņas sienas, bet zināms arī tikai tur, kur lasīšanas māksla nav sveša lieta» (33).

Tāds pats viedoklis ir izteikts arī citu autoru publikācijās, un atbilstoši tam kalendāri tiek uzteikti, vai arī nopelti, t. i., iedalīti labajos un sliktajos kalendāros.

Līdzās izdevumiem, kas vairākus gadus bija iemantojuši lielu atzinību un spējuši saglabāt savu lasītāju uzticību, 1890.–1905. gadā gaitu sāka jauni kalendāri, kuri jau pirmajā gadā tika pamanīti un visai vienprātīgi slavēti. Savstarpēji konkurēja gan vispārīgie kalendāri, gan dažādo nozaru kalendāri.

No vispārīgajiem kalendāriem pozitīvi ir vērtēti vairāki kalendāri. Tā, piemēram, «Atbalss» kalendārs Matīsa Siliņa apgādā (1889–1898), kas citu kalendāru vidū izcēlies ar Latvijas karšu pielikumiem, tiek slavēts par derīgām ziņām, kuras ir grūti dabūjamas (piem., “Ziņas par Vidzemes un Kurzemes pagastiem”

1896. gada laidienā), par pamācībām mazrūpniecībai un teicamiem rakstiem ar zīmējumiem (laidienā 1895. gadam).

1893. gadā Jēkaba Dravnieka apgādā, ar daudzām bildēm pušķots, gaitu sāka «latviešu famīlijām» domātais «*Austruma kalendārs*» (1893–1906). Tas bija “krietns kalendārs, ar kuplu un raibu saturu” (vēlāk to izdeva Jānis Ozols un Andrievs Niedra). «Famīliju kalendāram», kā norāda Puriņu Klāvs, «īsti vajaga tāda satura – paviegla, pievilcīga, dažāda, bet pie tam, protams, arī krietna un daiļa» (13). Turpmākajos gados recenzenti atzīst, ka no «*Austruma*» redakcijas parasti var ko labu sagaidīt un kalendāra saturs atstāj vislabāko iespaidu un neliek vilties.

No 1893. gada iznāca un recenzentu uzmanību piesaistīja «*Baltijas kalendārs*» (1894–1915, 1917) Pētera Bērziņa redakcijā. Kalendārs pieder pie «mazo» – 10 kapeiku kalendāru grupas, taču tajā ir pietiekami daudz praktiskai dzīvei noderīgu ziņu. Kalendāram «uzspiesta viscaur rūpīga darba zīme», un, kā norāda Jēkabs Dravnieks, tajā publicēti arī plašāki saraksti ar latviešu valodā izdotām grāmatām un tādējādi tas «stipri pabalsta grāmatniecību» (39).

«*Liepājas latviešu kalendārs*» (1891–1902) Matīsa Pētersona apgādā iekļaujams vispārīgo vietējo kalendāru grupā. Kalendārs bija viena no vislētākajām gada grāmatām, un, kā norāda vērtētāji (48), bez lietišķā un vispārderīgā satura tajā daudz vietējo ziņu (piem., Liepājas ielu un namu rādītājs; 1896). «Jādomā, ka sevišķi Liepājā un apkaimē viņam netrūks cienītāju, sevišķi iz tiem, kuri neapmierinās ar Ukstiņa pāris kalendāriem» (76).

Bērnu vispārīgie kalendāri presē tika vērtēti visumā pozitīvi, tomēr katrā kalendārā, pēc recenzentu domām, ir arī bērniem nepiemēroti raksti. Pārskatā par 1903. gada bērnu kalendāriem tika atzīts, ka nozīmīgākais kalendārs ir «*Bērnu kalendārs*» (1903–1904) Rīgas Latviešu biedrības Derīgu grāmatu nodaļas apgādā, taču norādīts, ka saturā maz jaunības literatūras vielas un kalendāra druka bērniem par sīku, turklāt kalendāra cena par augstu (20).

Atzinīgu vērtējumu vispārīgo kalendāru grupā recenzenti devuši Teodora Lejas–Krūmiņa vadītajam «*Jaunajam tautas kalendāram*» (1900–1914, 1917, 1919) (tā pirmais laidieni atzīts par labāko 1900. gada kalendāru), Franča Trasuna izdotajam «*Daugavas katoļu kalendāram*» (1900–1904), P. Bērziņa izdotajam «*Baltijas almanaham*» (1899–1905), «*Derīgu grāmatu nodaļas kalendāram*» (1903–1906), kā arī «*Piliņu Pētera Latvijas zemgaliešu kalendāram*» (1904–1908), kura 1905. gada laidieni raksturots kā literārajā ziņā labākais no līdzšinējiem kalendāriem.

Par situāciju *nozaru kalendāru* grupā 1892. gadā rakstīja žurnāla «*Austrums*» redakcija:

«Gandrīz bija jādomā, ka mūsu jau plaši attīstījusies kalendāru literatūra būtu pietiekoši ievērojusi visas mūsu dzīves vajadzības un ka, jauniem kalendāriem iznākot, viņi nevarēs vairs nekā jauna pasniegt izredzētos arodos. Bet, ja visus apstākļus labi ielāgo, tad atveras vēl arvienu jauni darba lauki, ja tik darbu pa-reizi un ar labu ziņu iesāk» (41).

Nozaru kalendāru virzienā labs iesākums bija daudziem izdevumiem. 1889. gadā pirmo laidieni pieteica nozīmīgs nozaru kalendārs «*Baltijas jūrnieku*

kalendārs kuģu īpašniekiem, kapteiņiem, stūrmaņiem, jūrskolām» (1889–1910) K. Valdemāra Prēmiju komisijas apgādā. Kalendārs bija sastādīts ļoti rūpīgi un sniedza palīdzīgu roku jūrniecības jautājumos. Tas arī netiecās pēc peļņas. Šo kalendāru vienprātīgi atzina par atbalstāmu, jo «latvieši ir tagad Krievijā tie vienīgie varoņi, kas iespēj jūrnieku kalendāru izdot un, kā cerams, arī izpirkt» (26). Kalendārs publicēja rakstus par latviešu kuģniecību, gan nostādot «dzimtenes statistiku kuģniecībā uz patiesības ceļa», gan pulcinot «malu malās dzīvojošus kuģu īpašniekus priekš kopīgiem darbiem dzimtenes kuģniecībā» (27).

Tikai 3 laidienus piedzīvoja presē par ieteicamu atzītais «*Baltijas mūziķu kalendārs*» Jāņa Straumes vadībā (1890–1892). Recenziju autori atzīmējuši, ka izdevumā lasītājs atradīs daudzveidīgu un krietnu saturu, patīkamā un tekošā valodā veidotus lietpratēju rakstus (Vīgneru Ernests), kalendārs būs «koša rota uz galda» (60).

No 1893. gada sāka iznākt agronoma Jāņa Bisenieka veidotais «*Lauksaimnieku kalendārs*» (1893–1915, 1918–1919). Jau pirmajā iznākšanas gadā tas tika atzīts par «visu labāko šī gada kalendāru» (43). Kalendārs piedāvāja atšķirīgu programmu – palīdzēja ar padomiem un norādījumiem lauksaimniecības ražojumu pārdošanā. Tā kā kalendāram bija daudzveidīgs saturs un visai zema cena (30 kap.), tas tika «ieteikts katram, kas nodarbojas ar zemkopību» (41). Dažādi praktiski padomi un aprēķini gan viegli saprotamā valodā, gan labi pārredzamā kārtībā bija atrodamī arī otrajā J. Bisenieka izdevumā «*Lauksaimnieku kabatas kalendārs*» (1894–1899, 1901, 1903–1905, 1907–1908, 1911–1915). Šim saturā bagātajam kalendāram, pēc vērtētāju domām, tomēr bija mērena cena (40 kap.). Tajā varēja atrast arī «ziņas, kas saimniekam gandrīz katru acumirkli vajadzīgas» (42). Līdz ar abiem minētajiem kalendāriem par īstu padomdevēju un biedru lauksaimniekiem novērtēts «*Biškopju kalendārs*» (55), kas P. Strausa apgādā iznāca 1895. gadam, kā arī Biškopības biedrības «Drava» 1901. un 1902. gada «*Biškopju kalendārs*». Lauksaimniecības kalendāriem 1895. gadā piediedrojās arī Jāņa Peņģerota-Svešā sastādītais «*Baltijas dārzkopju kalendārs*» Ķeizariiskās Krievijas Dārzkopības biedrības Rīgas nodaļas redakcijā (1895–1908). Novērtējot kalendāra mēreno cenu (par 50 kap. tik daudz ziņu kā dažā labā pēc ārzemju parauga sarakstītā grāmatā par 3 vai 4 rbl.), recenzenti īpaši atzīmē dārznieku praktiķu sniegto padomu paliekošo vērtību (15).

1901. gadam tika sagatavots pirmais «*Ārstniecības kalendāra*» (1901–1902, 1904–1914) laidieni Viļa Altberga apgādā (kopš 1906. gada Gērta grāmatu pārdošanas apgādā). «Pēc orgāna, kas kalpotu ārstniecības interesēm, jau sen bij liela vajadzība,» raksta recenzents, norādot nozīmīgākos medicīnas jautājumus, kuri kalendārā būtu jāietver (9). Recenziju autori uzskata, ka uz ziņām rakstos, kurus kalendāram atlasījis praktizējošs ārsts Dr. A. Matvejs, var droši paļauties. Par noderīgiem atzīti saturā ietvertie tulkojumi no ievērojamu speciālistu darbiem (10).

Vienu gadu (1893) Skuju Jāņa vadībā iznāca «*Amatniecības un rūpniecības kalendārs*», kas tomēr ievērots un atzīmēts kā īpaši labs palīgs katram, jo «priekš amatniekiem un rūpniekiem līdz šim latvju valodā nebija gandrīz nekas strādāts» (14). Līdzīgs viedoklis ir par Vensku Edvarta (īst. v. Eduards Skujenieks) sastādīto «*Tiesu kalendāru*», kas vērtīgu dokumentu paraugu un tiesu ziņu dēļ atzīts par rokasgrāmatu gan amatvīriem, gan privātpersonām. Kalendārs cerīgi aizsāka «tiesu zinību rakstniecību latviski» (59), taču iznāca tikai vienā laidienā 1894.

gadam. «Tiesu kalendāra» tematus pēc 4 gadiem turpināja risināt «*Baltijas tiesu kalendārs*» (1898, 1900–1903, 1908–1909), kas tika sagatavots kā «vadonis amatvīriem un katram, kam ar tiesām darīšanas» (57). Līdz 1903. gadam to sastādīja advokāts F. Kārkluvalks.

1894. gadā recenzenti pamanīja «*Berga bazāra kalendāra*» (1894–1908) iznākšanu Kristapa Berga apgādā. Tas bija vislētākais no visiem 1896. gadam domātajiem kalendāriem (5 kap.) un samērā ar cenu piedāvāja visai bagātu saturu (saturš bagātāks nekā citiem kalendāriem, kuriem bija divreiz lielāka cena). Minētais kalendārs, pēc recenzentu domām, pirmais uzsāka lētu, taču labu amatniecībai domātu kalendāru virkni, jo «Bergis (..) pazīst amatnieku trūkumus un vajadzības, (..) spēj ar labiem padomiem līdzēt un modināt latviešu amatnieku starpā pašapziņu» (18). Kalendāra literārajā daļā bija iekļauti J. Poruka, A. Brigaderes un citu latviešu autoru darbi. «Šo rakstnieku vārds vien par to galvo,» norādījis recenzents, «ka pielikumam ir literāriska vērtība» (19).

1893. gadam bija domāts Āronu Matīsa sastādītais «*Saimniecību un zeltēņu kalendāra*» (1893–1914) pirmais laidniens (vēlāk P. Bisnieka un E. Plātesa apgādā). Uzmanība presē tam pievērsta no 1895. gada, kad, norādot uz nepilnībām kalendāra noformējumā (piem., uz vāka būtu vēlams kāda censonas bilde, nevis gulbīši, kas piemēroti “famiļijas kalendāram”) un saturā (piem., medicīniskie padomi atrauti no reālajiem Latvijas apstākļiem), tomēr atzinīgi novērtēta kalendāra pievēršanās sieviešu jautājumam, kā arī plašā beletristiskā daļa. Kalendāra saturs un programma, kā atzīmēts publikācijās, ietver ne tikai sievietēm domātus saimnieciskus jautājumus. «Vispāri,» norāda literatūrkritiķis E. Pīpiņš-Vizulis, «kas grib radināties ar apziņu nolūkoties sadzīvē un raudzīt aptvert tās parādības un gaitu, tam no visiem mūsu kalendāriem vislabāki der iegādāties “Saimniecību un zeltēņu kalendāru”» (58).

Lielu uzmanību recenzenti pievērsuši humora un satīras jeb zobgaļu kalendāriem. Par vienu no nozīmīgākajiem kalendāriem parasti ir atzīts «*Ādolda Alunāna zobgala kalendārs*» (1892–1915), kura rūgtā patiesība, pat rupjības ar jokiem un bez tiem, «ne tikai ieskrambā ādu pa jokam, bet kož vietām līdz kaulam» (77). Ar Ā. Alunāna kalendāru tiek salīdzināti tā konkurenti – «*Vispārīgais zobgala kalendārs*» (1901–1905, 1909–1914, 1917) Dāvida Zeltiņa (īst. v. Dāvida Golta) apgādā un «*Zvārguļa zobgala kalendārs*» (1901–1913), kas tika izdots Edvarda Treimaņa–Zvārguļa vadībā.

Laikā, kad pedagoģiskās literatūras vēl bija visai maz, recenzenti apsveica «*Paidagoģiska kalendāra skolotājiem un vecākiem*» (1897–1900) iznākšanu Bauskā Kristapa Krustiņa Stepermaņa apgādā. Nopietnā darbā un lietpratībā veidotajā saturā iekļautās praktiskās ziņas (piem., “Ziņas par dažādām mācību iestādēm Krievijā”) un literatūra skolotāju pašizglītošanai, pēc recenzentu domām, veicina pedagoģisku rakstu izplatīšanos tautā, tāpēc jāvēlas, «ka tas atrastu pie skolotājiem viesmīlīgu pajumti, no tā atkarāsies jaunā uzsākuma nākamība» (64).

Ar 1897. gada laidnienu uzmanību sev pievērsa «*Katoļu māju kalendārs*» (1897–1913, 1915) Jāņa Šteinberga apgādā. Kalendāra dominējošais temats bija reliģiskie jautājumi, taču, kā norādījis recenzents, tas piemērots latviešu katoļticīgo apstākļiem (kalendārs veidots augšzemnieku dialektā, tajā iekļautas svarīgas vispārīgās ziņas, tas nopērkams par lētu cenu – 15 kap., turklāt latīņu drukas

aizlieguma laikā tā teksts ir gan gotu, gan latīņu burtiem) un «mudina ļaudis uz grāmatu lasīšanu un bērnu skološanu» (35).

Reliģiski jautājumi tika risināti arī Jāņa Aleksandra Freija izdevumā «*Kristīgs latviešu kalendārs*» (1889–1915). Recenzents norādījis, ka reliģiskajos nostāstos tomēr vēlami dzīvāki, saistošāki piemēri, ne tikai Bībeles pantu citēšana (75).

Novēlot tautiešiem tālā svešumā daudz sekmju, recenzenti atzīmējuši «*Amerikas latviešu luterāņu kalendāru*» (1897–1901, 1903–1914), kas ir labākā liecība tam, ka «Amerikas latvieši paliek uzticami savai tautībai un savai valodai» (8).

Visai vienprātīgu nopēlumu izpelnās vairāki aplūkotā laika posma kalendāri, pirmām kārtām «*Dzirksteles kalendārs*» 1897. gadam J. Rauhmaņa apgādā Jelgavā. Tā saturs iecerēts zobgalīgs, taču dzirksteļu visai maz, un tāpēc tas ne ar ko neatšķiras no citiem 10 kapeiku kalendāriem. Liepājnieka K. Ukstiņa «*Jaunais Kurzemes un Vidzemes latviešu kalendārs*» (1892–1903) un «*Vispārīgs Latvijas kalenderis*» (1884–1886, 1888–1915) ir «garā bagāti» kā dvīņu brāļi. Tie piedāvā interesantākos burvestības gabalus, raganu stiķus un «Mozus Jāzepa lielo Aiģiptisko sapņu grāmatu». K. Ukstiņa izdevumiem tuvs radnieks ir F. Brilles grāmatu magazīnas apgādā izdots «*Konzuma kalendārs*» (1895–1898) Jelgavā. Ar šaubīgām bildēm un «jaukiem stāstiem» tas «varen derīgs kundēm pribavkām» (77). Joprojām «dzīvo starpā rādās» brāļu Bušu izdots «*Latviešu tautas kalenderis*» (1875–1897), taču tajā, kā aizvien, apcerēta 1000 gadu miera valsts un pastarā diena. «Ā. Alunāna zobgala kalendāram» pakal klibo arī «*Viļņu Alfrēda humoristisks kalendārs*» (1896–1898), kas «viss sastāv no dažādiem jokiem, kuros pa lielākai daļai nav nedz asprātības, nedz kāda laba kodola» (25). Neattaisnojot savu laba rakstnieka reputāciju, Jēkabs Janševskis izdevis «*Janševska jauno zobgala kalendāru*» (1904–1905), kurā atrodamas sēnālas un tukši joki, dažviet pat rupjības un personiska ķengāšanās. Ar skanošu vārdu, bet bez literāras vērtības Kārļa Orlovska apgādā 1902. gadā iznāk «*Vidzemes un Kurzemes "Atbals" kalendārs*» (1901–1914). Sliktā valodā uzrakstīti, savārstīti padomi, kuriem maz var uzticēties, kā arī sēnalu literatūra beletristikas daļā atrodama Pētera Ozoliņa (Zemzarīša) vadītājā «*Saimnieču un mājturības kalendārā*» (1902–1905), kas izdots H. C. Šneidera un J. A. Zilbermaņa apgādā.

1890.–1905. gadā, tāpat kā iepriekšējā periodā, recenzenti lielāku uzmanību publikācijās pievērsuši labākajiem kalendāriem. Raksti bieži sākas ar paskaidrojumu: kalendāru ir daudz, tāpēc pie visiem tik ilgi kā pie šī kalendāra nevarēsim pakavēties, taču šis kalendārs pelna ievērtību un ieteikumu. Gandrīz ikvienā publikācijā ir uzsvērts kalendāru lasītāju daudzums un analizētas lasītāju intereses.

Lasītājiem ir grūtības lielajā kalendāru klāstā atrast sev piemērotāko kalendāru, tāpēc, kā atzīmēts vairākās publikācijās, kalendāriem nepieciešama programma vai noteikts virziens. Lasītājiem labāk saprotami ir pašu zemes apstākļos balstīti padomi un pieredze. Atsaucību nav guvuši kalendāri, kuros, piemēram, «bija mūsu apstākļiem nepiemēroti tulkojumi dziļā neizprotamā valodā, caur ko tad vienkāršie zemkopji nespēja sekot nedz ar savām domām, nedz ar savām saimniecībām» (44).

Būtisks faktors, kas veicina kalendāru izplatīšanos, ir to cena. Vairumā publikāciju, tāpat kā iepriekšējā periodā, joprojām ir novērtēta cenas atbilstība kalendāru

saturam. Lielāku ievērbu pelna tie kalendāru veidotāji, kuri arī «mazajā» – 10 kapeiku kalendārā iekļauj rakstus ar teicamu saturu.

Aizvien biežāk publikācijās tiek atzīmēts oriģinalitātes trūkums un pakalpinājumi. Recenzentus uztrauc ne vien tas, ka krietnajiem kalendāriem par konkurentiem uz mācās nevērtīgi kalendāri, bet arī pieaugošā savstarpējā mazai lietotāju auditorijai domāto kvalitatīvo kalendāru konkurence. Šāda situācija veidojās 1900. gadā ar latviešu katoļiem domātajiem kalendāriem. Ziedaitis 1899. gadā «Baltijas Vēstnesī» rakstīja:

«Latviešu katoļu laicīgā literatūra sākas ar kalendāru iznākšanu. Ar 1897. gadu parādījās J. Šteinberga izdots "Katoļu māju kalendārs", kuram uz 1900. gadu vēl piedrošās otrs ("Daugavas katoļu kalendārs"). Tātad latviešu katoļiem uz 1900. gadu nu ir 2 kalendāri. Cits jautājums ir, vai tika sajūsta vajadzība izdot vēl otru kalendāru? Kas lietu tuvāki pārzin, tam jāliecina, ka tas tā nebūt nav. (...) Vai no šādas konkurences tikai neiznāks tas, ka turpmāk izbeigsies abi, un tad viss jaunais, jaukais pasākums būs vājā» (24).

Labā kalendāra būtiska pazīme, pēc recenzentu domām, ir ne tikai oriģinalitāte, bet arī objektivitāte. Sevišķi daudz pārmetumu šajā ziņā izpelnās zobgaļu kalendāri, kuru satīras pātagas būtu jāvicina «bezpartejiski un ar neliekuļotu īgnumu pret visu, kas ļauns». Recenzenti secinājuši: «Bet, ja zobgaļa spalvu vada kādi blakus nolūki, aizskarta patmīlība vai personisks naids, tad tā vairs nav satīra, bet vienkārša ķengāšanās» (53).

Arī apskatāmajā laika periodā kritizējama ir kalendāros lietotā latviešu valoda. «Būtu jāvēlas,» secina vairākums recenzentu, «lai mūsu kalendārnīki strādātu rūpīgāki un nopietnāki un valodu nesabojātu, jo no kalendāriem arī lasītāji sabojā gribot negribot savu mātes valodu» (52).

Ievērojot recenzentu tendenci no visas ražas meklēt vienu vai dažus labākos kalendārus, kurus plašāk apskatīt, iespējams noteikt kalendāru kvalitātes proporciju. Aptuvenās aplēses publikāciju analīzē liecina, ka no 201 dažāda nosaukuma kalendāriem 1890.–1905. gadā ap 50 (¼) izpelnās labu vai apmierinošu kalendāru praktisko lietotāju vērtējumu. Tādējādi varam secināt, ka šajā periodā kalendāru veidotāju pūles (tomēr mazāk nekā iepriekš) tika visai pozitīvi vērtētas un kalendāri spēja apmierināt lasītāju vajadzības gan pēc drošām, ticamām ziņām un padomiem, gan pēc labas beletristikas.

1890.–1905. gadā turpinājās strauja kalendārnīcības attīstība: pieauga kalendāru nosaukumu skaits un tirāžas, un sākās «kalendāru plūdi»; paplašinājās kalendāru izdošanas ģeogrāfija; palielinājās nozaru kalendāru skaits. Par īpašu kalendāru grupu ar mainīgu satura kvalitāti nostiprinājās «10 kapeiku kalendāri», kas cenas dēļ bija pieejami visplašākajai lasītāju auditorijai.

Vispārīgie (īpaši daudzo sīktirgotāju izdotie) kalendāri vērtēti kā «vairāk laika kavēklis derīgi». Taču atsevišķos kalendāros bija publicēti arī atzīti latviešu rakstnieku darbi, tādējādi vispārīgie kalendāri iesaistījās lasītāju literārās gaumes izkopšanā.

No visiem 1890.–1905. gada kalendāriem visvairāk pozitīvu atsauksmju saņēmuši nozaru kalendāri. Tas liecina, ka tie bijuši praktiskajiem lietotājiem visnoderīgākie. Nozaru kalendāri veidojās par labas speciālās literatūras paraugiem.

Kalendāri pēcrevolūcijas posmā un Pirmā pasaules kara laikā (1906–1919)

Kalendāru pieejamība

Apskatāmajā periodā latviešu iedzīvotāju skaits, pēc aptuvenām aplēsēm, pakāpeniski pieauga no 1 532 000 1906. gadā līdz 1 745 100 1913. gadā, bet no 1914. līdz 1920. gadam samazinājās gandrīz par miljonu. 1919. gadā tas varēja būt apmēram 900 000 (60% no 1 500 000 iedzīvotāju).

Kalendāru izdošana salīdzinājumā ar iepriekšējiem periodiem sasniedza vēl nebijušu apjomu. No 1906. līdz 1919. gadam ik gadu iznāca vidēji ap 90 dažādu nosaukumu kalendāru. Nosaukumu skaits viļņveidīgi palielinājās līdz 1914. gadam, kad iznāca 136 dažādu nosaukumu kalendāri. Pēc tam tikpat nevienmērīgi tas samazinājās līdz 55 nosaukumiem 1919. gadā.

Periodā kopumā iznākuši aptuveni 5 308 000 eksemplāru kalendāru (379 000 eks. vidēji gadā). Kalendāru tirāža apmēram no 296 000 eksemplāru 1906. gadā maksimumu sasniedza 1912. gadā – 530 000 eksemplāru. 1919. gadā tirāžas apjoms bija aptuveni 158 000 eksemplāru.

Tādējādi var secināt, ka perioda sākumā apmēram **5 latviešu iedzīvotājiem bija 1 kalendārs**, bet perioda vidū (1912. g.) apmēram **3 latviešu iedzīvotājiem – 1 kalendārs**. Ja karadarbība nebūtu traucējusi grāmatniecības attīstību, iespējams, ka perioda beigās jau katrs otrais iedzīvotājs varētu saņemt savu kalendāru (tomēr 1919. gadā, kā liecina analīze, tirāžas lielums attiecībā pret latviešu iedzīvotāju skaitu bija apmēram 1 kalendārs 5 cilvēkiem).

“Kalendāru plūdi”, kas sākās ap 1905. gadu, 1906.–1919. gadā turpinājās ar vēl lielāku intensitāti. 1909. gadā recenzents rakstīja:

«Nogāju uz kādu pazīstamu grāmatu veikalu, kur man izdevās saskaitīt pāri par 60 dažāda tipa kalendāru, kas iznākuši drukā un nodomāti nākošam gadam. Šai skaitā nav ierēķināti ne “slavenās” Piebalgas, ne Limbažu, ne Valmieras, ne Sabīles, ne Sasmakas kalendāri (domājams, ka kalendāri arī tur iznāk). Tātad ar pilnu tiesību varam sacīt, ka kalendāru plūdi aizņēmuši arī Rīgu» (81).

Kalendāru tematika

Laika posmā no 1906. līdz 1919. gadam, kā liecina bibliogrāfiskās ziņas¹³, klajā laisti 444 dažādu nosaukumu kalendāri (salīdzinājumam – 1758.–1919. gadā kopumā reģistrēti 605 dažādi nosaukumi). 68 nosaukumi, t. i., $\frac{1}{6}$ no visiem kalendāriem, ir mazā – piezīmju un kabatas formāta kalendāri. 225, t. i., $\frac{1}{2}$ no nosaukumu kopskaita, ir izdoti tikai vienu gadu. Tas liecina gan par kalendāru pārprodukciju, kas atsevišķos gadījumos nomāca labo kalendāru ilglaicīgu izdošanu, gan arī par mazvērtīgu iespieddarbu īpatsvaru un gadījuma cilvēku iesaistīšanos kalendārniecībā peļņas dēļ. Kalendārus izdeva gan «auglūdeņu fabricētāji», gan katrs mazāks grāmatirgotājs, kas uzskatīja «par savu pienākumu tautu “aplaimot”, ja ne vairāk, vismaz ar vienu kalendāru» (61).

Šāda situācija ietekmēja kalendāru tematisko struktūru. 1906.–1919. gadā kalendāru vairākums, t. i., 311 nosaukumu, bija *vispārīgie kalendāri* (tieši vispārīgo

kalendāru grupā tika publicēts visvairāk sēnalu literatūras, iespējams, tāpēc, ka universālajam saturam nevajadzēja speciālu zināšanu un īpašu autoru – arodu speciālistu). Šo kalendāru skaitā vairāk nekā trešdaļa bija vispārīgi vietējie kalendāri (121 nosaukums), kā arī vispārīgi aptieku, cepuru un hūtu darbnīcu, vadmalas manufaktūru, saimniecības rīku un citu priekšmetu tirgotavu kalendāri (13 nosaukumu).

Nozīmīgākie kalendāri, kuri turpināja iznākt no iepriekšējā perioda, bija P. Bērziņa izdotsis «*Baltijas kalendārs*» (1894–1915, 1917), «*Veca un jauna laika grāmata*» J. F. Stefenhāgena apgādā (1758–1919), «*Latviešu ģimnāzijas kalendārs ar bildēm*» (1895–1915) J. A. Freija apgādā, «*Latviešu kalenders ar bildēm*» G. Landsberģa apgādā (1877–1913), «*Māju kalenders*» «*Latviešu Avīžu*» redakcijas apgādā (ar pārtraukumiem kopš 1884. gada, 1898–1915), «*Pilliņu Pētera Latvijas zemgaliņu kalendārs*» (1904–1908), V. F. Hekera «*Vidzemes kalenders*» (1781–1919), «*Vidzemes veca un jauna laika grāmata*» (1860–1915) E. Plātesa apgādā un «*Zīslaka Kurzemes un Vidzemes laika grāmata*» (1888–1915). Tā kā šie kalendāri ar atsevišķiem izņēmumiem prata saglabāt izglītojošu un gaumīgu saturu, tie bija lasītāju iecienīti un recenzentu labi novērtēti.

Svarīgāks uzdevums nekā iepriekšējos periodos bija veicams vispārīgajiem vietējiem kalendāriem. Atzīmējot dažus lubu literatūras izplatšanās cēloņus, kaitīgumu un cīņas veidus pret to, recenzenti norādīja labu līdzekli lubu literatūras apkarošanai (lauku inteliģences jauno pasākumu) – teicamu vietējo kalendāru izdošanu, lai kalendāru tirgu uz laukiem nepārvaldītu lubenieki ar saviem izdevumiem (45). Liepājā ar interesantu populārzinātnisku saturu un veiklu valodu iznāca «*Mūsu dzimtenes kalendārs*» (1907–1911) A. Kalenberga apgādā. Daudz laba un gaumīga literārā materiāla lasītājs atrada 1908. gadam sagatavotajā «*Piebaldzēnu kalendārā*» Rūdolfa Peikas apgādā. Par labiem tika novērtēti gan sabiedrības «*Venta*» apgādā izdotsis «*Jaunais kalendārs*» (1913–1915), gan kalendārs «*Gada laiki*» (1901–1904, 1907, 1909–1914) Ventspilī, bet par vienu no labākajiem atzīmēts «*Latviešu Avīžu*» redakcijas izdotsis «*Jelgavas kalendārs ar bildēm*» (1911–1914). Par paraugu vietējo kalendāru sastādītājiem minēts vienīgais «*Pirmā Talsu almanaha*» laidieni 1914. gadam. Lasītāju atsaucību guva arī augšzemnieku dialektā izdotie kalendāri Latgales latviešiem – Franča Kempa kalendārs «*Daugava*» (1905–1914), «*Druvas kalendārs*» (1914–1818) Ontona Skrindas redakcijā, «*Dzimtenes kalendārs*» (1913–1914) A. Zvanītāja izdevumā un «*Aglona*» (1917) Ignata Asāna un Eduarda Kozlovskā redakcijā.

Ievērojams skaits – trešā daļa (133 nosaukumi) no visiem 1906.–1919. gada kalendāriem bija *nozaru jeb arodnieciskie kalendāri*. Arī 1906.–1919. gadā šīs grupas kalendāros dominējošie temati ir lauksaimniecība vispārīgi (9 nos.), dārkopība (5 nos.), lopkopība (1 nos.), zemkopība (1 nos.), biškopība (1 nos.), rūpniecība un amatniecība (1 nos.), tirdzniecība (9 nos.), jūrniecība un zvejniecība (2 nos.), reliģija (22 nos.), tieslietas (2 nos.), saimniecība un mājturība (5 nos.), ārstniecība (10 nos.), sociālās problēmas – atturības jautājumi (1 nos.), literatūra (1 nos.), humors un satīra (34 nos.). Atsevišķā kalendārā tika aplūkoti piensaimniecības jautājumi.

Apskatāmajā periodā kalendāru saturu būtiskāk ietekmēja sabiedriski politiskās norises, tāpēc īpašs un jauns dominējošais temats, kam dažādos aspektos tika veltīti nozaru kalendāri, bija politika (28 nosaukumi). Kalendāros tika apskatītas

strādnieku tiesības un politiskā kustība, kara un bēgļu lietas, dažādu biedrību darbs, sieviešu kustība u. c. Tomēr kalendāru saturā politiskajiem apskatiem, pēc vērtētāju atzinuma, piemita «laba tiesa tendenciozitātes» (69).

Tematiskā analīze liecina, ka vairums kalendāru arī šajā periodā ir humora un satīras kalendāri jeb zobgaļi – gan lietotājiem pazīstami kalendāri, gan dažādi to atdarinājumi. Būtiskāka par reliģiskajiem jautājumiem kalendāru veidotājiem ir šķitusi politika. Un tikai aiz minētajiem tematiem ierindojas ārstniecība, mājturība, tirdzniecība un lauksaimniecība. Salīdzinājumā ar iepriekšējo periodu kalendāri vairs neaplūko pedagoģijas un audzināšanas jautājumus. Nav arī neviena mūzikas kalendāra.

Labākie nozaru kalendāri, kuri turpināja iznākt no iepriekšējā perioda, bija «*Ādolfa Alunāna zobgala kalendārs*» (1892–1915), «*Zvārguļa zobgala kalendārs*» (1901–1913), «*Baltijas jūrnieku kalendārs kuģu īpašniekiem, kapteiņiem, stūrmaņiem, jūrskolām*» (1889–1897, 1901–1910), «*Lauksaimnieku kalendārs*» (1893–1915, 1918–1919), «*Lauksaimnieku kabatas kalendārs*» (1894–1899, 1901, 1903–1905, 1907–1908, 1911–1915), «*Kalendārs Lutera ticīgiem bērniem Krievijā*» (1896–1906, 1908–1915), «*Katoļu māju kalendārs*» (1897–1913, 1915), «*Kristīgs latviešu kalendārs*» (1889–1915), «*Saimnieču un zeltēņu kalendārs*» (1893–1914), šajā periodā E. Plātesa apgādā, «*Ārstniecības kalendārs*» (1901–1902, 1904–1914) V. Altberga apgādā.

Līdzās lasītājiem pazīstamiem kalendāriem 1906.–1919. gadā tika izdoti jauni nozaru kalendāri, kas bija slavējama darba rezultāts. 1908. gadā sāka iznākt atturības biedrības «Auseklis» veidotais «*Ausekļa kalendārs*» (1908–1915) – vienīgais alkohola problēmai veltītais kalendārs, turklāt atturības jautājumus tas apskatīja ciešā sakarā ar politiskiem un saimnieciskiem notikumiem. Par svētību mājas dzīvei tika ieteikts īstā kristīgā garā veidotais «*Jaunais latviešu kalendārs*» (1907–1911) Jonka un Polievskas apgādā. Jo plašs lasītāju pulks tika paredzēts ar bagātu un vispusīgu saturu izdotajam «*Dr. P. Strautzeļa veselības kopšanas kalendāram*» (1909–1915), kā arī Tērbatas latviešu studentu mediķu grupas lietpratīgi sastādītajam «*Jaunajam ārstniecības kalendāram*» (1910–1915). Konsultācijas tirdzniecības un kooperācijas lietās, ievērojot reālos apstākļus, sniedza Rīgas Kooperatoru biedrības kalendārs «*Līdumnieks*» (1910–1914). Aktuālas statistiskas ziņas un pārskati par biedrībām bija apkopoti G. Kurzemnieka sastādītajā «*Biedrību kalendārā*» (1912–1913). Ar latviešu juristu pūlēm «vispārībai saprotamā valodā» juridiskos jautājumus skaidroja «*Jaunais tieslietu kalendārs*» (1914). Politiskas ziņas ar pamācošu statistiku, kā arī vērtīgi raksti par vēsturi un jaunāko laiku notikumiem bija atrodami gan par «laikmeta seju» (49) nodēvētajā «*Progresā kalendārā*» (1910–1911) A. Pārūpa apgādā, gan Sociālistu partijas Amerikas latviešu koporganizācijas izdotajā «*Strādnieku kalendārā*» (1910–1917). Satīriskā skatījumā laikmeta norises izklāstīja Pēterburgā izdotais «*J. Raiņa virpuļa kalendārs*» (1907–1908) un «*Paērķšļa viesuļa kalendārs*» (1910–1914) Pētera Stumpa apgādā Limbažos.

Par laikmeta liecību uzskatāmi 1916. un 1917. gadam sagatavotie bēgļu kalendāri. Ar saturā vērtīgāko Latviešu bēgļu apgādāšanas centrālkomitejas Pēterpilī izdoto «*Bēgļu kalendāru*» (1916–1917) konkurēja Rīgā izdotais «*Bēgļu kalendārs*» (1916–1917) Miķeļa Freiberga apgādā.

1906.–1919. gadā tika sagatavoti jauni saturīgi un noderīgi lauksaimniecības tematikas kalendāri. No 1910. līdz 1915. gadam iznāca «*Piensaimniecības kalendārs un piezīmju grāmata*» valdības instruktora P. Rubeņa izdevumā. Tas bija pirmais tieši piensaimniecības jautājumiem veltītais kalendārs. Vienā laidienā iznāca «*Baltijas bīskopju kalendārs*» (1906) Teodora Veiherta redakcijā. Tāpat tikai viens laidieni bija «*Baltijas zvejnieku kalendāram*» (1909) Rīgas Latviešu biedrības Valdemāra Jūrniecības nodaļas apgādā.

Reliģijas jautājumiem veltīto kalendāru grupā atsevišķu kopu veidoja jaunie draudžu kalendāri, piemēram, «*Draudzes kalendārs Stružānu–Stirnieņu un Balvu draudzēm*» (1913–1916) un «*Draudzes kalendārs Tukuma un Sēmes draudzēm*» (1914–1915). Šajos kalendāros bija gan nozaru kalendāriem raksturīgā temata dominante (šajā gadījumā reliģijas un baznīcas dzīves jautājumi), gan samērā daudz vispārīgu vietējo ziņu (piem., raksti par Tukuma pilsētas un draudzes iestādēm un gada pārskats par Tukuma Labdarības biedrības darbību 1912. gadā «*Draudzes kalendārā Tukuma un Sēmes draudzēm*»).

Īpaša kalendāru grupa 1906.–1919. gadā bija tā saucamie *sēnalu literatūras kalendāri* (pārsvārā vispārīgie kalendāri), kuru saturā tika iekļauti plaģiāti vai grāmatniecības makulatūra par dažādiem tematiem. Tādus kalendārus izdeva «tā sauktie “lubenieki”, no kuriem dažs ir papriekšu Daugavas tirgū ar siļķēm vai sviestu tirgojies, dažs izbankrotējis vairāk arodos un tad uzmeties par grāmatu tirgotāju un grāmatu izdevēju» (63). Šie kalendāri konkurēja ar derīgajiem kalendāriem, atņemdami tiem tirgu un peļņu par sludinājumiem.

Sēnalu literatūras kalendāriem bija vairākas raksturīgas pazīmes: *pirmkārt*, liels skaits atšķirīgu viena kalendāra laidiena eksemplāru; *otrkārt*, pielikumu pārpublicēšana no citiem kalendāriem; *treškārt*, kalendāra vāku daudzkārtēja izmantošana; *ceturtkārt*, pazīstamu kalendāru nosaukumu lietošana pircēju pievilināšanai.

Sēnalu literatūras kalendāru izdevēji izmantoja sabiedrībā pazīstamu grāmatizdevēju vārdus savu ražojumu popularizēšanai. Piemēram, 1914. gadā Arturs Valters un Jānis Rapa trijos preses izdevumos publicēja ziņu par savas izdevniecības vārda nesaskaņotu izmantošanu «*Rekrūšu kalendārā*» Kārļa Orlovskā apgādā:

«Lai pircējs varbūt nesāktu šaubīties par kalendāra vērtību, uz vāka stāv rakstīts: ģenerālkomisijā pie D. Zeltiņa, A. Valtera un J. Rapas un biedriem. Sak', ja jau šīs firmas uzņēmušās šo izdevumu izplatīt, tad jau gluži zemē metams tas nebūs. (...) Tā kā šim kalendāram sekos vesela rinda citu K. Orlovskā izdevumu, kā: Jaunais tautas kalendārs, Vidzemes un Kurzemes kalendārs utt., kuri veikli savā starpā apmainās ar pielikumiem, tad atrodam par vajadzīgu paskaidrot, ka šie izdevumi mūsu grāmatu tirgotāvs nav atrodami un caur mums netiek izplatīti» (32).

1906.–1919. gadā kalendāru pamatdaļā tika saglabāta iepriekšējo periodu tematiskā struktūra, proti, *dabaszinātņu jautājumi, sabiedriskās zinātnes*, kā arī *uzņēmumu pārvalde, tirdzniecības organizēšana un vēsture*. Taču mainījās tematu proporcija. Plašāka kļuva sabiedrisko ziņu daļa. Tajā tika apskatīti dažādi tiesveidības un likumdošanas jautājumi (piem., “Miertiesnešu kamera Rīgā”, “Zemnieku virstiesu iecirkņi” «*Ārstniecības kalendārā 1909. gadam*»), iekšpolitika – valsts

pārvaldes rīkojumi, ekonomika – banku un finanšu ziņas (piem., “Noteikumi par naudas iekārtu Vidzemē un Igaunijā” «Tautas kalendārā 1919. gadam» A. Valtera un J. Rapas apgādā).

Vispārīgo vietējo kalendāru nozīme nevērtīgās literatūras apkarošānā to veidotājus rosināja publicēt ne tikai labu beletristiku, bet arī derīgu lokālo informāciju. Par nepieciešamām ziņām vispārīgo vietējo kalendāru saturā tika atzītas tādas tematiskās kopas kā lietišķi apskati par vietējo pašvaldības orgānu darbību un biedrību dzīvi, novadam svarīgi lauksaimniecības jautājumi, draudzes konventa, baznīcas un skolu darbība, ceļu kļaušas, ziņas laukstrādniekiem, pagasta nodokļi, jaunatnes izglītība un skološana, ziņas no veciem laikiem u. tml. (61). Šādi temati bija apskatīti, piemēram, kalendārā «Pirmais Talsu almanahs 1914. gadam».

Tāpat kā iepriekšējā periodā, par vienu no kalendāru satura kvalitātes garantiem, pēc recenzentu vērtējuma, tika atzīta pazīstamu autoru darbu publicēšana. Kalendāru beletristikas daļā 1906.–1919. gadā bija lasāmi K. Barona, F. Brīvzemnieka, R. Blaumaņa, Raiņa, Aspazijas darbi (piem., «Vidzemes kalendārā» 1906., 1907. g.), J. Poruka dzeja (piem., «Baltijas kalendārā 1910. gadam»), V. Plūdoņa, E. Veidenbauma, A. Pumpura, Esenberģu Jāņa, Ausekļa, J. Alunāna sacerējumi (piem., «Bēgļu kalendārā 1917. gadam»), J. Akuratera, E. Virzas, J. Kārsteņa, K. Krūzas dzejoļi (piem., «Māju kalendārā uz 1910. gadu»), K. Ezerieša, A. Austriņa, J. Jaunsudrabiņa proza (piem., «Saimnieču un zelteņu kalendārā 1908. gadam»), kā arī ārzemju autoru dzejas un prozas darbu tulkojumi (piem., H. Heines, G. de Mopasāna un K. Hamsuna darbi B. Dīriķa un biedru izdotajā «Latviešu kalendārā» 1918. un 1919. g., M. Ļermontova un A. Puškina dzeja «Saimnieču un zelteņu kalendārā 1907. gadam»). Kalendāru populārzinātnisko rakstu daļā apcerējumus par latviešu rakstniecību publicēja Līgotņu Jēkabs (piem., «Latviešu kalendārā ar bildēm 1912. gadam»), par saimnieciskiem jautājumiem no personiskās praktiskās pieredzes rakstīja lauksaimnieki – agronoms J. Bisenieks («Lauksaimnieku kalendārā» 1906.–1915. g.), Rīgas Lauksaimniecības centrālbiedrības sapulcinātais autoru kolektīvs (izdevumā «Latviešu lauksaimnieku rokas grāmata un kalendārs ar piezīmju grāmatu» 1911.–1915. g.), tieslietu jautājumus analizēja publicists K. Ducmanis (piem., «Jaunais tieslietu kalendārs 1914. gadam»), profesionālā līmenī veselības kopšanas jautājumi bija apkopoti un sakārtoti Dr. P. Strautzeļa sastādītajā «Veselības kopšanas kalendārā», atziņas medicīnā publicēja arī Tērbatas latviešu studentu medicīnu grupa (piem., «Jaunajā ārstniecības kalendārā 1912. gadam») u. tml.

Kalendāru raksturojums periodiskajos izdevumos

Laikā no 1905. līdz 1919. gadam publicēts ap 250 kalendāriem veltītu apskatu un recenziju. Rubrikās «Kritika un bibliogrāfija», «Grāmatu galds», «Bibliogrāfija» recenzijas par kalendāriem publicētas avīzēs «Jaunā Dienas Lapa», «Strādnieks», «Balss», «Dzimtenes Vēstnesis», «Dzīve», «Rīgas Avīze», «Rīgas Apskats», «Latvija», «Liepājas Atbalss», «Rūjenes Vēstnesis», «Drywa», «Jaunas Zinias», žurnālos «Zemkopis», «Austrums» un «Baltijas Lauksaimnieks», kā arī almanahā «Jauna Raža» u. c.

Vienojošs temats 1906.–1919. gada publikācijās ir lubu kalendāru apkarošana, un šajā ziņā recenzentu uzdevums ir īpaši svarīgs – dot padomu lasītājiem, kritizēt «rebiniekus», uzrādīt nozīmīgākos kalendārus. Šajā periodā uzkrītoša ir

gan pašu recenzentu, gan arī preses izdevēju šķiriskās piederības ietekme uz vērtējumu, tāpēc objektīvi secinājumi gūti, salīdzinot pilsonisko aprindu un kreisā politiskā virziena viedokļus.

1906.–1919. gadā kalendārniecībā dominējošās negatīvās tendences aktīvi apsprieda rakstniecības vērtētāji un kalendāru lasītāji. Uzmanība tika pievērsta gan negodīgai konkurencei, gan sēnalu kalendāru saturam un to veidotājiem.

Par parastu parādību kļuva plaģiāts. Piemēram, J. Misiņš 1915. gadā konstatēja, ka V. L. Henkmaņa, vēlāk J. V. Haiekera izdotā un P. Stumpa iespiestā «*Vecaja Vidzemes kalendāra*» (1911–1912, 1914–1918) titullapas zīmējums “ir labi pakal taisīts” V. F. Hekera «*Vidzemes kalendāra*» titullapai, un, tikai pamatīgi apskatot, tos var atšķirt vienu no otra. Tādējādi tika apkrāpti pircēji – sevišķi vecāki ļaudis, kas «noturēja un nopirka šos bastardus par sengadiem pazīstamajiem un pierastajiem kalendāriem» (63). Plaģiāta ražotājs bija arī K. Orlovskis, kura kalendāru darināšanas metodes, pēc vērtētāju atzinuma, būtu jāapskata prokuroram (71).

Visai vienprātīgu kritiku izpelnās arī «*Dabiskas ārstniecības kalendārs*» (1911–1913) Veselības kopšanas sabiedrības apgādā. Tā saturā «vislielākās ne-jēdzības un traki murgi (..), kas liek domāt, ka šā kalendāra sastādītājam nav ne mazākās jēgas par dabas zinātnēm un medicīnu» (65). Īpaši tiek kritizēti Miķeļa Freiberga apgādā tapušie izdevumi – «*Jaunais zobgala kalendārs*» (1907–1914), «*Vispārīgais tēvijas kalendārs*» (1904–1915), «*Jaunais tēvijas kalendārs*» (1902–1917, 1919). Recenzenti atzīmē, ka šo kalendāru izdevējs ir kādas raksturīgas apgādātāju kopas pārstāvis, un norāda: «Še ir darīšana ar kalendāru trakumu sirsgušu bandu, kura periodiski priekš ziemsvētkiem sāk plosīties» (34). Pie šīs apgādātāju grupas, pēc J. Misiņa domām, pieskaitāmi arī A. Lācis («*Īstais Vidzemes kalendārs*»; 1908–1912, 1914, 1915, 1917), L. P. Vītols («*Tēvijas kalendārs*»; 1904–1919) un F. A. Krūmiņš («*Kabatas kalendārs*»; 1902–1904, 1907–1914).

Tomēr arī šajā periodā bija kalendāri, kuri centās saglabāt aizsākto virzienu un rūpējās gan par labu saturu, gan glītumu. Labākie vispārīgie kalendāri, kuriem 1906.–1919. gadā bija pievērsta recenzentu uzmanība, ir tradīcijām bagāti izdevumi, kas savu gaitu uzsākuši iepriekšējos periodos. J. Misiņš par krietniem kalendāriem nosaucis gan J. F. Stefenhāgena kalendāru «*Jauna un veca latviešu laiku un notikušu lietu grāmata*»¹⁴ un V. F. Hekera «*Vidzemes kalendāru*», gan E. Plātesa izdevumu «*Vidzemes veca un jauna laika grāmata*».

Pozitīvi vērtēto kalendāru vidū nozīmīgu skaitu bija sasnieguši nozaru jeb arodnieciskie kalendāri. Starp tiem uzteikti no iepriekšējiem gadiem zināmie kalendāri – «*Baltijas jūrnieku kalendārs kuģu īpašniekiem, kapteiņiem, stūrmaņiem, jūrskolām*» (1889–1910), «*Ārstniecības kalendārs*» (1901–1902, 1904–1914) Gērtas grāmatu pārdošanas apgādā, «*Lauksaimnieku kalendārs*» (1893–1915, 1918, 1919), ko izdevusi Latviešu Lauksaimnieku ekonomiskā sabiedrība J. Bisenieka apgādā. Ar laidieni 1908. gadam savu gaitu beidza viens no labākajiem «mazajiem» kalendāriem – «*Berga bazara kalendārs*» (1894–1908), kas, tāpat kā «*Baltijas tiesu kalendārs*» (1898, 1900–1903, 1908–1909), arī 1906.–1919. gadā periodā nebija «taupītis ne izdevumus, ne pūles, lai darbs būtu glīts, noderīgs ar daudzpusīgu un bagātu saturu» (17).

Recenzentu atzinību un kritiku izpelnījies kuplais zobgaļu kalendāru pulks. Atsaucoties uz lielākās lasītāju daļas ieskatiem, recenzenti skaidrojuši «prasījumus»

laba zobgaļu kalendāra saturam, norādot, ka tikai retam kalendāram piemīt nepieciešamā kvalitāte:

«Pirmkārt, “zobgalī” visiem rakstiem jābūt lielākā vai mazākā mērā humoristiski satīriska satura; otrkārt – tulkojumi nav pielaižami: jābūt tikai oriģināliem; treškārt – jo īsāki, daudzpusīgāki un kodolīgāki gabaliņi, jo labāk; ceturtkārt – karikatūras un citādi zīmējumi vēlami, bet nav obligatoriski» (50).

Pretrunīgs vērtējums ir «*Zvārguļa zobgala kalendāram*» (1901–1913). Kalendārs uzteikts par gaumīgo saturu (lielāko daļu darbu sacerējis pats Zvārgulis) (22). Tajā «parādās tas, uz ko aizrādījām kā uz nepieciešamu satīras pamatu un atbalsta punktu: spēcīgs individuāls pasaules un mākslas ieskats droša impulsīva rakstura izteiksmē» (89). Kalendārs arī pelts, jo saturā nav nekā jauna un dažviet lasāmas krogusbrāļu rupjības (23). Tikpat pretrunīgi ir viedokļi par «*Ādolfa Alunāna zobgala kalendāru*» (1892–1915). Šis kalendārs raksturots kā izdevums ar tradīcijām un vēsturi, taču šīm tradīcijām tas pāri netiek, jo noslīdējis zemāk par vidusmēru (62). Šim viedoklim nepiekrīt laikraksta «Latvija» recenzents, norādīdams, ka visu pastāvēšanas laiku (jau 20 gadus) Ā. Alunāna kalendārs bijis viens no labākajiem, un arī joprojām «“vecais Ādolfs” garīgi vēl nebūt nav pieskaitāms pie vecajiem, (...) viņa humors tagad allaž tikpat atspirdzinošs kā jaunības gados» (7). «*Vispārīgais zobgala kalendārs*» (1901–1905, 1909–1914, 1917) D. Zeltiņa apgādā, pēc recenzenta domām, “visstingrāk pieturējies pie latviešu tradicionālajiem zobošanas paņēmieniem” (piem., dzērāji, dekadenti) (89). Zemāk par vidusmēru ticis vērtēts «*Paērksļa viesuļa kalendārs*» (1910–1914) P. Stumpa apgādā Limbažos – tajā sekli jociņi mijas ar garlaicīgiem aprakstiem.

Nozaru kalendāru grupā par jaunu un noderīgu pilienu kalendāru jūrā ticis atzīts «*Piensaimniecības kalendārs un piezīmju grāmata*» (1910–1915) P. Rubeņa izdevumā. Pēc recenzentu vērtējuma, šis kalendārs ne tikai «aizpilda robu», apkopojot rakstus visās piensaimniecības nozarēs, bet arī ir izdots glītā formā (70). Kalendārā ir drošas un pārbaudītas ziņas, jo tā sastādītājs ir sava aroda pratējs – piensaimnieks un piensaimniecības kursu vadītājs.

Ar 1910. gadu iznāca Rīgas Kooperatoru biedrības kalendārs «*Līdumnieks*» (1910–1914). Analizējot situāciju kalendārniecībā un atzīstot dažādu nozaru kalendāru veidošanos par likumsakarīgu, recenzenti apsveic jauno nozares kalendāru un novēl tam sekot un kalpot nozares attīstībai (47). Nākamajam «*Līdumnieka*» laidienam pūrs ir vēl kuplāks un bagātāks, turklāt kalendāra veidotāji «turējuši priekš acīm mūsu reālās dzīves apstākļus», kas prasa vairāk pūlu, nekā svešzemju rakstus vienkārši tulkojot (46).

Apskatāmajā periodā gaitu sāka «*Ausekļa kalendārs*» (1908–1915) Atturības biedrības «*Auseklis*» izdevumā. Visu iznākšanas laiku tas minēts kā vienīgais atturības jautājumiem veltītais izdevums. No gada uz gadu ar mainīgu kvalitāti kalendārs «apskata atturības kustību Latvijā un ārzemēs ar tās šķēršļiem un sekēm» (12).

Izdevums, kam ar pirmo laidieni tikusi novēlēta «*jo plaša izplatīšanās*», bija Dr. Pāvila Strautzeļa sastādītais «*Dr. P. Strautzeļa veselības kopšanas kalendārs*» (1909–1915) J. Brauera apgādā. Rakstos aplūkoti dažādi veselības kopšanas jautājumi, kuri, pēc recenzentu domām, sarakstīti valodā, kas saprotama plašai publikai

(82). Ārstniecības jautājumus visai veiksmīgi risināja arī Tērbatas latviešu studentu mediķu grupas sastādītais «*Jaunais ārstniecības kalendārs*» (1910–1915), taču recenzenti aicināja autorus vispārīgām masām domātos izdevumos nerakstīt par specifisku slimību simptomiem un ārstēšanu, jo, piemēram, «lasot mutēs slimību aprakstu, dažs labs atradīs pie sevis “ūdeņainā vēža” iezīmes, skries pa galvu un kaklu pie ārsta un samaksās par vienkāršu apmierinājumu rubli vai pusrubli» (51).

Jaunajā tematiskajā grupā (politikai veltītajos kalendāros) pamanīts gan Friča Roziņa-Āža sastādītais «*Latviešu strādnieku kalendārs*» (1906–1908), gan «*Pēterburgas latviešu tautas kalendārs*» (1909) Pēterburgas latviešu grāmatu izdevēju biedrības «Imanta» apgādā. Politiski jautājumi dominēja arī «*J. Raiņa virpuļa kalendārā*» (1907–1908), kura bagātīgajā saturā «mazāk jāmeklē pēc viegla humora, bet vairāk pēc sarkasma, ironijas un nopietnības» (74). Laikā, kad vairums bija sliktu kalendāru, ievērtību pelna katrs labs izdevums, un tāds, pēc recenzentu domām, ir strādnieku un plašāko aprindu kalendārs «*Progress*» (1910–1911), kura saturā gan jaunāko laiku notikumu apraksti, gan piemēroti beletristiski sacerējumi (no šā kalendāra tomēr būtu izplēšams sastādītāja vieglprātīgi un nolaidīgi veidots ieteicamo grāmatu saraksts) (72). Pilsoniskajā presē gan norādīts, ka kalendāra saturs ir tendenciozs, jo «katram jautājumam var pietiek no partejiskā redzes punkta, mazāk piegriežot vērības objektivitātei» (73).

Visās 1906.–1919. gada publikācijās neatkarīgi no kalendāru recenzentu piederības konkrētam sabiedriski politiskam virzienam dominējošais temats ir mazvērtīgu «kalendāru plūdi». Tas arī saprotams, ja novērtējam proporciju starp 1906.–1919. gadā kopumā izdoto un pozitīvi novērtēto kalendāru skaitu: no 444 dažādu nosaukumu kalendāriem tikai aptuveni 50, t. i., $\frac{1}{9}$, tikuši uzskatīti par vērtīgiem. Tas, ka vairums kalendāru tika izdoti peļņas dēļ, būtiski ietekmēja izdevumu kvalitāti, to spēju izglītēt un izklaidēt. Līdz ar to kalendāri izpelnījās arī lasītāju nosodījumu.

1906.–1919. gadā kalendārniecībā dominēja negatīva iezīme – mazvērtīgu kalendāru skaitliskais pārsvars. Sēnalu literatūras kalendāri, kuri tika izdoti gan vispārīgo, gan nozaru kalendāru grupā (vairākumā tomēr bija vispārīgie kalendāri), piederēja pie īpaša kalendāru tipa ar noformējuma un satura ziņā raksturīgām īpatnībām.

Īpaša nozīme sēnalu literatūras kalendāru apkarošanā bija labiem vietējiem kalendāriem, kuriem tika formulēti saturā iekļaujami jautājumi. Vispārīgie vietējie un nozaru kalendāri bija vienīgie, kas jaunizdoto kalendāru vidū guva pozitīvas vērtējumu atsauksmes.

Apskatāmajā periodā īpaši uzkrītoša kļuva pretruna starp kalendāru veidotāju nolūkiem un kalendāru sabiedrisko vērtējumu. Lielākais skaits kalendāru tika izdoti peļņas dēļ, un to veidotājiem nerūpēja ne satura, ne noformējuma kvalitāte.

Kalendārus kā nepieciešamu uzzīņu un laika iedalīšanas grāmatu turpināja iegādāties liels skaits lasītāju, tādējādi bija vērojama gan lasītāju literārās un estētiskās gaumes kropļošana, gan zems populārzinātniskās izglītošanas līmenis. Tikai neliels skaits kalendāru turpināja gadu desmitos aizsākt sabiedrisko misiju – būt par labām rokasgrāmatām, mazām enciklopēdijām un patīkamu lasāmvielu brīvākiem brīžiem.

Atskatoties uz vairāk nekā 160 gadu ilgo latviešu kalendāru izdošanas laiku, raksturojami vairāki šā procesa aspekti:

- 1) kalendārniecības vēstures pozitīvās un negatīvās tendences;
- 2) kalendāru tematikas attīstība;
- 3) kalendāru sabiedriskās nozīmes vērtējums.

Kalendārniecības vēstures pozitīvās un negatīvās tendences.

Rakstā analizētā latviešu kalendārniecības attīstība no 1758. līdz 1919. gadam bijusi dinamiska un visumā (apmēram ⅔ apskatāmā laika) ar dominējošām pozitīvām tendencēm.

Faktori, kas raksturo kalendārniecības attīstības dinamiku, ir kalendāru tirāžas un nosaukumu skaita pieaugums. Kalendāru eksemplāru skaits pieaudzis no 1 kalendāra aptuveni 80 latviešu iedzīvotājiem gadā analizētā perioda sākumā līdz 1 kalendāram aptuveni 3 iedzīvotājiem perioda beigās. Tādējādi, piemēram, 1912. gadā kalendārus lasīja 26 reizes vairāk iedzīvotāju nekā 1758. gadā, un tie varēja būt katrā ģimenē un lauku sētā. Kalendāru nosaukumu skaits no 1 nosaukuma perioda sākumā pakāpeniski pieauga līdz 80 nosaukumiem 1904. gadam, bet pēc tam ārkārtīgi strauji palielinājās, kulmināciju sasniedzot 1914. gadā – 136 dažādu nosaukumu kalendāri. Lielais atšķirīgo nosaukumu skaits potenciāli varēja apmierināt dažādu lasītāju intereses un vajadzības.

Pie pozitīvām latviešu kalendārniecības attīstības iezīmēm vispirms minama jauna iespieddarbu veida tapšana 18. gs. vidū, turklāt jau pirmie kalendāri bija praktiski lietojami izdevumi, kas izplatīja ziņas par tirgus norises vietām, palīdzēja izziņāt pasauli, kopt saimniecību un saglabāt veselību, kā arī izklaidēja. Par pozitīviem 1758.–1919. gadā vērtējami vairāki faktori:

pirmkārt, divu kalendāru grupu – vispārīgo un nozaru kalendāru izveidošanās un nostiprināšanās, kas sekmēja labi zināmu latviešu rakstniecības darbinieku, kā arī izglītotu arodu pratēju iesaistīšanu kalendāru veidošanā;

otrkārt, vispārīgo kalendāru ģeogrāfijas paplašināšanās, kas rosināja izdevējus arī mazpilsētu un lauku iedzīvotājiem veidot labus kalendārus;

treškārt, nozaru kalendāru tematiskā diferencēšanās, kas deva iespēju attīstīt latviešu arodnieciskos rakstus un piedāvāt sava veida rokasgrāmatas;

ceturtkārt, kalendāru savstarpējā konkurences pastiprināšanās (pozitīva tendence līdz 20. gs. sākumam), kas uzlaboja gan kalendāru satura, gan noformējuma un poligrāfiskā izpildījuma kvalitāti.

Kalendārniecības attīstības negatīvās iezīmes visvairāk bija vērojamas 1906.–1919. gadā, kad lielāko daļu kalendāru izdeva peļņas dēļ. Situācijai bija raksturīga t. s. sēnalu literatūras kalendāru grupas izveidošanās, kā arī negodīgi konkurences paņēmieni. Šajos apstākļos pazeminājās vispārējais kalendāru kvalitātes līmenis, un daudzu labu kalendāru izdošana bija jāpārtrauc. Taču arī 1906.–1919. gadā bija arī tādi vispārīgie un nozaru kalendāri, kuri guva lasītāju vairākuma atzinību. Tajos tika publicēti pazīstamu latviešu dzejnieku un rakstnieku darbi. Arī atsevišķi nozaru kalendāri bija nopietnas arodnieciskās rakstniecības paraugs.

Kalendāru tematikas attīstība. Pirmie latviešu kalendāri bija darināti pēc vācu kalendāru parauga. Tādējādi arī latviešu kalendāros izveidojās un nostabilizējās kalendāriem raksturīgā divdaļīgā satura struktūra.

Gan vispārīgajos, gan nozaru kalendāros pamazām nostiprinājās noteiktu ziņu kopums – *dabaszinātņu jautājumi* (astronomija, laika iedalīšana un laika skaitīšana),

sabiedrisko zinātņu problēmas (statistika un demogrāfija, politika, ekonomika, tieslietas, valsts administratīvā pārvalde, izglītība, audzināšana un mācīšana, metrolģija), *uzņēmumu pārvaldīšana un tirdzniecības organizēšana* (transporta pakalpojumi, pasta sakari un reklāma) un *vēsturiski pārskati* (notikumi iekšzemē un ārzemēs).

No pirmajiem kalendāriem, kuri raksturojami kā vispārīgi, kalendāru pielikumu saturu pakāpeniski noteica piederība pie konkrētās grupas – vispārīgajiem vai nozaru kalendāriem. Vispārīgo kalendāru pielikumos bija atrodam gan padomi lauksaimniecībā, mājturībā un medicīnā (pārsvārā populārzinātnisku rakstu vai īsu ziņu veidā), gan beletristika – humors, dzeja, proza, drāma u. tml. Nozaru kalendāros iezīmējās konkrēta temata dominante. Tajos līdzās beletristikai atkarībā no temata uzmanība tika pievērsta *vispārīgiem lauksaimniecības jautājumiem, dārzkopībai, lopkopībai, piensaimniecībai, zemkopībai, biškopībai, rūpniecībai un amatniecībai, tirdzniecībai, jūrniecībai, zvejniecībai, tieslietām, politikai, saimniecībai un mājturībai, ārstniecībai, reliģijai, mūzikai, pedagoģijai un audzināšanai, atturības jautājumiem, literatūrai, humoram un satīrai*. Tādējādi nozaru kalendāri bija velīti visām būtiskākajām iedzīvotāju sabiedriskās un saimnieciskās dzīves jomām. Minētie temati nozīmīgi šķituši ne tikai kalendāru veidotājiem, bet arī lasītājiem, jo nozaru kalendāri (īpaši kopš 19. un 20. gs. mijas) visbiežāk saņēma pozitīvu vērtējumu.

Kalendāru sabiedriskās nozīmes vērtējums. Visos vēsturiskajos periodos kalendāri izcelti kā tautai domāti izdevumi, kas, iznākot ievērojamā skaitā, atrodami gandrīz katrā mājā. Kalendāri, īpaši to tapšanas sākumā 18. gadsimtā, pēc vērtētāju domām, pildījuši arī laikraksta, hronikas, populārzinātnisku un beletristisku rakstu krājuma funkciju, vienkāršajam lasītājam piedāvājot gan ziņas par aktuāliem sabiedriskiem notikumiem, gan ieskatu medicīnas, lauksaimniecības, tiesību zinātnes un citu zinātņu attīstībā, gan labu lasāmvielu. Kalendārus vērtēja kā latviešu kultūras darbinieki, tā arī vācieši – kalendāru cenzori. Vairumā gadījumu kalendāri tika novērtēti atzinīgi un to veidotāju ieceres sakrita ar lasītāju vēlmēm.

Pretruna starp veidotāju nolūkiem un kalendāru sabiedrisko novērtējumu iezīmējās līdz ar negatīvajām tendencēm kalendārniecības attīstībā. Visai vienprātīgi tika kritizēta kalendāru izdošana peļņas dēļ. Kritiku izpelnījās kalendāru satura un noformējuma zemā kvalitāte, lubu literatūras kaitīgā ietekme uz lasītāju gaumi un izglītošanas līmeni. Taču arī «kalendāru plūdu» laikā vērtētāji meklēja labus kalendārus, kur «lasītājam patverties», un joprojām uzskatīja šos izdevumus par nozīmīgu vienkāršā lasītāja izglītošanas līdzekli.

Necenšoties pārvērtēt latviešu kalendāru literāro nozīmi, tomēr jāatzīst, ka tiem ir bijusi nozīmīga vieta citu iespieddarbu vidū. Šo vietu kalendāriem nodrošināja gan to praktiskais lietojums (laika skaitīšanas līdzeklis), gan noderīgais, bieži enciklopēdiskais saturs.

Kalendārs ir neatņemama dzīves sastāvdaļa arī mūsdienās. Tas apliecina, ka šo izdevumu veidotāju pūles vairāk nekā 240 gadu garumā nav bijušas veltīgas.

Izmantotie informācijas avoti

1. *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gs. vidum*. Aleksejs Apīnis. Rīga : Liesma, 1991. 223 lpp.
2. *Jelgavas Pētera akadēmija* : Latvijas pirmās augstskolas likteņgaitas. Jānis Stradiņš, Heinrihs Strods. Rīga : Zinātne, 1975. 319 lpp.
3. *Jelgavas grāmata*. Līvija Labrence. Rīga : Zinātne, 1984. 117 lpp. : il.
4. *Latviešu kalendāri, 1758–1919* : 3. daļa : palīgrādītāji. Sast. Māra Kadiķe, Gunita Štāle, Dzintra Zaķe, atb. red. Līga Krūmiņa. Rīga : LAB, 2004. 224 lpp.
5. *Latviešu literatūras vēsture*. 1. sēj. Latviešu folklorā, literatūra līdz 19. gs. vidum. Rīga : LPSR ZA izdevniecība, 1959. 462 lpp. : il.
6. *Seniespiedumi latviešu valodā, 1525–1855* : kopkatalogs. Izstrādājis autoru kolektīvs S. Šiško vadībā; zinātniskais red. A. Apīnis. Rīga : LNB, 1999. 840 lpp.

* * *

7. Ādolfā Alunāna zobgala kalendārs. **V. L.–s.** *Latvija*, Nr. 242, 1910, 21. okt., [2.] lpp.
8. Amerikas latviešu luterāņu kalendārs. –**s [Dravnieks, J.]**. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 20, 1903, 25. janv., [3.] lpp.
9. Ārstniecības kalendārs 1901. gadam. –**n.** *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 291, 1900, 28. dec., [2.] lpp.
10. Ārstniecības kalendārs 1905. gadam. –**vs [Jankavs, J.]**. *Dienas Lapa*, Nr. 78, 1904, 16. dec., [3.] lpp.
11. Atskats uz latviešu kalendārniecību : simtspiecdesmit gadu piemiņai. **Teodors [Zeiferts, T.]**. *Druva*, Nr. 10, 1913, 1137., 1139., 1140., 1146., 1148. lpp.
12. Ausekļa kalendārs 1910. gadam. –**a.** *Jaunā Dienas Lapa*, Nr. 242, 1909, 20. okt., [3.] lpp.
13. Austruma kalendārs 1893. gadam. **P. Kl. [Puriņš, N.]**. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 231, 1892, 10. okt., [3.] lpp.
14. Baltijas amatniecības un rūpniecības kalendārs 1893. gadam. –**n–.** *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 286, 1892, 16. dec., [3.] lpp.
15. Baltijas dārzkopju kalendārs 1895. gadam. **Lasmans, F.** *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 28, 1895, 3. febr., [3.] lpp.
16. Baltijas mūziķu kalendārs 1890. gadam, Straumes Jāņa vadīts un izdots. **Pabērzišs. Austrums**, Nr. 2, 1890, 250.–252. sl.
17. Baltijas tiesu kalendārs 1908. gadam. –**g–.** *Latvija*, Nr. 271, 1907, 21. nov., [3.] lpp.
18. Berga bazara kalendārs 1896. gadam. *) *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 242, 1895, 25. okt., [3.] lpp.
19. Berga bazara kalendārs 1902. gadam. –**s [Dravnieks, J.]**. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 246, 1901, 27. okt., [2.] lpp.
20. Bērnu kalendāri. **E. M. [Mednis, E.]**. *Austrums*, Nr. 3, 1903, 238. lpp.
21. Bezprātības augļi rakstniecības laukā. **[Māters, J.]**. *Baltijas Zemkopis*, Nr. 34, 1878, 23. aug., 277. lpp.
22. Bibliogrāfija : [Zvārguļa zobgala kalendārs, Ādolfā Alunāna zobgala kalendārs, Jaunais zobgala kalendārs]. **P. M. [Paegļu Mārtiņš]**. *Rīta Blāzma*, Nr. 27, 1907, 24. okt., [2.] lpp.
23. Bibliogrāfija : [Zvārguļa zobgala kalendārs]. **Augurs.** *Rīgas Avīze*, Nr. 240, 1907, 31. okt., [2.] lpp.
24. Daugavas katoļu kalendārs 1900. gadam. **Ziedaitis.** *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 291, 1899, 28. dec., [3.] lpp.
25. Grāmatu galds : [Viļņu Alfrēda humoristisks kalendārs]. –**ss– [Veismanis, J.]**. *Latviešu Avīzes*, Nr. 45, 1897, 5. nov., [1.] lpp.
26. Jaunais Baltijas jūrnieku kalendārs uz 1890. gadu. –**rs.** *Austrums*, Nr. 12, 1889, 1547. sl.

27. Jūrnieku kalendāra turpmākās izdošanas lietā. **Bandrevičs, A.** *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 184, 1898, 17. aug., [2.] lpp.
28. Kādi vārdi mūsu kalendārnikiem. **Bīlenšteins, A.** *Latviešu Avīzes*, Nr. 39, 1885, 25. sept., [1.] lpp.
29. Kāds no kapa izcēlies. –s [**Alunāns, Ā.**]. *Rīgas Lapa*, Nr. 20, 1879, 25. janv., [2.] lpp.
30. Kāds vārds par kalenderēm. **E. F. S. [Šēnbergs, E. F.]**. *Latviešu Avīzes*, Nr. 35, 1863, 29. aug., 211. lpp.
31. Kalendārnietu ievērībai. **Līdumnieks [Kārkluvāls, F.]**. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 7, 1888, 11. janv., [1.] lpp.
32. Kalendāru lietā. **Valters, A., Rapa, J. un biedri.** *Dzimtenes Vēstnesis*, Nr. 243, 1914, 22. okt., [5.] lpp.; *Jaunā Dienas Lapa*, Nr. 246, 1914, 25. okt., [6.] lpp.; *Latvija*, Nr. 243, 1914, 21. okt., [3.] lpp.
33. Kalendāru svars pie latviešiem. **Kārkluvāls, F.** *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 60, 1894, 17. marts, [1.] lpp.
34. Kalendāru trakums. –is–. *Dzīve*, Nr. 76, 1908, 27. nov., [1.] lpp.
35. Katoļu māju kalendārs 1898. gadam. **S.** *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 263, 1897, 20. nov., [3.] lpp.
36. Kuru kalenteri būs pirkt. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 42, 1874, 9. okt., 329. lpp.
37. Laika grāmatas – laika zīmes. **K. K. [Kundziņš, K.]**. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 21, 1878, 24. maijs, 163. lpp.
38. Latviešu kalendāri. **Bandrevičs, A.** *Austrums*, Nr. 6/7, 1886, 463. lpp.
39. Latviešu kalendāri : [Baltijas kalendārs 1897. gadam]. **J. Pd. [Dravnieks, J.]**. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 280, 1896, 14. dec., [1.] lpp.
40. Latviešu kalendāris ar bildēm uz 1884. gadu. **Teodors Rolands [Māters, J.]**. *Tiesu Vēstnesis*, Nr. 12, 1883, 23. dec., 91. lpp.
41. Lauksaimnieks : kalendārs 1893. gadam. «**Austruma**» red. *Austrums*, Nr. 12, 1892, 481.–482. lpp.
42. Lauksaimnieku kabatas kalendārs 1894. gadam. **Th. Br. [Bredenfelds, T.]**. *Dienas Lapa*, Nr. 39, 1894, 17. febr., [3.] lpp.
43. Lauksaimnieku kalendārs 1893. gadam. **A.** *Latviešu Avīzes*, Nr. 6, 1893, 10. febr., [1.] lpp.
44. Lauksaimnieku kalendārs 1894. gadam. –gl–. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 3, 1894, 5. janv., [3.] lpp.
45. Lauku kalendāri un viņu nozīme. **H. Kps. [Kaupiņš, H.]**. *Jaunā Dienas Lapa*, Nr. 296, 1913, 21. dec., [6.] lpp.
46. Līdumnieks. –h–. *Dzimtenes Vēstnesis*, Nr. 291, 1910, 17. dec., [1.] lpp.
47. Līdumnieks. **K.** *Latvija*, Nr. 261, 1909, 11. nov., [1.] lpp.
48. Liepājas latviešu kalendārs uz 1896. gadu. **Vienspats.** *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 283, 1895, 14. dec., [3.] lpp.
49. Mūsu “lielie” kalendāri 1910. gadam. **Alfr. R. [Rozenāls, A.]**. *Dzimtenes Vēstnesis*, Nr. 296, 1909, 22. dec., [5.] lpp.
50. Mūsu “zobgaļi” 1913. gadam. **G. M. [Mīlbergs, G.]**. *Dzimtenes Vēstnesis*, Nr. 291, 1912, 14. dec., [1.] lpp.
51. Mūsu ārstniecības kalendāri. **Dr. K.** *Dzīve*, Nr. 146, 1909, 19. dec., 2. lpp.
52. Mūsu kalendāri. **K. V.** *Dienas Lapa*, Nr. 23, 1889, 28. janv., [3.] lpp.
53. Mūsu kalendāri. –vs. [**Jankavs, J.]**. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 234, 1903, 14. okt., [3.] lpp.
54. Mūsu kalendāri. **X. Y. Z.** (Grāmatu galds). *Dienas Lapa*, Nr. 286, 1888, 15. dec., [3.] lpp.
55. Mūsu kalendāri [1895. gadam] : [Lauksaimnieku kalendārs; Lauksaimnieku kabatas kalendārs; Biškopju kalendārs]. **C. F.** *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 292, 1894, 29. dec., [3.] lpp.

56. Mūsu kalendāri 1888. gadam. **Sarkans, D.** *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 292, 1887, 18. dec., [3.] lpp.
57. Mūsu kalendāri : [Baltijas tiesu kalendārs]. «**Rīgas Avīzes**» red. *Rīgas Avīze*, Nr. 86, 1902, 26. okt., [2.] lpp.
58. Mūsu kalendāri : [Saimniecību un zeltēņu kalendārs]. **V-lis [Pīpiņš, E.]**. *Dienas Lapa*, Nr. 281, 1896, 14. dec., [6.] lpp.
59. Mūsu kalendāri : [Tiesu kalendārs 1894. gadam]. **F. K. [Kārkluvāls, F.]**. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 240, 1893, 22. okt., [3.] lpp.
60. Mūsu kalendāri : Baltijas mūziķu kalendārs 1890. gadam. *Dienas Lapa*, Nr. 13, 1890, 17. janv., [3.] lpp.
61. Mūsu vietējie kalendāri : no Vecpiebalgas. **A.** *Latvija*, Nr. 33, 1914, 10. febr., [5.] lpp.
62. Mūsu zobaģu kalendāri 1910. gadam. **Alfr. R. [Rozentāls, A.]**. *Dzimtenes Vēstnesis*, Nr. 267, 1909, 18. nov., [5.] lpp.
63. No viņu augļiem būs jums viņus pazīt : kāds vārds par mūsu kalendāriem. **Aizkrācnieks [Misiņš, J.]**. *Dzimtenes Vēstnesis*, Nr. 331, 1915, 17. dec., 1., 2. lpp.
64. Paidagoģisks kalendārs skolotājiem un vecākiem. **Bideru Juris**. *Balss*, Nr. 6, 1897, 5. febr., 2. lpp.
65. Par 1913. gada latviešu medicīniskiem kalendāriem. **Dr. med. P. S.** *Dzimtenes Vēstnesis*, Nr. 271, 1912, 21. nov., [2.] lpp.
66. Par Baltijas kalendāru literatūru. **Referents**. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 156, 1887, 13. jūl., [1.] lpp.
67. Par kalendāriem un īpaši par abiem jauniem latviešu kalendāriem. —e— **[Napiersky, C. E.]**. *Tas Latviešu Ļaužu Draugs*. 3. lapa, 1832, 15. janv., 11. lpp.
68. Par kalendāriem un īpaši par abiem jauniem latviešu kalendāriem. —e— **[Napiersky, C. E.]**. *Tas Latviešu Ļaužu Draugs*. 5. lapa, 1832, 29. janv., 19. lpp.
69. Pēterburgas latviešu tautas kalendārs 1909. gadam. «**Latvijas**» red. *Latvija*, Nr. 282, 1908, 4. dec., 2. lpp.
70. Pienācības kalendārs 1910. gadam. **Birkmans, T.** *Jaunā Dienas Lapa*, Nr. 254, 1909, 3. nov., [3.] lpp.
71. Pinkertons Rīgā. —is—. *Dzīve*, Nr. 71, 1908, 15. nov., [1.] lpp.
72. Progresā kalendārs 1910. gadam. **ha. [Asars, H.]**. *Jaunā Dienas Lapa*, Nr. 285, 1909, 9. dec., [3.] lpp.
73. Progresā kalendārs 1910. gadam. —r—. *Latvija*, Nr. 282, 1909, 5. dec., [5.] lpp.
74. Raiņa Virpuļa kalendārs. «**Patiesības**» red. *Patiesība*, Nr. 20, 1906, 15. dec., [3.] lpp.
75. Rakstniecība: 1897. gada latviskie kalendāri. **K. S. Austrums**, Nr. 4, 1897, 326. lpp.
76. Rakstniecība: 1897. gada latviskie kalendāri. **K. S. Austrums**, Nr. 5, 1897, 406. lpp.
77. Rakstniecība: mūsu šā gada [1896.] kalendāri. **K. S. Austrums**, Nr. 3, 1896, 231., 233. lpp.
78. Šķietami vientulīgā darbības lokā : Kristofs Harders Latvijas kultūras vēsturē. **No: Apinis, A.** *Soļi senākās latviešu grāmatniecības un kultūras takās*. [Rīga] : Preses nams, 2000, 75.–106. lpp.
79. Vārduš par latviešu kalendārniecību. **s.** *Dienas Lapa*, Nr. 227, 1892, 5. okt., [1.] lpp.
80. Vēl reiz Buša kalendārs. **A.** *Dienas Lapa*, Nr. 53, 1886, 29. nov., [3.] lpp.
81. Vērtīgākie kalendāri 1910. gadam. **A.** *Latvija*, Nr. 298, 1909, 24. dec., 2. lpp.
82. Veselības kopšanas kalendārs 1909. gadam. «**Latvijas**» red. *Latvija*, Nr. 209, 1908, 9. sept., 3. lpp.
83. Vidzemes kalendāris uz 1834tu gadu un Veca un jauna laika grāmata uz to 1834tu gadu. —e— **[Napiersky, C. E.]**. *Tas Latviešu Ļaužu Draugs*, 47. lapa, 1833, 24. nov., 187. lpp.

84. Vidzemes vecā un jaunā laika grāmata 1903. gadam. **R. Mājas Viesis**, Nr. 45, 1902, 6. nov., 5. lpp.
85. Visai ievērojams latviešu rakstības auglis. **Mathers, G. [Māters, J.]**. *Baltijas Zemkopis*, Nr. 50, 1877, 14. dec., 406. lpp.
86. Zemkopības kalenderis priekš Vidzemes un Kurzemes zemkopjiem uz 1878. gadu. **G. M. [Māters, J.]**. *Baltijas Zemkopis*, Nr. 51, 1877, 21. dec., 411. lpp.
87. Zemkopības kalenderis uz 1883. gadu, apgādāts no Zieglera u. bdr. –a–. *Baltijas Zemkopis*, Nr. 50, 1882, 15. dec., 199. lpp.
88. Ziņa par jauniem latviešu kalenderiem.r **[Dēbners, K. K. A.]**. *Tas Latviešu Draugs*. 45. lapa, 1838, 10. nov., [177.] lpp.
89. Zobgalu kalendāri 1909. gadam. **Upīts, A.** *Dzimtenes Vēstnesis*, Nr. 303, 1908, 31. dec., [2.–3.] lpp.

Summary

In the article the Latvian book calendars (almanacs) from the first known publication in 1758 to 1919 (more than 2500 issues) were analysed. The 160 years in the four chronological periods were divided, and research and conclusions in each of the periods were set forth in the following order: 1) correlation between the number of Latvian population and total calendar print run was defined; 2) calendar themes were analysed; 3) readers' attitudes were learned and the most significant calendars of a concrete period were stated. From the point of view of book history, functioning of calendars in the social environment was analysed, adequacy or conflict between the publisher's offer and user's wishes was searched, reflections of socially political events in the calendar publishing were investigated, as well as the most important calendars and their evaluation in definite periods of cultural history were pointed out.

Key words: history of culture, book science, calendars (almanacs), Latvian publications.

Piezīmes

- ¹ Plašāk par šo jautājumu sk.: **Krūmiņa, Līga**. *Latviešu kalendāri, 1758–1919*: bibliografēšanas metodika un kultūrvēsturisks raksturojums: promocijas darbs (...). Latvijas Universitāte. Rīga, 2005. 216 lpp.
- ² Hronoloģijas pamatā ir Latvijas ZA Literatūras, folkloras un mākslas institūta izstrādātā literatūras vēstures periodizācija (sk.: **LZA Literatūras, folkloras un mākslas institūts**. *Latviešu literatūras vēsture*: 1. sējums: no rakstītā vārda sākumiem līdz 1918. gadam. Rīga: Zvaigzne ABC, 1998. 416 lpp.).
- ³ Statistiskās ziņas par latviski runājošo iedzīvotāju skaitu Latvijas teritorijā iegūtas no šādiem avotiem: **Zvidriņš, P.** Iedzīvotāji. **No: Latvijas Padomju enciklopēdija 10 sējumos**. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1984. 5₂. sēj.: Latvijas PSR. 116.–121. lpp.; **Eglīte, P.** Latvijas iedzīvotāju skaita un etniskā sastāva veidošanās XX gs. **No: Latvijas okupācijas muzeja gadagrāmata '2001**: nācija gūstā. Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2002, 95. lpp.
- ⁴ Tīrāžu apjomi kalendāros nav minēti. Ziņas par eksemplāriem meklētas publikācijās periodiskajos izdevumos un tādos bibliogrāfiskajos rādītājos kā: *Список изданий, вышедших в России в 1900–1907 году*. [Б.м.] : тип. М-ва Внутренних дел, 1901–1908; *Российская книжная палата. Книжная летопись*: гос. библ. указатель. Москва: Книжная палата, 1907–1918.
- ⁵ Kopkatalogā «Seniespiedumi latviešu valodā» (Nr. 244, 114. lpp.) minēts, ka «Lītkes darbības laikā bija apmēram 200 kalendāra pircēju». Tādējādi var pieņemt, ka kalendāra tīrāža bija vismaz vairāki simti eksemplāru.
- ⁶ J. F. Stefenhāgens Kurzemes kalendāru, kā liecina kalendāra atbildības ziņas, izdeva līdz pat 1919. gadam. Izņēmums ir 1864.–1869. gada laidieni, kad kalendārs izdots grāmatizdevēja Ernsta Plātesa (1821–1887) apgādā.

- ⁷ A. Apīnis norāda, ka «kalendārs “Jauna un veca laiku grāmata” 18. gadsimta 70.–80. gados iznāca ik gadus 2100–3300 eksemplāros» [1, 118. lpp.]. Kopkatalogā «Seniespiedumi latviešu valodā» (Nr. 2061, 552. lpp.) norādīts, ka tirāža 1850. gada laidienam bijusi 14 000 eksemplāru.
- ⁸ Par kalendāra izdošanas pārņemšanu sk.: 78; 75.–106. lpp.
- ⁹ Kopkatalogā «Seniespiedumi latviešu valodā» Nr. 907 1813. gada laidienam (280. lpp.) piezīme: izdevums sagādāja spiestuvei zaudējumus, jo noiets bija daži simti eks.; Nr. 1282 (367. lpp.) tirāža 1831. gada laidienam – 3000 eks. (piezīme: 30. gadu pirmajā pusē kalendāra tirāža 3000 eks.).
- ¹⁰ Piemēram: «Veca un jauna laika grāmata» (J. F. Stefenhāgena Kurzemes kalendārs) – 50 000 eks.; «Vidzemes veca un jauna laika grāmata» (Ernsta Plātesa kalendārs) – 30 000 eks.; «Vidzemes kalenderis» (V. F. Hekera Vidzemes kalendārs) – 2500 eks.
- ¹¹ Minētajiem kalendāriem reģistrēta apjomīga tirāža: Kurzemes kalendārs 1902. gadam izdots 50 000 eksemplāros, Vidzemes kalendāra metiens 1906. gadā sasniedzis 25 000 eksemplāru, G. Landsberģa kalendāram 1899. gadā bijis 10 000 eksemplāru.
- ¹² Pēc 1900. gada par kalendāru arvien biežāk izteiktas kritiskas piezīmes: piemēram, laidienā 1902. gadam $\frac{2}{3}$ ir sludinājumi, bet $\frac{1}{3}$ – «religiski–tikumiski–kristīgi–filozofiski–praktiski raksti, kuriem trūkst vienas lietas – kodola» (V. Mūsu kalendāri. *Vārds*, Nr. 165, 1901, 15. dec., [1.] lpp.).
- ¹³ Sk. Hronoloģisko un Unificēto nosaukumu palīgrādītāju izdevumā: Latviešu kalendāri, 1758–1919 [4].
- ¹⁴ Kurzemes kalendāram 1906.–1914. gadā, pēc «Книжная летопись» ziņām, bija vislielākā tirāža – 50 000–60 000 eksemplāru gadā.

Latviešu vidējās un jaunākās paaudzes autori, kas publicējuši dzejas grāmatas 1991.–2003. gadā

Poets, Born after 1950, whose Books have been Published in the Years 1991–2003

Marians Rižijs

Latvijas Kultūras akadēmija
Ludzas iela 24, Rīga, LV-1003
e-pasts: marsils@inbox.lv

Raksts ir veltīts agrākos pētījumos maz aplūkotoi Latvijas grāmatniecības daļai – no 1991. līdz 2003. gadam iznākušajām dzejas grāmatām un to autoriem, kuri dzimuši 20. gadsimta otrajā pusē. Jo interesantāks šis temats ir tāpēc, ka šie autori galvenokārt ir debitējuši pēc neatkarības atjaunošanas, Latvijas grāmatniecībā norisinoties radikālai pārejai no plānveida ekonomikas uz tirgus attiecībām un līdz ar to mainoties arī attiecībām starp autoru, izdevniecību un lasītāju.

Atslēgvārdi: autori, dzejas grāmatas, dzejas izdevumi, grāmatu mākslinieciskais ietērs, Latvijas grāmatniecība.

Pēc 1950. gada dzimušo autoru loks ir dinamiska un interesanta parādība no daudziem viedokļiem, arī no grāmatzinātnes aspekta. Salīdzinot vecāka gadagājuma – „dzīvā klasiķa” statusu ieguvušo autoru izdoto grāmatu skaitu pētāmajā laikposmā ar gados jaunāku autoru izdoto grāmatu skaitu, atklājas zināmas likumsakarības. Lielai tiesai vidējās un jaunākās paaudzes pārstāvju, no kuriem vēlāk izkristalizēsies nākamie “dzīvie klasiķi”, grāmatu pienesums ir visai neliels, taču tas ir pamats nākamajam likumsakarīgajam posmam, ko raksturo izlases, antoloģijas, atkārtoti dzejas grāmatu izdevumi un pat kopoti raksti.

Šajā pētījumā par tālāko laika robežu pieņemts autora dzimšanas gads, sākot ar 1951. gadu, jo no autoriem, kas dzimuši šaipus šīs robežšķirtnes, tikai Māra Zālīte ir ieguvusi neapstrīdamu „dzīvā klasiķa” statusu – par to liecina gan izdoto grāmatu skaits, gan lasītāju atsauce, gan autore iekļaušana skolu mācību programmās.

Otrs izvēles kritērijs ir vismaz viena grāmata, kas pēc 1950. gada dzimušam autoram iznākusi Latvijas teritorijā no 1991. līdz 2003. gadam.

Jāatzīmē, ka apskatītais laikposms sakrīt ar pāreju no sociālistiskās saimniekošanas sistēmas uz tirgus ekonomiku un līdz ar to arī ar lielām pārmaiņām Latvijas grāmatniecībā. 1991.–2003. gadā iezīmējās vairāki faktori:

- a) lielākā daļa pētījumā aplūkoto autoru dzejā ienāca tieši šajā laikposmā;
- b) līdz ar jauno tirgus saimniecības sistēmu mainījās izdevniecību darbības principi;

- c) mainījās lasītāju interese par dzeju;
- d) parādījās jaunas informācijas tehnoloģijas, kas sāka konkurēt ar vecajām.

Šie faktori būtiski ietekmēja pētījumā aplūkoto autoru ienākšanu literatūrā un to skaita un vecuma dinamiku.

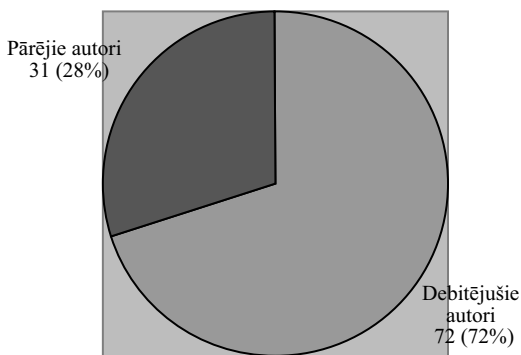
Par informācijas avotiem šim darbam izmantoti šādi rādītāji:

- Latvijas Bibliogrāfijas institūta izdevumi (“Latvijas Preses hronika”, “Latvijas prese: Latvijas izdevējdarbības statistika”),
- Latvijas Nacionālās bibliotēkas katalogi un kartotēkas,
- literātu datubāze (<http://www.literati.lv/liq.php>),
- Nacionālās bibliogrāfijas monogrāfiju un turpinājumi izdevumu datubāze (<http://195.13.129.13:8080/ALEPH/261PNVR644NNENVLX8PKF-BEQN8GAQ5VIRJ7Q91EPSU6SV82BF7-02159/file/start-0>),
- Latvijas Kultūras Akadēmijas bibliotēkas kartotēkas,
- Valsts Kultūrkapitāla fonda mājaslapa (<http://www.kkf.lv/projekti>),
- LU Literatūras, folkloras un mākslas institūta izdevums “Latviešu rakstniecība biogrāfijās” (2003),
- dzejas grāmatās minētie dati par to autoriem.

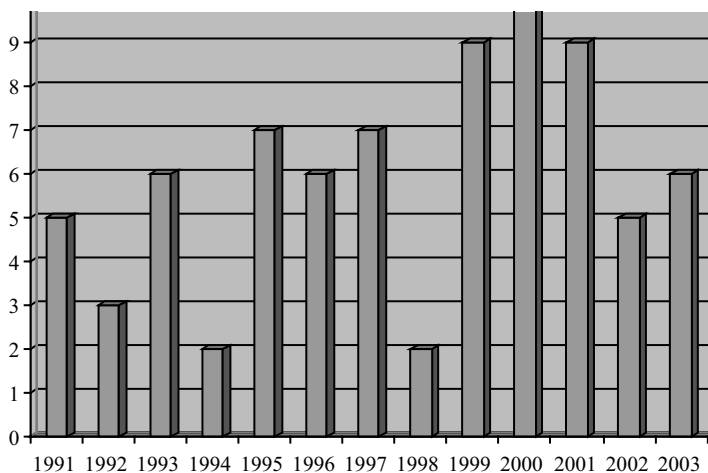
Atsevišķās raksta nodaļās (par grāmatu māksliniecisko ietērpumu un pēcnāves dzejas krājumiem) atspoguļojas personiskā pieredze, ko raksta autors guvis darbā ar dzejas grāmatu autoriem un izdevniecībām.

1991.–2003. gadā debitējušie autori, to vecuma sadalījums un debijas gads

Aplūkojot kopš 1950. gada dzimušo autoru loku (sk. 1. diagr.) ir redzams, ka 72% autoru (72 autori no 103) ir debitējuši laikposmā no 1991. līdz 2003. gadam. 28% autoru (31 no 103) jau ir pirmoreiz publicējušies pirms 1991. gada. Tātad lielākā daļa pētāmo autoru ir debitējuši norādītajā periodā. Tas liecina, ka šis laikposms iezīmējas ar ļoti aktīvu un dinamisku jauno autoru ienākšanu latviešu dzejā (sk. 1. un 2. tab.; 2. diagr.). Protams, jāņem vērā, ka daļa no debitējušiem autoriem nav jaunākā gadagājuma dzejnieki (sk. 2. tab.; 3. diagr.). Kā redzams 3. diagrammā 20. gadsimta 60. gadu otrajā pusē un 70. gadu pirmajā pusē, ir dzimuši visvairāk debitējušo autoru. Pirms šī laikposma ir dzimuši viens vai divi, retāk trīs autori gadā, turpretim 60. gadu otrajā pusē šis skaits pakāpeniski pieaug. Šī pieauguma virsotne ir 1970. gads (sk. 3. diagr.). Pēc tam notiek gandrīz tikpat simetriska autoru skaita samazināšanās (sk. 3. diagr.). Pamatojoties uz šo tendenci, var runāt par tādu jēdzienu, kā “paaudze”. Taču šāds kādā noteiktā laikposmā dzimušo autoru skaita pieaugums nepavisam nenorāda uz īpaši talantīgu dzejnieku dzimšanas tendenci. Te būtu jāņem arī vērā, ka masveidīga jaunās paaudzes pieteikšanās literatūrā (un tās rezultāts – pirmo dzejas grāmatu parādīšanās) notiek tad, kad iepriekšējā paaudze atbrīvo tai savu vietu un nonāk citā statusā. Citiem vārdiem, iepriekšējā paaudze vairs netiek uzskatīta par jaunāko. Līdz ar to jaunajai paaudzei ir iespēja ieņemt atbrīvojušos nišu. Tādējādi, izpētot šā laikposma dzejnieku dzimšanas datus, atklājas tāda pati likumsakarība, kuru attiecībā uz citiem laikposmiem jau konstatējuši arī citi pētnieki (1, 5. lpp., 6. sleja; 15, 202. lpp.). Kā redzams tabulā un diagrammā (sk. 1. tab.; 2. diagr.), iznākušo dzejas debijas grāmatu pieaugums vērojams laikposmā no 20. gadsimta 90. gadu nogales līdz 2001. gadam.

1. diagramma. **Kopš 1991. gada debitējušo autoru un pārējo autoru attiecība**
Ratio of the Authors that Debuted Since 1991 and All the Others

2. diagramma. **Debitantu pirmo grāmatu iznākšanas dinamika pa gadiem (1991–2003)**
Dynamics of the Publication of Debutants' First Books from 1991 till 2003

1. tabula

Debitantu pirmo grāmatu iznākšanas dinamika pa gadiem (1991–2003)
Dynamics of the Publication of Debutants' First Books from 1991 till 2003

Gads	Pirmo grāmatu skaits
1991.	5
1992.	3
1993.	6
1994.	2
1995.	7
1996.	6
1997.	7
1998.	2
1999.	9
2000.	10
2001.	9
2002.	5
2003.	6

2. tabula

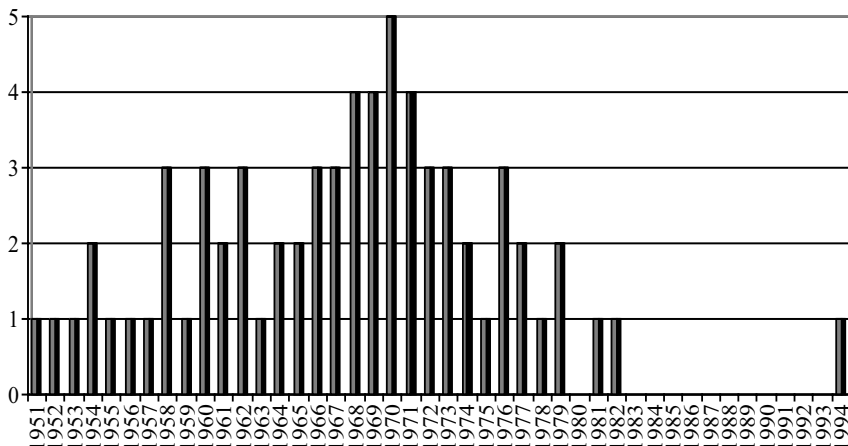
Debitanti, kuriem laikposmā no 1991. līdz 2003. gadam ir iznākušas pirmās grāmatas
Debutants that Published their First Books from 1991 till 2003

Debitanti	Pirmās grāmatas iznākšanas gads
Agare Sindija	1996
Aivars Eduards (1956)	1991
Akmentiņš Andris (1969)	1992
Asare Maira (1960)	1995
Atāls Valdis (1950)	1998
Atpile Ineta (1977)	2001
Ābele Inga (1972)	2000
Ābolniece Ligita (1966)	1995
Auziņa Anna (1975)	1995
Baltauss Jānis (1961–2000)	1992
Bargais Rihards (1970)	2003
Bekmanis Zigmunds (1966)	1996
Boiko Juris (1954–2002)	2000
Briede Maija (1958)	2002
Briesma Aivis (1964)	1997
Dimiters Kaspars (1957)	1995
Dimiters Stefans-Ezra (1994)	2003
Dombrovska Mārīte (1977)	2001
Draguna Agita (1970)	1999
Draguns Pēteris (1976)	2003
Dzērvinieks Vilis (1959)	1992
Elsbergs Jānis (1969)	1993
Gaile Agnese (1976)	1991
Gaile Inga (1976)	1999

Haritonovs Valērijs	1997
Seržane Linda	1997
Indāns Jānis (1981)	2003
InESe (1970)	1996
Jansone Inguna (1963)	1993
Jirgens Aigars (1965–2005)	2000
Jo (1972)	1998
Karāle Gundega (1984)	2003
Kilevica Linda (1970)	1995
Kļaviņš Kaspars (1968)	1993
Krūmiņš Gatis (1973–1998)	2000
Langa Liāna (1960)	1997
Lapāne Daiga (1967)	2000
Lāpāns Māris (1966)	1999
Lapiņš Māris (1970)	1991
Laukmane Maija (1953)	1999
Liepdruviete Līvija (1955)	1999
Losāne Rudīte (1958)	2000
Lukaševičs Valentīns (1968)	1995
Mārtuža Eva (1954)	1993
Miezīte Ilona (1967)	1995
Mežavilka Rūta (1971)	1999
Orinska Simona (1978)	2002
Pētersons Andris	1996
Petrovs Andris (1967)	1996
Pujāts Marts (1982)	2000
Pūķis (1972)	2002
Račs Gundars (1965)	1994
Rasa Gints (1973)	2001
Raups Edvīns (1962)	1991
Roze Ieva (1971–1991)	1991
Rupenheite Ieva (1969)	2001
Ryučāns Juoņs (1962)	2001
Sadovska Kristīne (1969)	1996
Salējs Māris (1971)	1999
Seiksts Oskars (1973)	1995
Silāja Aija (1952–1993)	2001
Sparāne Dace (1968)	2002
Spreslis Aivars (1964)	2003
Strazdiņa Aija (1979)	1999
Štāla Liene (1974)	1997
Tārauda Ingrida (1971)	2000
Terzens Arnis (1961)	2000
Trezune Inga (1974)	2001
Uldriķe Aina	2000
Vazdika Raimonda (1962)	2002

Vektors Uģis (1968–1994)	2001
Vensko Sandra (1958)	1993
Vērdiņš Kārlis (1979)	2001
Vītola Ilona (1951)	1999
Zviedre Ināra (1960)	1994

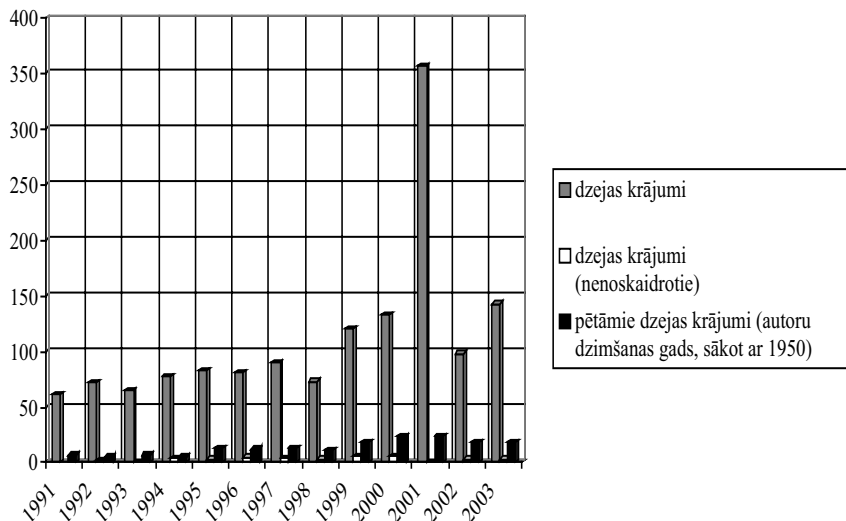
Šī uzplauksnījuma virsotne ir 2000. gads. Lielākoties tieši tad tiek izdotas 20. gadsimta 60. gadu otrajā pusē un 70. gados dzimušo autoru pirmās grāmatas. Neilgi pirms 1980. gada un pēc tam dzimušajiem autoriem – Simonai Orinskai, Aijai Strazdiņai, Kārlim Vērdiņam, Jānim Indānam, Gundegai Karālei un Martai Pujātai līdz 2003. gadam iznāk sešas dzejas grāmatas (sk. 2. tab.). Izņēmums ir vēl piecpadsmit gadu vecās autore – Agneses Gailes 1991. gadā izdevniecībā “Sprīdītis” klajā nākusi dzejas grāmata “Tā gaisma” un 2003. gadā izdotā deviņus gadus vecā Stefana Ezras Dimitera grāmata “Dzīvi var izpīpēt”. Agnese Gaile tagad ir pazīstama sengrieķu valodas speciāliste un “Hipokratisko rakstu” latviskotāja.

3. diagramma. No 1991. līdz 2003. gadam debitējušo autoru skaita dinamika pa dzimšanas gadiem

Authors that Debuted from 1991 till 2003. Dynamics of the Years of Birth

Kā jau minēts, pētījumā apskatītajā laikposmā debitējušo autoru skaitam (līdz ar to pirmo grāmatu skaitam) no 1991. līdz 2000. gadam – gan ar lielām svārstībām – ir tendence augt. 2000. gadā šo autoru skaits sasniedz pat desmit. Nākamajos gados šis skaits strauji samazinās, un gan 2002., gan 2003. gadā ir vairs tikai pieci debutanti. Šāda pirmo krājumu pieauguma un samazināšanās gaita vērojama ne tikai attiecībā uz pētījumā apskatīto autoru dzejas grāmatu izdošanu, bet arī uz visu šī laikposma dzejas grāmatu klajā nākšanu Latvijā vispār. Tāpēc var teikt, ka pētījumā konstatētā tendence sakrīt ar Latvijas dzejas grāmatu izdošanas tendenci kopumā (sk. 4. diagr.).

4. diagramma. Dzejas grāmatu skaita dinamika pa gadiem

Dynamics of the Amount of Poetry Books from 1991 till 2003

Secinājumi

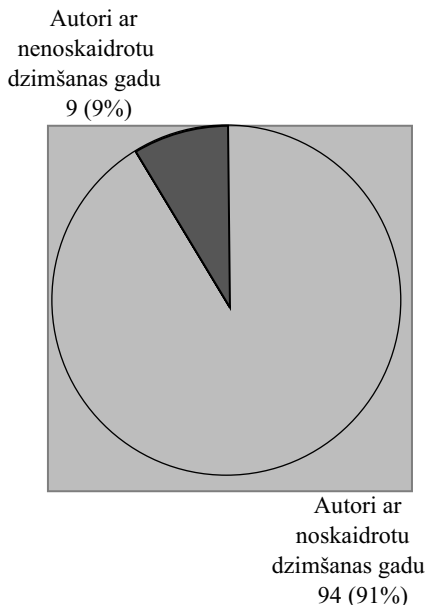
Izpētot kopš 1951. gada dzimušo autoru loku, jāsecina, ka apmēram $\frac{2}{3}$ autoru ir debitējuši no 1991. līdz 2003. gadam. Apmēram $\frac{1}{3}$ autoru jau ir debitējuši pirms 1991. gada. Tātad lielākā daļa autoru ir debitējuši pētījumā norādītajā laikposmā. Tas liecina, ka šis laikposms iezīmējas ar aktīvu un dinamisku jauno autoru ienākšanu latviešu dzejā. Laika periodā, kas ietver 20. gadsimta 60. gadu otro pusi un 70. gadu pirmo pusi, ir dzimuši visvairāk debitējušo autoru. 60. gadu otrajā pusē iezīmējas autoru skaita pakāpenisks pieaugums. Tas sasniedz virsotni 1970. gadā. Pēc tam notiek gandrīz tikpat simetriska autoru skaita samazināšanās. Šī tendence rada iespēju runāt par jaunu dzejnieku paaudzi. Tās aktivitāte izpaužas debijas grāmatās, kuru pieaugums vērojams no 20. gadsimta 90. gadu nogales līdz 2001. gadam. Šī pieauguma virsotne ir 2000. gads. Tādējādi, pētot šī laikposma dzejnieku dzimšanas datus atklājas tāda pati likumsakarība, kādu attiecībā uz citiem laikposmiem jau konstatējuši arī citi pētnieki (1, 5. lpp., 6. sleja; 15, 202. lpp.).

Visu kopš 1951. gada dzimušo autoru vecuma sadalījums

No pētījumā iekļautajiem 103 autoriem, par kuriem ir zināms, ka tie ir dzimuši pēc 1950. gada, deviņiem autoriem nav izdevies noskaidrot precīzu dzimšanas gadu, jo daļa grāmatu ir izdotas autorapgādā, citām savukārt izdevniecības un apgādi jau beiguši pastāvēt, vēl citas izdevniecības atsakās sniegt datus par autoriem, atsaucoties uz autora datu aizsardzību (sk. 5. diagr.). To, ka minētie deviņi autori ir dzimuši pēc 1950. gada, var secināt pēc dzejas grāmatu priekšvārdiem vai pēcvārdiem, kā arī dzejas grāmatās ievietotajiem autoru fotoportretiem.

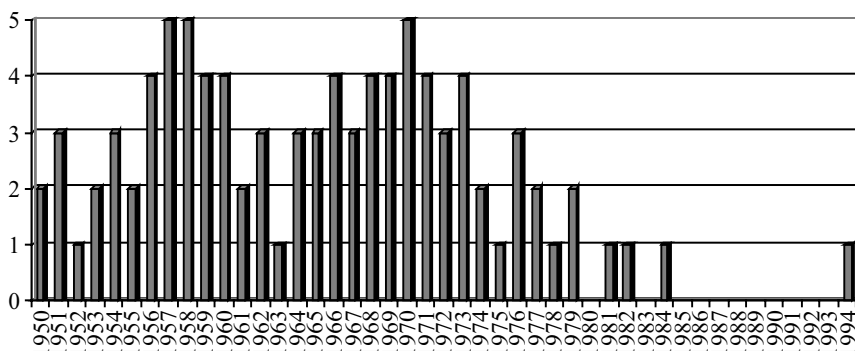
Kā redzams 6. diagrammā, visiem autoriem ar noskaidroto dzimšanas gadu ir vērojama tāda pati dinamika (paaudžu „viļņi” atbilstoši dzimšanas gadiem), kāda

tā vērojama pētījumā apskatāmajā laikposmā debitējušajiem autoriem. Autori (t. s. Klāva Elsberga paaudze), kas dzejā ienāca 20. gadsimta 80. gadu sākumā, lielākoties ir dzimuši 50. gadu otrajā pusē. Tātad arī te darbojas tās pašas likumības, par kurām rakstīts iepriekš.

5. diagramma. Autori ar noskaidrotu un nenoskaidrotu dzimšanas gadu un to procentuālā attiecība

Authors with Certain and Uncertain Years of Birth and Their Ratio

6. diagramma. Autoru dzimšanas dinamika pa gadiem

Dynamics of the Authors' Years of Birth

1991.–2003. gadā mirušie autori un to pēcnāves krājumi

Pētījumā aplūkotajā laikposmā zemes gaitas ir beiguši seši autori – Hermanis Marģers Majevskis (1951–2001), Ieva Roze (1971–1991), Gatis Krūmiņš (1973–1998), Aija Silāja (1952–1993), Uģis Vekters (1968–1994) un Jānis Baltauss (1961–2000). Lai cik skumji tas būtu, var teikt, ka šo autoru aiziešana ir ietekmējusi viņu pēcnāves krājumu izdošanu resp. dažos gadījumos to pat pasteidzinājusi.

Tā, piemēram, Hermaņa Marģera Majevska pēcnāves dzejas grāmata “Tumsā dunēdams ledus” (2001) tika izdota, pateicoties viņa draugu un tuvinieku rūpēm un saziņotajiem līdzekļiem. Grāmatas redaktors Māris Salējs un māksliniece Lilija Dinere atteicās no honorāra. Autors vēl dzīves laikā bija izvēlējis izdevniecību “Daugava”. Tā kā izdevniecības vadītājs Viesturs Vecgrāvis nevarēja garantēt, ka par savāktajiem līdzekļiem būs iespējams izdot grāmatu 1000 eksemplāru lielā tirāžā, tika izlemts par labu izdevniecībai “Elpa”, kas apņēmās to izdarīt. Sākumā grāmatas redaktors iepazinās ar izdevniecībai “Daugava” iesniegto manuskriptu, taču vēlāk uz Hermaņa Marģera Majevska rakstāmgalda atrada manuskriptu, ko pamatoti varēja uzskatīt par pēdējo variantu. Tas bija radikāli pārkārtots un salīdzinājumā ar iepriekšējo šķita vairāk pabeigts. Māksliniece Lilija Dinere grāmatas ietēru veidoja īpaši iejūtīgi, lai vizuāli atklātos grāmatas noskaņa. Turklāt tika sekots katram grāmatas tapšanas solim – no redakcijas līdz tipogrāfijai.

Hermaņa Marģera Majevska gadījumā bija runa par principā jau pabeigtu manuskriptu, bet ar Ievas Rozes un Gata Krūmiņa atstāto mantojumu bija citādi. Ievas Rozes grāmatas “Reabilitācija. Zaļie sapņi” (1994) pirmo daļu “Reabilitācija” veidoja pēc dzejnieces pašas sakārtotā krājuma, bet otro daļu pēc draugu sakārtotiem dzejoļiem, kas bija palikuši ārpus šī krājuma. Grāmatas māksliniecisko ietēru veidoja Ievas paaudzei piederīgā dzejniece un māksliniece Ieva Rupenheite. Ievas Rozes otrā pēcnāves grāmata “Pilnais mērs” (2000) ir izlase, kurā ietverti dzejoļi no abām iepriekšējām grāmatām, kā arī draugiem veltītās dzejas rindas. Arī šai grāmatai vizuālo ietēru radījusi māksliniece un dzejniece Rūta Mežavilka – Ievas Rupenheites vienaudze.

Gata Krūmiņa gadījumā ir jārūnā par sakārtotāju gandrīz pilnībā veiktu atlasī. Sakārtotājas Aleksandra Žaggere-Krūmiņa un Dace Sparāne izvēlējās labāko, ko dzejnieks līdz savam bojāejas brīdim bija paspējis sarakstīt. Likumsakarīgi ir tas, ka krājums veidots *in memoriam* noskaņā: dzejas grāmatas nodaļas ievada draugu un paziņu veltītie vārdi dzejniekam.

Uģa Vektera pēcnāves krājuma „Parks naksnīgiem sienāžiem” (2001) sakārtotāja ir dzejniece Amanda Aizpuriete. Grāmatā iekļauti arī autora dienasgrāmatas fragmenti, kas piešķir tai savdabīga laikmeta dokumenta iezīmes.

Lielākajai daļai šo pēcnāves grāmatu (četrām no sešām) sakārtotāji ir bijuši viņu kolēģi. Tieši pateicoties šo kolēģu aktivitātēm, vairāki pēcnāves krājumi izdoti necerēti ātri.

Autoru loma dzejas grāmatas mākslinieciskā ietēra tapšanā

Aptaujājot 11 dažāda gadagājuma autorus, kam pētījumā apskatītajā laikposmā iznākusi vairāk nekā viena grāmata, tika konstatēts, ka autoru ieinteresētība un iesaistīšanās savu grāmatu mākslinieciskā ietēra tapšanā ir bijusi dažāda. Gandrīz visi aptaujātie uzskata, ka grāmatas mākslinieciskais ietērs viņiem ir svarīgs.

Tikai viens aptaujātais autors atbildējis, ka nozīmīgākais ir labs papīrs, kvalitatīvs iespiedums un iesējums.

Grāmatas ārējā veidola radīšanai seko un to cenšas kontrolēt trīs autori, kuri paši ir ieguvuši māksliniecisko izglītību (gan akadēmijā, gan privātās meistardarbnīcās). Taču arī daļa pārējo autoru (pieci), kuriem nav mākslinieciskās izglītības, interesējas par grāmatas ārējo ietēru. Kopumā astoņi no aptaujātajiem autoriem pievērs uzmanību grāmatas ārējam izskatam.

Uz jautājumu, vai autors iejaucas, ja topošais grāmatas mākslinieciskais ietērs viņu neapmierina, apstiprinoši atbildējuši deviņi dzejnieki (trīs no viņiem visu grāmatas mākslinieciskā ietēra tapšanas laiku ir sadarbojušies ar mākslinieku, lai panāktu iecerēto rezultātu). Minimāli mēģinājis iejaukties viens autors, bet viens autors nav iejaucies nemaz.

No aptaujātajiem autoriem deviņi paši ir izvēlējušies savām grāmatām mākslinieku, bet pārējie divi – paši veidojuši savas grāmatas māksliniecisko ietēru. Tātad gandrīz visi aptaujātie autori ir vairāk vai mazāk aktīvi piedalījušies grāmatas mākslinieciskā ietēra veidošanā.

Dzejnieki – grāmatu mākslinieciskā ietēra veidotāji

Tas, ka dzejnieki paši veido savas grāmatas ietēru, ir atjaunotās neatkarīgās Latvijas parādība. Šādu autoru aktivitāti daļēji ir veicinājusi atbilstošo tehnoloģiju pieejamība. Grāmatas maketu ir iespējams veidot arī mājas apstākļos. Atsaucīgākas pret autoru vēlmēm ir kļuvušas izdevniecības. Ir pilnīgi normāli, ja autors ar mākslinieka izglītību vai mākslinieciskām dotībām pats veido savas grāmatas māksliniecisko ietēru. Protams, arī izdevniecībai (it īpaši, ja tā iegulda līdzekļus grāmatas izdošanā) ir svarīgi, lai grāmatas mākslinieciskais veidols būtu pietiekami augstā līmenī. Jo sevišķi tas attiecas uz izdevniecībām, kas ir plaši pazīstamas ar savu grāmatu mākslinieciski spilgtu “seju” (“Atēna”, “Neputns”, “Nordik”, “Pētergailis”). Taču, ja autora gaume un vēlmes nesakrīt ar izdevniecības priekšstatiem par labu grāmatas ietēru, var rasties konflikts.

Dzejas grāmatu ietērs, kas vairāk atgādina pašdarbnieku darinājumu, ir sastopams galvenokārt ārpus Rīgas (piemēram, *I. Tārauda. Vīgla byušonys ironēja. – 2000*, vai *A. Akmentiņš. Māja. – 1991*). Jāņem arī vērā, ka grāmatas ietēra kvalitāti ietekmē arī izdevniecību finansiālās iespējas, jo labs papīrs, cietais iesējums, oriģinālas ilustrācijas sadārdzina grāmatas izmaksas (4).

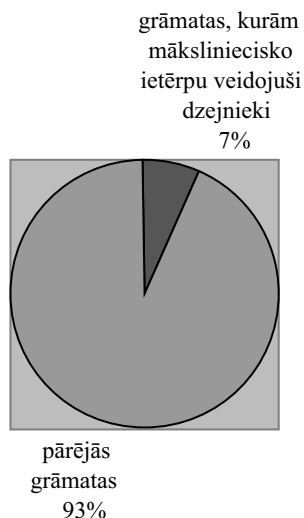
No 176 pētījumā ietvertajām grāmatām 12 grāmatām (7%) māksliniecisko ietēru veidojuši paši dzejnieki, no kuriem četri – Rūta Mežavilka, Ieva Rupenheite, Māris Salējs un Ruta Štelmahere – ir ieguvuši mākslinieka izglītību (sk. 4. tab.; 7. diagr.). Kopumā no visiem 104 autoriem desmit (9,6%) ir veidojuši grāmatu māksliniecisko ietēru. Astoņi autori paši veidojuši savu grāmatu māksliniecisko ietēru. Trim autoriem grāmatu māksliniecisko ietēru darinājuši citi dzejnieki ar mākslinieka izglītību vai bez tās. Viens autors savas grāmatas māksliniecisko ietēru veidojis kopā ar profesionālu mākslinieku. No grāmatām, kurām paši autori bijuši arī mākslinieciskā ietēra veidotāji, par atbilstošāko grāmatas garam ir minama Jāņa Indāna “Mīla saraus mūs gabalos”. Tās industriāli vēsais, sudrabainos toņos ieturētais vāks ar bērna vai lelles galvas apveidu precīzi atklāj dzejas krājumā valdošo jūtoņu. Turpretim Māra Salēja grāmatas vizuālo kvalitāti mazina sliktais poligrāfiskais izpildījums, pat grūti uztveramais krājuma nosaukums uz vāka.

3. tabula

Autori, kas veidojuši dzejas grāmatu māksliniecisko ietēru*Authors who have Made Decorative Design of Poetry Books*

Akmentiņš Andris. Māja (<i>autora mākslinieciskais noformējums</i>)
Atāls Valdis. Domas, iedomas, tēli, lirika (<i>mākslinieki: Valdis Atāls, Valdis Villerušs</i>)
Atpile Ineta. Neatburtā uguns (<i>autores zīmējums</i>)
Dimiters Kaspars. Sen jau es lidotājs (<i>Stefana-Ezras Dimitera zīmējumi</i>)
Gaile Agnese. Tā gaisma (<i>autores zīmējumi</i>)
Indāns Jānis. Mīla saraus mūs gabalos (<i>mākslinieks Jānis Indāns</i>)
Mežavilka Rūta. Vēstules no Sālszemes (<i>māksliniece Rūta Mežavilka</i>)
Roze Ieva. Rehabilitācija. Zaļie sapņi (<i>I. Rupenheites mākslinieciskā apdare</i>) Pilnais mērs (<i>māksliniece Rūta Mežavilka</i>)
Salējs Māris. Māmiņ, es redzēju dziesmu (<i>autora ilustrācijas</i>)
Štelmahere Ruta. Ieskaties sēklai acīs (<i>autores zīmējumi</i>)
Tārauda Ingrida. Vīgla byušonys ironija (<i>autores vāku zīmējums</i>)

Aplūkojot dzejnieku grāmatas, šķiet, ka saturam visvairāk atbilst noformējums abās Ievas Rozes grāmatās – “Rehabilitācija. Zaļie sapņi” (Ievas Rupenheites mākslinieciskā apdare) un “Pilnais mērs” (māksliniece Rūta Mežavilka). Ievas Rupenheites devums īpaši izpaužas grafiskajos akcentos – melnbaltajās kolāžās, kas papildina grāmatas tekstu. Savukārt Rūtas Mežavilkas mākslinieciskā veiksmē ir tieši melnpeļēkos toņos ieturētais vāks, kas veidots “*in memoriam*” noskaņās.

7. diagramma. Grāmatas, kurām māksliniecisko ietēru veidojuši dzejnieki, un pārējās grāmatas procentuālās attiecības ziņā

The Ratio of Books, whose Decorative Design was Made by Poets, and Other Books

Autori, kas vienlaikus ir arī mākslinieciskā ietērpā veidotāji, ir īpaši vērtējami. Lielākoties autori, rūpēdamies par savas grāmatas izskatu, vai nu izvēlas grāmatas mākslinieku paši, vai arī seko tam, vai izdevniecības ieteiktais mākslinieks izpilda viņu norādījumus.

Secinājumi

Līdz ar Latvijas neatkarības atjaunošanu un jauno tehnoloģiju ieviešanu grāmatniecības jomā kļuvusi iespējama aktīvāka autoru līdzdarbība savu grāmatu vizuālā ietērpā veidošanā. Jo sevišķi tas attiecas uz autoriem, kas ieguvuši gan oficiālu, gan neoficiālu māksliniecisko izglītību. Ir arī visai liels to autoru īpatsvars (7%), kuri veido savu grāmatu ārējo izskatu.

No darbā aplūkotajiem 103 autoriem apmēram $\frac{2}{3}$ autoru ir debitējuši laikposmā no 1991. līdz 2003. gadam un tikai $\frac{1}{3}$ – agrāk. Tas norāda, ka šis laikposms iezīmējas ar aktīvu un dinamisku jauno autoru ienākšanu latviešu dzejā. Turklāt, sa grupējot visus autorus pēc dzimšanas gadiem, atklājas interesanta likumsakarība, kuru attiecībā uz citiem laikposmiem jau konstatējuši arī citi pētnieki (1, 5. lpp., 6. sleja; 15, 202. lpp.), – dzimušo nākamo autoru skaits periodiski palielinājies, veidojot dzimstības augstāko punktu divos noteiktos laikposmos – 1957.–1958. un 1970. gadā. Šī atklātā likumsakarība paver iespēju runāt par attiecīgu jaunu paaudzi. Ap 1970. gadu dzimušās paaudzes aktivitāte atklājas aptuveni 30 gadus vēlāk līdz ar pirmo grāmatu iznākšanu. Pirmo grāmatu skaita pakāpeniskā pieauguma virsotne ir 2000. gads.

Aptaujājot 11 dažāda gadagājuma autorus par grāmatu māksliniecisko ietērpā, var secināt, ka lielākā daļa autoru vairāk vai mazāk aktīvi iesaistās savu grāmatu vizuālā ietērpā tapšanas procesā.

Pēc Latvijas neatkarības atgūšanas īpaša nozīme ir autoriem, kas veido gan savu, gan citu autoru – grāmatu māksliniecisko ietērpā. To skaits sasniedz gandrīz $\frac{1}{10}$ no visiem dzejniekiem, kam iznākušas grāmatas. Tas liecina par izdevniecību atsaucību šādām autoru aktivitātēm, kā arī par jauno tehnoloģiju iespējām, kuras izmantojot grāmatas maketu var veidot pats autors mājas apstākļos ar datoru.

Izmantotie informācijas avoti

1. **Briedis, R.** Neliela inventarizācija : [par datu bankas “Literāti” latv. literātu dzimšanas hronol.]. *Literatūra un Māksla*, Nr. 41, (1992. g. 30. okt.), 5. lpp.
2. **Broka, I.** Latvieši – lasītāju tauta : [par attieksmi pret grām. un lasīšanu Latvijā]. *Una*, Nr. 10 (2003. g. okt.), 22.–25. lpp. ISSN 1407-2165.
3. *Datu bāze “Literāti”* [tiešsaiste]. [skatīts 2005. g. 10. septembrī]. Pieejams: <http://www.literati.lv/liq.php>
4. **Latvijas Nacionālās bibliotēkas Bibliogrāfijas institūts.** *Latvijas preses hronika: nacionālās bibliogrāfijas rādītājs* = The Latvian Press Chronicle = Летопись печати Латвии. Nr. 1, 1991; Nr. 12, 2003. Rīga : Latvijas Nacionālās bibliotēkas Bibliogrāfijas institūts, 1991–2004. ISSN 1691-0761.
5. **Latvijas Nacionālās bibliotēkas Bibliogrāfijas institūts.** *Nacionālās bibliogrāfijas monogrāfiju un turpinājumi zdevumu datubāze* [tiešsaiste]. [Rīga : Latvijas Nacionālās bibliotēkas Bibliogrāfijas institūts, 1997–2005]. [skatīts 2005. g. 8. decembrī]. Pieejams: http://195.13.129.13:8080/ALEPH/261PNVR644NNENVLX8PKFBEQ_N8GAQ5VIRJ7Q91EPSU6SV82BF7-02159/file/start-0
6. **Latvijas Nacionālās bibliotēkas Bibliogrāfijas institūts.** *Nacionālās bibliogrāfijas analītikas datubāze* [tiešsaiste] : [bibliogr. datubāze par rakstiem periodikā no 1991.g.]. [Rīga : Latvijas Nacionālās bibliotēkas Bibliogrāfijas institūts, 1996–2005]. [skatīts 2005. g. 8. decembrī]. Pieejams: <http://195.13.129.13:8080/ALEPH/26NVLX8PKFBEQN8GAQ5VIRJ7Q91EPSU6SV82BF7-02159/file/start-0>
7. **Latvijas Rakstnieku savienība.** *Latvijas Rakstnieku savienība divos gados*, 1990–1991 : inform. pārskats par nozīmīgākajām lit. publ. Sast.: Ruta Kluce, Helga Zvirbule. Rīga : Zinātne, 1992. 88 lpp. Personu palīgrād.: 76.–88. lpp.
8. **Latvijas Rakstnieku savienība.** *Latvijas Rakstnieku savienība divos gados*, 1992–1993. Red. Skaidrīte Sīrsone. Rīga : Rakstn. savienība, 1994. 120 lpp. Bibliogr. pārskats: 65.–112. lpp. Sast. S. Sīrsone.
9. **Latvijas Rakstnieku savienība.** *Latvijas Rakstnieku savienība divos gados*, 1994–1995. Red. Skaidrīte Sīrsone. Rīga : Rakstn. savienība, 1996. 140, [1] lpp. ISBN 9984-00-216-0.
10. **Latvijas Rakstnieku savienība.** *Latvijas Rakstnieku savienība divos gados*, 1996–1997 : [inform. pārskats par nozīmīgākajām literatūras publ.]. Red. Valdis Rūmnieks. Rīga : Latvijas Rakstnieku savienība, 1998. 133, [1] lpp.
11. **Latvijas Rakstnieku savienība.** *Latvijas Rakstnieku savienība divos gados*, 1998–1999 : [inform. pārskats par nozīmīgākajām literatūras publ.]. Sast. Velta Plēsuma; red. Valdis Rūmnieks. Rīga : Latvijas Rakstnieku savienība, 2000. 161, [1] lpp.
12. **Latvijas Rakstnieku savienība.** *Latvijas Rakstnieku savienība divos gados*, 2000–2001 : veikums, uzziņas. Krājumiņa kopsavācējs Ēriks Hānbergs; pārlūkojis Valdis Rūmnieks. Rīga : Latvijas Rakstnieku savienība, 2002. 189, [1] lpp.
13. **Latvijas Rakstnieku savienība.** *Latvijas Rakstnieku savienība divos gados*, 2002–2003 : veikums, uzziņas. Pārlūkojuši Valdis Rūmnieks, Jānis Jurkāns. Rīga : Latvijas Rakstnieku savienība, 2004. 199 lpp.
14. **LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts.** *Latviešu rakstniecība biogrāfijās*. Red. Ināra Stašulāne; priekšv., 5. lpp., aut. Anita Rožkalne; bibliogr. Irina Kleina; rād. sast. Baiba Dūdiņa; māksl. Ināra Jēgere; fotogr.: S. Akuraters, K. Andersons, N. Baltgalvis u. c. 2., pārstr. un papild. izd. Rīga : Zinātne, 2003, 739, [3] lpp. : ģīm. Bibliogr.: 737.–739. lpp. Palīgrād.: 675.–736. lpp. ISBN 9984698483.
15. **Ozoliņa, A.** Latviešu autori Latvijā un trimdā. *Archīvs* : raksti par latviskām problēmām. Melburna : Latviešu apvienības Austrālijā zinātnes nozare, piedaloties Kārļa Zariņa fondam, 1968, VIII [sēj.], 201.–204. lpp.

- 16. Valsts Kultūrkapitāla fonds. Kultūrkapitāla fonds – finansētie projekti** [tiešsaiste]. [skatīts 11. 12. 2005.]. Pieejams: <http://www.kkf.lv/projekti.php?sadala=18&PHPS ESSID=63358fb30ef6484e830aac45d6bd601f>

Summary

This study treats a subject, previously little studied by Latvian bibliographers, – poets, born after 1950, whose books have been published in the years 1991–2003. This subject is of special interest because most of these authors made their debuts after Latvia regained its independence, during the time when Latvian publishing went through a radical change from a regulated state economy to free market relations.

The total number of authors discussed is 103. Of those, two thirds made their debuts between 1991 and 2003; and only one third did so earlier. Thus, this period shows a markedly active and dynamic appearance of new authors on the Latvian poetic scene. Besides, grouping the authors by their years of birth reveals interesting regularity – certain periods show a noticeable increase in the number of authors, revealing two distinct peaks: around 1957-58 and around 1970. This allows us to speak of generations. The authors of the generation, born around 1970 mostly published their first books at the age of about 30 years. The gradual increase in the number of first books peaks in 2000.

Eleven authors of different ages have been interviewed about the design of their books, and it was established that most authors more or less actively participate in creating the visual image of their books.

During the past ten years, a quite special phenomenon has become noticeable: authors who design books themselves; i.e. their own books as well as those of other poets. They make a quite large group – almost one tenth of all authors. This denotes a positive attitude of publishers towards such activity of the authors, as well as the technological progress during the post-Soviet years; a progress that allows authors to design their books on their personal computers.

Key words: *book science, poetry, authors, book publication, book design.*

LU Raksti. 699. sēj. Bibliotēkzinātne. Bibliotēka un sabiedrība, 2006

Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds
Baznīcas iela 5, Rīga, LV-1010
Tālr. 7034535